

კ. მელითაური

ვ ა რ ძ ი ი ს
სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული
შესწავლის საკითხები

წიგნში მოცემულია ავტორის მიერ 1939 — 1941 და 1953 — 1958 წლებში ჩატარებული კვლევის შედეგად მოპოვებული მასალა XII ს-ის მეორე ნახევრის ქართული კულტურის შესანიშნავ ძეგლზე—ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსზე.

ავტორი განიხილავს ვარძიის კომპლექსის დავგეზარებას, ზუროთმოდღრებას, წყალსადენის ნაგებობას, მშენებლობის წარმოებას, მომდევნო ხანებში ჩატარებულ სამშენებლო სამუშაოებსა და ძეგლის ცხოვრების ისტორიას.

აღწერითი მასალების საილუსტრაციოდ ღართულია ნახაზები და ფოტოსურათები.

შესავალი

ვარძიის შესანიშნავი კლდეში ნაკვეთი ნაგებობა ასპინძის რაიონში მდებარეობს, ქველი მესხეთის მიწა-წყალზე. იგი ასპინძიდან ხეობის აუოლებით 30 კმ-ის მანძილზე იმყოფება და მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე აღმართულ 100 მეტრის სიმაღლის კლდის ქარაფშია გამოკვეთილი.

ქარაფში მკვეთრად გაირჩევა ორი ფენა: ზედა—მუქი რუხი და ქვედა—ღია მოყავისფრო. სწორედ ამ ქვედა ფენაშია გამოკვეთილი გამოქვაბულთა მთელი სიმრავლე. კლდოვანი ქარაფი ამ უბანზე აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მიმართულ სწორ ხაზზეა აღმართული და ზემოდანაც სწორი ხაზითა მთაგრდება. აღმოსავლეთით იგი ჭაჭკრის ხევისაქენ, ჩრდილოეთით უხვეეს, ხოლო დასავლეთით ჩამონაქცევი ლოდებისაგან შედგენილ მთის კალთაში სანახევროდ იკარგება. თვით ამ ქარაფს ლოდებითა და ქვებით მოფენილი და ბალახით გადამწვანებული მთის ქედური აგვირგვინებს (სურ. 1, 2). მოპირდაპირე მარჯვენა ნაპირი მძაფრად დაქანებული მთის კალთაა, რომელსაც ჯავახეთის ზეგანის პორიზონტალურად მიმართული კლდოვანი კარნიზი მოხზავს. მთის კალთა, რომელზეც შიგადაშიგ აზიდულია მოვარდისფრო კლდის მცირე ქარაფი, მოფენილია ქვის ნაყარითა და ბალახით. ხეობაში მომდინარე მტკვარი ვიწროებში მქუხარე და აქაფებულ ზვირთებად მოედინება, გაშლილ ადგილებში კი მღორედ, და აქ მისი წყნარი ზედაპირი სარკესავით გამოსახავს გარემოს.

კლდის თითქმის შვეულ კედელში ახლა დანგრეულ გამოქვაბულთა ღიაღები მრავალსართულად, 500 მეტრის სიგრძეზეა გადაჭიმული (სურ. 3, 4). გამოქვაბულთა დაახლოებით შუა წელზე შორიდანვე ოზიდავს ადამიანის ყურადღებას ორთაღიანი თლილი ქვის ნაგებობა, რომელიც ტაძრის სტოას სამხრეთ კედელს წარმოადგენს. მისგან რამდენადმე მარცხნივ, დასავლეთით მეორე თლილი ქვისაგან აგებული შენობის ნანგრევებია. იგი სამრეკლოს გადარჩენილი ქვედა სართულია. ეს ორი ნაგებობა მთელ ვარძიას სამ ნაწილად ჰყოფს. აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელიც სტოას ორთაღიანი კედლის აღმოსავლეთითაა და ყველაზე მეტი გამოქვაბულებით გამოირჩევა, მოთავსებულია ტაძარი სახიზარითა და მისი გვირაბით, ე. წ. „თამარის ოთახი“, „სადარბაზო“, „სალხინო“, გამოქვაბული საცხოვრებლების კარგად შენახული ჯგუფი და დიდი რაოდენობა მარნებისა. ცენტრალური ნაწილი ტაძარსა და სამრეკლოს შორის მდებარეობს და შეიცავს ერთმანეთთან მჭიდროდ მიწყობილი გამოქვაბულების შედარებით მცირე ჯგუფს. აქ სამრეკლოს ქვეშ საწინახელიანი გამოქვაბულია, ხოლო სამრეკლოს მეზობლად ერთი სართულით დაბლა—სატრაპეზო. კომპლექსის შესამე, დასავლეთი ნაწილი სამრეკლოს დასავლეთით იმყოფება. მას დიდი ადგილი უჭირავს, მაგრამ კლდის ჩამონაწოლებითა და ლოდებითაა დაფარული.

სამრეკლოს დასავლეთით და მაღლა ე. წ. „ლიტანიის ეკლესიის“ ჯგუფია, შუაზე დიდი და კარგად ნათალი გამოქვაბულთა ჯგუფი, დასავლეთ კიდეზე კი, ზედა სართულში ანანაურის ეკლესიაა და რამდენიმე გამოქვაბული. ამ უკანასკნელთაგან მიიმართება ვარძიის წყალსადენი 2,5 კმ-ის მანძილზე ზედა ვარძიის წყაროებისაკენ. დასავლეთის კიდეზე, დაბლა, მიწის პირად არის აგრეთვე საჯინბოც.

ვარძიას თავისი სიდიდით ჯერ კიდევ თამარ მეფის დროს თანამედროვეები მოჰყავდა განცვიფრებაში და შემდეგს ათქმევინებდა: „ყოვლისაჲ მოთხრობაჲ ძნელ არს, თუ ვისმე პნებაეს ამისაგანცა, იხილენ ვარძიაჲ და საქმენი მისნი, ქნულნი და ნაშენენნი ქება—ქმნილიო“. XVI საუკუნეში ვარძიამ, მაშინაც კი, როდესაც იგი მიწისძვრით უკვე თითქმის სანახევროდ დანგრეული იყო, ირანელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ იმდენად გააოცა, რომ დააწერინა: „მოთუვლობით ის ისკანდერის კედელს და ხეიბერის კოშკს ედრება, სიმაღლით კი ლურჯ ცას“.

ვარძიას არ შეიძლება, რომ თვით ხალხიც არ მოეჩადოვებინა. თურქეთის მიერ ორ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ჩაგრულ მესხეთის მკვიდრ მოსახლეობას, მას შემდეგ რაც იგი კვლავ თავის სამშობლოს შეუერთდა, ეროვნულ გრძნობასთან ერთად წარსულისადმი სიყვარულიც უნდა გაჰღვივებოდა. ხალხის ამ გრძნობებმა თავისი გამოხატულება პოეზის ლეგენდებსა და თქმულებებში, რომელთაგან არა ერთი, ვარძიისადმი, ამ განმაცვიფრებელი ნაგებობისადმი არის მიძღვნილი. გულუბრყვილო ხალხური ფანტაზია ხშირად კიდევ მეტ გასაქანს პოულობდა მოგზაურთა აღწერებში, რომელიც დაკვირვებული თვალით ნახულის გადმოცემის ნაცვლად, რომანტიკული თხრობის სახესაც კი ლეულობდა.

XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ფრანგ მოგზაურს დიუბუა დე მონპერეს აღნიშნული აქვს, რომ ვარძია ანუ ვარდციხე ქართულად ნიშნავს ვარდების ციხეს¹. სიტყვის ეს განმარტება თვით დიუბუას ეკუთვნის და სინამდვილისაგან დაშორებულია. სიტყვა „ვარძიის“ დაახლოებით ასეთივე ახსნის ცდა მოყვანილია აკად. ლ. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის 1842 წლის ხელნაწერშიც (A ფონდი, № 542), სადაც მე-3 ფურცელზე შემდეგი წერია: „სახელი ვარძია დარქმევია ზმის გამოყვანით ესრეთ: ვარძიისა ღრის მშობელი ვითამც აშობს: ყდ. წდა ვარძისა ღრისა მშობელიო“. აქაც მთელი ამ გამონათქვამიდან ჩანს, რომ თვით დამწერს უცდია სიტყვის განმარტება და თუ საყურადღებოა, მხოლოდ, როგორც გონებაშმახილობის მაგალითი. არის კიდევ ერთი ხალხური განმარტება ვარძიის სახელის წარმოშობის შესახებ, რომლის თანახმად პატარა გოგონა თამარი, მომავალი მეფე, გამზრდელებს შეუმჩნეველად ხელიდან გასხლტომია და გამოქვაბულებში მიმალულა. მალე დაკარგული თამარის ძებნას შეუდგენდა და თანაც ძახილი დაიწყეს. ამ ძახილზე თამარმა ხმა გასცა „აჲ ვარძია!“ და ამიტომ ამ ადგილს ვარძია დაარქვეს. ი. პრომტოვს გაუგებრობის ნიადაგზე ეს ცნობა წერილობით ძეგლებში აღნიშნულადაც კი

¹ ისკანდერის კედელი—ივლისხმება ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დაფუძნებული ეგვიპტის ქალ. ალექსანდრიის განთქმული ზღუდები. ხეიბერის კოშკი—გულისხმობს აელანეთის ზაიბერის მთიან ვიწრო გადასასვლელს, განთქმულს თავისი მძლავრი ფორტებით: ჯემრუდით, დაკათი და ალი-მეჯიდით.

² Dubois de Montpereux Fr. Voyage du Caucase, chez, les Teherkesses et les Abkazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménien et en Crimée, II, Paris, 1840, p. 371.

მოუჩნევია³. ამ⁴ თქმულებასაც, გარდა გონებამახეილობისა, საყურადღებო არა გააჩნია რა და ამასთან ერთად ყალბ საფუძველზედაც არის აგებული, რადგანაც ვარძიის სახელწოდების წარმოშობას XII ს-ის მეორე ნახევარს მიაკუთვნებს, კერძოდ, გიორგი III-ისა და თამარ მეფის მიერ აქ წარმოებული სამუშაოების დროს.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი გვაუწყებს, რომ თამარ მეფემ „ქელ-ყო აღშენებად საყოფელსა გამმარჯვებელისა მისისა ზეშთაკურთხეულისა ვარძიისა ღმრთის-მშობელისასა, ზემოვარძიის ქვემოვარძით მიცალებითა“. ამ ცნობაში აღნიშნული ღმრთის მშობლის სამყოფელები, ე. ი. ეკლესიები ზემო ვარძიისა აღრევე არსებულა, ხოლო ქვემო ვარძიისა თამარ მეფეს აღშენებია. ვარძიის ზემოთ 2-კმ-ის დაშორებით მტკვრის ხეობის მარცხენა მხარეს შემოერთვის ხევი. ამ ხეობის ზედა წელში მშვენიერი თლილი ქვით ტაძარია აშენებული (სურ. 5). ეს ადგილი მ. ბროსეს ზედა ვარძიად აქვს მოხსენებული⁵. ამ ადგილს ახლაც ზედა ვარძია ეწოდება. ქვემო ვარძია კი, იმავე ისტორიკოსის ცნობის მიხედვით, გამოქვაბულთა კომპლექსი ვარძიაა. რაც შეეხება ზედა ვარძიის ტაძარს, რომელიც ძლიერი ფეოდალის ლიპარიტ ბაღვაშის მიერაა აშენებული, იგი XI საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება⁶. ამრიგად, ზედა ვარძია, როგორც დასახლებული პუნქტი, XI ს-შიც არსებობდა. ასევე ვარძია XI საუკუნეში და უფრო ადრეც წარმოგვიდგება როგორც დასახლებული ადგილი. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ვარძიის მახლობლობაში არსებობს პუნქტები, რომელთა სახელწოდებაში ვარძია შედის. ზედა ვარძიის გარდა თვით მტკვრის ხეობაში არის ნავარძიები, სოფ. ხერთვისის ცოტა ზემოთ და ახალი ნავარძიები ვარძიის ზემოთ, 5 კმ-ის დაშორებით. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი სიტყვა „ვარძიას“, „ოძრკეს“ უკავშირებს და თვლის, რომ ვარძია—ოძრკე ნიშნავს, იბერ-ჰანთა ბინადრობის ადგილს⁷. ვარძიის მახლობლად მოპოვებული ენეოლითის ძეგლებიც აქ აღამაინის მოღვაწეობის უძველესი კერების არსებობას გვიჩვენებს⁸. ამის გამო ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის შესწავლა მით უფრო რთული, ხოლო მეცნიერულად მეტად საინტერესო ხდება.

ვარძიის პირველი შესწავლის ცდა ეკუთვნის დიუბუა დე მონპერეს, რომელმაც 1838 წ. ვარძიის გამოქვაბულებისა და ეკლესიების ფრესკების აღწერა მოგვცა, ამასთანავე ერთად რამდენიმე ჩგუფის ანაზომიც. მანვე ზოგიერთ საკითხზე თავისი მოსაზრებებიც გამოთქვა⁹. XIX ს. დამლევდიან კი ვარძიას არა ერთი მკვლევარი და მოღვაწე აქცევს ყურადღებას. 1873 წ. პროფ. დიმიტრი ბაქრაძე საქართველოს ძველ ძეგლებთან ერთად აქვეყნებს ცნობებს ვარ-

³ Ю. Промотов, Пешерный город Вардзия, „Наша страна“, № 8, 1940.

⁴ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847—1848, SPB, 1850, Rub. 2, p. 159.

⁵ ც. გაბაშვილი, პორტალები ქართულ არქიტექტურაში, თბილისი, 1955, გვ. 26, ტაბ. 24—25.

⁶ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ტაონომიკური შტუდიები ზუნანისა და ვარძიის სახელწოდებათა ეტიმოლოგიისათვის, „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, თბილისი, 1934, გვ. 160—164.

⁷ Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, Археологические разведки в южных районах Грузии в 1953—1955 гг. „Советская археология“, 1957, № 4, გვ. 116—127.

⁸ დიუბუა, დას. შრ., გვ. 315—325.

ძიის შესახებაც⁹. ხოლო 1885 წლის 9 აგვისტოს, როდესაც ვარძიას კავკასიის მეფის ნაცვალს წვევია მას აღუთქვამს, რომ გამოგზავნიდა არქიტექტორს და ეცდებოდა აღედგინა ძველი ტაძარი, ამასთან ერთად მონასტრის შტატში ჩარიცხვისათვის ზრუნვასაც იკისრებდა¹⁰. 1887 წელს მოწვეულ იქნა ვარძიის მხატვრობის აღსადგენად „ძველ კილოზე“ მხატვარი გიგო გაბაშვილი. ხელშეკრულების თანახმად ამ სამუშაოს შესრულებაში მხატ. გ. გაბაშვილს მიეცემოდა 500 მანეთი. სხვათა შორის ეს თანხა ამ მიზნისათვის შეუწირავს კნეინა მართალოლაძის ასულს¹¹. მონასტრის წინამძღვარს კალისტრატე ჩიჩუას აევანსიც მიუცია გ. გაბაშვილისათვის და ხარაჩოებიც გაუმართავს, მაგრამ განზრახული სამუშაო—საკურთხეველის კონქის კომპოზიციის რესტავრაცია, მაინც არ ჩატარებულა¹². XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის პერიოდულ ლიტერატურაში უხვადაა გაბნეული ვარძიის აღწერები მოგზაურთა მიერ. ამ წერილებში პირად შთაბეჭდილებათა და ცნობილი ისტორიული ამბების თხრობის გარდა აქა-იქ საყურადღებო მასალასაც ვხვდებით, რაც ზოგიერთი ხარვეზის შევსების საშუალებას გვაძლევს. ვარძიის საფუძვლიან შესწავლას ხელი მოჰყიდა დიმიტრი ყიფშიძემ, მაგრამ სიკვდილმა არ შეაძლებინა ამ განზრახვის შესრულება. მხოლოდ ნაწილი მისი სამუშაოსი, ვარძიის ტაძრის კედლის მხატვრობის შესახებ, გამოქვეყნდა დ. გორდევის მიერ, რომელმაც ამ ნაშრომს თავისი „შენიშვნებიც დაურთო“¹³.

მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დროს ვარძიას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა და საფუძველი ჩაეყარა მის მეცნიერულ შესწავლას. 1938 წლიდან აქ არსდება მუზეუმი, რომელიც ჭერ საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატის საისტემაში შედის. ხოლო 1940 წლიდან—სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამგებლობაში. 1941 წლიდან, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დაარსებიდან, ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალი მის დაწესებულებას წარმოადგენს. 1956 წლიდან ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალი შედის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში ვარძიისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების სახით.

ვარძიაში მუზეუმის დაარსების დღიდან წარმოებს ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსისა და მისი მიდამოების კულტურის ძეგლთა შესწავლა როგორც მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელთა, ისე სხვა სპეციალისტების მიერ. აგრეთვე ტარდება ნაკრძალის კეთილმოწყობა და გამაგრება.

1937—38 წლებში მაშინდელი, ვარძიის მუზეუმის დირექტორის ნ. ნათენაძის ხელმძღვანელობით ჩატარდა ვარძიის ცენტრალური და აღმოსავლეთი ნაწილის გაწმენდა ჩამონაქცევი კედლის ლოდებისა და მიწისაგან. მოხდა ქარაფის თავზე მოწყობილი წყალგადაშვანი არხების აღდგენა და გასუფთავება. ფოტოგრაფ ი. პანფილოვის მიერ 1938 წელს ტარდება ვარძიის კომპლექსის პირველი ფოტოფიქსაცია, 1950 — 1952 წლებში წარმოებს ვარძიის კედლის მხატვრობის

⁹ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Вардзия, Акты, V, Тифлис, 1873, гл. 1011—1013.

¹⁰ კალისტრატე წერილი რედაქციის მიმართ. „ივერია“, 1887, № 179.

¹¹ იქვე.

¹² ი. ალხაიშვილი, ვარძია ინტრევალ, „ივერია“, 1897, № 46.

¹³ Д. Книшидзе, О росписи большого храмового пещерного сооружения Вардзии. „Известия КИАИ“, т. III, 1925, гл. 87—96.

გაწმენდა-გამაგრება ჯერ მხატვარ ღომბროვსკაიასა და შემდეგ მხატვარ შ. აბრა-
მიშვილის მიერ. 1953 წელს წარმოებს ცენტრალური და აღმოსავლეთი ნაწი-
ლის გამოქვაბულთა ხელმეორედ გაწმენდა, რადგანაც 15 წლის მანძილზე გა-
მოქვაბულები კვლავ ჩამონატყევი კლდით და მიწით დაიფარა. 1954—58 წლებ-
ში ტარდება ცალკეულ გამოქვაბულთა ჭგუფების მიწისაგან განთავისუფლება
და გამოვლენა, კომპლექსის ცალკეული ნაწილების კეთილმოწყობა. ამ სამუშა-
ოთა ჩატარებასთან ერთად 1953—1956 წლებში წარმოებს დეტალური ფოტო-
ფიქსაცია ფოტოგრაფ ი. გილგენდორფის მიერ.

ვარძიის კომპლექსის შესასწავლად მნიშვნელოვანი მუშაობაა შესრულე-
ბული. 1938 წელს ინჟ. კ. პოპოვი ასრულებს ვარძიის გამოქვაბულთა რამდე-
ნიმე ჭგუფის აზომვას. 1939 წელს დოც. ვ. ფუთურიძე თარგმნის და ურთავს
გამოკვლევას ირანელი ისტორიკოსის ჰასან რუმლუს თხზულების იმ ნაწილს,
რომელიც 1552 წლის შაჰ-თამაზის მიერ ვარძიის აოხრებას ეხება; ეს ნაშრო-
მი ავტორმა 1953 წელს გადასინჯა და დასაბუთებლად შეამზადა კიდეც, მაგრამ,
სამწუხაროდ, დაბეჭდვა ვერ მოხერხდა. 1939—1941 წლებში ჩემ მიერ წარმო-
ებს ვარძიის გამოქვაბულთა აღმოსავლეთი უდიდესი ნაწილის აზომვა, მუშა-
ვდება საკითხები მარნებისა და საწნახელის მერმინდლომბისა და ტაძრის რე-
კონსტრუქციის შედეგად აშენებისა, სრულდება გიორგი III-ის და თამარ მე-
ფის წარწერების პალეოგრაფიული პირები; 1941 წელს ვარძიის მუზეუმ-ნაქ-
რძალის დირექტორის დ. ობოლადისა და ჩემ მიერ იწერება ვარძიის გზამკვლე-
ვი, რომელიც გამოუქვეყნებელი დარჩა ავტორთა სამამულო ომის ფრონტებზე
წასვლის გამო. მხატვარ გ. თვალავაძესა და ჩემ მიერ ხდება ტაძრის მომხატვე-
ლის ინიციალების გამოვლენა და პირების გადმოღება. 1942—1947 წლებში
არქიტექტორები ც. გაბაშვილი და გ. გაბაშვილი აწარმოებენ გამოქვაბულთა
ცალკეული ჭგუფების აზომვას. 1941 წელს არქიტექტორი რ. გვერდწითელი ას-
რულებს ვარძიის სამრეკლოს აზომვასა და შესწავლას, რის შედეგად აღდგე-
ნილია სამრეკლოს პირვანდელი სახე. 1946—1947 წწ. ვარძიაში ჩემ მიერ გა-
მოვლენილ და რესტავრირებულ იქნა გამოქვაბული საცხოვრებელი და კარის
კონსტრუქცია. ც. გაბაშვილი 1947—48 წწ. აქვეყნებს ვარძიის გზამკვლევს ქარ-
თულ და რუსულ ენებზე. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი გ. ალიბეგა-
შვილი თამარ მეფის სხვა პორტრეტებთან ერთად სწავლობს ვარძიის თამარ
მეფის პორტრეტსაც და ტაძრის კედლის მხატვრობის თარიღს ვიწრო ჩარჩო-
ებში ათავსებს. 1949 წ. ქიმიკოსი რ. ბახტაძე ტაძრის უცნობი ერისკაცის წაბ-
ლალულ წარწერას ქიმიურად ამკლავნებს, ხოლო არქიტექტორი გ. გაფრინდა-
შვილი აწარმოებს მის გაშიფრვას. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი ნ. ჩუ-
ბინაშვილი, არქიტექტორები ვ. წილოსანი და გ. გაფრინდაშვილი 1953—1955
წლებში ამთავრებენ აღმოსავლეთი და ცენტრალური ნაწილების გამოქვაბულ-
თა აზომვას. 1955 და 1957 წწ. გ. ჩამბურია, კ. მელითაური, შ. ხანთაძე და
ნ. შოშიაშვილი აქვეყნებენ გზამკვლევს ვარძიისა და მისი მიდამოების ძეგლებ-
ზე ქართულ და რუსულ ენებზე. 1953—1954 წწ. ჩემ მიერ შედგენილ იქნა აღ-
მოსავლეთი ნაწილის აღდგენის გეგმები, ხოლო 1956 წ. შესწავლილ იქნა გა-
მოქვაბულთა კვეთის წესი და წყალსადენი. 1954 წ. არქიტექტორი გ. გაფრინ-
დაშვილი აქვეყნებს გამოქვაბულთა ტიპოლოგიას და 1956 წ. ასრულებს ცენტ-
რალური ნაწილის აღდგენას, ხოლო ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი
თ. ვირსალაძე 1953—1955 წწ. აწარმოებს ტაძრის მხატვრობის საფუძვლიან
შესწავლას. 1957 წ. არქეოლოგები ო. ლამბაშიძე და თ. ტატიშვილი აწარმოე-

ბენ ვარძიის წყალსადენის გრუნტში მოთავსებული ნაწილის გათხრა-გამოკვლევას.

ამასთანავე ერთად ვარძიის ტაძრის კედლის მხატვრობას ეთმობა ჯარკვე-ული ადგილი ისეთ მონოგრაფიებში, როგორიცაა: პროფ. შ. ამირანაშვილის—„ქართული ხელოვნების ისტორია“ და პროფ. ლაზარევის—„ბიზანტიური მხატვრობის ისტორია“. ვარძიაზე მასალები მოყვანილია თ. ყაუხჩიშვილის წიგნშიც—„ბერძნული წარწერები საქართველოში“. რაც შეეხება ნაშრომებს, ქართული არქიტექტურის ძეგლების შესახებ, მათში ვარძიაც არის ხოლმე მოცემული (მაგალითად: Н. Северов, Памятники грузинского зодчества, М., 1947. В. Беридзе, Архитектура Грузии, М. 1948).

ვარძიის შესახებ დაგროვილმა ამ დიდმა მასალამ საშუალება მოგვცა წინამდებარე გამოკვლევა დაგვეწერა. იგი ცალკე საკითხებადაა წარმოდგენილი, რაც სხვადასხვა დარგის სპეციალისტებს გაუადვილებს მათთვის საგულისხმო ნაწილების დამუშავება-შესწავლას. წიგნის გრაფიკული მასალა მცირე გამონაკლისის გარდა ავტორის მიერაა შესრულებული. ფოტოსურათები გემოვნებითა და მაღალი ტექნიკით მხატვარ-ფოტოგრაფ ი. ნ. გილგენდორფმა დაამზადა, გარდა ორიოდ სურათისა.

თავი პირველი

მარძიის ისტორიის საკითხები

ქართულ საისტორიო წყაროებში ტრადიციულადაა მიღებული ის, რომ ვარძია მეფე გიორგი მესამემ და თამარ მეფემ ააშენა. ეს აზრი დამყარებულია იმ ცნობაზე ვარძიის მშენებლობის შესახებ, რომელიც თამარ მეფის ისტორიკოსმა, „ისტორიანი და აზმანი შარაევანდედთანის“ ავტორმა დაგვიტოვა. ბოლო ხანების სამეცნიერო გამოკვლევებში, ამის გარდა, ვარძიის ტაძრის მხატვრობის ამშენებელთა პორტრეტებსაც იმოწმებენ. სადღეისოდ მხოლოდ ეს ორი წყაროა, რომელნიც ვარძიის მშენებლობის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან, ამასთან ერთმანეთს ავსებენ კიდევ.

გამოქვაბულ-კომპლექსის მშენებელთა შესახებ უპირველესი ცნობები თვით ვარძიამ შეგვინახა, ქტიტორთა იმ კომპოზიციების სახით, რომელნიც ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზეა მოთავსებული. პირველი კომპოზიცია, ღვთისმშობლისადმი ვედრებით მიმართული მეფეების სურათით, თავისი შინაარსით და განსაკუთრებით კი წარწერებით ადრევე იქცევადა მეცნიერთა ყურადღებას (სურ. 6). დ. ბაქრაძეს, ჩანს პირველად, ადგილზე უნახავს ეს წარწერები და გიორგი მეფისა სრულად წაუკითხავს, რადგან შედარებით კარგადაა დაცული. ხოლო თამარ მეფის სახელი წაშლილად მიუჩნევია¹. ამ წარწერებზე მუშაობამ, საბედნიეროდ, დ. ბაქრაძის აზრი არ გაამართლა და საესეებით შესაძლებელი გახდა დალუპულად მიჩნეული სიტყვის ზედმიწევნით წარმოდგენა პალეოგრაფიული პირის სახით. თამარ მეფის წარწერა იმდენადაა დაზიანებული, რომ დ. ბაქრაძეს, რაგინდ კარგი ჭოგარი ჰქონოდა, მას მთლიანად შინც ვერ წაიკითხავდა. ხარაჩოების გარეშე.

მშენებელ მეფეთა პორტრეტები მოთავსებულია ვარძიის ტაძრის ჩრდილოეთის კედლის აღმოსავლეთი ნახევრის მოზრდილ და ოდნავ შეღრმავებულ თაღოვან ნიშაში. შუაზე გიორგი III და მის უკან, დასავლეთით თამარ მეფეა გამოსახული. ორივე აღმოსავლეთისაკენ ერთი მეოთხედითაა მიბრუნებული, ხელები წინ აქვთ გაწვდილი და მაღლა, საყდარზე მჯდომარე ყრმთან ღვთისმშობელს ევედრებიან. მეფეებს კი, თავს ანგელოზი დასტრიალებს. თამარ მეფეს ხელში ტაძრის მოდელი უჭირავს, თავზე გვირგვინი ადგია, ისევე როგორც გიორგის, მაგრამ ყბის ქვეშ თავსაბურავი არა აქვს მოტარებული, როგორც ეს ბეთანიის, ყინწვისისა და ბერთუბნის თამარ მეფის პორტრეტებშია. ხელოვნებათმცოდნემ გ. ალიბეგაშვილმა ეს გარემოება ახსნა ძველი ჩვეულებით, რომლის მიხედვით გათხოვილი ქალები თავსაბურავს ყბის ქვეშ ამოატარებდნენ.

¹ დ. ბაქრაძე, დან. შრ., გვ. 1011—1013.

ხოლმე, ხოლო გაუთხოვრები არა. ამის მიხედვით მან დაასკვნა, რომ თამარ მეფე ვარძიის ტაძარში დახატულია გათხოვებამდე, ე. ი. 1186 წლამდე. ხოლო მხატვრობა შესრულებულია 1184—1186 წწ².

გიორგი მეფის თავთან, აღმოსავლეთით ასომთავრული სამსტრიქონიანი წარწერაა. პირველი სტრიქონი, რვაქმა ვარსკვლავის ჩათვლით, სიგრძით 70,5 სმ-ია, მეორე—48,5 სმ და მესამე—42,5 სმ. ასოთა სიმაღლე საშუალოდ პირველ სტრიქონში 5,0 სმ-ია, მეორეში—4,5 სმ და მესამეში—4,8 სმ. პირველი და მეორე სტრიქონი გაყოფილია იმ შუბის ბუნით, რომელიც მეფეებს ზემოთ მოთავსებულ და ღვთისმშობლისაკენ ფრენით მიმართულ ანგელოზს უჭირავს. ზოგიერთი ადგილის დაზიანების მიუხედავად, 1939 წელს მისგან პალეოგრაფიული პირის გადმოღება მოხერხდა (სურ. 7). წარწერა ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება:

„ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთა
მეფე გიორგი, ძე დემეტრე
მეფეთა გეფისაჲ“.

თამარ მეფის წარწერა მოთავსებულია მისი თავის აღმოსავლეთით და ოთხ სტრიქონადაა ასომთავრულით დაწერილი (სურ. 8). პირველი სიგრძით 46,5 სმ-ია. მეორე—42 სმ, მესამე—46 სმ და მეოთხე—35 სმ. ასოთა სიმაღლე საშუალოდ 5,0 სმ-ს შეადგენს, გარდა პირველი სტრიქონისა, სადაც მათი სიმაღლე მხოლოდ 4,7 სმ-ია. წარწერა ძალიან დაზიანებულია, განსაკუთრებით მესამე სტრიქონი, რომლის დასაწყისი „ლი გისა“ მცირე ნაშთსა წარმოადგენს. უფრო ნაელები გადარჩა ამ სტრიქონის ბოლო ასოთაგან, ისე რომ, წარწერის პირველი გადმოწერის დროს, 1939 წ. შევძელი მხოლოდ „რი“ აღმედგინა, ხოლო მომდევნო ასოები ჩემთვის გაუგებარი დარჩა. შინაარსის მიხედვით სოლ. იორდანნიშვილის მიერ ეს წაუკითხავი ნაწილი სიტყვა „მრავალ“—ად იყო მიჩნეული და როდესაც 1940 წ. წარწერაზე მუშაობას დაეუბრუნდი სავსებით გამართლდა ეს აზრი. ასოთა ნაშთები შეესაბამებოდნენ დაქარაგმებული სიტყვის „მრვლ“ ასოებს. განსაკუთრებით—„ლ“—ს მუცლის ქვედა ნაწილი და კბილის მცირე ნაშთი. „ვ“—ს კაეი და ბუნიც კარგად მოჩანდა. ეს წარწერა შემდეგნაირად იკითხება ქარაგმების გახსნითა და აღდგენით:

„ყოვლისა აღმოსავლეთისა
მეფეთა მეფე, შვი—
ლი გიორგისა თამარ, რომელი [მრავალ]
ქამეოლბსმცა“.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ის, რომ უკანასკნელი სიტყვის მეოთხე ასო „ო“—ში „ჲ“ უნდა ყოფილიყო შეწიადებული, რაც წაკითხვაში „უ“ ბგერას მოგვცემდა. რადგანაც ეს სიტყვა ლაქვარდ არესთან ერთად კარგადაა შენახული, „ჲ“ ასოს დაკარგულად ვერ მივიჩნევთ ისევე, როგორც ამავე სიტყვის „ბ“ ასოს თავს. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ფართოდ დაწერილ „ო“—ში „ჲ“ ასოს ჩაწერა და „ბ“ ასოს თავის გაკეთება თვით მხატვარს გამორჩა.

² Г. В. Ахибгашвили, Четыре портрета царицы Тамары, Тбилиси, 1957, 33. 21.

ჩრდილოეთის კედლის დასავლეთ ნახევარში აღწერილ ნიშანშავარი, მაგრამ უფრო მომცრო, მეორე ნიშაა. ნიშან დასავლეთ ნახევარში ერისკაცია გაშოსახული, რომელიც მალა მოთავსებულ ფეხზე მდგომ, ყრმიანი ღვთისმშობლისკენ ვედრებითაა მიმართული. ამ ერისკაცსა და ღვთისმშობლის შუა მოთავსებულია რეასტრიქონიანი წარწერა, რომელიც იმდენად იყო დაზიანებული, რომ მისი წაკითხვა ვერ ხერხდებოდა. 1949 წ. ამ წარწერაში, რ. ბახტაძის მიერ ქიმიური დამუშავების შემდეგ, გ. გაფრინდაშვილს ვარძიის ტაძრის მხატვრობის ქტიტორი რატი სურამელი ამოუკითხავს, ხოლო ახალქალაქში ი. როსტომაშვილის მიერ მოპოვებული წარწერის ფრაგმენტის მიხედვით, ამავე სურამელს ჭავჭავთის ზოგიერთი მამულის მეპატრონე ფეოდალად მიიჩნევენ³. აღსანიშნავია, რომ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ნ. შოშიაშვილი ახალქალაქში ნაპოვნ წარწერაში რატი სურამელს არა კითხულობს და გ. გაფრინდაშვილის ვერსიასაც ამიტომ არასწორად მიიჩნევს.

ქტიტორთა კომპოზიციებსა და წარწერებს უნდა დაერთოს ტაძრის მომხატველი ოსტატის მიერ ორნამენტებში ფარულად ჩართული ჩანაწერებიც. მხატ. გ. თვალავაძე, როდესაც 1940 წ. საკურთხევის კონქის გამომყოფ ორნამენტული ზოლის პირს ასრულებდა (სურ. 9) შეამჩნია, რომ ერთ-ერთ ორნამენტულ ყვავილში ჩანაწერი იყო გაკეთებული⁴. შემოწმებამ ცხადყო, რომ იგი თვით მხატვრის მიერაა შესრულებული და თანაც კიდევ სხვა ჩანაწერებიც გამოვლინდა. ასოები ჩაწერილია მუქი იისფერი ყვავილის გულში, ყვითელი ოქრაით, ე. ი. იმ საღებავით, რომლითაც ყვავილის კონტურები და ფოთოლ-ფურცლების ძარღვებია გამოყვანილი. პირველი ამ ჩანაწერთაგანი იმყოფება მღვდელმთავრის ელფთერისა და იოანე მოწყალის შუახაზის ასწვრივ მოთავსებულ ყვავილში (სურ. 10). წარწერა დაქარაგმებული სიტყვის სახითაა წარმოდგენილი ასომთავრულით „გა“, ანუ ქარაგმების გახსნით „გიორგა“. მეორე ჩანაწერი ერთი ასოს სახითაა მოცემული და მოთავსებულია იმ ყვავილში, რომელიც საკურთხევის აღმოსავლეთი სარკმლის, აღმოსავლეთ წიბოს ასწვრივ მდებარეობს. ასო კარგად იკითხება და ასომთავრულ „ჰ“-ს წარმოადგენს (სურ. 11). ამ ყვავილის მარჯვნივ ერთი რაპორტის გამოშვებით ყვავილშივე ასომთავრული „რა“-ა ჩაწერილი. აღსანიშნავია, რომ ამ არშიის მეზობელ ყვავილებში სხვა ასოები ან მათი ნაშთები არ შეინიშნულა. ეს ჩანაწერები, ისევე როგორც ყველა სხვა მხატვრობის წარწერა, ერთი და იგივე ფერის ხმარებითაა და წერის მანერითაა შესრულებული და, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ფრესკისტის ნახელავს წარმოადგენს. ამის მიხედვით მხატვარს გიორგი ბრქვევია. რაც შეეხება „ჰ“-ს და „რა“-ს, ჩანს დაქარაგმებული სიტყვის ასოებია. ვარაუდით ჩვენ მას ვხსნით სიტყვა „ქარიტ“. ამგვარად, ვარძიის მომხატველი ოსტატი ყოფილა გიორგი ბრქვე.

მეორე ძეგლი, რომელიც ვარძიის შესახებ ცნობებს შეიცავს, არის თამარ მეფის უცნობი ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და ზამანი შარავენდელ“.

³ გ. გაფრინდაშვილი, უცნობი წარწერა ვარძიაში. „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. XII, 1951, № 4, გვ. 247—259.

⁴ გ. თვალავაძის მიერ შესრულებული ორნამენტის ეს პირი, ვარძიის სამეცნიერო მასალებში 1953 წლისათვის აღარ არსებობდა.

⁵ ტაძარში ბევრია შემდგომდროინდელი მინაწერი, მათგან ერთი, მე-13 ს-ისა შესწავლილია ს. გამსახურდიას მიერ: ვარძიის ტაძრის მხედრული მინაწერი, „საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. XVII, 1956, № 10.

თანაჲ, რომლის გამოკვლევა და ტექსტის აღდგენა ეკუთვნის პროფ. კ. კეკელიძეს. ამ წყაროთი სარგებლობის დროს, ქვემოთ ყველგან პროფ. კ. კეკელიძის აღდგენილი ტექსტი არის გამოყენებული. აქად. ივ. ჯავახიშვილის ვრცელი და კრიტიკული განხილვის მიხედვით ეს თხზულება შინაარსიანი, სანდო და პირუთენელი ნაწარმოებია, ავტორი კი მეტად განათლებული და საწარმართო და საქარსტიანო მწერლობისა და აზროვნების კარგი მცოდნე⁷. იგი წარჩინებული ხელისუფალია,⁸ არის ერის კაცი და სამხედროც კი⁹.

ამ საისტორიო წყაროდან ჩანს, რომ თამარ მეფემ „ქელ-ყო აღშენებად საყოფელსა გამმარჯველებისა მისისა ზეშთა-კუთხეულისა ვარძიისა ღმრთის-მშობლისასა“—ხელი მიჰყო ვარძიის ღვთისმშობლის ტაძრის შენებას და „აღასრულა“ კიდეც, არა მარტო ტაძარი არამედ მთლიანად მონასტერიც, რომელიც მატერიალურად უზრუნველყო სოფლების შეწირვით. კედლის მხატვრობაშიც ამიტომ სწორედ თამარ მეფეს უჭირავს ხელში ტაძრის მოდელი, როგორც მის მაშენებელს, ამასთან, თამარ მეფე, რადგანაც ქალწულადაა მხატვრობაში წარმოდგენილი, ამიტომ ვარძიის ტაძარი აშენებულია 1184 წელსა (გიორგი III გარდაცვალება) და 1186 წელს (თამარ მეფის გათხოვება) შორის; ამავე ხანში მხატვარ გიორგი ჰქარს შეუმკია ეს ტაძარი. კედლის მხატვრობითაც.

ამგვარად, ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსი XII ს. მეორე ნახევარს მიეკუთვნება, იმ დროს, როდესაც საქართველო ერთ-ერთ მოწინავე, ძლიერ ფეოდალურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის. გიორგი III გამეფებისთანავე უნარიანად შეუდგა მემკვიდრეობით მიღებულ სამფლობელოს განმტკიცებასა და გაფართოებას. მესხეთს, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთის ქვეყნების მომიჯნავე კუთხეს წარმოადგენდა, ამასთანავე ერთად აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შუაწელზე მდებარეობდა, განსაკუთრებული დაცვა და შემოშენებაც ესაჭიროებოდა. ამისათვის გიორგი III შეუდგა ვარძიის კომპლექსის კლდეში გამოკვეთას, მაგრამ გიორგი III-ემ ვერ მოასწრო ვარძიის შენების ბოლომდე მიყვანა; მისი შვილი კი, თამარ მეფე, აქ ტაძარსა და სატრაპეზოს აშენებინებს და 1186 წელს მონასტერს აწესებს.

თამარ მეფე მის მიერვე დაწესებული მონასტრის კუთრხევას დაესწრო თუ არა საისტორიო საბუთებიდან არა ჩანს: ვარძიაში მისი მისვლა კი ამ საბუთების მიხედვით პირველად მხოლოდ 1205 წელს არის აღნიშნული, ისიც იმ პოლიტიკურ ვითარებასთან დაკავშირებით, რომელიც მაშინ საქართველოში დატრიალდა.

საქართველომ XIII საუკუნის დამდეგისათვის დიდ პოლიტიკურ წარმატებებს მიაღწია. კაცკასიონის მთიანეთზე, სამხრეთ აღმოსავლეთისა და სამხრეთის მეზობელ ქვეყნებზე თავისი გავლენის შემდგომი განმტკიცების გარდა, იგი პოლიტიკური გავლენის არის გავრცელებას სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებითაც შეუდგა. ამასთანავე შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ბიზანტიისაგან დამოუკიდებელედ საკეისროს შექმნას ხელი შეუწყო და

⁷ ისტორიანი და ახმანი შარაუნდდთან, კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1941.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, გვ. 241, 229.

⁹ იქვე, გვ. 225—226.

⁹ იქვე, გვ. 232.

იქ ბაგრატიონთა ჩამომავლის ალექსი კომნენოსის გამეფებით მთელი ტრაპიზონის სამეფოც თავისი პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოაქცია.

მცირე აზიაში ქართველთა პოლიტიკის ამ წარმატებამ მთელ ახლო აღმოსავლეთში დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. ქართველთა ასეთმა გაძლიერებამ მაჰმადიანურ სახელმწიფოთა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია, რის შედეგად რუმის სულთნის რუკნადინის (ქართულ წყაროებში ნუქრადინი, ნუქარდინი) მეთაურობით შეკრა ძლიერი ლაშქარი საქართველოს გასანადგურებლად. რუკნადინის ლაშქრობა დამთავრდა ქართველთა გამარჯვებით ბასიანის სანახებოში, და საქართველოს ისტორიაში ეს ამბავი შემონახულია ბასიანის ომის სახელწოდებით¹⁰.

ვინაიდან ბასიანის ომის შესახებ შენახული ისტორიული წყაროები საშუალებას გვაძლევენ XII—XIII საუკუნეთა საქართველოს სამხედრო ხელოვნებაზე, ქართველ მხედართმთავართა სტრატეგიისა და ტაქტიკაზე წარმოდგენა ვიქონიოთ, ამიტომ საკიროდ მიგვაჩნია ბასიანის ომის აღწერას რამდენიმე გვერდი დავეთვოთ, მით უმეტეს, რომ იგი ვარძიის ისტორიასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული.

ნასირ ედინი, „სულჯუყ-ნამეს“ ავტორი გვაუწყებს, რომ რუკნადინმა შიკრიკები გაგზავნა მეზობელი ქვეყნების მფლობელებთან და თავის ძმებთან, რათა მათ ჯარი შეეკრიბათ საქართველოზე გასალაშქრებლად. ბასილ ეზოსმოძღვარი თავის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისაში“ ამ ქვეყნებს ასახელებს კიდეც მესოპოტამიას, გულათიას, ისავრიას, კაბადუქიას, დიდ სომხეთს, ბითუნიასა და სხვა. მაგრამ ეს მოკავშირეობა არც რომ სრულიად ნებაყოფლობითი ყოფილბ. თამარ მეფის ცხოვრებაშიც და სულჯუყ-ნამეშიც აღნიშნულია, რომ არზრუმის მფლობელი, რომელმაც ლაშქრობაში მონაწილეობაზე უარი თქვა, რუკნადინმა გადააყენა, ხოლო მის ადგილზე თავისი თანამზრახველი მულის ედინი დანიშნა. ბასილ ეზოსმოძღვრის მიხედვით, მან აგრეთვე „გამოყარნა ოქრონი აურაცხელნი, და წარგზავნიდა ოქროთა შეკრებისათჳს მკედრობისა და ამცნებდა, რათა ორსა კეცსა მისცემდენ გაჩენილისასა“. რუკნადინი არც ამას დასჯერებია და „თუთ ამოისწრაფა და მიიწია უჟად სახელდებულთა მათ თურქთა თანა, რომელ არიან მკნენი, ბრძოლასა შინა და არიან სიმრავლითა ვითარცა მკალნი, გინა ჯინჭუელნი, ამათ მისცნა ოქრონი მრავალნი, და კვალად ნიჭნი დიდნი ესოდენ, ვიდრე ასი ათასი მკედარი შეკაზმული გამოიყუანა მათგან“. რუკნადინს იმდენად დიდი ჯარი შეუკრებია, რომ, ნასირ ედინის სიტყვით, საომრად გამზადებული რუკნადინი გასძღოლია „ვარსკვლავებივით მრავალრიცხოვან ლაშქარს“. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ უცნობ ავტორს ამ გაერთიანებული მხედრობის რიცხვიც კი აქვს მოყვანილი 400000 კაცის რაოდენობით. 1205 წელს ზაფხულში რუკნადინის მთელმა მრავალრიცხოვანმა ჯარმა ერზინკარში (ერზინჯანი) მოიყარა თავი, სადაც საომარი მანქანების გაკეთებასა და ომისათვის საშუალების მიჰყევს ზელი.

ერზინკიდანვე რუკნადინმა თავისი ელჩი გაგზავნა თამარ მეფესთან და წერილიც გაატანა, ხოლო თვით ჯარი საქართველოსაკენ დასძრა. რუკნადინმა

¹⁰ 1205 წ. ბასიანის ომის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბილისი, 1948, გვ. 272—279. აქვეა სპარსული ისტორიკოსების ცნობებიც ამ ომზე. ქართული საისტორიო წყაროები: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ კ. კეკელიძის აღდგენილი გამოცემა, გვ. 124—129 და ბასილი ეზოს მოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა, ივ. ჯავახიშვილის აღდგ. ტექსტი, თბილისი, 1944, გვ. 25—29.

მხედრობის სამოძრაოდ ერზინკა-კარის (ყარსის) გზა აირჩია და სანამ საქართველოდან პასუხი მოუვიდოდა, ჩანს, ციხე-ქალაქი ბოლოკერტი აიღო და მისი აღმოსავლეთით მინდორზე დაბანაკება გადაწყვიტა. ამასთან ერთად მან მრავალრიცხოვანი ბანაკი სამოვროთა და წყლით უზრუნველყო, ხოლო მახლობლად მოთავსებული მოწინააღმდეგის ციხე-ქალაქის დარბევით თავისი მხედრობის სურსათით მომარაგებასაც ხელი შეუწყო.

რუენადინის ელჩმა საქართველოში მისვლისთანავე თამარ მეფეს თავისი მბრძანებლის წერილი გადასცა. წერილში, როგორც მოსალოდნელიც იყო, რუენადინს ისე ჰქონდა საქმის ვითარება წარმოდგენილი თითქმის ეს მართო სარწმუნოებრივ ნიადაგზე აღმოცენებული მტრობა ყოფილიყო. იგი აღნიშნავდა, რომ: „შენ (თამარს) გიბრძანებია ქართველთათვის აღებად კრძალი მუსულმანთა კოცადო“. მაგრამ მე დიდისა მოპამედისაგან მოვლინებულს „წარმოვივლინა ყოველი მკედრობაჲ ჩემი, რათა აღვკოცო ყოველი მამაკაცი მაგა ქუეყანისაჲ, და ცოცხალი იგი ოდენ დარჩეს“, რომელიც მაჰმადს აღიარებდნო. ამის შემდეგ, შესაძლებელია ბატონის ჩაგონებით, მოციქულმა წარმოსთქვა: „უკუეთუ შეფემან თქუენმან დაუტეოს სჯული, იპყრას სულტანმან ცოლად, და უკუეთუ არა დაუტეოს სჯული, იყოს ხარჰად სულტნისაო“. ამგვარი საზღვარგადაცილებული კადნიერების გამო, ზაქარია ამირსპასალარმა თავხედ მოციქულს ისე ძლიერად „უხეთქა კელითა პირსა“, რომ იგი „ვითარცა მკუდარი დაეცა“, და როცა ელჩი გონს მოვიდა ზაქარიამ უთხრა მას: „თუ მოციქული არა იყავ. პირველად ენის აღმოკუეთაჲ იყო შენი სამართალი და მერმელა თავისაო“.

რუენადინის წერილის გაცნობის შემდეგ ქართველთა სარდლობამ გადაწყვიტა მტრისათვის სასტიკი წინააღმდეგობა გაეწია და საქართველოს დასარბევად არ დაეშვა იგი. „ცოტა დღეთა შინა“ შეიკრიბა ცხენოსანი ჯარი როგორც მთელი საქართველოდან, ისე აღმოსავლეთის მეზობელი ყმადნაფიცო ქვეყნებიდანაც. ქართველთა ჯარის რიცხვი, სამწუხაროდ, წყაროებში არაა აღნიშნული, მაგრამ მისი განსაზღვრა დაახლოებით მაინც შეიძლება. დავით აღმაშენებლის დროს, ანისის ასაღებად, სამ დღეში შეკრებილ ქართველთა მხედრობა 60.000 კაცს არ აღემატებოდა¹¹. ამ შემთხვევაშიც, რადგანაც ჯარი აგრეთვე „ცოტა დღეთა შინა“ შეიკრიბა, მისი რიცხვი დაახლოებით 60—70 ათასი მხედრით შეიძლება განისაზღვროს. მესხ-თორელებმა ჭავჭავთში, ვარძიში მოიყარეს თავი, სადაც მუხლმოყრილმა და თვალცრემლიანმა თამარ მეფემ ვარძიის ღვთისმშობელს შეავდარა „სოსლან დავით და სპაჲ მისი, და დროშაჲ მისი“. ვარძიიდან მესხ-თორელებისაგან შემდგარი წინამბრძოლთა მხედრობა მტერთან შესავედრად დაიძრა, რომელსაც „თუთ თამარ უძღოდა წინა“. ქართველთა ეს რაზმი, ცხადია, მოკლე გზით მიაშურებდა მტრის სადგომისაკენ. ყველაზე მოკლე გზა კი, რომელზედაც ამხედრებულ ლაშქარს შეეძლო ემოდირა, გაივლიდა ვარძიიდან აგარაზე, ქარზამეთზე, არტაყნზე, რევის-კარზე, ვიდრე ყალნუს ქედამდე, სადაც ციხე-ქალაქ კარიდან/ერთი დღის გადასავლის, 60 კმ დაშორებით, მხედრობა შეჩერებულია შესასვენებლად. აქედან თამარ მეფემ რუენადინის მოციქული საპასუხო წერილითა და საჩუქრებით გაისტუმრა და თავისი ელჩიც გააყოლა იმ საბაბით, რომ სულთანს პასუხი დროზე მისვლოდა. სიხამდვილეში ქართველთა მოციქულის გაგზავნის მიზანი დაზვერვა უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ თამარ მეფემ თავის საპასუხო წერილში რუენადინის

¹¹ ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედ., I, თბილისი, 1955, გვ. 345.

გამოლაშქრების ნამდვილი საბაბი წარმოადგინა. რომ იგი ღვთის მოშიში და მისდამი მინდობილი კი არ არის, არამედ „ოქრომასა და მევირეთა სიმრავლისად მონდობილი“, რომ მას მიწიერი ზრახვები და პოლიტიკური მიზნები ამოძრავებენ და ქვეყნის აოხრება-გაძარცვა აქვს განზრახული.

რუენადინის მოციქულის წასვლის შემდეგ ქართველების დანარჩენ ლაშქარსაც, იმერეთას და ამერეთას, ეტყობა აქვე მოუყრია თავი. ბასილ ეზოსმოდერის სიტყვით, თამარ მეფემ „უბრძანა თჳსთა სპათა ყოველთა შესხდომა (ცხენ-ზე), და თჳთ განვიდა უმაღლესსა ადგილსა, სადათ ყოველთა ხედვიდა, და დავარდა მუტლთა თჳსთა ზედა დიდხან, და ტიროდა წინაშე ღმრთისა“. ამ სურათს ისე უმოქმედნია მხედრობაზე. რომ „იწყეს მოსლვად ყოველთა და ტირილით ვედრებად და თაყუანის ცემად პატიოსნის ჭეარისა, და ამბორის-ყოფად, და აგრეთვე შემთხუევად კელსა თამარისასა, და ანდერძოფედეს ყოველნი სახლთა, შვილთა და ასულთა წინაშე მისსა“. ასე გამოეთხოვა თამარ მეფე თავის ჭარს და შემდეგ ოძრხესაქენ გაეშურა. ოძრხე, რომელიც ახლანდელი აბასთუმნის მახლობლად მდებარეობდა, მეფის ამაღლის გასაჩერებლად ხელსაყრელი იყო. აქ თამარ მეფეს ადვილად მიაწვდიდნენ ომის მსვლელობის ცნობებს. აქედანვე ადვილად შეძლებდა მთელი ამაღა დასავლეთ საქართველოში გადასვლას და იქ თავის შეფარებას, თუკი ვინიცობაა ქართველთა ჭარი წარმატებას ვერ მოიპოვებდა. მეფეს თან ახლდნენ ქართლის კათალიკოსი თევდორე, მწერალი იოანე შავთელი და ისტორიკოსი ბასილ ეზოსმოდვარი. აქვე უნდა ყოფილიყო მანდატურთ-უსუტესი კიაბერიც თავისი ხელქვეითებით.

თამარ მეფის გამოთხოვების შემდეგ ქართველთა ჭარი ირიჯლუ-ყალნუს ქედის გადალახვისა და კარგა-ბაზრის მთის კალთების ჩავლით ბასიანის მინდროს დაუახლოვდა. ბასიანის, ანუ, თურქული გამოთქმით, ფასიანის მინდორი, რომელიც სიგრძით დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ არის მიმართული, იწყება ერზინკის, თანამედროვე ერზინჯანის, მიდამოების გამოყოფ დევაბონის მთიდან და ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან მთის კალთებითაა შემოსაზღვრული. მინდორს შუაზე მდ. კალა-სუ ჩაუდის, რომელსაც ორივე მხრიდან მრავალი ნაკადული და წყარო შეერთვის. ბასიანის მინდვრის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი შევიწროვებულია კარგა-ბაზრის მთის ქედურით. რომელიც მდ. კალა-სუს აღწევს, სადაც ქალაქი ჰასან-კალაა გაშენებული. ჰასან-კალა ძველთაგანვე ცნობილი ციხე-სიმაგრეა, რომელიც V—VI საუკუნეების ბიზანტიურ წყაროებში ბოლო-ციხედ, ხოლო შემდეგი დროის წყაროებში დამახინჯებულად ბოლოვერტად არის მოხსენებული¹². ბრძოლა ბასიანის მინდვრის იმ ნაწილზე მიმდინარეობდა, რომელიც ბოლოვერტის აღმოსავლეთით მდებარეობს და სიგრძით 10 და სიგანით 4 კმ-ს აღწევს (სურ. 12). „ხოლო მეფესა დავეით უნდოდა, რათა ზედამიჰმართა სადა დაბანაკებულ იყო სულტანი, ბასიანისა ადგილსა, ბოლოვერტად წოდებულსა“, — გვამცნობს თამარ მეფის უცნობი ისტორიკოსი. ჩანს მზევრარებმა და მსტოვარებმა მეფეს მოახსენეს სულტნის ჭარის უღარდელად

¹² შეად. საქართველოს საისტორიო რუკა, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1923; აგრეთვე: Лисиц, Армения, Тифлис, 1910, I—карта, II—стр. 247—250. ბოლოვერტს—ბოლოს ციხეს შესახებ-ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. II გვ. 68; ს. ყაუხჩიშვილი. პროკოპი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ, საქართველოს მუზეუმის მოამბე VI, თბილისი, 1931, გვ. 335; პ. ინგოროძე, გორგო მნათლეს, თბილისი, 1954, გვ. 518—520.

დაბანაკების ამბავი. ამ პირველი მონაცემების მიხედვით მეფე დავითს გადაუწყვეტია სწრაფი დაკვრით მტრის განადგურება ან მისთვის დიდი ზიანის მიყენება. ამ მთავარი ამოცანის გადაწყვეტის შემდეგ „მიეზალნეს ბანაკსა სულტნისასა და იხილეს, რომელ არა იყო რიცხუი ცხენისა, ჯორისა და აქლემისა მათისაჲ, კარვებისა და სარაფარდებისაჲ; მინდორი იგი ძლივ იტევდა კარვებსა მათსა და მდგომსა მათ შინა, უმეტესსა ქართველთასა. ესრეთ წყნარად და უკადრად მდგომარე იყო სულტანი“.

გარემოების დაწვრილებითი გაცნობის შემდეგ დავით მეფეს შეეძლო უკვე დეტალური გეგმა ჩამოეყალიბებინა და ჯარი ფარულ საწყის პოზიციაზე გაეყვანა. ამისათვის „დააწყუეს რაზმი, სადა იგი წინამბრძოლად იყო ზაქარია მკარგძელი, ამირ-სპასალარი, და ახალციხელნი შალვა და ივანე და სხუანი თორელნი, და ერთ-კერძო აფხაზნი და იმერელნი, ერთ კერძო-ამერელნი“. ამრიგად, მთელი ჯარი სამ რაზმად იყო წარმოდგენილი: წინამბრძოლი რაზმი მესხებისა და თორელებისაგან შედგებოდა და წინ იყო წამდგარი, მის უკან და მარჯვნივ მემარჯვენე რაზმი იყო განლაგებული, რომელშიაც აფხაზნი და იმერელნი შედიოდნენ და ამ უკანასკნელთა მარცხნივ კი მემარცხენე რაზმი იჭერდა ადგილს, რომელიც ამერელთაგან შედგებოდა. ამგვარად, აქ საბრძოლო მწყობრი კუთხით წინ იყო წარმოდგენილი, სადაც მემარცხენე და მემარჯვენე რაზმები გამანადგურებელ, ანუ, ძველი გამოთქმით,—იმსკვლეულ-მკვლევად ჯგუფს ქმნიდნენ. წინამბრძოლი რაზმს სარდლობდნენ შალვა და ივანე ახალციხელნი, მაგრამ, ვითარცა მთავარ-სარდალი, ზაქარია მხარგრძელიც მათ უფროსად ითვლებოდა. თვით ბრძოლის მსვლელობიდან კი ვრწმუნდებით, რომ იგი მემარჯვენე რაზმს უდგა სათავეში, რომელიც თვით მანვე შეიყვანა ბრძოლაში. რაც შეეხება მემარცხენე რაზმს, მას მეფე დავით სოსლანი სარდლობდა.

ქართველთა წინამბრძოლნი „ესრეთ წყნარად ვიდიოდეს“ და შეუმჩნევლად მოწინააღმდეგეს დაუახლოვდნენ. რადგანაც სულტნის ბანაკს დარაჯები არ ედგა, ქართველების მხედრობა ასეთი მოძრაობით უეცრად მტერს ზედ წაადგა და მასში „სასოების წარკვეთა“ გამოიწვია. მაგრამ მოწინააღმდეგე მანაც მოასწრო ჯოგის მიღება, აღჭურვა და ამხედრება, ისე რომ „წინაგანწყუენეს, და ეზალნეს წინამბრძოლნი ორთავე სპათანი“. ეს პირველი შეტაკება „განგრძელდა მყოვარ-ჟამ და მოსწყდებოდეს ორგნითვე, ხოლო უმეტეს სულტნისა სპანი შოისრვოდეს, და ესოდენ გაგრძელდა ომი“. მოწინააღმდეგეთა ვერც ერთმა ცხენოსანმა რაზმთაგანმა ვერ მოახერხა სწრაფი დაკვრით მტრის გათვლევა, რის გამო ხელჩართული ბრძოლა გაჩაღდა, რომელიც კავალერიის საომარი მოქმედებისათვის მარჯვე არ იყო. თუმცა ქართველები მტერს საკუთარ დანაკარგებზე მეტ ზიანს აყენებდნენ, მაგრამ მოწინააღმდეგის რიცხობრივი დიდი უპირატესობა, რაც მათ ბანაკიდან ახალახალი რეზერვების ბრძოლაში ჩაბმის საშუალებას აძლევდა, ქართველ მეთაურებს ძნელ პირობებში აყენებდა. ამავე დროს ივანე მსახურთ-უხუცესს, ზაქარია გაგელს, შალვა და ივანე ახალციხელებს, თაყაიღინ თმოგველს და სხვებს, ბრძოლაში ცხენები დაეხოცათ და „კინილა სივლტოლად მიდრიკენეს, და ქოითად დარჩეს რაზმსა შინა მკნენი საქართველოსანი“. ჩანს ქართველებს ბრძოლით ნელ-ნელა უკან დაუხევიათ, მაგრამ ამ დახვეკას ბოლოს ისეთი სისწრაფე მიუღია, რომ ლტოლვაში შეიძლებოდა გადაზრდილიყო. ასეთი მდგომარეობა სასწრაფო ზომების მიღებას საჭიროებდა და ამისათვის რა „იხილეს ლაშქართა თავის-თავისნი პატრონნი ქოითნი, გან-

წირნეს თავნი სიკუდილად და ჩამოკდეს ცხენისაგან და პატრონთა მათთა გუერ-
ცა დაუდგეს, ქოიანი ქოითთა“. ამგვარად, მოწინააღმდეგის ამხედრებულ რაზმს
ესეს-თორელელმა თავისი ქვეითი, მოქნილად მოქმედი რაზმი დაუპირისპირეს,
აქის გარდა, ხელი უკან დახვეის გამო მათი პოზიციის წინ იქმნებოდა მხედრები-
სა და ცხენების გვამებით დახორავებული მიწის ზოლი, რომელიც მტერს მნი-
შვნელოვნად ხელს უშლიდა ბრძოლის მსვლელობაში. ეს უპირატესობა ქართ-
ველებმა იმდენად კარგად გამოიყენეს, რომ ლტოლვის საშუალება თავიდან
აიცილეს კიდეც. მაგრამ „ეგრეთ ძლიერი ომის“ წარმოება მებრძოლთაგან მოი-
თხოვდა დიდ ფიზიკურ გადატვირთვას და არ შეიძლებოდა ზანგრძლივი ყოფი-
ლიყო. წინამბრძოლთა მოქმედების, ომის პირველი ეტაპის მსვლელობა მიიწუ-
რა. ქართველთა მხარეს მოეთხოვებოდა მდგომარეობის შეფასება და გადამჭ-
რელი ზომების მიღება. „და ვითარ იხილა დავით მკნემაჲ, მორიდა ერთ-
კერძო მან, და მარჯუენასა მკარსა მორიდა ზაქარია მკარგრძელმან; და ვი-
თარ ქართველთა განეშორეს, რათა არა ცხენითა მათითა დაითრგუნნა ქოითნი
ქართველნი, მიჰმართეს სპარსთ-კერძ“. ამგვარად, ორი მიმსვლელ-მცემელი
ჩგუფიც საომარ მოქმედებაში იყო შეყვანილი. ბრძოლის ველის ფლანგების
შემოვლთ, მარცხნიდან დავით მეფემ და მარჯვნიდან ზაქარია მხარგრძელმა,
თვით სულთნის ბანაკს „მსწრაფლ მიეტევნეს ერთ-კერძო სოსლან დავით და
ერთ-კერძო ზაქარია, გარნა ვინ უმახლობელეს იყო, უწინარეს მოვიდა. მასვე
წამსა შინა მივიდა დავით და სპაჲ მისი და, ვითარ მგელნი ცხოვართა, ეგრეთ
შეცვივდეს ურიცხუსა მას სპასა შინა სულტნისასა“. რუენადინმა ვერ მოახერხა
ორგანიზებული წინააღმდეგობის გაწევა და მთელ ბანაკში დიდი
არეუდარევა შეიქნა. ომის მსვლელობის სწრაფად წაღმა მობრუნებამ სულთნის
წინამბრძოლ რაზმშიაც ისეთი სულიერი დაცემა გამოიწვია, რომ ქვეითად ბე-
ბრძოლმა მესხ-თორელებმა ამხედრება მოახერხეს და მტერს დევნა დაუწყეს
„ვიდრე ღამელმდჳ“.

ამ ომში ქართველებს აუარებელი ტყვე ჩაუვარდათ ზელში, მათ შორის
სულთნები და ამირები: ერზნისისა, შამისა და ბიერიტისა, ხოლო ალაფიდან:
სულთნების დროშები, მათ შორის რუენადინის, აურაცხელი ოქრო, ვერცხლი,
ძვირფასი ჭურჭელი, ცხენი და აქლემი.

ზეფისა და გამარჯვებული მხედრობის შეხვედრა თბილისმა დიდი ზემოთ
აღნიშნა. ბასილ ქლამოძორის სიტყვით: „შეეკანმა მოქალაქეთა დიდითა მო-
კახშელობითა ენლაქი ტფილისი, და შევიდა თამარ და დავით ვითარცა მზისა
შარავანდელი მიფენითა, და შეიღეს დროშა ნუქარდინისი. შეიყვანეს პირველად
ერზნეკელი, და მერმე სხვანი იგი წარჩინებულნი მოიყუანნა, რომელი სთნდეს,
წინაშე თჳსსა თამარს. ყოველთა ნუკეშინის სცა და დიდად სახელოვნად სე-
რითა ისტუმრნა და უბოძა ყოველთა შესატყუისად, და წარგზავნნა ციხეთა ში-
ნა ყოველსა ადგილსა“. თამარ მეფემ მიუხედავად ომში მტერის სასტიკი და-
მარცხებისა, რუენადინის მომხრე წარჩინებულებთან ღმობიერი მოტყუვა და
შერიგება ამჯობინა. მაგრამ ამგვარი მოპყრობა მის სისუსტედ რომ არ ყოფი-
ლიყო მიჩნეული, ერზნეკის სულთანი, „ეგოდენი სახელოვანი კაცი და დიდებუ-
ლი განყიდა ნალად ცხენთა, რომელი ესე ყო თამარ პატივად სახლისა თჳსისა და
დიდებად“. ყოველივე ეს შეესაბამებოდა თამარ მეფის საგარეო პოლიტიკის
„სამეზობლო“ ხაზს.

ბასიანის ომმა საქართველოს უძლეველობის სახელი კიდევ მეტად განამ-
ტყიცა მეზობელ ქვეყნებს შორის; გაზრდილი პოლიტიკური გავლენის გამო გა-

ფართოვდა კულტურული და ეკონომიური ურთიერთობაც ამ ქვეყნებთან. მაგრამ ქართველთა ძლიერების ამბავი გაცილებით უფრო შორსაც იყო გავარდნილი. იმავე ბასილის სიტყვით, „ერაყს მყოფნი მევენენი, ვინა მეჩანგენი თამარის შესხმათა მუსიკობდიან; ფრანგნი და ბერძენნი, ზღუასა შინა მენაგენი, ნიავ-კეთილობათა შინა, თამარის ქებათა იტყოდინაო“.

თვით ბასიანის ომის მსვლელობა დაწერილებით და სრული თანამიმდევრობით აქვს აღწერილი „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორს, რაც მის თვითმხილველობასა და ბრძოლაში მონაწილეობასაც გვიდასტურებს. ბრძოლის ზოგიერთი ეპიზოდი მას გასაოცარი სიმახვილითა აქვს გადმოცემული. მაგალითად, ბრძოლის უკანასკნელ ეტაპზე, როდესაც მოწინააღმდეგის ბანაკზე ქართველთა რაზმების შეტევის გამო მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარი ოტებულ იქნა, იგი აღნიშნავს: „ანაზღად ეგოდენი სიმრავლე განსქდა, იძლია. ღაიბანტა, და ამას ჰგუანდა—თუალგარდაუწოდოელი მალნარი მიწითურთ მოგლეჯილა და დაბულეულაო“; ამოძრავებულ მებრძოლთა სიმრავლე, რომელიც მართლაც სინამდვილეში მოხვადებული და მოძრაობაში მოსული მიწის შთაბეჭდილებასა ტოვებს, ისტორიკოსს ცხოველი, ხატოვანი შედარებითა აქვს გადმოცემული. მერე, სისხლისმღვრელი ამბების აღწერის შემდგომ ავტორი ერთგვარი იუმორით ურთავს ბრძოლის ველისათვის დამახასიათებელ ეპიზოდს: თავმინებებული მტრის ბანაკში „ვითარ რიყე იღვა მუზარადი და სიმრავლე შაქრისაჲ, და იყო იგი ადგილი წყაროჲთა საესე; მოვიდის კაცი და მუზარადისა სადები ამოძერიწის და შაქრითა განტენის და წყლითა აღავსის და სუმიდის“. ომის მსვლელობის ასეთი დაწერილებითი აღწერა, მისი ხატოვანი, მეტყველი დეტალებით შემოება მთელი ბრძოლის რეალური სურათის წარმოდგენის საშუალებას გვაძლევს.

ქართველების ამ ომში გამარჯვების ერთი მთავარი მიზეზთაგანი იყო იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა. XIII ს-ის პირველი წლებიდანვე დროებითი შინაპოლიტიკური წონასწორობა დამყარდა, რამაც ხალხის ცხოვრებაში მყუდროება ჩამოაგდო და ქვეყანამ კი მნიშვნელოვან ეკონომიურ აღმავლობას მიაღწია¹³. ასეთ საშინაო ვითარებაში გასაკვირი არ არის ის, რომ ქართველი მხედრები, როგორც დიდებულები, ისე „წერილი ერი“ ერთსულდონად და თავგანწირვით შეებრძოლნენ მტერს, რომელიც საქართველოს დამოუკიდებლობას ემუქრებოდა. რაც შეეხება რუკანდინის მხედრობას, რომელიც სხვადასხვა ქვეყანაში შეკრებილი, დაქირავებული და ძალით აყვანილი მეომრებისაგანაც შედგებოდა, იგი მხოლოდ ომში ხალხის გაელეტისა და დიდი ნადავლის აღების სურვილით იყო გამსჭვალული; ქართველები კი ამ ომში გამოვიდნენ, როგორც საკუთარი მიწა-წყლისა და კერის აკლებისაგან დამცველნი. თამარ მეფემ თავისი ქცევითა და სიტყვებით შეძლო ქართველ მხედართა პატრიოტული გრძნობის კიდევ მეტად გაღვივება და მოლაშქრეების სულიერი აღელვება ისეთ ზომამდეც კი მიიყვანა, რომ ისინი ცრემლასღვრით მიდიოდნენ მეფესთან და სამშობლოსათვის თავის დაღებას აღუთქვამდნენ, ოღონდ მეფეს მათი დაობლებული ოჯახისათვის ეზრუნა. ასეთი სულიერი განწყობილებით შეხვდა თავის მტერს ქართველ-

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინა კლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1955, 1, გვ. 173—182.

თა ჯარი და, ცხადია, ომის მსვლელობაზე ამ გარემოებას მნიშვნელოვანი გავლენაც უნდა მოეხდინა.

გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა მოწინააღმდეგეთა მიერ სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით ომის მოწყობასა და ჩატარებასაც. რუკნადინმა მრავალრიცხოვანი ჯარი შეკრიბა, საბრძოლველი მანქანებიც გააკეთებინა და ომისთვის მზადებას გულმოდგინეთ მოჰკიდა ხელი. პირველი იერიშით ბოლოკერტის ციხე-ქალაქიც აიღო და მისი იზოლაციის მიზნით ჯარი ამ ციხის აღმოსავლეთით, მინდორზე დააბანაკა; სამაგიეროდ თავისი მოწინააღმდეგისათვის იგი შორი მანძილიდან შესამჩნევი გახდა, თვით ბანაკს კი არამცთუ საბრძოლო დაცვის ჯგუფები, გულშეებიც არ მიუჩინა. ეს კია, რომ მთავარსარდალმა ქართველებს ელჩი, სინამდვილეში მზევრავი მიუგზავნა, რომლის მიერ მოწოდებული ცნობები სრულიად სანდოდ და საკმარისად სცნო. ქართველებმა მოწინააღმდეგის მოციქული სანამ ჯარს შეკრებდნენ არ გაუშვეს და შემდეგ წინამბრძოლებთან ერთად ატარეს ქ. კარის მისვლამდე. ასეთ პირობებში მოციქული ქართველთა ამ რაზმს მთელ მხედრობად მიიჩნევდა. ასეთ გარემოებაში მზევრავის მოხსენებას სულთნისათვის სიფხიზლე უნდა მოედუნებინა. თავის მხრივ ქართველებმა მოციქულის სახით სულთნის მოციქულს თავისი მზევრავი გააყოლეს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, შემდგომი დაზვერვითი მოქმედების საშუალებას არ მისცემდა მოწინააღმდეგის ელჩს, სწრაფად მიაღწევდა სულთნის ბანაკს, შეიტყობდა მის მდებარეობას და მეომართა განწყობილებას. დავით სოსლანმა დაზვერვის მონაცემების მიხედვით მტერზე უეცარი თავდასხმა გადაწყვიტა და ჯარი საწყის პოზიციებზე კარგაბაზრის მთის კალთებს შეახამა, შემდეგ კი პირადად ჩაატარა რეკოგნოსირება, გაეცნო გარემოებას და საომარი მოქმედების კონკრეტული გეგმა დასაბა. რუკნადინმა თავისი ჯარის რიცხობრივი ექვსჯერადი უპირატესობა და გაშლილ მინდორზე დიდი ძალების თავისუფალი მანევრირების შესაძლებლობა სრულიად ვერ გამოიყენა და სხვა მძიმე შეცდომაზე დაუშვა. მოწინააღმდეგის პირველი იერიშის მიტანისთანავე მთელი ჯარის საბრძოლო რაზმებად დაწყობისა და ომისათვის მზადყოფნის ნაცვლად თავისი მხედრობის ნაწილი კვლავ ბანაკში დატოვა, რითაც ქართველებმა კარგად ისარგებლეს და გამარჯვებაც მოიპოვეს.

ქართველებმა პირველად მტერს ბრძოლის ველზე შეაგებეს სწორედ მესხთორელთა ლაშქარი, რომელიც მოწინააღმდეგის მოციქულის დაზვერვის ობიექტად აქციეს და ამით სულთანს დაარწმუნეს, რომ მთელი ქართველი ჯარი 20—23 ათასი მეგრძოლისაგან შედგებოდა. სწორედ ამ გარემოებას უნდა მიეწეროს რუკნადინის ერთგვარი პასივობა ბრძოლის მსვლელობის პირველ ეტაპზე.

განსაკუთრებით იპყრობს ყურადღებას ამ ეტაპის ბოლოს კრიტიკულ მომენტში, წინამბრძოლთა ცხენებიდან ჩამოქვეითება და ქვეითი მიჯრელი რიგების დაპირისპირება მტრის ცხენოსანი რაზმისადმი. ცხენოსანი ჯარის საწინააღმდეგოდ ქვეითი ჯარის დაპირისპირება ძველთაგანვე ცნობილი წესი იყო და ქართველმა მეგრძოლებმა იგი ბრძოლის მდგომარეობას კარგად შეუფერდეს. დავით მეფე კი არ აჩქარებულა და, მხოლოდ იმის შემდეგ, როდესაც ამ ფიცხელი ბრძოლით სულთნის მხედრობას მნიშვნელოვანი ზიანი მიაყენა და იგი საკუთარ ბანაკსაც დაამორა, გადაწყვიტა ორი მიმსვლელ-მცემელი რაზმით ფლანგების შემოვლა და მტრის ზურგში გამანადგურებელი დავკრის განხორციელება. ომის ამ მეორე ეტაპის დაწყების მომენტის შესრულებას საბედისწერო მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგანაც მცირე წინდაუხედავობასაც კი, მტრის ჯარის რიცხობრივი უპირატესი მდგომარეობის გამო, საწინააღმდეგო შედეგი შეეძლო

გამოეღო. ყოველივე ამან შესაძლებელი გახადა ბასიანის მინდორში ოთხასათასიანი რუკნადინის მხედრობის დავით მეფის სამოცდაათათასიანი ჯარის მიერ ერთ დღეში განადგურება.

აღსანიშნავია, რომ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ თხზულებაში ბასიანის ომის ამბავს წინ უძღვის ვარძიის შენების შემდეგი თხრობა:

„ესევეთარი ნიჭი და პატივი მიჰმალდა მის მიერ შეყვარებულმან ღმერთმან თამარსა, გარნა არცა ის უღებ იქმნა მოქმედებად საქმეთა, სათნოთა ღმრთისათა. ამისთჳს კელ-ყო აღშენებად საყოფელსა გამმარჯუებელისა მისისა ზესთაკურთხეულისა ვარძიისა ღმრთის მშობელისასა, ზემო ვარძიის ქუემო ვარძით მიცულებითა, რომელი კლდისაგან გამოკუეთა, თვთ პატიოსანი ეკლესიაჲ და მონაზონთა საყოფი სენაკები, რომელი მტერთაგანაცა შეეჯალ და უბრძოლველ ყო. ესე ვარძიჲ პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა გერ სრულ ექმნა და დაეტევა, რომელი დიდმან ამან აღასრულა და შეამკო ყოველითურთ და შესწირა მრავალნი და დიდაროვანი სოფელნი და შეუმზადა ტრაპეზისა შემოსავალნი დიდნი და პატიოსანი, რომლისა ყოვლისაჲ მოთხრობაჲ ძნელ არს, თუ ვისმე პნებაჲს ამისა განცა. იხილენ ვარძიჲჲ და საქმენი მისნი, კმუნულნი და ნაშეკები ქუაბ-ქმნილი. ვინაჲ მეფემან თამარ გულსიდგინა მსახურებად უბიწოჲსა და განსაკრთომელისა სასწაულთა მოქმედისა ვარძიისა ღმრთის — მშობლისა, ამისთჳს უმეტეს პირველთა იდიდა მეფობაჲ მისი“¹⁴.

ავტორის მიერ ვარძიის ეს აღწერა თვითხილვის შედეგადაა დაწერილი, რაც მისე ჭიტყვებიდანვე ჩანს. ეს თუნდაც მოკლე, მაგრამ სხლარტი აღწერა ვარძიისა და მისი მშენებლობის შესახებ მოყვანილი ცნობები ძვირფასია ვარძიის შესწავლისათვის.

ვარძიის მონასტრის არსებობის პირველი წლები მისი საქართველოში სახელგანთქმულობის წლებია და დაკავშირებულია 1205—1210 წლების ძლევა-მოსილ ლაშქრობებთან. ვარძიის ღვთისმშობლის, თამარ მეფის „გამმარჯუებელის“ და „უბიწოჲსა და განსაკრთომელისა სასწაულთა მოქმედის“ ხატად მიჩნევა, უნდა ვიფიქროთ, მონასტრის პოპულარობისა და ცხოვრებისათვის გარკვეული მნიშვნელობის იქნებოდა.

ვარძიის შესანიშნავი ნაგებობა, რომელიც ქართული ფეოდალიზმის აყვავების ხანის უკანასკნელ პერიოდს ეკუთვნის, თავისი მაღალი სამშენებლო-ტექნიკური ღირსებით შეიფერება იმ დროის საქართველოს ნივთიერ შესაძლებლობებსა და სულიერი განვითარების სიმაღლეს.

საქართველოს ფეოდალიზმის აყვავების ხანას (X—XIII სს.)¹⁵ ბოლო მოუღო ჯერ ზვარაზმელებთან და შემდეგ მონღოლებთან ხანგრძლივი ბრძოლებით გამოწვეულმა შიშმა პოლიტიკურ-ეკონომიურმა პირობებმა, ხოლო 1243 წლიდან—მონღოლთა გაბატონებამ საქართველოში. საქართველოს პოლიტიკურ და ეკონომიურ ვითარებაში გარეშე ძალის მძლავრმა ჩარევამ ხელი შეუწყო ერთიანი სახელმწიფოს დაშლას. ლიხთ იმერისა და ლიხთ ამერის სამეფოებად გაყოფას მოჰყვა 1266 წ. მესხეთის სამცხე-საათაბაგოდ გათიშვაც, რომელსაც ათაბაგი სარგის I ჯაყელი განაგებდა. მაგრამ ეს დაყოფის პროცესის მხოლოდ დასაწყისი იყო, რადგანაც ერთიანი სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიური,

¹⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, გვ. 123.

¹⁵ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIII ს-მდე, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ. 428.

სამხედრო და იდეოლოგიური ნაგებობის უეცრივ მოშლა შეუძლებელი იყო და მოითხოვდა მოვლენათა შესაფერის განვითარებას. ამგვარად, XIII ს-ის მეორე მეოთხედიდან ვარძიის მონასტერი აღმოჩნდა ჭაყელთა გვარიდან გამოსული ათაბაგების სრულ განმგებლობაში მყოფ მიწა-წყალზე. ამ ახალ პოლიტიკურ ვითარებას არ შეიძლებოდა ვარძიის მონასტრის ცხოვრებაზე თავისი დიდი არ დაესვა და დაასვა კიდევ¹⁶.

მონღოლთა ბატონობით გამოწვეულ შემშილსა და გაჭირვებას, სამცხეში ზედ დაერთო დიდი მიწისძვრაც. 1283 წ., აღდგომის წინა ღღეს, მიწა „ესერედ შეირყა, რამეთუ დაეცნენ ეკლესიანი, მონასტერნი, მთანი, კლდენი და ციხე-ქალაქნი, რომელ კუბრანიცა აღმოხდებოდიან“. ეს საზარელი მიწისძვრა „იყო სამცხეს და არა სხვაგან, გარხა დაიქცა მცხეთა“¹⁷. ამ მიწისძვრას ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსიც არ გადაურჩა. ჩამოინგრნენ გამოქვაბულები, გამოქვაბულებში ასასვლელი გვირაბები, მონასტრის ტაძრის სტოას წინა ნაწილი. დაზიანდა ვარძიის წყალსადენიც, რომლის კლდეში გაჭრილი გვირაბების უდიდესი ნაწილი დაინგრა.

მიწისძვრის შემდეგ უწყლოდ დარჩენილი და ნანგრევებად ქცეული მონასტრის მოწესრიგებისათვის პირველი საზრუნავი წყალსადენის აღდგენა და კომპლექსის ნანგრევებისაგან გაწმენდა უნდა ყოფილიყო. მართლაც ძეგლის შესწავლა ადასტურებს აქ მნიშვნელოვანი სამუშაოების ჩატარებას XIII ს-ის მიწურულსა და XIV ს-ის პირველ წლებში. ნანგრევებისაგან გაწმენდასთან ერთად წარმოებს წყალსადენის აღდგენა, ტაძრის სტოას ორთაღიანი ქვიტკირის კედლით გამაგრება, ზოგიერთი დაზიანებული გამოქვაბულის დაკარგული ნაწილების ქვით ამოშენება და ხის კონსტრუქციებით აღდგენა. ამასთანავე ერთად ჯვრებისა და გამოქვაბულთა ნანგრევებზე შენდება სამრეკლო¹⁸. მთელი ამ დიდი სამუშაოების ჩატარების თარიღი ხვდება ბექა I დიდის ათაბაგობას (1285—1306 წწ.) და საესებით შეეფერება თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის ხასიათს, რომელსაც უამთაღმწერელი შემდეგი სიტყვებით აგვიწერს: „კაცი წარმატებული ყოველსა შინა, სიყეთე-აღმატებული, საღთო საკაცობოთა საქმეთა, და უმეტეს სამართლის მოქმედებითა, ეკლესიათა და მონასტერთა მაშენებლობითა, სოფლისა კეთილად მორწმუნოებითა, და გლახაკთა და ქვრივ აზობლთა უზომოთ მიცემითა“¹⁹.

ვარძიამ ამის შემდეგ მთლიანად იცვალა სახე. დანგრეული გვირაბებისა და დახურული გადასასვლელებს ნაცვლად შეიქმნა ღია ბილიები, რომელნიც ჩამოქცეულ გამოქვაბულებზე მიიმართებოდა. გამოქვაბულთა ქარაფში. გაჭრილი თაღოვანი ღიადების ნაცვლად გაჩნდა მათი უსწორმასწორო ნანგრევები. კომპლექსის შუა წელზე აშენდა ქვიტკირის ორი ნაგებობა: ტაძრის სტოას ორთაღიანი კედელი და ქარაფის პირად მალა აზიდული სამრეკლოს ნაგებობა. კომპლექსის მცირე ნაწილების ხანგამოშვებით ნგრევას უეჭველია ადრევეც ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ამ საშინელმა მიწისძვრამ არსებობის ასი წლის თავზე ვარძიის გამოქვაბულთა მთელ კომპლექსს დიდი და აუნაზღაურებელი ზიანი მიაყენა.

¹⁶ სამცხის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ძეგლთა შესახებ მოკლე ცნობები მოთავსებულია კ. მელიქიძის, შ. ანთაძის, ნ. შოშიაშვილისა და გ. ჯამბუაშვილის გაზაფხულში—ვარძია, თბილისი, 1955.

¹⁷ უახუშტი, საქართველოს ისტორია, ტფილისი, 1885, გვ. 254.

¹⁸ რ. გვერდ წითელი, ვარძიის სამრეკლო, 1941. ხელნაწერი.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1899, გვ. 653.

XV საუკუნის პირველი ნახევრის მიწურულს სამცხის ათაბაგების, ჯაყელ-ცხისჯვარელების ოჯახში უთანხმოება ჩამოვარდა. ათაბაგ ალბულას ბიძამ, ყვარყვარემ თავის მხარეზე ზოგიერთი თავადის და აზნაურის გადაბირება დაიწყო და ამით ძმისწულის დამხობა სწადდა. ალბულას ეს გარემოება მხედველობიდან არ გამოჰპარვია და 1447 წელს თვით დაესხა ბიძას, მაგრამ დამარცხდა. ალბულა იძულებული გახდა ქართლ-იმერეთის მეფეს გიორგი VIII შეპიზვნოდა და მისგან შეწყენა ეთხოვნა. გიორგი მეფემ ამ გარემოებით ისარგებლა, გაილაშქრა ყვარყვარეს წინააღმდეგ და ალბულა კვლავ ათაბაგობაში აღადგინა, ხოლო უბრძოლველად დამორჩილებული ყვარყვარე თან წამოიყვანა და „თავისთან დაიშვირა“, როგორც საეპკო პიროვნება. ამგვარად, გიორგი მეფის ნებითა და ძალით ათაბაგად დამკვიდრებული ალბულა მეფე გიორგის პოლიტიკური მფარველობის ქვეშ აღმოჩნდა, ხოლო განკერძოების გზაზე დამდგარი მეჩხეთი სრულიად საქართველოს შემადგენელ ნაწილად იქცა²⁰.

მაგრამ ასეთი მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1451 წ. ალბულა ათაბაგის სიკვდილის შემდეგ მეფე გიორგიმ ათაბაგად მისი ბიძა ყვარყვარე დასვა. თავისი სამთავროს განკერძოების სურვილით დაბრმავებულმა და შურისძიების გრძნობით აღსავსე ყვარყვარე II-ემ მტრობა დაუწყო გიორგი მეფეს და სამცხის სრული დამოუკიდებლობის მოპოვებას შეეცადა. მაგრამ სრული დამოუკიდებლობის მისაღწევად საკირო იყო, ჯერ ერთი, გარკვეული ეკონომიური ღონისძიების ჩატარება და, მეორეც, რაც მთავარია, სამცხის ეკლესიის ქართლის საკათალიკოსოსაგან ჩამოშორება.

პირველი ღონისძიება შედარებით ადვილად განახორციელა ყვარყვარე ათაბაგმა. ახალციხეში. საკუთარი ფულის მოსაპყრელად ზარაფხანა მოაწყო, რაც აუცილებელი იყო თავისი ქვეყნის ეკონომიკისათვის დამოუკიდებლობის მისანიჭებლად. ახალციხის ზარაფხანაში მოჭრილი ვერცხლის მონეტის ერთი ნიმუში ვარძიაშიაც აღმოჩნდა 1938 წ. წარმოებულ გამოქვაბულთა გაწმენდის დროს. აღმოსავლეთი ნაწილის IV სართულის 216-ე გამოქვაბულში დამტრეული ქვევრების ძირები იყო გადარჩენილი. ერთი ქვევრის ძირის ამოგდების შედეგად ნანახი იყო ვერცხლის მონეტა, რომელიც, წესისამებრ, ქვევრის დაკირვისას ჩაუტანებიათ. ეს მონეტა ყვარყვარე დიდის მიერ არის მოჭრილი და XV ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება²¹. აღსანიშნავია, რომ არა უადრეს XIV საუკუნისა, ვარძიის გამოქვაბულებში მრავალი მარანი მოუწყვით და ღვინის წარმოებისათვისაც მიუყვით ზელი. ეს ახალი მოვლენა ვარძიის მონასტრის სამეურნეო ცხოვრებაში, ქვევრის ქვეშ აღმოჩენილი მონეტის მიხედვით, შეიძლება მივაკუთვნოთ უმთავრესად ყვარყვარე დიდის მთავრობის ხანს (1451—1498 წწ.). ყოვლად შესაძლებელია, რომ ვარძიაში აღბეჭდილი ღვინის წარმოების დიდი ზრდა კერძო გამოვლენა არც იყო და სამცხეში შექმნილ ახალ პოლიტიკურ-ეკონომიურ ვითარებასთანაც იყო დაკავშირებული.

²⁰ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბილისი; 1948, გვ. 51—52.

²¹ დ. კაკაბაძე, უცნობი ქართული მონეტებისა და ზარაფხანების საკითხი, შესწავლისათვის; „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, XIV, 1947, გვ. 153—154. ამ მონეტის მოპოვების შესახებ ცნობა გადმოცა ნ. ნათენაძემ, რომელიც გამოქვაბულთა გაწმენდას ხელმძღვანელობდა.

1 მაგრამ ყვარყვარე ათაბაგისათვის გაცილებით რთული იყო მეორე მიზნის—სამცხის ეკლესიის დამოუკიდებლობის განხორციელება. ამის მისაღწევად მან მოიწადინა აწყურის ეპისკოპოსისათვის ისეთი უფლებები მიენიჭებინა, რომლითაც ამ ეპისკოპოსს შეაძლებინებდა ყვარყვარეს ნება-სურვილით შერჩეული მწყემსმთავრების ხელდასხმას, ქართლის კათალიკოსის გარეშე. ქართლის საკათალიკოსოსაგან გამოყოფის გზას, სამცხის სხვა ეკლესია-მონასტრებთან ერთად, ჩანს, სამეფო მონასტერი ვარძიაც აპყვავდა. მაგრამ ქართლის კათალიკოსმა დავითმა სამცხის უკანონოდ გათიშული, ურჩი მწყემსმთავრები შეაჩვენა, რითაც მათ მღვდელმთავრების უფლება აპყარა. ამ გარემოებამ სამცხის მწყემსმთავრები აიძულა კათალიკოსის წინაშე დანაშაული ელიზარებინათ და მორჩილება ეთხოვათ²².

1453 წლის ახლო ხანებში საფარისა და ვარძიის ძმობაც კათალიკოსის დავითს დანაშაულის პატიებას თხოვს და ერთგულების ფიცს უდებს: „.....ესე წიგნი გკადრეთ თქვენ ქათალიკოზსა დავითს მეუფესა პატრონსა დაგიდევით აღთქმა... ჩუენ საფარისა და ვარძიისა ძმათა მას ჟამსა, ოდეს მცბიერი ბერძენი მოვიდა, ცრუ წინასწარმეტყუელი და მცირითა რაათმე სიტყუთა მიგვზიდნა. აჲ თქვენ გაგუიწყებით და კიდევ უმართლე იყვენით, ამაღ რომე დღეთა მისთა... ვითარითა წესითა ყოფილ ვართ, მითვე წესითა ვიყვნეთ: არც მიტროპოლიტი შემოუშვათ, არც მისი წიგნი ენახოთ, არცა მისი მცნება გავიგონოთ და არასთანა მისი არა ვირწმუნოთ; არც უმცხეთოდ ჩუენი მღვდელი და დიაკონი იკურთხეოდეს; არცა რამ ჯავახეთს და წალისყურს გისაქმოთ სამწყსობისა პირზედა და ვიყუნეთ თქუენისა ბრძანებისა მორჩილნი...“²³ ამგვარად, ვარძიის მონასტერი ისევ მცხეთის საკათალიკოსოს ხელქვეითი გახდა. ასე, ქართლის კათალიკოსმა კვლავინდებურად შეინარჩუნა სამცხეში პოლიტიკური ზეგავლენა, რომელიც ხელდასხმის და წირვის დროს მეფე-კათალიკოსის ერთგულება-მორჩილების აღიარებაში გამოიხატებოდა. ამას ისიც უნდა დაერთოს, რომ ქართველ მეფე-მთავართა შორის 1459 წ. ზავიც დადებულია ერთობლივი ბრძოლის შესახებ ოსმალეთის წინააღმდეგ. ამ გარემოებას თითოეული მოკავშირე რომში მიწერილ ეპისტოლეშიც აღნიშნავდა, მათ შორის ყვარყვარე ათაბაგიც.

ასეთმა მდგომარეობამაც დიდხანს არ გასტანა. XVI საუკუნის დასაწყისშივე ათაბაგი მზეკაბუკ I კვლავ ცდილობს სამცხის ეკლესიის დამოუკიდებლობას, მაგრამ ამ ჯერად იგი უკვე ანტიოქიის პატრიარქ ღოროთეოსსაც იყენებს განზრახვის მისაღწევად. მას უხვად ასაჩუქრებს და აიძულებს მთელი სამცხის მღვდელმთავართ-მთავრად სუიმონ მაწყვერელი დაადგინოს. შესხეთში მოკალმასე ანტიოქელი პატრიარქის საეკლესიო წესების ასეთი უხვში დარღვევის შედეგად სამცხის ეკლესია ქართლის საკათალიკოსოს ჩამოშორდა და განმთავრებული მაწყვერლის ხელქვეითი გახდა²⁴. ჯაყელთა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დიდი ხნის წადილი ახლა უკვე მთლიანად მიღწეული იყო, მაგრამ უკვე 1518წ. ყვარყვარე ქაიხოსროს ძე კათალიკოსის ბასილის სახელზე დაწერილ სიგელში ათაბაგ მზეკაბუქისაგან ჩამოშორებული სამცხის ეკლესიის კვლავ მის დაქვემდებარებას ალუთქვამს. საყურადღებოა, რომ ამ საბუთში ვარძიის მონასტრის მცხეთისადმი კუთვნილება ცალკეა ხაზგასმით აღნიშნული. ამის შემდეგ

²² ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრომა, გვ. 58—59.

²³ თ. ქორდანი, კრონიკები, II, თბილისი, 1897, გვ. 269.

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრ., გვ. 168—171.

სამცხის ეკლესია კვლავინდებურად მცხეთის ქვეშემოდგომი შეიქმნა, ხოლო ვარძიის მონასტერი მისი უშუალო გამგებლობის ერთეული²⁵.

XVI სუკუნის დასაწყისში ირანის ქვეყანა მძლავრი და ქართველთათვის საშიშ სახელმწიფოდ გახდა. ქართლისა და კახეთის მეფეებმა და მესხთა მთავარმა ერთმანეთთან კავშირი დადეს. საერთო ძალით ირანის წინააღმდეგ მოქმედების შესახებ. მაგრამ საქმარისი იყო შაჰ-თამაზ I საქართველოში პირველად ფეი შემოდგა, რომ კართბატონი ლეონ და მესხეთის მთავარი ქაიხოსრო საჩუქრებით და მოყვრობის აღთქმით ირანის მზრძანებელთან მისულიყვნენ²⁶. ასეთ პირობებში ქართლი მძიმე პოლიტიკურ ვითარებაში მოექცა. იგი ირანმა დაიმარტოხელა და განადგურებას უქადდა, მაგრამ მხნე და შეუდრეკელმა ქართლის მეფემ ლუარსაბმა შაჰს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია. რამდენჯერაც არ უნდა შემოსეულიყო საქართველოში შაჰი თავისი ურიცხვი ლაშქრით ქართველები მას გულადად ხვდებოდნენ და თავგანწირულად მოქმედი პარტიზანული რაზმებით ღიდ ზიანს აყენებდნენ კიდეც. ქართლელ ძმათა თავდადებულმა და შეუდრეკელმა ბრძოლამ ჩეხსეთის ბევრ მთავარს საერთო მტრის წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალით შემბოლოება შეაჯნებინა. მესხეთის ათაბაგს, ქაიხოსრო II, ლორის მთავრები ვახუშტი და შერმაზანი გადაუდგნენ და მეფე ლუარსაბ I მიეხრნენ. მათ მესხეთის სხვა მთავრებიც მხარს უჭერდნენ. მეფე ლუარსაბის მომხრეთა მოძრაობა იმდენად ძლიერი შეიქმნა, რომ ქაიხოსრო ათაბაგმა მათთან ვერა გააწყო რა და დასამორჩილებლად ისლა იღონა, რომ შაქში მყოფ შაჰ-თამაზთან საჩუქრები და ყმობის აღთქმა მიართლა. ქაიხოსრომ შაჰს თავისი ქვეყნის ურჩი თავადების დარბევა და მოსპობა თხოვა. შაჰ-თამაზისათვის ათაბაგის ეს თხოვნა ძალზე ხელსაყრელი იყო რადგანაც: 1. ათაბაგის ურჩი ხელქვეითების გაყვლით იგი სინამდვილეში თავის მტრებს, ლუარსაბ მეფის მომხრეებს მოსპობდა, 2. მესხეთის მთლიანად თავისი მტრებისაგან გაწმენდითა და ათაბაგის მომხრეობით ქართლზე იერიშის მისატანად აქ ხელსაყრელ და სანდო პლაცდარს იქმნიდა, და 3. თვით მესხეთის პატრონი ეპატიყდებოდა მას საკუთარი ქვეყნის დასარბევად და ალაფის მოსახვევად. 1552 წელს ირანის შაჰი თამაზი ღიდი ლაშქრით საქართველოს მესამედ შემოსია და თავისი ძალებით მესხეთში შეიჭრა, სადაც ქაიხოსრო II ათაბაგის შინათგამცემლური დახმარებით შეუდგა ქვეყნის აოხრებას და დაპყრობას. ირანის შაჰის ეს შემოსევა ვარძიის გამოქვამული მონასტრის აღებითა და სრული გაძარცვით დასრულდა.

შაჰ-თამაზის მიერ ვარძიის აოხრება დაწერილებით აქვს აღწერილი ისტორიკოსს ჰასან-ბეგ რუმელს თხზულებაში „უმშენიერესი ისტორია“. 3. რუმელუჯერი კიდეც 11—12 წლისა ყოფილა, როდესაც მას ლაშქრობაში დაუწყია მონაწილეობის მიღება. იგი 1541—1573 წლებში შაჰ-თამაზის ამაღლაში იმყოფება, მაგრამ 1552 წლის ვარძიის აოხრებას დაესწრო თუ არა ტექსტში აღნიშნული არ არის. ვარძიის აოხრების ამბავი მომდევნო ბანის შაჰ-აბას I-ის ისტორიკოსის ისკანდერ მუნშსაც აქვს აღწერილი თავის ისტორიაში, რომელიც მან თითქმის სიტყვაასიტყვით ჰასან რუმელს ნაწარმოებიდან აიღო და მასთან შედარებით ახალს არაფერს იძლევა²⁷. ამ ორი ირანული წყაროს გარდა ჩვენ გვაქვს კიდეც ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიაც, რომელიც ისკანდერ მუნშის

²⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრ. გვ. 335.

²⁶ იქვე, გვ. 246—247.

²⁷ ამ თხზულებათა შესახებ ცნობების მოწოდებისათვის ვ. ფუთურიძეს მადლობას გვახსენებ.

ისტორიის ქართულ თარგმანს წარმოადგენს²⁸. აქ მოყვანილი ვარძიის აოხრების ამბავში ზოგიერთი საგულისხმო გარემოებაც არის დამატებული, ამიტომ გორგიჯანიძის ეს ცნობაც საყურადღებოა და ანგარიში უნდა გაეწიოს ცალკეული საკითხების შესწავლის დროს. მოგვყავს პ. რუმელუს ცნობა. რომელსაც ვ. ფუთურიძის თარგმნით ვათავსებთ²⁹.

„ქვეყნის საფარველი შაჰის მესამეჯერ გალაშქრება საქართველოზე და იმ ორგულთა დახოცვა და გაქლეტა.“

იმ დროს, როცა ამალღებული ურდო შაჰს იყო, ყვარყვარეს შვილმა ქაიხოსრომ რამდენიმე აზნაური გამოგზავნა შაჰის კარზე და დახმარება ითხოვა, რადგანაც ვახუშტი-ქართველმა და ლევანს შერმაზან-ოღლიმ რამდენიმე ოლქი წაართვეს მას. ამ დროს მოვიდა ამბავი, რომ ისკანდერ-ფაშა საქართველოში მოსულა და ციხე არტანუჯისათვის ალყა შემოურტყამსო. ამიტომ სარწმუნოების საფარველმა შაჰმა საქართველოსაკენ გაილაშქრა. ძლევაშისილი ლაზიები იმ ურჯულთა ქვეყნის მთა და ველს მოედნენ და ყოველი მთა და ფერდობი, სადაც კი იმ გზადაყარული ხალხის სახიზარი იყო, მამაცების დარტყმითა და ცემით მიწასთან იქნა გასწორებული და არც ერთი მათგანი არ გადაარჩენილა. მოკლულების ცოლშვილი, მოწყობილობა და ქონება გადაეცა მკვლელებს, როგორც კანონიერად წაყვანილი. ერთმა ნაწილმა თავი შეაფარა მაღალ მთებსა და მაგარ გამოქვაბულებს, ზოგი გამაგრდა ციხეებში და ეკლესიაში, რომ; ლი ღვთის მიერ შექმნილ საკვირველებას წარმოადგენს. ისლამის ლაშქარმა მამაცურად მიჰყო ხელი მათ ზოცვა-ღლებას და ელვარ მახვილისა და ეცხლის მფრქვეველი შუბლის ცემით რამდენიმე ათასი ურწმუნო მოჰკლეს და თმოგვის ციხე, რამდენიმე სხვა ციხესთან ერთად, დაიპყრეს. თმოგვის ხეობაში გებრები³⁰ ასულიყვნენ კიბეებით მაღალ ადგილებსა და ქვაბებში. ყიზილბაშების ერთი რაზმი ცხენოსნებისა და ქვეითებისა მათემატიკოსების სწორ თოქსავით გამწკრივებული ადიოდა იმ ცასავით მაღალ მთაზე და გამოქვაბულების კარებზე ირეოდა ძარცვა-გლეჩისათვის, როგორც ფუტკარი სკების წინ. მათ დაიწყეს ქვაბებში დაგროვილი ქონების ძარცვა და იმ ფერიების სახის მქონე ქაბუების ჭგუფ-ჭგუფად გამოყვანა, რომელნიც ტყვეობისა და გაძარცვის შიშით დამალულიყვნენ ქვაბებში ისე, თითქოს მეორეჯერ მოქცეულან დედის მუცელში. ზოგი, წყურვილისაგან უკიდურესად შეწუხებული, უკანასკნელ მდგომარეობამდე იყო მისული.

ამ დროს მოამბებმა სარწმუნოების საფარველ შაჰს მოახსენეს, რომ მრავალრიცხოვანი რაზმი ქართველი აზნაურებისა, რომელიც ვარძიის ციხესა და ეკლესიაში იმყოფება, მგზავრებს აწუხებდნო. ამის გამო შაჰმა ბრძანა, რომ ბედირ-ხან უსთაჭულუ, შაჰვერდი სულთან ზიად-ოღლი ყაჯარი და ალი სულთან თაქალუ გაემართნონ იმ ციხისაკენ. სახელოვანი ამირები იმ ციხეს გარს შემოერთყნენ. ხსენებული ციხე აგებული იყო ერთ მაღლობზე, კლდეზე, თმოგვის ხევის პირზე, მდინარეზე, რომელიც მტკვრის სათავეს წარმოადგენს. მიუვალობით ის ისკანდერის კედელს და ხეიბერის კოშკს ედრება, სიმალით კი—ლურჯ

²⁸ ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, თბილისი, 1926, გვ. 5—7.

²⁹ ვ. ფუთურიძე, ისტორიკოსის პასან რუმელუს ცნობა ყიზილბაშების მიერ ვარძიის აოხრების შესახებ, ხელნაწერი, 1953.

³⁰ ქართველები.

ცას. ციხის შუაში გამოუჭრიათ ადგილი ათი წყრთის სიმაღლით და მოუწყვიათ ეკლესია ოთხი ფართო სადგომით და გრძელი ტალანით. კედელი შიგნით და გარეთ მოუხატავთ ოქროთი და ლაჯვარდით და კერპთა სახეებით. მეორე სადგომში მოუწყვიათ ტახტი და დაუდგამთ ძვირფასი თვლებით შემკული ოქროს კერპი. ორი თვალის ადგილას იმ უსულო სახისათვის ორი ბრწყინვალე ლალი ჩაუსვამთ. აგრეთვე ხსენებული ეკლესიის გარეთ იწყებოდა მეტად ვიწრო და ბნელი გზა, დაახლოებით ასორმოცდაათი წყრთის სიგრძისა, რომელიც ზემოთ ადიოდა და კლდეში იყო გამოჭრილი. ორი ფართული კოშკი ჰქონდათ გამართული ეამთა ცვალებადობისა და მოულოდნელი შემთხვევებისათვის. გარეთა სადგომებს გაკეთებული ჰქონდა რკინისა და ფოლადის კარები.

ლექსი: ჩაეღვათ მისთვის კარი ფოლადისა,
სიმაგრით მსგავსი ძუნწის გულისა.

და ერთი კარიც ოქროსი გაუკეთებიათ
შიგნითა სადგომისათვის.

ერთი სიტყვით, ძლევამოსილმა და გულადმა ლაზიებმა შეუტეეს ციხეს. ამის მნახველი გებრები თავხარდაცემული და გაქვავებული შეიქმნენ და როგორც ცხოველი, რომელიც ხედავს მძინეარე ლომის შემოტევას, გაშეშებული ადგილიდან არ იძროდნენ. ძლევამოსილი ლაშქარი შემოიჭმედის დახმარებით ციხეზე ავიდა. მათ დახოცეს გებრები და მათი ცოლები და შვილები დაატყვევეს. რჯულის საფარველი შაჰი დიდებულ ამირებთან ერთად ეკლესიაში წავიდა და იქ მოჰკლეს ოცი ტუღბუნებოვანი, საზიზღარი, მუდამ დაუბანელი მღვდელი. ზარი, რომელიც სამოცდაათ ბათმანს იწონიდა და შვიდჯერ იყო ჩამოსხმული, დაამსხვრიეს ისე, როგორც დაიმსხვრა მათი სიცოცხლის ჭურჭელი. მოგლიჯეს რკინის და ოქროს კარები და ბედნიერ ზაზინას გადასცეს. ბედირ-ხან უსთაყუდლემ დაამტკრია ოთხი სანთელი, რომელთაგანაც თვითელი ამ უვარგის გებრებს სამოც ბათმან ცვილისაგან ჩამოუსხამთ და მათი სხვისაგან თავისი არსებობის კალო დაუწვავთ. რჯულის საფარველმა შაჰმა უამრავი დავლა აიღო; მათ შორის იყო ორი ლალი, რომელიც ორი თვალის ადგილას ჩაესვათ იმ კერპისათვის. თვითელი მათგანი ორმოცდაათი თუმანი ღირდა. ციხე მიწასთან გაასწორეს და რადგანაც ქართველმა მთავრებმა ვერ შეძლეს სხვაგან სადმე წასვლა, ძალაუნებურად დამორჩილდნენ და შაჰის მალალ კარზე მივიდნენ.

ქართული საისტორიო წყაროებიდან შაჰ-თამაზის მესამე შემოსევის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონს თავის ქრონიკებში შემდეგი აქვს ნათქვამი:
„ქრონიკონსა: სმა: (1553 წ.) შაჰ-თამაზ ქართლი შემოვლო, ათაბაგი ქაიხოსრო მიეგება, ვარძია, თოგვი, ვანის ქუაბები, აწყვერი, ასპინძა და სრულიად სამცხის ციხენი აღიღო; ქაიხოსროს მოსცა აწყვერის ღვთისმშობლითურთ. ყენი სომხითს ჩაეიდა, დახოცა იჯუ შარმაზან და ვახუშტი დიასამიძე და ამოჴან თან წაიყვანა ტყვედ და კვალად აწყვერის ღვთისმშობელი ტყვედ წაიყვანეს იმერეთს“³¹.

რუმელუს მიერ ვარძიის აოხრების ცნობაში აღწერილი ეკლესია ვარძიის ღვთისმშობლის ტაძარს წარმოადგენს, რომელსაც, აღწერისამებრ, მართლაც გამოქვაბულ-კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი უჭირავს. ტაძრის ორი ნაწილი თვით ეკლესიის დარბაზი და მისგან კანკელით გამოყოფილი საკურთხეველი, აგ-

რეთვე ეკლესიის ჩრდილოეთით მოთავსებული დიდი გამოქვაბული (97,98) და მის დასავლეთით მდებარე ეკლერი (99) ეს ის ოთხი „სადგომია“, რომელთაც რუმულ ასახელებს (სურ. 17). გრძელი „ტალანი“ კი სინამდვილეში ტაძრის სამხრეთ სტოას წარმოადგენს. ტაძრის და სტოას მხატვრობა, რომელიც ლაქეარდი ცის არეშია დახატული, წარმოგვიდგენს ძველი და ახალი აღთქმის წმინდანებს. ამ პერსონაჟების ნიშნები ნატურალური ოქრათია შესრულებული და დაუზიანებელ ადგილებში ერთგვარი ბზინვარებით ხსიათდებიან. ამასთანავე რუმულ, როგორც ტექსტიდან ჩანს, ტაძრის დარბაზსა და საკურთხეველს შიგნით სადგომად, ხოლო ყველა დანარჩენ ზემოთ მოყვანილ გამოქვაბულს. გარეთა სადგომად მიიჩნევენ. ყოველივე ამის გამო, რუმულს თამამად შეეძლო ეთქვა: „კედელი შიგნით და გარეთ მოუხატავთ ოქროთი და ლაქეარდით და კეოთა სახეებითაო“. კერპებს, ცხადია, იგი წმინდანთა ხატებს ეძახის.

აღსანიშნავია „ეკლესიის გარეთ“, ე. ი. გამოქვაბულის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან მოთავსებული „მეტად ვიწრო და ბნელი გზის“ დასაწყისი, რომელიც სინამდვილეში სამალავის გვირაბს წარმოადგენს. რუმულ სამალავის გვირაბს აღწერის შემდეგ პირდაპირ გადადის „ორი ფართული კოშკის“ არსებობაზე „უამთა ცვალებადობისა და მოულოდნელი შემთხვევებისათვის“. ცხადია, ეს „კოშკები“ სამალავთან არის დაკავშირებული და ამავე დროს აქ არსებულ ორ საფილაქანეს გულისხმობს⁸². ჩანს, უზილბაშებისათვის აქედან ისეთი ზიანი მოუყენებიათ, რომ რუმულს ამ ორი პატარა ნაგებობის აღნიშვნა საკმარისად უცხია.

რუმულს სიტყვით, ირანელებმა თითქოს „ციხე მიწასთან გაასწორეს“. მაგრამ დროთა განმავლობაში მნიშვნელოვნად დანგრეული ვარძია თავისი ბუშტერაზობით დღესაც წარუსოცელ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველებზე. ამიტომ ციხის მიწასთან გასწორება ავტორს მიღებული სიტყვა-ხატოვნებით აქვს ნახმარი.

აღსანიშნავია, რომ გორგიჯანიძემ ეს ადგილი ან სხვა ცნობის მიხედვით შეასწორა, ანდა ამას თვითონვე მიაქცია ყურადღება და აღნიშნა, რომ „ციხეს საცა კაცთაგან აშენებულობა ჰქონდა დაქციევსო“. ამგვარად, მან მთელი კოშკი ზღუხლებლად მიიჩნია და მცირე ნაწილი, რომელიც ქვეტარიის ნაგებობას წარმოადგენდა, მხოლოდ ის ჰათვალა დანგრეულად. მართლაც ვარძიაში ჩვენ გვაქვს ნახევრად დანგრეული სამრეკლო, რაც შამ-თამაზის რისხვის შედეგი უნდა იყოს. ამას უნდა გვევარსებოდეს მკერმეტყველებითა და აღტაცებით აღწერილი ზარების დამსხვრევის ეპიზოდით. ჩანს ზარების ჩამოხსნასა და დამსხვრევას, სამრეკლოს თაღოვანი ზედა ნაწილის დანგრევაც თან სდევდა. ძლევა-მოსილი შაჰის მიერ ვარძიის აოხრების აღწერაში მარტოოდენ შედარებით მცირე ნაგებობის—სამრეკლოს დანგრევა უფერკლი და დანარჩენი თხრობის განწყობილებისათვის შეუსაბამო იქნებოდა. ამიტომ რუმულმ მკიცხველში შაჰის ძლევა-მოსილების შთაბეჭდილების გასაზრდელად მთელი ციხე მიწასთან გასწორებულად წარმოადგინა.

ბოლოს რუმულ აღნიშნავს, რომ: „საფარველმა შაჰმა უამრავი დაელა აილო“ ვარძიიდან. ფ. გორგიჯანიძე ნადავლის ნაწილს ჩამოთვლის კიდეც: „სხვა მურასა და ოქრო ვერცხლით მოკაზმულობა, მურასა ხატები, კანდილები და სასანთლები, შესამოსელნი, ილორი და ომფორები, წიგნები და სასაქვევლე და

⁸² საფილაქანე—გამოქვაბული, სადაც ფილაქვანი, ანუ კატაბულტი იყო მოთავსებული.

მოფენილობა, სხვა მრავალი სალაროანი გაზიდეს და ყაენის სალაროშიგან მიზიდესო“. ეს საყურადღებო ცნობა აღსანიშნავია იმით, რომ ერთი მაგალითით მისი კეშმარიტება დადასტურებულია კიდევ. დაცულია ვარძიაში დაწერილი სახარება, რომელსაც 1561 წლის ახლო ხანების იესე ლეონ მეფის ძის მინაწერი აქვს. რომელშიც მისი „თათართაგან“ გამოსყიდვაა აღნიშნული³. ეს შეიძლება ითქვას ვარძიის ის ერთ-ერთი ხელნაწერია, რომელიც ამ გზით გადაურჩა დაღუპვას. მაგრამ მართა წიგნების მიმართ არა ლეზულობს გორგიჯანიძის ცნობა თავის დადასტურებას. იგივე შეიძლება ითქვას სხვა საეკლესიო ნიუთებზე, რადგანაც ვარძიის ძველი ოქრომჭედლობის, ნაქარგობისა და ფერწერის არც ერთი ნიმუში, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, სადღეისოდ საქართველოს არც ერთ მუზეუმში დაცული არ არის. გორგიჯანიძემ ეს ცნობა ეტყობა თავის ნაწარმოებში რაიმე საბუთის ან გადმოცემის საფუძველზე შეიტანა.

შაჰ-თამაზი, როდესაც თავისი მრავალრიცხოვანი ჯარით სამცხეში შემოაჭრა, ათაბაგის განდგომილთა მიერ გამაგრებული ციხეებისა და სახიზრების აღებას შეუდგა. ვარძიის უწინარეს ირანელებმა თმოგვის ციხე და მის მახლობლად მდებარე კიდევ რამდენიმე სიმაგრე აიღეს. ვახუშტის ქრონიკის მიხედვით ერთი მათგანი ვანის-ქვაბები იყო. რუმლუს სიტყვით ამ ციხეთა დაცვას ქართველთა რამდენიმე ათასი მეომარი შეეწირა. ყიზილბაშებსაც დიდი მსხვერპლის გაღება დასჭირდათ თავიანთი მიზნის მისაღწევად. რაც შეეხება თვით ვარძიის აღებას, რუმლუს მკერამეტყველობით აქვს მოკლედ აღნიშნული სიმაგრის ხელში ჩაგდება. ომის მსვლელობა ან ცალკე ეპიზოდები კი სულ არ არის მოყვანილი.

როგორც ვიცით, ვარძია კლდის ქარაფშია გამოკვეთილი, რომელიც თითქმის ვერტიკალურადაა აღმართული. მაგრამ მისი ასეთი დახასიათება მთლიანად არ ასახავს ახლანდელ მდგომარეობას. ცენტრალური ნაწილის სართულები საფეხურებადაა შეკიბული ერთი მეორესთან შედარებით და, რადგანაც პირველი სართულის გამოქვაბულები მიწის ზედაპირიდან 10 და ნაკლები მეტრითაა დაშორებული, მათში ასვლა არც ისე ძნელია. აღმოსავლეთი ნაწილის სართულებიც ასევეა შეკიბული, მაგრამ მისი ქვედა სართულები მიწიდან დიდ სიმაღლეზეა მოთავსებული და ამიტომ სრულიად მიუვალა. დასავლეთი ნაწილი უფრო მნიშვნელოვნად დაინგრა და მასში მოხვედრა დასავლეთი კილიდანაც და ქარაფის ზემოდან ჩამოქრილი პატარა ხევიდანაც სრულიად აღვილია (სურ. 3,4). ვარძიამ, რომელიც თავიდან მართლაც თითქოს კლდის შევეულ კედელს მოაგონებდა ადამიანს, 1253 წ. მიწისძვრის გამო ძირითადად ისეთი სახე მიიღო, როგორც ახლა აქვს მას. მაწისძვრამ იმსხვერპლა მალღა ასასვლელი გვირაბები, გამოქვაბულთა ჭაუფების დამაკავშირებელი დახურული გასასვლელები და სხვ. ამის შემდეგ ვარძიაში მიმოსვლა უკვე ღია კაჩიებიანი გასასვლელებითა და იმ ბაქნებით წარმოებდა, რომელნიც ადრე არსებული გვირაბებისა და გამოქვაბულების იატაკს წარმოადგენდა. ამ ახალი პირობების გამო არც დასავლეთი ნაწილი და არც ცენტრალური ნაწილი მთლად აუღებელ სიმაგრედ გელარ იქნებოდა მიჩნეული. მსოფლიოდ აღმოსავლეთი ნაწილი შეიძლებოდა ამ უპირველესი მთიულდგომელი ყოფილიყო. მაგრამ ამ ნაწილშიაც გაჩნდა ყოფილი გამოქვაბულების გადარჩენილი იატაკებით შექმნილი ღია ბაქნები, ზოგან მცირე და ზოგან საკმარისად დიდი ზომისა. ამის გარდა, აღმ. კილის დიდი, ქვემოდან ამოსასვლელი გვირაბიც დაზი-

ანდა. ჩამოიქცა მისი ჰერ ზედა ნაწილში I სართულიდან ვიდრე III სართულამდე და ღია გასასვლელად იქცა. ამის გამო შესაძლებელი გახდა ამ გვირაბის მახლობლად ჩამოსული სა და ლ ა ტო ხევის საშუალებით თვით გვირაბში მოხვედრა I და II სართულს შუა და შემდეგ პირდაპირ III სართულზე ასვლა. ცენტრალური ნაწილის, როგორც მტკიცე სიმაგრის მნიშვნელოვანმა დასუსტებამ, ტაძრის სტოაში მთავარი შესასვლელის მნიშვნელობა გადააფასა. იგი ასეთ პირობებში აღმოსავლეთი ნაწილისათვის მეორე სუსტ ადგილად აღმოჩნდა. თავდაცვითმა ნაგებობებმა და მოწყობილობებმაც ახალი ვითარებისათვის თუ მთლად არა ნაწილობრივ მაინც დაკარგეს თავიანთი მნიშვნელობა. ზემოთ აღწერილ კოშკებს სრულებით აღარ შეეძლო დაეზიანებინა ცენტრალურ ნაწილში შედარებით ადვილად შემოჭრილი მტერი, რომელიც ახლა ყველაზე უფრო სახიფათო უნდა ყოფილიყო გამაგრებული ვარძიელებისათვის.

ვარძიის თითქმის სანახევროდ დანგრეულ გამოქვაბულთა კომპლექსზე დაკვირვებას, როგორც თავშესაფარ სიმაგრეზე, იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ მისი თავდაცვისათვის სანდო და მტერთაგან პიუვალი მხოლოდ აღმოსავლეთი, ტაძრის აღმოსავლეთით მდებარე ნაწილია იყო. მაგრამ დანგრევის შედეგად ამ ნაწილს კიდევბზე: სტოაში მთავარ შესასვლელთან და აღმოსავლეთ კიდეზე ჰერდაქცეული დიდი გვირაბის ზედა ნაწილთან სუსტი ადგილები გაუჩნდა, საიდანაც მტრისათვის ყველაზე მოსახერხებელი იყო კომპლექსის შიგნით შეღწევა. ამიტომ შაჰ-თამაზსაც ვარძიის მიტევით (მტურმით) ალება, მხოლოდ ამ ორი ადგილიდან შეეძლო. ამგვარად, ციხის ალების მთავარი ამოცანა უნდა ყოფილიყო: ორივე ერთდროულად ან ერთ-ერთი ზემოთ დასახელებული სუსტი ადგილის გარღვევა და შემდეგ მთელი ციხის ზელში ჩაგდება.

როდესაც მრავალრიცხოვანი ლაშქრით შაჰ-თამაზი ვარძიას მიადგა მას მაშინვე უნდა გაღეწევიტა სიმაგრის მიტევით ალება, რადგანაც მისი გარემოცვით ალება არც ჰ; რუმულს, არც ფ. გორგიჯანიძის ცნობიდან არა ჩანს და სამხედრო-პოლიტიკური ვითარებაც საამისო არ იყო. შაჰს დაბანაკების ადგილის შერჩევის დროს ყურადღება უნდა მიექცია იმისათვის, რომ ჭორსაბეველა და ანაკეთის მიდამოები, რომელშიც ვარძიის პირისპირ მტკვრის გადაღმა მდებარე ვაკობებს წარმოადგენენ, საამისოდ გამოსადეგი არ უნდა ყოფილიყო. ეს ორივე ადგილი, რადგანაც სწორედ ვარძიის პირისპირ მდებარეობენ, ვარძიელებს მუდამ შეაძლებინებდა თავიანთი დავიკრება ეწარმოებინათ მტერზე და ამასთან ერთად შორსმხროლი იარაღით მნიშვნელოვანი ზიანიც მიეყენებინათ. მოფარებული, მწვანით დაფარული და წყლით უხვი გამოღმა ქაჭკრის ბალები ამ მხრივ ყველაზე გამოსადეგი იყო. ბრძოლის მსვლელობისათვის თვალუურის სადევნებლად კი, სარდლებს შეეძლოთ ჭორსაბეველას ვაკობის ზემოთ, სამხრეთით, მთის კალთის კლდოვან-ქარაფოვანი ადგილებით ესარგებლათ.

ირანელები პირველად დასავლეთი ნაწილის ალებას შეეცდებოდნენ, მისი დასავლეთი კიდიდან, რომელიც ამ მხრივ ყველაზე მოსახერხებელი იყო. აქ ნაყარი მიწა კომპლექსის თითქმის შუა სართულების სიმაღლეს აღწევს და ამიტომ გამოქვაბულებში შეღწევას აადვილებს. ამის გარდა, მეორე რაზმი ირანელებისა, ცენტრალური ნაწილის ქვედა სართულების ზელში ჩავლენბასაც შეეცდებოდა, რადგანაც მრავალრიცხოვანი ჯარისათვის მეტი ბრძოლის კერების შექმნა ყველაზე ხელსაყრელი იქნებოდა. ამ გზით ირანელები მოწინააღმდეგის შედარებით მცირე მსხვრბობის დაქსაქსვას ადვილად მაღწევდნენ. ვარძიელებს თავგამოდებით დასავლეთი ნაწილის დაცვაზე საეკეოა თაღი ვაეწირათ.

ამ ადგილის შედარებით გაშლილი ადგილი და განსაკუთრებით მის, რამდენაღმე სამხრეთით არსებული მაღლობი მათ მნიშვნელოვან ზიანს მოუტანდა. ომის ასეთი პირობები ქართველებს ბრძოლით უკან დაახევინებდა და შედარებით კარგად დაცული ცენტრალური ნაწილის გამაგრებას იძულებდა. სამრეკლოსა და მის ასწვრივ მდებარე კლდოვანი ნაყარების ხაზზე. ამ ხაზის დაცვა ქართველებს მნიშვნელოვნად გაუადვილებდა ბრძოლის წარმოებას, რადგანაც ამ ხაზის კლდე ცენტრალური ნაწილიდან ადვილი მისასვლელია მაშინ, როდესაც დასავლეთი მხრიდან კედელივითაა აღმართული. სამრეკლოც საბრძოლველად ექნებოდათ გამოყენებული. რადგანაც შესასვლელი კარის გამაგრებით და ზედა სართულის თაღებიდან წინააღმდეგობის გაწევით იგი სანდო სიმაგრედ გახდებოდა. ჩანს ცენტრალური ნაწილის აღებში ირანელებს სასურველი წარმატებისათვის ვერ მიუღწევიათ. რაც შეეხება აღმოსავლეთ ნაწილს, ძირიდან არანელები ვერავითარ ზიანს ვერ მიაყენებდნენ მას, გაღმიდან კი ძალზე დიდი მანძილის გამო, როგორც ისრის დაყრა ისევე ზარბაზნის სროლა თითქმის უშედეგო უნდა ყოფილიყო. ასეთი იყო ბრძოლის პირველი ეტაპი, რომელსაც გორგიჯანიძე შემდეგნაირად გვიხსიათებს: „შიგნიდამ ქართველნი, გარედან თათარნი ძალმიცემით იბრძოდეს, მრავალი ყიზილბაშნი დახოცეს“ ომის ამგვარი მსვლელობით უკმაყოფილო შაჰის მოუთმენლობა ყოველად შესაძლებელია თვით ქაიხოსრო ათაბაგმა დააცხრო ბრძოლის ახალი კერის გახსნის შესაძლებლობის გამელაგნებით. რაც საღალატო ზევიდან აღმოსავლეთ ნაწილში შეღწევით უნდა განხორციელებულიყო. ასეთი შესაძლებლობა შაჰს ცხადია ძალზე გაახარებდა. ამ ამოცანის შემსრულებელი რაზმი, გზის გამგნები ქართველების წინამძღოლობით, უნდა ვიფიქროთ, გამოღმა ჭაჭკრის ბაღების ქვემოთ მდ. მტკვრის ფონში უნდა გადასულიყო მეორე ნაპირზე. ვარძიელებისათვის სრულიად უხილავად ჭაჭკრის ზევიდან რაზმი ვარძიის ქარაფის თავზე უნდა ასულიყო საღალატო ზევის დასაწყისთან. ასეთი გზით რაზმის მოძრაობა ვარძიელებისათვის სრულიად შეუძინველი გახდებოდა და მისი საბრძოლო მოქმედების მოულოდნელობაც უზრუნველყოფილი იქნებოდა. საღალატო ზევიდან ირანელები მცირე ჯგუფებით, ჩანს, აღმოსავლეთის დიდ გვირაბში შეუძინველად ჩასულან და მესამე სართულში ცალკეულ ვარძიელებთან ბრძოლა გაუჩაღებიათ. ახალ-ახალი ჯგუფების გადმოსვლამ ყიზილბაშებს რამდენიმე სართულზე ბრძოლის გახსნა შეაძლებინა. უნდა აღინიშნოს, რომ გვირაბის მცველი რაზმი, რომელიც ირანელთა გვირაბში ჩასვლის ადგილიდან საკმაოდ დაბლა, პირველი სართულის გამოქვაბულებში იყო, მოკრილი შეიქნებოდა და ირანელების მიერ განადგურდებოდა კედეც. მარტო ამ მცველების მცირე რიცხვით მთელი ამ ნაწილის გამაგრება შეუძლებელი იქნებოდა და ამ გაუთვალისწინებელ მდგომარეობას ბრძოლის შედეგიც საბედისწერო უნდა გაეხადა. პირველი სართულის გამოქვაბულთა ამ ერთადერთ ჯგუფში მცველების სულ დიდი 50 კაცის რაოდენობის დატევა შეიძლებოდა, რომელნიც, ცხადია, ვერ შეძლებდნენ ცალკე გვირაბის ქვემოდან ამოსასვლელის გამაგრებას და ცალკე საღალატო ზევიდან შემოჭრილი მტრის შემაგრებას. მესამე და სხვა სართულის ღია ბაქნებზე გაჩაღებულმა ბრძოლამ გამოიწვია ვარძიელთა მნიშვნელოვანი ძალების ამ ახალ უბანზედაც ჩათრევა. ბრძოლაში შექმნილი ამ ახალი ვითარების შესახებ ფ. გორგიჯანიძე აღნიშნავს: „მაგრა ციხეს ერთ კერძოს ყიზილბაშნი შეუფიქნეს. შიგნით ძლიერი ომი შეიქნაო“. ვარძიელთა შედარებით მცირერიცხოვანი ძალების დაქაქსევამ ცენტრალური ნაწილის დაცვა შეასუსტა. გაა-

ფორებულად მებრძოლ ქართველებს დანაკარგების შესავსებად ახალი ძალები აღარ მოსდიოდათ: „ციხეს გარეთ მებრძოლთა ყიზილბაშთ საომრად კაცი აღარ უჩინესო“—აღნიშნავს გორგიჯანიძე და „ისინი ციხეში შეუცვიდნენო“. ძალა გამოლეულ ქართველებს მხოლოდ ისღა დარჩათ, რომ ბრძოლით უკან დახევით დაეთმოთ ყიზილბაშებისათვის ცენტრალური ნაწილი და სტოას შესავალი კარის გამაგრებისათვის მიეყოთ ხელი. ამ კარს, როგორც სიმაგრეს, რადგანაც სუსტი მხარეები გააჩნდა, მტრისათვის დიდხანს წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო და ამ მხრიდანაც შეიჭრნენ ირანელები აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც „ქართველნი ცოლშვილის მორჩენას ცდილობდნენ. მაგრა ვერც ცოლშვილი მოარჩინეს და თვითონაც დაიხოცნესო“—გვაუწყებს გორგიჯანიძე²⁴.

ასე წარმოგვიდგება შაჰ-თამაზის ჯარის მიერ 1552 წელს ვარძიის აღება, რომელსაც ხელი შეუწყო შემდეგმა პირობებმა:

1. ვარძია აღარ წარმოადგენდა იმ სიმაგრეს, რომელიც იგი 1283 წ. უწინარეს იყო. ქვემოდან ამოსასვლელი დახურული გვირაბების უდიდესი ნაწილი მოიშალა. დაინგრა დახურული გადასასვლელები და გამოქვაბულები, ხოლო მათ ნაცელად წინა ნაწილზე გაჩნდა ღია ბაქნები. დაზიანდა აღმოსავლეთი კილის დიდი გვირაბი. ამავე მიზეზის გამო საბრძოლო ნაგებობებს ნაწილობრივ დაეკარგათ თავიანთი პირვანდელი დანიშნულება და ზოგი ნგრევის შედეგად დაიღუპა კლდე.

2. შაჰ-თამაზის ჯარის რიცხვი ძალზე დიდი იყო შედარებით ვარძიაში შეხიზნულ მეციხოვნე მხედრებთან.

3. ვარძიას არავინ ჰყავდა გარედან მეშველი. თმოგვის ციხე და მეზობელი ვანის-ქვაბებიც კი მტრის ხელში იყო. მტერმა ვარძია თავისი ლაშქრობის ბრძოლის უკანასკნელ ობიექტად აირჩია და, ამგვარად, დამარცხებულს შეებრძოლა.

4. ქაიხოსროს ღალატი და შინათგამცემლობა, რაც ვარძიის სიმაგრის სუსტი მხარეების შაჰისადმი გამჟღავნებაში გამოიხატა.

ვარძიელთა სულიერმა სიმტკიცემ, მეღვარი წინააღმდეგობის გაწევის უნარით აღჭურვა ქართველი მხედრები და ბევრი ყიზილბაშთა გააყლევინა კიდეც. მაგრამ მტრის უღვევი ძალის შეჩერება მაინც შეუძლებელი შეიქნა. ქართველების სულიერი სიმტკიცე მაინც იმდენად დიდი იყო, რომ თითქმის მთელმა მეციხოვნე მხედრობამ მტერს თავი შეაკლა.

ვარძიის აღების შემდეგ შაჰ-თამაზს მარტო ძვირფასი ნივთებისაგან არ გაუწმენდია ვარძია, მთელი მოსახლეობისაგან დააცარიელა ეს კომპლექსი. რუმლუს სიტყვით: „მათ დახოცეს გებრები და მათი ცოლები და შვილები დაატყვევეს“. ამასვე იმეორებს გორგიჯანიძე. ამის გარდა, შაჰ-თამაზმა შიგ ეკლესიაში მოაკვლევინა 20 ბერი; ეს მკვლელობა ქაიხოსროსთვის გასახარია უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მეფისა და კათალიკოსის ერთგული ბერები აღარ ეყოლებოდა. ამგვარად: მისი განდგომილები, რომელთაც დიასამიძეები მეთაურობდნენ, შაჰმა დახოცა, მათი მფარველი ვარძიის ძმობა ამოწყვიტა, ხოლო მთელი მონასტერი გაანადგურა.

²⁴ სტოას შესავალ კართან რომ მართლაც დიდი ბრძოლა წარმოებდა, ამას კონტრაფორსის და შესასვლელი კარის დაზიანებული ადგილების XIX ს. შეგებებები გვაჩვენებს.

1552 წ. რძი თვით ვარძიის ნივთიერი და სულიერი მოსპობის მიზეზი გახდა. მართლაც, სამცხე-საათაბაგოს ოსმალეთის მიერ მიტაცების შემდეგ და ამ ქვეყანაზე გადასახადების დადების მიზნით 1595 წ. ჩატარებულ აღწერაში ვარძია დაუსახლებლად არის მოხსენებული³⁵.

ამგვარად, ვარძიის მონასტერმა, რომელმაც დიდი ომების მიზეზით თავისი არსებობა სახელის მოხვევით დაიწყო, ომისავე მიზეზით შეწყვეტა სიცოცხლე. ვარძიის როგორც მონასტრის მოსპობას შემდგომ ხანებში მოჰყვა მისი, როგორც ისტორიული ძეგლის განადგურება. უპატრონოდ დატოვებულ გამოქვაბულთა კომპლექსი მწყვემტების თავშესაფარი და საქონლის სადგომი გახდა. ტაძრის ფრესკები მჭევრქვეთი იფარებოდა და ქვისა და ტყვიის სროლით ზიანდებოდა. ანანაურის ეკლესიის კედლის მხატვრობა, ამის გარდა, ხმალ-ხანჯლითაც ისერებოდა. გამოქვაბულებში ჰკვეთავდნენ სასაბუღებს და წარმოებდა გამოქვაბულების საქონლის მარჯვედ მოთავსებისათვის საგანგებო მოწყობა, რაც ზოგჯერ კლდის ჭრასაც იწვევდა. იძარცვება ნაგებობათა ხის კონსტრუქციები და, რა თქმა უნდა, საყოფაცხოვრებო ნივთებიც. ტაძართან არსებული სამარხის პერანგის მოჭიქული ფილები იგლიჯება და იფანტება მთელს ვარძიაში. წყალსადენის მილები ზოგი იხსნება და ზოგიც ადგილზე იმსხვრევა, გამოქვაბულები ბუნებრივადაც ინგრევა და ივსება ჩამონაქცევი ლოდებითა და მიწით.

1828 წლის ზაფხულში დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი, რომელიც რუსეთის გამარჯვებით დამთავრდა და 1829 წ. ადრიანოპოლის ზავის თანახმად ნაწილი მესხეთისა კვლავ საქართველოს განუყრელი კუთხე შეიქნა³⁶.

პირველ ხანებში ვარძია მაინც უყურადღებოდ იყო მიტოვებული და კვლავინდებურად საქონლის სადგომს და მწყემსთა გასართობს წარმოადგენდა. სწორედ ასეთ მდგომარეობაში ინახულა ვარძია 1838 წელს ფრანგმა მოგზაურმა დიუბუა დე მომპერემ, ხოლო უფრო გვიან—ფრანგმა ისტორიკოსმა მარი ბროსემ³⁷. მათი აღწერებით მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებრიობა პირველად გაეცნო ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსს და შემდეგ ხანებში ცნობის-მოყვარეობამ ბევრი მეცნიერი და მოგზაური მიიზიდა ამ ძეგლმა. 1854 წ. ვარძიას ყურადღება მიაქცია საბერძნეთიდან გამოქცეულმა გაკრეჭილმა მღვდელმა გიორგი პოპონდროვლემ, რომელსაც ხელობაც სცოდნია. მან ვარძიის ტაძარი გაწმინდა და ალაგ-ალაგ გზა გაასწორა, ხოლო თვით ტაძარში უბრალო ხის კანკელი გააყეთა და, ამგვარად, გაამზადა ეკლესია გასანათლებლად. 1857 წ. ასეთნაირად შემზადებული ეკლესია აკურთხეს და ვარძიაში მონასტრის მოძღვარი მღვდელ-მონაზონი და ორი მორჩილი. განაწესეს³⁸. ამგვარად, ვარძიაში მონასტერი კვლავ განახლდა და განწესებულ ორ-სამ ბერ-მონაზონს შეეძლო მცირედ მაინც ვარძიის დაცვაზე ეზრუნა და, რაც მთავარია, თვითნება დამსწრეთა მიერ ეკლესიების კედლის მხატვრობათა განადგურებისათვის ხელი შეეშალა. „განახლებულმა“ მონასტერმა თავისი არსებობის მანძილზე რიგი ღონისძიებები ჩაატარა. ამ ღონისძიებათაგან ზოგი მიმართული იყო თავდაცვისა და

³⁵ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოცემა, II, თბილისი, 1943, გვ. 245.

³⁶ Утверждение русского владычества на Кавказе, под ред. ген. Потто, т. IV, ч. 2-ая, Тифлис, 1908, გვ. 1—2 и 99—100.

³⁷ ბროსე, დას. შრ., გვ. 159.

³⁸ ა. ფრონელი, ნახული და გაგონილი, „ივერია“, 1904, № 159.

უშიშროების უზრუნველსაყოფად მძარცველუყაჩაღებისაგან, ზოგიც გამშვენებ-
ბასა და კეთილმოწყობისათვის.

ვარძიას ჭეროვანი ყურადღება მიექცა მხოლოდ საქართველოში საბჭოთა
ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. ძეგლის უკეთ შესწავლისა და მისი ფარ-
თო საზოგადოებრიობის გაცნობისათვის ხელსაყრელი პირობების შექმნის
მიზნით, აქ არსდება ტურისტული ბაზა და გამოქვაბულ-კომპლექსის შემსწავ-
ლელი სამეცნიერო დაწესებულება. ვარძიაში სამეცნიერო კერის ოცწლიანი
არსებობის მანძილზე, ამ ისტორიული ძეგლის შესახებ, მნიშვნელოვანი მასა-
ლა დაგროვდა და წლითი წლამდე ახალ-ახალი საკითხების შესწავლა-გამოვლენ-
ა წარმოებს.

ვარძია სამეცნიერო თვალსაზრისით იმით იპყრობს ყურადღებას, რომ მან
არა ერთი კულტურის დარგის ისტორიისათვის საყურადღებო ნიმუში დაგვი-
უნჯა. ვარძიის ტაძრის კედლის მხატვრობა, რომელშიაც ქართული კედლის
მხატვრობის ახალი მიმდევრობის ჩასახვის ნიშნებია აღბეჭდილი, ქართული
მონუმენტური ფერწერის მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს. გამოქვაბულთა
საცხოვრებელი ჯგუფები, რომელნიც მრავლადაა ჩვენამდე მოღწეული, ძვირ-
ფას მასალას წარმოადგენენ ქართული საცხოვრებელი სახლის ისტორიისათ-
ვის. ვარძიის უდიდესი ნაწილის ერთდროულად შენებამ ქალაქთგეგმარების
ისტორიისათვისაც რიგი საყურადღებო საკითხი შემოგვინახა. კლდეში ნაკვე-
თი წყალსადენი ხომ ქართული პიდროტექნიკის ისტორიის ერთი საგულისხმო
ძეგლთაგანია. აქვეა დაცული სოფლის მეურნეობის ისტორიის ისეთი ნიმუ-
შები, როგორიცაა ძველი საჭინიბოები, საწნახლები და მარნები. რაც შეეხება
სამხედრო თავდაცვით ნაგებობებს, სამხედრო ხელოვნების ისტორიისათვის
ბევრ საყურადღებო მასალას გვაწვდიან. გამოქვაბულთა კვეთის წესი კი ძველი
ქართული სამთო საქმის საგულისხმო მაგალითს იძლევა.

მაგრამ ამ ჩამოთვლით სრულიადაც არ ამოიწურება საკითხთა ის სიმრავ-
ლე, რომელიც შეიძლება ვარძიის შესწავლის შედეგად მივიღოთ. ამის გამო
ვარძიის შესახებ დღემდე დაგროვილი მასალის ნაწილის გამოქვეყნებაც კი
ახლს შეუწყობს ამ ძეგლის უფრო ღრმად და მეტი სიფართით შესწავლას.

თავი მეორე

ტაძარი

ვარძიის ნამონასტრალის გამოქვაბულთა შორის მკვეთრად გამოირჩევა კომპლექსის დაახლოებით შუაგულში მოთავსებული სუფთად, ნათლი ქვით ამოყვანილი ორთაღიანი ნაგებობა — ეს არის მონასტრის მთავარი ეკლესიის სტოას სამხრეთი კედელი, რომელიც თავისი დიდი, თაღოვანი ღიაღებითა და სასიამოვნო პროპორციებით ადამიანის ყურადღებას პირველი ნახვიდანვე იპყრობს (სურ. 13). სტოაში შესვლა ბოლოხანებში გაკეთებული კიბით და მი-სი გვერდით შეშენებულ ქვიტკირის კედელში მოთავსებული კარით არის შე-საძლებელი (სურ. 14). კარის გავლით ადამიანი ვიწრო, მაღალსა და ცალი მხრიდან დიდი თაღებით გახსნილ სტოაში შედის, (სურ. 16). სტოას ეს თავისე-ბური სივრცე, აქვე მოთავსებულ კედლის მხატვრობასთან ერთად, მნახველს მოულოდნელად შედიდურებასა და სიდიადეს აგრძნობინებენ. სტოაში შესას-ვლელი კარის პირისპირ მოთავსებულია თვით ტაძრის ფართო და მაღალი კა-რი, რომელსაც ადამიანი უკვე ეკლესიის დიდსა და ჩაკეტილ სივრცეში შეჰ-ყავს. ეკლესიას ჩრდილოეთითაც მთელ სიგრძეზე გამოქვაბული სივრცე აკრავს, რომელიც აღმოსავლეთის მაღალი (97-ე ქვაბი) და დასავლეთის დაბალი (98-ე ქვაბი) ნაწილებისაგან შედგება¹. ეკლესიის დასავლეთით კი მოთავსებულია ეკ-დერის მაგვარი 99-ე გამოქვაბული (სურ. 1718).

1. ტაძრის ჯგუფის აღწერა და მშენებლობის ფენები

თვით ტაძარი დარბაზულია, მისი გეგმა წარმოადგენს ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხედს პარაბოლური მოყვანილობის საკმაოდ დიდი საკურთხეველით (სურ. 17—22). დარბაზის სივრცე გაყოფილია წყვილი პილასტრითა და მათზე გადაყვანილი კამარის ქაშრით, ორ არათანაბარ, აღმოსავლეთის მოზრ-დილ და დასავლეთის მომცრო ნაწილად. ეკლესიის დარბაზის ორნაწილედ და-ყოფა კიდევ მეტადაა გამკვეთრებული თაღოვანი არაღრმა ნიშებით, რომელ-თაგან აღმოსავლეთის ნაწილის წყვილი უფრო ფართო და მაღალია, ხოლო და-სავლეთისა — ვიწრო და დაბალი. აღმოსავლეთის ნაწილის ნიშები და კონქის ფართო შუბლი საკურთხეველს ეკლესიის დანარჩენი სივრცისაგან გამოყოფენ, რაც გამკვეთრებულია კიდევ, საკურთხეველის იატაკის ორსაფეხურიანი შემად-ლებითაც (სურ. 23). კლდეში გამოკვეთილი ტაძრის მხოლოდ ცალი მხრიდან

¹ ნუმერაცია გამოქვაბულთა აზომვის თანმიმდევრობითაა ნახაზებში წარმოდგენილი.

განათების შესაძლებლობამ გამოიწვია სამხრეთის კედელში დიდი თაღოვანი სარკმლების გაჭრა. ორი სარკმელი მოთავსებულია საკურთხეველის სამხრეთ ნახევარში, წყვილი სარკმელი—დარბაზის აღმოსავლეთის დიდ ნიშაში და ერთიც—მოძპრო დასავლეთის ნიშას ზედა ნაწილში. ამის გარდა, მაღლაც მცირე სარკმლებია გაჭრილი, ერთი კონქში და ორიც კამარის აღმოსავლეთ ნაწილში. ეკლესიის ჩრდილოეთით მოთავსებული დიდი გამოქვაბულის გასანათებლად საკურთხეველის ჩრდილო ნახევარშიაც გაჭრილია ორი მცირე სარკმელი, ხოლო დარბაზის ჩრდილოეთის კედელში—სამი პაწია სარკმელი. ეს სარკმლები განაწილებულია თავისუფლად, ზომებისა და სიმაღლეების დაუცველად. ჩრდილოეთის მხარესვე გაჭრილია ორი ერთნაირი ზომის თაღოვანი კარი, ერთი აბსიდში, ერთიც მის მახლობლად, დარბაზის აღმოსავლეთ ნაწილში. ეკლესიაში შესასვლელი კარი, რომელიც სამხრეთ კედელშია მოთავსებული და გარედან სწორკუთხოვანია, შიგნიდან თაღოვანი ტიმპანიითაა გამოშვებული. დასავლეთის კედელშიაც სწორკუთხოვანი კარია, რომელსაც აგრეთვე თაღოვანი ტიმპანი აქვს დასავლეთის ეკლესიის მხარეს. ეკლესიის აბსიდს და დარბაზის სამხრეთის, დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედელს გასდევს მერხი. პილასტრებს მერხის სიმაღლის სწორკუთხოვანი ბაზები აქვს. აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთის პილასტრის წინა საფეხური შემდეგში ჩამოუთლიათ. პილასტრები დაგვირგენებულია მძლავრი ლილვისა და თაროს ნაკვეთიან სვეტისთავებით. მათ შესაბამის სიმაღლეზე ტრიუმფალურ თაღს გააჩნია საყრდენები მაღალი თაროსა და დახრილი ჩანაქვეთის სახით, რომელიც პლასტიკურად მკაფიოდ არ არის გამოვლენილი. დასავლეთის კედელიც კამარის ქამრითაა მოხაზული, რომელიც ვიწროა, თავისი ტოტებით რამდენადმე დაბლა ეშვება და საყრდენების ნაცვლად ირიბი ჩანაქვეთებით მთავრდება. საკურთხეველის კედელში აბსიდის ღერძზე, თაღოვანი ჩაკვეთილ-საპირიანი ნიშაა გამოჭრილი. საკურთხეველში ორი ტრაპეზია: ერთი აბსიდის ჩრდილო ნახევრის მერხზეა დაშენებული, ხოლო მეორე, აბსიდის შუაზეა მოთავსებული. ეს უკანასკნელი სამრეკლოს სამხრეთი ფსადის სვეტის ზედა ნაწილს წარმოადგენს². საკურთხეველის იატაკი კი თლილი ქვებითაა დაფენილი. ტრაპეზების მოწყობა და საკურთხეველის ქვეით დაფენა XIX ს-ის 70-იან წლებს მიეკუთვნება³. ეკლესიის ზომებია: სიგრძე საკურთხეველის ჩათვლით — 14,5 მ, სიგანე—8,25 მ და სიმაღლე—9,25 მეტრი.

თვით ეკლესია კლდეში მთლიანად არაა გამოკვეთილი. მისი სამხრეთის, დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები ამოყვანილია მქისედ ნათალი ანდეზიტის ქვისაგან კირის ხსნარზე. ეკლესიის მხოლოდ კამარა, აბსიდი და იატაკი კლდეშია გამოჭრილი. ქვიტიკირის კედლები ერთგვარად ამოყვანილი არ არის. თუ დასავლეთი კედელი იწყება მერხიდან და კამარასთან შეხვედრის ხაზზე მთავრდება, სამხრეთისა—იატაკიდან იწყება და აჰყვება ვიდრე ზედა მცირე სარკმლების ზღუდარების ხაზამდე, ე. ი. კამარის ნაწილზედაც არის გადაყვანილი. რაც შეეხება ჩრდილოეთის კედელს, იგი დასავლეთ ნაწილში იატაკიდან 1,7 მ-ის სიმაღლეზე იწყება, აღწევს კამარამდე და შემდეგ საკურთხეველისაკენ საფეხურებად ეშვება.

² ე. ი. ორი ტრაპეზი ჩავენებულია მარტო ტაძრის გეგმაზე და გრძივი განაკვეთის ჩრდილოეთის ზედაზე.

³ კ ა ლ ი ს ტ რ ა ტ ე (ჩიჩუა), ვარძიის მონასტერი, „ნწყენისი“, 1886. № 5.

მთლიანად სტოა რთული ნაგებობაა და თანაც მისი ნაწილები სხვადასხვა დროის ნაშენებს წარმოადგენს. სტოას ჩრდილოეთი კედელი ფანჯრებიან სადა სიბრტყეს წარმოადგენს, რომელიც აღმოსავლეთით ოდნავ ტყდება ამ ადგილას აბსიდის მდებარეობის გამო. სტოას დასავლეთ კედელში გაჭრილია შესასვლელი. ტაძრის დასავლეთით მოთავსებულ გამოქვაბულ ეკედერში. ამ შესასვლელის ზემოთ კედელი დასავლეთისაკენ საფეხურადაა შეჭრილი და მისი სიმაღლე 3 მ-ს არ აღემატება. სტოას აღმოსავლეთი ნაწილი კლდეში გაჭრილ ვიწრო და დაბალ გასასვლელს წარმოადგენს, რომლის საშუალებით შესაძლებელია ნაშონასტრალის აღმოსავლეთ ნაწილში მოხვედრა. ამ გასასვლელს აქვს სტუკად თლილი ანდეზიტის ქვების მოჩარჩოება, რომელიც წარმოადგენს 1,55 მ-ის სიმაღლის წყვილ პილასტრს და მათზე დანდობილ საპირიან თაღს. პილასტრებს ერთი საფეხურით გამოყოფილი წაღალი ბაზები აქვს და თაროსა და მოჭნილი სიბრტყით წარმოდგენილი კაპიტელები. ამ გასასვლელის ზემოთ გამოკვეთილია მცირე ზომის საკურთხეველი, რომლის შუაზე თაღოვანი თახჩა არის გამოჭრილი, მისი ჩრდილოეთით კი პატარა მეორე თახჩაა. საკურთხეველი გამოყოფილია ფართო საპირიანი თაღით. საკურთხეველი მთლიანად კლდეშია გამოკვეთილი, მხოლოდ მისი სამხრეთი კედელი თლილი ქვისაგან არის ამოყვანილი. ეს კედელი ერთდროულია გასასვლელის მოჩარჩოებისა და თაღებიანი სტოას კედლის. სტოას სამხრეთი ორთაღიანი კედელი სუფთად თლილი ანდეზიტითაა ნაგები და დასავლეთით მოთავსებული ქვიტკირის კონტრაფორსისა და აღმოსავლეთით კლდის მასივს შორისაა ჩადგმული. კედლის შუა სვეტი კლდეზე აგებულ ვიწრო და მაღალ საყრდენ კედელზეა დანდობილი. ზედა ნაწილითა და კარნახით კედელი კლდის მასივს ებჯინება და მის ჩამოჭევეას ხელს უშლის. ცალკეა აღსანიშნავი ის, რომ სტოას აღმოსავლეთი თაღის ქვეშ კლდის მასივი ვიწრო ზოლად ჩრდილოეთითაა შეჭრილი და ეკლესიის საკურთხეველის ქვეშ გამოდის. აქ გამოკვეთილია ნახევარწრიული და ზემოთ თანდათან გაგანიერებული სათავსი. მას სამხრეთიდან ქვიტკირის სქელი კედელი აქვს ამოყვანილი, რომელიც ტაძრის სამხრეთი კედლის ნაწილის საფუძველს წარმოადგენს. ამ სათავსს კლდეში ნაკვეთ ნაწილში, განიერად, გვემთაწრის მაგვარი საფეხური გააჩნია, სამხრეთ კედელში კი ვიწრო სარკმელი აქვს დაყოლილი. ზემოდან სათავსი ქვიტკირის სფეროს სეგმენტისებური გადახრებით არის შეკრული. გადახურვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაწილში დატოვებულია ვიწრო საძირკო, რომელიც ზემოდან ახლა საკურთხეველის ფენილის ერთ-ერთი ქვით იხშვება. სტოას დასავლეთ ნაწილში წინ, პატარა ბაქნის შექმნის მიზნით, კუთხედად, წვრილი ქვით ნაგები ქვიტკირის კიდევ ერთი საყრდენი კედელია ამოყვანილი. იგი კონტრაფორსს ადგება დასავლეთის მხარეს, ხოლო აღმოსავლეთით მიყრდნობილია ქვემოდან ამოყვანილ, ზემოხსენებულ. ვიწრო საყრდენ კედელზე, რის გამო იგი სტოას თაღებიანი კედლის აგების შემდგომი ხანისაა. სტოას სამხრეთი კედელი წარმოდგენილია პილასტრებითა და საპირიანი თაღებით. პილასტრები ერთსაფეხურიან პლინტებს ეყრდნობა, კაპიტელები კი შედგება თაროსა, ნახევარი ლილვისა და ჩაზნექილი ზედაპირისაგან. აღსანიშნავია, რომ კაპიტელების ეს პროფილი პილასტრების მეზობლად მოთავსებულ, კედლის ნაშეერებზედაც გადადის, მაგრამ აქვე წყდება. ასეთი გადაწყვეტა მთელ ნაგებობას ერთიანი სიბრტყის ხასიათს აძლევს, რომელსაც ხუროთმოძღვრულად დამუშავებული დიდი, თაღოვანი ლიადები აქვს. თაღებს ზემოთ თითო კვადრატული სარკმელია მოთავსებული. კიდევ ორი ასეთივე

სარკმელი თაღებს შორის და დასავლეთ კიდეზეა დაყოლილი. სარკმლების ზღუდარები რამდენაღმე რკალისებურად აზნექილია. ზღუდარებს ზემოთ კი გადაყენილია კარნიზი, რომელიც შედგება: თაროსა, ლილეისა და შეზნექილი ზოლისაგან. კარნიზის მხოლოდ ერთი და ისიც ზემოდან დაზიანებული ქვა გვაფიქრებინებს, რომ იგი თაროთი უნდა ყოფილიყო დაგვირგვინებული. ამ ორთაღიან კედელს ეყრდნობა სტოას კლდეში ნაკვეთი ჭერი, რომელიც მორკალვით ეკლესიის კედელზე გადადის ამ კედლის ზედა სარკმლებამდე, ხოლო აღმოსავლეთით და დასავლეთით დაბლა ეშვება.

სტოას სამხრეთი კედელი ტაძრის აგებას შემდგომი ხანის ნაშენად ჩანს. ეს კარგად შეინიშნება სტოას კლდოვანი ჭერის მიხედვით. რომელიც, ამავე მიზეზით სამხრეთის მხრიდან საგანგებოდაა ჩათლილ—ჩასწორებული. ჭერის ამ ნაწილში მხატვრობის კომპოზიციებიც დაზიანებულია; თვით სტოას ნაგებობა კი სუროთმოძღვრული გამშვენების ხერხებით, დეტალების მოდულირებით და მშენებლობის ტექნიკით სამრეკლოს ნაგებობის ანალოგიურია. ჩანს, 1283 წ. მიწის ძვრის შედეგად სტოას ჭერის ნაწილიც ჩამონგრეულა. ამ ადგილის გაშვარებას მიზნით ამოიყვანეს ეს ორთაღიანი კედელი, ხოლო კედლისა და კლდის სასურველი სიმაღლით დაეკვირვებინათ სტოას ჭერი ჩაასწორეს. ამგვარად, სტოას ორთაღიანი კედელი სამრეკლოს თანადროულია და შესაძლებელია როგორც ამას არქ. რ. გვერდწითელი ფიქრობს, ერთი და იმავე ოსტატის ნახელავიც არის, რის გამო იგი მიეკუთვნება XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნას.

სტოას სამხრეთი კედელი დასავლეთით მიდგმულია კონტრაფორსზე, რის გამო იგი სამხრეთ, კედელზე ადრე უნდა იყოს აშენებული (სურ. 15). აღსანიშნავია ისიც, რომ სტოას ჭერი სამხ.-დას. კუთხიდან აღმოსავლეთით დიდი ბზარითაა გაპოხილი, რომელიც კირის დუღაბითა და ზოგან ხის გათლილი ნაჭრითაა ამოვსებული. კლდის მასივის ბზარის ღიაპირის ასეთი გზით ამოქოლების შემდეგ მოხატვისათვის განკუთვნილი შელესვაა დადებული. ამას თუ დავეურთავთ იმ ვარემოებასაც, რომ კონტრაფორსი, რომელიც ბაზალტის მსხვილი მქისედ ნათალი კვადრებისაგანაა ნაწყობი და ტაძრის ქვიტკირის კედლების წყობის ანალოგიურია (სურ. 15 და 16), შევიძლია ვიფიქროთ, რომ კონტრაფორსის აგება ტაძრის შენების თანადროულია. კონტრაფორსი, რომელიც სტოას ბზარით შესუსტებულ ჭერის გამაგრებისათვის აუშენებიათ, შეკეთებულია წვრილი ქვიტა და შიგადაშიგ გარეული სამრეკლოს ქვებით. სამრეკლოს ქვების ხმარება გვაფიქრებინებს, რომ შეკეთება XIX ს-ის მეორე ნახევარშია ჩატარებული, რადგანაც შაჰ-თამაზის მიერ დანგრეული ვარძიის სამრეკლოს ძლიერი ქვები XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან „აღდგენილი“. მონასტრის ძმობის მიერ საშენ მასალად ფართოდ იყო გამოყენებული. ეს შეკეთება, რომელიც კონტრაფორსის აღმოსავლეთი მხრიდან ქვედა ნაწილში შეინიშნება, საფიქრებელია, წარმოადგენს შაჰ-თამაზის ჯარების მიერ კონტრაფორსის შეთხრის ცდით მიყენებული დაზიანების გამაგრებას. ამის გარდა, კონტრაფორსი ზემოდანაც არის დაშენებული. ეს დაშენებული წყობაც თავისი ხასიათით აგრეთვე XIX ს-ისაა და თანაც იგი დიუბუას ჩანახატშიაც არ არის ნახეილები¹. ყოველივე ამის გამო კონტრაფორსი 1184—1186 წწ. აშენებულა და, ჩანს, იგი 1552 წლის საომარი მოქმედების შედეგად დაუზიანებიათ და XIX ს-ის მეორე ნახევარში შეუკეთებიათ.

¹ დ ი ზ ბ უ ა, ატლასი II სერია, ტაბ. XXIII.

კონტრაფორსს შიგნიდან მიშენებული აქვს ბურჯი (პილონი), რომელიც მდარედ ნათალი ბაზალტის ქვებრთაა ნაგები. მასში დაყოლილ კარს ბალავრად უდევს ერთი მთლიანი ქვა, რომელზედაც ამოჭრილია ასომთავრული წარწერა: „ყოელად წმიდაო ვარძისა ღვთისმშობელო აღიდე ორთავე შინა სოფელთა ღირსსა ამის ტრაპეზისა აღმშენებელი პატრონი ივანე. ასუფევე და ცოდვანი მათნი შეუნდოს ღმერთმან. ამინ“. ბურჯს მალლა ჩატანებული აქვს პატარა სუფთად ნათალი ქვა, რომელიც ფერით და ნაკეთობით სამრეკლოს პერანგის ქვების ანალოგიურია. ამ ქვაზე ჯვარია ამოჭრილი, წარწერით: „1865“ წელი. სტოას გარედან კონტრაფორსის დასავლეთით შეშენებულია თლილი ქვის კედელი. კარი, რომელიც ამ კედელშია დატანებული, ტიმპანით არის გამშვენებული, თაღს კი მალლა ისრისპირისნაირი ჩანაკვეთი აქვს (სურ. 14). აქ შემბრულია კაქლის მძიმე, რკინით მოჭედილი კარი. რაც შეეხება პილონს, იგი კონტრაფორსზე გვიან არის აგებული და, რადგანაც XIX—ს-ის ნაგებობის ნიშნებს არ შეიცავს, ივანე ათაბაგის დროის ნახელავი უნდა იყოს. პილონის XIX ს-ზე ადრე არსებობას გვიდასტურებს 1838 წელს დიუბუას მიერ შესრულებული ტაძრის გეგმა^ა. ამ გეგმაზე ეს პილონი კონტრაფორსის დასავლეთითაა მოთავსებული და სამხრეთიდანაც გამოწეულია, მასში კი შესასვლელი კიბეა გამართული. უნდა ვიფიქროთ, რომ პოპონდოპულოს 1869 წ. სტოას ამ ნაწილში აღნიშნული შეკეთებები ჩაუტარებია და ჰაქკრელი გლენის მიერ შეწირული მთლიანი კაქლის ხისაგან დამზადებული ქუსლიანი კარი ჩაუდგამს, რომელიც რკინის სქელი ფურცლებითაც უხეშად შემოუჭედინებია. ამ სამუშაოს ჩატარების აღსანიშნავად პოპონდოპულოს მალლა, პატარა თარიღიანი ფილა ჩაუსვამს.

ეკლესიის ჩრდილოეთით მოთავსებულია დიდი კლდეში ნაკვეთი სივრცე. რომელსაც ეკლესიიდან გამომყოფი კედელი ქვეტყირისაგან აქვს ამოშენებული (გამოქვაბული 97-ე). ეს სივრცე უსწორმასწოროა და სიმაღლით 6,3 მ-ს აღწევს. გამოქვაბულის ჩრდილოეთის მხარეს ორი დაბალი (1,95 მ.), ერთმანეთთან გასასვლელით დაკავშირებული, გამოქვაბულია გამოკვეთილი. ამ ქვაბთა იატაკებში მცირე ორბოები და თხრილებია ამოჭრილი. მოზრდილ აღმ-ის ქვაბის აღმოსავლეთ კედელში, იატაკიდან 1,4 მ-ს სიმაღლეზე, სახიზარის გვირაბის შესასვლელია მოთავსებული. დასავლეთის მომცრო ქვაბს კი გააჩნია თახჩა და სექტთან მიდგმული ტრაპეზი. აღსანიშნავია 97-ე გამოქვაბულის აღმ. კედელთან გამოკვეთილი მერხი და მის ზემოთ თაღოვანი თახჩები, რომელთაგან ერთში შემორჩენილია ძველი მხატვრობის ნაშთები. 97-ე გამოქვაბულს დასავლეთიდან ადგება 98-ე გამოქვაბული, ამ გამოქვაბულთა დანაწევრება იატაკების სიმაღლეთა სხვაობითაა მიღებული. 97-ე გამოქვაბულში ყურადღებას იპყრობს კვადრატული (1,6×1,8 მ) ნაგებობა, რომელიც აქ დასათვლავებულთა სამწირელოს წარმოადგენს. იგი კლდეზეა ამოყვანილი ბრტყელი კვადრატული აგურით და აღმოსავლეთით და დასავლეთით თითო კარი აქვს. სამწირელო შიგნიდან შენების თანადროული შელესვითაა დაფარული. მას ორქანობიანი სახურავი აქვს, რომლის სამხრეთ კანობში სარკმელია ჩაჭრილი. მთელი/სამწირელო შემოსილი იყო კერამიკის კვადრატული ფილებით. ეს ფილები მოჭიქულია ზოგი ფირუზისფრად და ზოგიც მოწითალო-მოყავისფროდ. ახლა ამ შემოსვის უმნიშვნელო ნაწილიაა შერჩენილი, სამწირელოს ზედა ნაწილში,

^ა დიუბა, ატლასი III სერია, ტაბ IV, სურ. 15.

ფილბაცლილი კედელი კი ბოლოხანების ბზენარევი კირის შელესვითაა დაფარული. სამწირველოს კლდოვან იატაკში სწორკუთხოვანი ორი სამარეა ამოკვეთილი. ეახუშტი ბაგრატიონის გეოგრაფიაში მოყვანილი ცნობით აქ გიორგი I-ი და კონსტანტინე I—ლ—ია დამარხდნენ⁶, მაგრამ იქვე გელათის აღწერაში კი ნათქვამია, რომ იგივე გიორგი გელათშია დასაფლავებული⁷. გიორგი მესამე, რომ მართლაც გელათშია დამარხული ამას ლაშა გიორგის დროინდელი მემკტიანეც გვიდასტურებს⁸. რაც შეეხება ეახუშტის გეოგრაფიაში მოყვანილ ცნობას ვარძიაში გიორგი I-ი დასაფლავების შესახებ, უნებლიედ შეცდომად უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც მეფის რეგითი რიცხვი — 61 ტექსტში ერთი-ორი სტრიქონის ზემოთ მოთავსებული ამავე რიცხვის მეჭანეჟური გამეორებაა. აქ ნავულისხმევი უნდა ყოფილიყო XV — XVI ს-თა რომელიმე გიორგი მეფე — საფიქრებელია, გიორგი VII ან VII. კონსტანტინე I-ლი მეფის (გარდაიც. 1411 წ.) აქ დასაფლავების ცნობას ეახუშტი თავის ისტორიაშიც იმეორებს⁹. ხალხური თქმულებების მიხედვით ეს სამარხი თამარ მეფის საფლავს წარმოადგენს, მაგრამ ამ თქმულებას სინამდვილისთან არაფერი აქვს საერთო, რადგანაც თამარის გელათში დასაფლავების ცნობა მოთავსებულია ისეთ სარწმუნო საისტორიო წყაროებში, როგორიცაა „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“¹⁰ და ლაშა გიორგის დროინდელი მემკტიანის თხზულება¹¹. სამარხი თავისი კონსტრუქციული გადაწყვეტითა და ფორმებითაც XV ს-ის ნაგებობად ჩანს. ამ სამწირველოს ჩრდილოეთით არის კიდევ ერთი საფლავი.

ეკლესიას დასავლეთის მხრიდან მთელ სიგანეზე ეკლესიისმაგვარი 99-ე გამოქვაბული აკრავს. ჩრდილოეთის მხარეს გამოქვაბული შევიწროვებულია და აქ კიბეებია 93-ე გამოქვაბულში ასასვლელად. ამჟამად ეს კიბეებიანი ასასვლელი დახშულია მშრალად ნაგები ქვის კედლით. სამხრეთ კედელში ეკლესიის 4 მ-ის სიგრძის გასასვლელი აქვს გაჭრილი სტოასაკენ. ამ გასასვლელს ზემოთ, იატაკიდან 3 მ-ის სიმაღლეზე, ქვიტკირის ჩაშენებული კედელი იწყება, რომელშიაც სწორკუთხოვანი საკმელია დაყოლებული სტოასაკენ. აღმოსავლეთი კედელი ეკლესიის დასავლეთ კედელსაც წარმოადგენს და, როგორც აღვნიშნეთ, ქვიტკირით არის ამოყვანილი, რომელშიაც გამართული კარით ეკლესიის ეკლესიის უკავშირდება. ეკლესიის დასავლეთით ვიწრო გასასვლელი აქვს გაჭრილი, რომელიც კიბეებით მაღლდება და მიიმართება წყაროსაკენ (წყაროს გვირაბი ა და აუზი ს. სურ. 18). გასასვლელის დასაწყისის ორივე მხარეს საფლავიანი ნიშაა. საფლავია თვით გასასვლელის დასაწყისთან და სამხრეთ კედლის ნიშაში. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ტაძართან მოთავსებული ყველა საფლავი მრავალჯერაა გათხრილი და გაძარცვული.

ვარძიის ტაძრის გეგმის გადაწყვეტა რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. თქმა არ უნდა, რომ ტაძრის სამშენებლო-ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტაში ერთ-ერთი თავისებურება მისმა კლდეში გამოკვეთამ შეიტანა, მაგრამ მეორე, შესაძლებელია უფრო მნიშვნელოვანი თავისებურების დადი დასვა იმ სირთულემა, რომელიც აქ სხვადასხვა დროის მშენებლობამ გამოიწვია. პირველი გარემოება, რომელიც ჩვენს ყურადღებას იპყრობს, არის ტაძრის ნაგებობაში

⁶ ეახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1541. გვ. 128.

⁷ იქვე, გვ. 152.

⁸ ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1955, ტ. I, გვ. 367.

⁹ ეახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 295.

¹⁰ ისტორ. და აზმ., გვ. 139—140.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 369.

ქვიტკირის კედლების გამოყენება. ეს კი, ძალუენებურად, ტაძრის კლდის ხელუხლებელ მასივში გამოკვეთის შესაძლებლობაზე ეყრდნობა. ხელუხლებელ კლდეში დაახლოებით ასეთივე ზომის ტაძრების აგების არა ერთი მაგალითი გვევლინება, სადაც ეს მთელი ნაგებობები თავიდანვე ქვიტკირის ხმარების გარეშე კლდეში მთლიანად გამოკვეთილი. მაგ., იოანე ღვთისმეტყველის ტაძარი დავით გარეჯის ლავრაში, ჩვეუ ნათლისმცემლის ტაძარი¹², ვერტაშის ეკლესია კარბის მასლობლად მდ. მტკვრის ხეობაში, ტაძარი სოფ. სამსართან, რომელიც ვარძიის ტაძრის შენების დროისა და მის უწინარესი ხანის ნაგებობებია. სამსართანის ტაძარი, რომელიც კლდეში გამოკვეთილი ეკლესიის საუცხოო ნიმუშს წარმოადგენს, ცალკე მდგომი სვეტებით, გუმბათითა და სამკვეთლო-სადიკონითი კი სრულყოფილადაა წარმოდგენილი. ამის გამო ვარძიის ტაძრის შენების უწინარეს, ჩანს, აქ ხელუხლებელი კლდე არა ყოფილა, არამედ გამოქვაბულებით და სხვა ნაგებობებით დაჭრილი კლდის მასივი, რამაც აქ ტაძრის შენებისას ცალკეული ნაწილების ქვიტკირის კედლებით აგების აუცილებლობა შექმნა. ამას ემატება კიდევ მეორე გარემოება: ტაძრის იატაკის დონე ვარძიისათვის აღებული პირობითი ნიშნულების მიხედვით შეადგენს 315,35 მ-ს და მხოლოდ რამდენიმე სანტიმეტრით არის განსხვავებული სტოას იატაკის ნიშნულისაგან. სტოას აღმოსავლეთ ნაწილში მოთავსებული საკურთხეველის იატაკის დონე 318,1 მ-ია და სტოას იატაკიდან 2,75 მ-ით მაღლა იმყოფება. მისი ასეთი მდგომარეობა საკურთხეველის ნორმალურ მოქმედებას გამოიწვევს და აქ მღვდელ-მონაზონთა მოხვედრა წირვა-ლოცვის შესასრულებლად მხოლოდ მისადგმელი კიბითაა წარმოსადგენი. ასეთი უხერხულობა მარტო გარეშე საგანგებო პირობებს შეეძლოთ გამოეწვიათ. სტოას დასავლეთ ნაწილში ეკვდრში შესასვლელის ზემოთ შექმნილია ბაქანი, რომლის დონე 318,15 მ-ს შეადგენს და აღმოსავლეთი ნაწილის აბსიდის დონეს შეესაბამება. ამავე დონეა უახლოვდება ეკლესიის ჩრდ-ითი მოთავსებული 98-ე გამოქვაბულის იატაკის 317,55 მ-ის დონეც. ტაძრის დასავლეთი მოთავსებული დიდი გამოქვაბულის იატაკიც, რომელიც ეკვდრიდან წყაროსაკენ გაჭრილი გასასვლელითაა გადაკვეთილი, 318 მ-ის დონეს უახლოვდება. ტაძრის აღმოსავლეთით VI სართულში მოთავსებულ გამოქვაბულთა დონე აგრეთვე 318 მ-ის დონეს შეესაბამება, ხოლო ამ ნაწილში VI სართულის ქვეშ მოთავსებული IV სართულის გამოქვაბულთა იატაკის დონე 313 მ-ს უდრის. ყოველივე ამის გამო ტაძრის 315 მ-ის დონე არც ერთი დასახელებული სართულის დონეს არ უდგება, ხოლო სტოას აბსიდისა და დას. შემადგენელი ბაქნის, ქვაბ 98-ისა და წყაროს გასასვლელთან არსებული გამოქვაბულის დონე VI სართულის დონეს შეესაბამება. ყოველივე ეს კი იმას გვიდასტურებს, რომ ტაძრის გამოკვეთის უწინარეს აქ VI სართულის გამოქვაბულები იყო მოთავსებული, რომელთა ფრაგმენტები ტაძრის შენების შემდეგ აქა-იქ შემორჩენილან. ამის გამო სტოაში აღმოსავლეთით მოთავსებული აბსიდი აქ არსებული მცირე ეკლესიის ნაშთია. ჩანს ტაძრის შენებისას ამ ეკლესიის დარბაზი მოანგრის, ხოლო მისი აბსიდი, ვითარცა წმინდა საიდუმლოების შესრულების ადგილი, დატოვეს. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ტაძრის სტოას ქვეშ კლდის ქარაფში შეჭრილი ვიწრო ზოლი, რომელიც მძაფ-

¹² Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тбилиси, 1948, გვ. 52, 49, таб. 52—53.

რი ქანობით ხასიათდება და გვირაბის ნაშთს მოგვაგონებს. შესაძლებელია, რომ ესეც ტაძრის მშენებლობის უფინარესი ნაგებობის ნაშთი იყოს¹³.

ზემოთქმულის მიხედვით, ტაძარი აქ აშენებულია მნიშვნელოვანი რეკონსტრუქციის შედეგად, რომლის დროსაც არსებულ ნაგებობათა მოშლა და ახლის შექმნა მოხდა. გამოდის, რომ გიორგი III-ეს ტაძრის აგება, და ე. ი. მონასტრისაც. გაანჯანული არა ჰქონია¹⁴. ტაძრის აშენების აზრი თამარ მეფის მიერ იყო წამოჭრილი და განხორციელებული, რასაც მისი კედლის მხატვრობაში მოდელით ხელში წარმოდგენა გვიდასტურებს. ამრიგად, ვარძიის ტაძრის შენება და მოხატვა შესრულებულია 1184 — 1186 წწ. ტაძართან ერთად ამოყვანილი იყო ქერტირის კონტრაფრისტი, რათა გაემაგრებინათ სტოას სამხრეთ-დასავლეთით მოთავსებული მოხელეწილი კედლის მასივი. 1283 წლის დიდი მიწისძვრის გამო ჩამოქცეული სტოას სამხრეთი ნაწილი, XIII—XIV სს. მიჯნაზე, გაუმარგებლათ ორთაღიანი კედლით; მაგრამ ჰერის ნგრევა მომდევნო ხანებში კიდევ მომხდარა და მისი დასავლეთი ნაწილი დაზიანებულია. ჰერის დაწყებული ნგრევის შესაჩერებლად, ივანეს ათაბაგობის დროს, ამოუყვანიათ პილონი ბაზალტის მდარედ ნათალი ქვებისაგან. შაბ-თამაზის მიერ ვარძიის აღების დროს დაზიანებული სტოას ეს ნაწილი 1859 წ. შეუკეთებიათ და ამავე დროს აუშენებიათ კედელი კომპლექსის აღმოსავლეთ კოდეზე, საღალატო ხევიდან გზის შესაყარვად.

2. ტაძრის მხატვრულ-ხუროთმოძღვრული გადაწყვეთა

ვარძიის ტაძრის ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა, რომ გარეჯის უდაბნოს ეკლესიებს შევადაროთ, მსგავსებასთან ერთად მნიშვნელოვან განსხვავებასაც შევამჩნევთ. გარეჯის უდაბნოს კლდეში გამოკვეთილი XI—XIII საუკუნეთა დიდი ეკლესიები აქ ჯერ კიდევ XI საუკუნეში დამკვიდრებულ კანონიკურ ფორმებს იცავენ¹⁵.

ამ კლდეში ნაკვეთ დიდ ეკლესიათა გადაწყვეტა მოცემულია კედლიდან გამოწეული ნახევარსვეტებითა და კამარის ქაშრით დანაწევრებული დარბაზისა და საკურთხევლით. კამარების, თაღების, ისევე როგორც სარკმლებისა და ნიშების, ფორმები მოკლებულია მკაფიო გეომეტრიულობას, რის გამოც ეს ეკლესიები ცხადად აღბეჭდილ გამოქვაბულ ნაგებობების იერს ხტარებს¹⁶. ასეთ შთაბეჭდილებას აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ ეკლესიების დარბაზების ნახევარსვეტებს—პილასტრებს არქიტექტონულად ჩამოყალიბებული სახე არ გააჩნია და სადად არის გადაყვანილი კამარის ქაშარზე. ყოველგვარი სვეტის-თავეების გარეშე. ვარძიის ეკლესიაც, როგორც ენახეთ, დარბაზულია და მისი ეს დარბაზიც ორ ნაწილადაა გაყოფილი—პილასტრებითა და კამარის ქაშრით. სამაგიეროდ ვარძიის ეკლესიის დარბაზის თითოეული ნახევრის კედელი თალოვანი ნიშებითაცაა დანაწევრებული. ეკლესიის მკაფიო, გეომეტრიული ფორმები, პილასტრების ბაზები და კაპიტელები მას მნიშვნელოვნად განსხვავებს გარეჯისეული გამოქვაბულ-ტაძრებისაგან და ჩვეულებრივი მშენებლობის ნი-

¹³ სურ. 37—38 მოცემულია ამ კვანძის აღდგენის ვარაუდო;

¹⁴ კ. მ. ელითაშვილი, ვარძიის დიდი ეკლესიის წარწერები, 1917, ხელნაწერი.

¹⁵ გ. ჩუბინაშვილი, დას. შრ., გვ. 44.

¹⁶ იქვე ლავრის ფერისცვალების ეკლესია, ტ. 51—53 და განსაკუთრებით თამარ მეფის დროინდელი ბერთუბნის ტაძარი, ტ. 96—98.

მუშების რიგში აყენებს. საკმარისია ვარძიის ეკლესია თუნდაც მის მახლობლად იდებარე დარბაზულ ეკლესიებს შევადაროთ, რომ მათი დიდ მსგავსებაში დავრწმუნდეთ. ვარძიის ეკლესიის ანალოგიური ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა აქვს ადრეფეოდალური ხანის ეკლესიებს ბურნაშეთისა—ახალქალაქის რაიონში, ტაშლისა—ვარძიიდან 34 კმ-ის დაშორებით და XII—XIII საუკუნეთა წუნდის ეკლესიას, რომელიც ვარძიიდან მხოლოდ 7 კმ-ით არის დაშორებული. ამიტომ ვარძიის ტაძრის მშენებელი ხუროთმოძღვრის მიზანს შეადგენდა თავისი დროის მხატვრული გემოვნების შესაბამისი და სრულყოფილი სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული ნიმუშის შექმნა. იგი სრულიადაც არა ცდილა ეკლესიისათვის კლდეში გამოკვეთილი სივრცის რაიმე სპეციფიკური ელფერის მიცემას. აღსანიშნავია მხოლოდ კონქის თავისებური ფორმა, რომელიც ჩვეულებრივ მეოთხედი სფეროსაგან ნაკლები სიმრუდით გამოირჩევა. ხუროთმოძღვარმა ასეთი მოყვანილობის კონქი კლდის გამოკვეთის სამუშაოების შესამცირებლად და ეკლესიის დარბაზის სივრცესთან საკუთხეველის მოძრაივ, პლასტიკური ფორმით დასაკავშირებლად შექმნა. ამასთანავე ერთად კონქის ასეთი ფორმის ზედაპირზე მოთავსებული მხატვრობაც ნაკლებ პერსპექტიულ დამახინჯებას განიცდის, ვიდრე სფეროს მეოთხედ ზედაპირზე.

ხუროთმოძღვარმა ეკლესიის დარბაზის დასავლეთიდან—აღმოსავლეთით მზარდ სივრცეებად დანაწევრებით ეკლესიაში შესულის ყურადღების აღმოსავლეთით მოთავსებული საკუთხეველისაკენ გაიზნეას მიიღწია. აღმნიანის მთელი ყურადღების საკუთხეველისადმი მიპყრობისათვის ხუროთმოძღვარმა ტაძრის განათების ხერხიც საგანგებოდ გამოიყენა.

მთელი ეს განწყობილება, რომელიც ხუროთმოძღვარმა ეკლესიის ნაგებობაში გადმოგვცა, მხატვარმა გიორგი ჭარმა გაამკვეთრა თავისი ჩინებული შემოქმედებით (სურ. 23—27). მხატვრობით მან თითოეული კონსტრუქცია და ხუროთმოძღვრული ელემენტი უფრო მეტად ხაზგასმული და ელერადი გახადა. ეკლესიის კომპოზიციის ცენტრი და „წმიდათა წმიდა“—საკუთხეველი ორ კონსტრუქციულ ელემენტად, კონქად და ქვედა ნაწილად წარმოადგინა და მსხვილი ყვავილებისაგან შემდგარი მოხატული არშიით გაპყრა (სურ. 23). კონქში საყდარზე მჯდომი ყრმანის ღეთისმშობლის მოთავსებით, რომელიც 4 მეტრზე მეტი სიმაღლისაა, ნას მთელ მხატვრობაში დომინანტის მნიშვნელობა მიიღწა. ამ მხატვრობის ცენტრალური ფიგურის, ვითარცა ეკლესიის „პატრონის“, მეტი ხაზგაპყრობის მომცრო ზომის, მდგომარე მთავარანგელოზები—მიქელი და გაბრიელი გამოსახა, ქვედა ნაწილში კი 3,5 მეტრზე მეტი სიმაღლის კრძალვით დახრილი და ცენტრისაკენ მიმართული 12 მღვდელმთავარი. მთელი კომპოზიციის ქვეშ კი 135 სმ-ის სიმაღლის დიდი როზეტებისა და ჭადრაკოვანი ჭვარედლებისაგან შემდგარი პანელი შემოავლო, რომელიც დარბაზის კედლებს გაყრდნობითაა შემოატარა. მონუმენტური ფიგურებით შემკობილი ეკლესიის ამ მთავარ ნაწილს დარბაზის ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი ნიშა უპირისპირდება, რომელიც ხუროთმოძღვრულადაც გამოირჩევა თავისი დიდი ზომებითა და მკვეთრი განათებით. საკუთხეველთან მისი სიახლოვის გამო და მასში აგრეთვე დიდი აღმშენებელ მეფეთა ფიგურების წარმოდგენით (გიორგი მეფის სიმაღლე უდრის 3 მ-ს, თამარისა—2,6 მ-ს.) საკუთხეველის საზიემო განწყობილება ამ კომპოზიციამაც არის გადმოტანილი. მეფეების პოზა, მათი მონუმენტური ზომები, საკუთხეველის ჩრდილო ნახევარში მოთავსებულ

მღვდელმთავრების ცენტრისაკენ მიმართულ წყნარ საზეიმო სვლის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს და ეკლესიის მთავარ ნაწილს — საკურთხეველს. კომპოზიციურად უკავშირებს (სურ. 24). ამას აძლიერებს მეფეთა ერთგვარი მობრუნება ეკლესიის შიგნით და წინ გაწვდილი ხელები, რაც მათ უშუალოდ საკურთხეველისაკენაც მიმართავს ასახავს. რაც შეეხება ჩრდილოეთის კედლის დასავლეთ ნიშაში გამოსახული ერის კაცის ფიგურას, იგი მცირე ზომისა და სუსტი განათების გამო პირველ ნიშაში გამოსახულ კომპოზიციასთან შედარებით დაქვემდებარებულ როლსა თამაშობს.

ეკლესიის დარბაზის კამარის საკეპზე კედრატში ჩახატული როზეტები-საგან შემდგარი ზოლია გაყოლებული, რითაც პილასტრებზე დაყრდნობილი ქამრით ორად გაყოფილი კამარა, კიდევ ორად იყოფა. ყოველ ასე მიღებულ ნაკვეთში ათორმეტთა დღესასწაულთა თითო კომპოზიციან მოთავსებული, რომელთა პერსონაჟები მნიშვნელოვნად შემცირებული ზომითაა წარმოდგენილი. დღესასწაულთა დანარჩენი კომპოზიციები განლაგებულია თაღოვანი ნიშების ზემოთ მორჩენილ თავისუფალ არეებზე, სამხ. კედლის ნიშებში და დასავლეთ კედელზე. ყურადღებას იპყრობს სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთის ორი დიდი სარკმლით გაჭრილი ნიშა, რომელშიაც ჯვარკმა გამოსახული, ჯვარცხელი ქრისტეს მოთავსებაა შუა არეზე. სარკმლესა და ნიშას კიდევებს შორის მწუხარე ღვთისმშობლისა და იოანეს გამოსახვა. თაღსთან მფრინავი ქერობინების წარმოდგენა და ქვედა მორჩენილ ადგილებზე ცალკე წმინდანების მოთავსება, მხატვარს მარჯვედ აქვს კომპოზიციურად გააზრებული. მთელი დასავლეთის კედელი პორწონტალური ხაზით ორადაა გაყოფილი: ზედა ნახევარწრიულ და ქვედა სწორკუთხოვან ნაწილად. ზედა ნახევარწრეში ორი კომპოზიციისა და ქვედაში სამის მოთავსებით ეკლესიის ეს კედელი ტექტონურად სადა და ერთიანი რჩება. მხატვარი ამის გარდა ხუროთმოძღვრული ელემენტების გამოსაყოფად ხმარობს ორნამენტსა და ცალკე წმინდანების პორტრეტებს. სარკმლის გვერდის კედლებში, პილასტრებზე, კამარის ქამარზე წმინდანებია მოთავსებული. თაღების ეიწრო ზოლზე, პილასტრების ნაკვეთებზე კი ორნამენტი და ზოგჯერ ფოთოლ-ყვავილით შემკული წარწერაა, როგორც ეს ტრიუმფალური თაღის შუბლზეა მოცემული. ამგვარად, მხატვარმა ხუროთმოძღვრის მიერ შექმნილი სივრცის თითოეული კონსტრუქცია და დეტალი თავისი მხატვრობით კიდევ მეტად გაამკვეთა, ხოლო მთავარი და დაქვემდებარებული, მხატვრობის ხერხებით, კიდევ მეტად აამეტყველა. მხატვარმა თითოეულ კომპოზიციას და წმინდანების ცალკეულ პორტრეტს განსამარტავი წარწერები დაურთო, რომელნიც კომპოზიციურად თავისუფალი ადგილის შესაფერისად ხან ერთ, ხან რამდენიმე სტრიქონად და ზოგჯერ ვერტიკალურადაც შეასრულა (სურ. 31—32). თვით ასოები ნატურალური ოქრათია შესრულებულად ცის ლაყვარდ არეზე და მათ ერთგვარი ბზინვარება გააჩნიათ. მხოლოდ მამამთავრების გრაგნილებზეა ასოები შავი ფერით დაწერილი. თვით ასოები სიმალღე-სიფართოთ მოხდენილი და სასიამოვნოა. ასოების შეწიალებით და ერთიმეორეზე აღზევებით მიღებულია სტრიქონის თანაბრობის ერთგვარი დარღვევა, რითაც წარწერა ზისტკეომეტრიულობასა კარგავს და ამასთანავე ერთად ალაგ-ალაგ ფერების კარბობას იძლევა ისეთ ადგილებში, სადაც ასოები მჭიდროდაა მოთავსებული¹⁷. ასოთა ზომაც მისი წაკითხვის გაადვილებისათვის შესაფერისადაა შერჩეული. მაღლა მოთავსებულ წარწერებში შედარებით მოზრდილი ასოებია (მაგ., სე-

¹⁷ კ. მელითაური, ვარძიის დიდი ეკლესიის წარწერები.

რობის კომპოზიციაში), დაბლა, მკითხველის უშუალო მახლობლობაში მყოფი, კი მცირე (მაგ., მარიამ ეგვიპტელის). ასოთა თავბოლოები ბეწვის კალმის დაკერითაა შესრულებული, ამიტომ თანაბარ გადასვლას იძლევა წვრილ ნაწილებზე. რაც შეეხება ასოს ბუნს, დაბლა ცალ მხარეს მოქცეული წაწვეტებით მთავრდება. მაღლა კი, წვრილი წანახაზითაა მოსაზღვრული. ამის გარდა, ასოებს სხვადასხვა სიმაღლეზე პატარა წანახაზებიც გააჩნიათ.

სტოას მხატვრობა, რომელშიაც დღე განკითხვისაა წარმოდგენილი, კომპოზიციების თავისუფალი განლაგებით და შესრულების ხერხებით რამდენადმე განსხვავებულია ტაძრის მხატვრობისაგან (სურ. 28—30, 33). განსხვავებულია წარწერებიც, რომელნიც მხატვრობის კომპოზიციებს განმარტავენ¹⁸. ეს წარწერები შესრულებულია წითელი საღებავებით ლაქვარდი ცის არეზე. ასოები წერტილებით იწყება და წერტილებითვე მთავრდება, ხოლო თითოეული წარწერა მკაფიო ორ ზოლშია მოთავსებული და იწყება ქანწილით (სურ. 34). ყოველივე ეს გვიჩვენებს, რომ აქ მეორე მხატვრის შემოქმედებასთან გვაქვს საქმე. ამგვარად, ეკლესია თუ ოსტატმა გიორგი ჭარმა მოხატა, სტოა ჩვენთვის უცნობი მხატვრის მიერაა გაშვენებული. მხატვრობას ჩვენ შეეხებოდა მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც იგი ხუროთმოძღვრული შემოქმედების განუყრელ და შემამკობელ ნაწილს შეადგენს. მხატვრობა შეისწავლა და მონოგრაფიულად დაამუშავა ხელოვნებათმცოდნემ თ. ვირსალაძემ¹⁹.

ვარძიის ტაძარი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გაძარცვული შეიქნა 1552 წ. შაჰ-თამაზის მიერ. ამ გაძარცვის შემდეგ უკვალოდ დაიკარგა მისი კანკელი, ოქრო-ვერცხლით მოჭედილი და ძვირფასი ქვებით შემკული ხატები, საეკლესიო ნივთი და მონასტრის წიგნთსაცავი. 1552 წლის შემდეგ, ვიდრე 1858 წლამდე. ვარძიის ტაძარი, ისევე როგორც მთელი გამოქვაბულთა კომპლექსი, უპატრონოდ იყო მიტოვებული. ასეთ პირობებში კედლის მხატვრობა ეკლესიაში ძალზე გაიმჟავრტლა. და აღამიანის ხელით დაზიანდა. ჩამონაჟონ წვიმის წყალსაც მიუყენებია მისთვის ზიანი, რის გამო კონქის მხატვრობა ორ ადგილს ჩამოიშალა. 1949—52 წწ. ჩატარდა ჩრდილო კედლის ქვედა რეგისტრისა და საკურთხევის მთელი მხატვრობის გაწმენდა და გამაგრება. განსაკუთრებით საინტერესო მდგომარეობაში იყო კონქის მხატვრობა, რომელიც საგანგებოდ იქნა გამაგრებული მხატვარ შ. აბრამიშვილის მიერ.

¹⁸ ვარძიის ბერძნული წარწერები ცალკეა შესწავლილი. იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, 1950, გვ. 307—317.

¹⁹ ვარძიის მხატვრობის შესახებ. იხ. Ш. Амиранашвили, История грузинского искусства, т. 1, 1950, გვ. 193—194; В. Лазарев, История византийской живописи, 1947, გვ. 183.

გამოქვეყნულთა ხუროთმოძღვრების საკითხები

ვარძიის გამოქვეყნებებმა არა ერთხელ განიცადეს წგრევა მიწისძვრებისა და იმ. დიდი კლდოვანი მასივის დაწოლით, რომელიც გამოქვეყნების ზემოთ 35 მეტრითაა აღმართული (სურ. 35—42). წგრევას გადაურჩნენ ვარძიის აღმოსავლეთი უკიდურესი ნაწილის ქვედა სართულები და ამიტომ პირვანდელი სახის შედარებით სრული სურათიც დაგვიტოვეს. განსაკუთრებით კარგადაა ჩვენამდე მოღწეული მეორე სართულის მე-8 — მე-18 გამოქვეყნულები (სურ. 48—55) და მათგან სამი გამოქვეყნულისგან (მე-14, მე-15, მე-16 გამოქ.) შემდგარი ჯგუფი, რომელიც ვარძიისათვის ყველაზე დამახასიათებელია (სურ. 48—54). წინ კლდის ქარაფის პირზე, სამხრეთისაკენ თავისი ღიადით მიმართული მე-14 გამოქვეყნული ღერეფენს წარმოადგენს, რომელიც კამართაა გადახურული; ამ კამარის ახლა, მხოლოდ მცირე ნაწილიაა გადაჩენილი, მაგრამ პირვანდელი სახის სრულ წარმოდგენას მაინც იძლევა. ამ ღერეფის უკან მოთავსებულია სიღრმეში წაგრძელებული მე-15 გამოქვეყნული, რომლის გვერდის გრძელ კედლებზე კამარა არის გადაყვანილი. წინა, ღერეფის მოსაზღვრე კედელში თალიანი კარია გაჭრილი და მის აქეთ-იქით ორი პატარა სარკმელი; ზურგის, ჩრდილოეთის, კედელს ცალ მხარეს თაღოვანი დიდი წაღო აქვს, მეორე მხარეს კი ოთხკუთხი მომცრო კარი და მათ შუა პატარა თაღოვანი თახჩა. მას, ამის გარდა, კედლების ვაყოლებით მერხი გასდევს ჩამოსაჯდომად. გამოქვეყნული ამ ჯგუფში ყველაზე დიდია და ადამიანის სამყოფელს, საცხოვრებელ ოთახს წარმოადგენს. ამ გამოქვეყნულის უკან მოთავსებულია მცირე და დაბალქერიანი მე-16 გამოქვეყნული; რადგანაც იგი მხოლოდ კარით უკავშირდება დარბაზს, ამასთანავე კლდის მასივშიც ღრმადაა შეჭრილი, ბნელია. ეს გამოქვეყნული თავისი ქვევრების ნაშთებით, დაუდევარი ნაკეთობითა და მღებარეობით იმას გვიჩვენებს, რომ იგი დამხმარე დანიშნულებისაა, საზრდოს შესანახი.

გამოქვეყნული ჯგუფების ასეთი გადაწყვეტა ძალიან დამახასიათებელია ვარძიისათვის და გამოქვეყნულთა შორის შესწავლის პირველ საგანს წარმოადგენს, ყოველი ასეთი ერთიმეორის უკან მოთავსებული სამგამოქვეყნულიანი ჯგუფი დამოუკიდებელი, იზოლირებული იყო. ასეთ ჯგუფებს შორის კავშირი ხორციელდებოდა მხოლოდ მეზობელი ღერეფების გვერდის კედლებში გაჭრილი კარებით¹. აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ გამოქვეყნულთა ეს ჯგუ-

¹ კ. მელითაური, სახლ-სამყოფის ერთი სახე საქართველოში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIV, 1953, № 5, გვ. 314—317.

ფები არ შეიძლება ბერ-მონაზონთა სენაკებად მივიჩნიოთ. პირიქით, ამ ჯგუფებს მკაფიოდ გამოვლენილი საცხოვრებელი ბინის ნიშნები აქვს საოჯახო. ცხოვრების გათვალისწინებით და არა ცალკეული ბერ-მონაზონის მოღვაწეობისათვის.

ამ თავში საცხოვრებელთა შემადგენელი ნაწილების განხილვის შემდეგ მათთან დაკავშირებული მცირე ეკლესიების აღწერააა საჭირო, მათ შორის მომდევნო ხანის მცირე ეკლესიებისაც. მაგრამ ვარძიაში ჩვენ გვგულება საჯინიბოები და ადრეული ხანის საცხოვრებელი გამოქვაბულები, რომელთა განხილვასაც აქვე ვათავსებთ. ყველა სახის გამოქვაბულთა ერთ თავში მოთავსება საშუალებას მოგვცემს შემდეგი თავები ისეთ ცალკეულ საკითხებს დაუეთმოთ, როგორცაა: სამომოსვლო საშუალებები და სამხედრო დანიშნულების ნაგებობები, წყალსადენი, კომპლექსის გამოკვეთის ორგანიზაცია და, ბოლოს, მთელი ნაგებობის ხასიათის შესწავლა.

1. საცხოვრებლისა და მისი შემადგენელი ნაწილების ტერმინების საპირთხილათვის

სანამ გამოქვაბულთა ამ ჯგუფის განხილვაზე გადავიდოდეთ საჭიროა საცხოვრებელი ბინისა და მისი შემადგენელი ნაწილების ტერმინებსაც შევხებით. ეს ტერმინები აქად. ივ. ჭავჭავაძის ცალკე აქვს განხილული უძველესი დროიდან დღემდე². მას გამოკვლეული აქვს, რომ ძველთაგან საცხოვრებლის აღმნიშვნელი ტერმინი *სამყოფელი* და *სამყოფი* ყოფილა; შ. რუსთაველს „ვეფხისტყაოსანში“ *სახლსამყოფიც* აქვს ნახმარი საცხოვრებელი ბინის გაგებით³.

V—VI საუკუნეებში საცხოვრებლის, ბინის აღმნიშვნელ სიტყვად *ვანი* და *სახლი* იყო. მაგრამ სახლი ნაგებობასაც აღნიშნავდა. არსებობდა *სახლი* *სადედოფლო*, ისევე როგორც *სახლი* *სამეფოფლო*, *საქვრივო*, *სამდივნო* და *სამზარეულო*. საყურადღებოა, რომ *შინაგანი* და *შუა სახლიც* არსებობდა. აქ ეს ტერმინი აშკარაა ოთახის დღევანდელი ჩვენი გაგებით იყო ნახმარი: ტერმინის—სახლის ხმარება ოთახის მნიშვნელობით ჭავჭავაძეში ახლაცაა მიღებული. გლეხის საცხოვრებელი სახლის რთულ ნაგებობაში, მაგალითად, არის: *საცივო სახლი*, *ფუტკრის სახლი* და სხვ. ამგვარად, სიტყვა სახლს ძველთაგანვე მრავალნაირი მნიშვნელობა ჰქონია. ამიტომაც, რომ ს. ორბელიანი ამ სიტყვას ასე განმარტავს: „სახლი ზოგადი სახელი არს ყოველთა სახლთა, არამედ ყოველთა სხვადასხვა რიგთა სხვადასხვა სახელი სძესო“. ტერმინი სახლი ძველთაგანვე აღნიშნავდა: საცხოვრებელს, ბინას, შენობას, ოთახს, ოჯახს, გვარსა და ტომსაც კი და დღემდე ასეთივე მნიშვნელობით იხმარება ორი უკანასკნელის გარდა.

ძველ დროსვე V საუკუნიდან ოთახის აღსანიშნავად იხმარებოდა სიტყვა *სენაკი*, რომელმაც შემდეგ ხანებში ბერ-მონაზვნების საცხოვრებლის მნიშვნელობა მიიღო. იგივე მნიშვნელობით XI საუკუნეში ჩანს ტერმინი *სენა-ც*⁴.

² ივ. ჭავჭავაძის შვილი, მასალები ქართველი ერის ნათერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1946, I, გვ. 5—29.

³ იქვე, გვ. 6.

⁴ იქვე, გვ. 18—19, 24.

ეს ტერმინი მხოლოდ XI საუკუნის ძეგლებში, ისიც საეკლესიო ცხოვრებასთან დაკავშირებულ საბუთებში გვხვდება⁶.

X საუკუნიდან შემოდის ტერმინი **დარბაზი**, რომელიც სასახლეს ნიშნავდა. აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვა უფრო ძველს, ბერძნული წარმოშობის სიტყვასთან — **პალატა** — ერთად იხმარებოდა⁷. XII საუკუნეში დარბაზი უკვე დიდსა და გამშვენებული ოთახის მნიშვნელობითაც იხმარება; ასე მაგალითად, სიყვარულით შეწუხებული ტარიელა, ამბობს: „შიგან ვწევ დიდთა დარბაზთა ტურფითა საგებელითა“⁸. ფატმანი თავისი ქმრის მუქარით შეშინებული ავთანდილს აუწყებს, რომ: „თუ დარბაზს მივა იგი ყმა, შეილთა დამაქმევს პირითა“⁹. იგივე ფატმანი ავთანდილს აგებინებს, რომ ნარკოზობას „ჩვენ დიდ ვაჟართა ზედა გვაც დარბაზს მიღება ძღვენისა“¹⁰. ამგვარად, დარბაზი არა მარტო მეფის სასახლეა ან სასახლის ერთ-ერთი დიდი ოთახი, არამედ სხვა შეძლებული პირის მდიდრულად მოართული ოთახიც. შემდეგ ხანებში დარბაზი უფრო ასეთ გაგებას ღებულობს და დღეს *salle*-ს მნიშვნელობა აქვს. რადგანაც ვარძიის გამოქვაბულთა ჯგუფის დიდ, მთავარი დანიშნულების გამოქვაბულს ტერმინის — დარბაზის სწორედ ეს თვისებები ახასიათებს, მათ ამიტომ დარბაზი ვუწოდეთ. აღსანიშნავია, რომ დარბაზი, ქვივა გლეხის სახლის იმ დიდ ოთახსაც, რომელსაც გვირგვინიანი ჰერი აქვს. ცნობილია, რომ ეს ნაგებობა საქართველოში უძველესი ხანიდან, ჩვენი წ. ა. I საუკუნიდან, მაინც იყო გავრცელებული¹¹. მხოლოდ X საუკუნის შემდგომ შეიძლო მას სახელწოდების „დარბაზის“ შეთვისება, როდესაც ამ სიტყვამ საქართველოში გავრცელება მოიპოვა. აღსანიშნავია ისიც, რომ XVII — XVIII საუკუნეებში შემოსული ტერმინები **ოთახი** და **ოღა** მაინც ვერ აუქმებს გლეხის სახლის მოკაზმულ და დიდი ოთახის ძველ სახელწოდებას, რადგან იგი რიგითი, ჩვეულებრივი ოთახი კი არ იყო, არამედ მნიშვნელოვნად განსხვავებული. ამგვარად, ვარძიის საცხოვრებელი ჯგუფების მთავარი დანიშნულების დიდ ოთახებს დარბაზს ვუწოდებთ, მთავარი და დიდი ოთახის მნიშვნელობით.

ვარძიის სახლ-სამყოფებში დარბაზების უკან მოთავსებული მცირე ზომის გამოქვაბულები სარჩოს შესანახს წარმოადგენდა. ამ გამოქვაბულებში შეიძლება: ხორბლის, ფქვილის, პურის, ხორცის, ერბოს, ზეთის, ღვინისა და სხვათა შენახვა. ძველად ხორბლის ცალკე შესანახიც ჰქონიათ; მაგ., **სახუარბლე**, **საიფქლე** და **საიფქლეხარო**¹². მაგრამ ჰქონდათ აგრეთვე მთელი სარჩო-საბადებლის შესანახი ნაგებობაც, რომელსაც **საუნჯე** ერქვა. IX — X საუკუნეების წერილობით ძეგლებში ეს ტერმინი ბევრგანა გვხვდება, სადაც მისი დამახასიათებელი ნიშნების გარკვევაც შეიძლება. სახარებაში, მაგალითად, ნათქვამია: „და ჟამსა მკისასა უბრძანო მომკალთა: შეკრიბეთ ღუარძლი იგი პირველად და დაკართ იგი ძნელად დასაწუველად; ხოლო იფქლი იგი

⁶ ნიკორწმინდელის სიგელი XI საუკუნისა. თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 46; მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელი XI საუკუნისა. ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. VI, თბილისი, 1931, გვ. 291.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრ. გვ. 13—15.

⁸ შ. რუხთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბილისი, 1951, ტაგები 349.

⁹ იქვე, ტაგები 1108.

¹⁰ იქვე, ტაგები—1122

¹¹ ლ. სუმბაძე, კოლხიდური საცხოვრებელი სახლი ვიტრუვის მიხედვით. „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. I, 1945, № 6, გვ. 497.

¹² ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრ., გვ. 59—60.

შეკრიბეთ საუ ნ ჯ ე ს ა ჩემსაო¹². მაგრამ საუ ნ ჯ ე შ ი ზორბლის გარდა სხვა ყოველგვარი სარჩოც ინახებოდა: „დავარდჯენ საუ ნ ჯ ე ნ ი ჩემნი და უფრომსნი აღვაშენნე და შევეკრიბო მუნ ყოველი ნაყოფი ჩემი და კეთილი ჩემი“¹³. საუ ნ ჯ ე შ ი შეიძლებოდა აგრეთვე: „შევედ საუ ნ ჯ ე ს ა შენსა და დაჰჟაჟ კარი შენი და თაყუანის-ეც მამსა შენსა დაფარულად“¹⁴. ანდა „ამისთჳს რომელი ბნელსა შინა სთქუთ, ნათელსა შინა ისმეს; რომელსა ყურსა ეტყოდი საუ ნ ჯ ე თ ა შინა, იქადაგოს ერდოთა ზედა“¹⁵. ამის მიხედვით საუ ნ ჯ ე ს სახლ-სამყოფში ისეთი ადგილი ეჭირა, სადაც ყველა ვერ შევიდოდა, ამასთან სხვა ოთახების უკან და მათთან კარით ყოფილა დაკავშირებული. აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვა ქონების, სიმდიდრის გაგებითაც იხმარებოდა, რაც, საფიქრებელია, მისი სარჩო-საბადებლის მნიშვნელობიდან იყო გამომდინარე. ს. ორბელიანსაც ეს სიტყვა განმარტებული აქვს როგორც „შესაკრებელი საქონლისა“, ზოლოთი გიორგი მთაწმინდელს (XI ს.) ეს სიტყვა ორივე გაგებით აქვს გამოყენებული¹⁶. აღსანიშნავია, რომ თამარ მეფის ცხოვრების ავტორსაც, ბასილ ეზოსმოძღვარს, ეს ტერმინი აგრეთვე ნაგებობის მნიშვნელობითა აქვს წარმოდგენილი, როგორც ქონების, სიმდიდრის შესანახი. ასე მაგალითად, როდესაც რუმის სულთანმა საქართველოზე გამოლაშქრება მოიწადინა, ქარის დაქირაავების მიზნით მან თურმე „განახუნა პაპა-მამური საუ ნ ჯ ე ნ ი და გამოყარა ოქრონი, აურაცხელნი“¹⁷. ვარძიის სახლ-სამყოფების საზრდოს შესანახი გამოქვამულიც მთელი ასეთი ჩვეულების სიღრმეშია მოთავსებული. მათში მართო სახლ-სამყოფის მფლობელს შეეძლო შესვლა და კარის დაკეტვა. ისინი ბნელია და გრილი, რის გამოც იქ ყოველნაირი სარჩოს შენახვა შეიძლებოდა. ამგვარად, ტერმინი საუ ნ ჯ ე სავსებით ასახავს ვარძიის სარჩოს შესანახ-გამოქვამულების თვისებებს და ამიტომ მათ ასევე ვუწოდებთ.

ვარძიის საცხოვრებელ ჯგუფში წინ, ქარაფის პირთან, მოთავსებული გამოქვამული პორტიკის მოვალეობას ასრულებდა. ნაგებობის იმ ნაწილს, რომელიც გარემოსთან სვეტებიან-თალიანი ღიადებით იყო დაკავშირებული და თავისი არსით პორტიკის წარმოადგენდა, ძველ საქართველოში ს ტ ო ა ჯ , ს ტ ო ვ ა ჯ , და შ ტ ო ა ე რ ქ ე ა . ადრეფეოდალურ ხანაში ეს ტერმინები აღნიშნავდა როგორც საერო ნაგებობების, ისე ეკლესია-ტაძრების პორტიკებს. მომდევნო ხანებში ტერმინი სტოა უპირატესად საეკლესიო ნაგებობების პორტიკებს ეწოდებოდა, ვიდრე XVII საუკუნემდე¹⁸. საცხოვრებელი სახლის წინ მიდგმულ პორტიკს ქართლის მოსახლეობა დღეს დერეფანს ეძახის, მაგრამ იგი მწერლობაშიც იხმარებოდა, მაგალითად, XVIII საუკუნის დასაწყისის ქილილა და დამანას ტექსტში¹⁹. სამწუხაროდ, მის რედაქტორს — ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში ეს სიტყვა შეტანილი არა აქვს, მაგრამ, ჩანს, ეს ტერმინი საქარ-

¹² ა. შ. ანაძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, თბილისი, 1945, მათე-13, 30.

¹³ იქვე, ლუკა, 12, 18.

¹⁴ იქვე, მათე, 6, 6.

¹⁵ იქვე, ლუკა, 12, 3.

¹⁶ ბასილი დიდ. ექსუთა დღეთა, გიორგი მთაწმინდელის თარგმანი. მ. კახაძის გამოცემა, თბილისი, 1947, გვ. 95 და 107, აგრეთვე ლექსიკონი გვ. 161.

¹⁷ ბასილი ეზოსმოძღვარი, დას. შრ. გვ. 25.

¹⁸ ი. ვ. ჯავახიშვილი, დას. შრ. გვ. 103-105.

¹⁹ ქილილა და დამანა. თბილისი, 1949. გვ. 309, 541.

თველოში გაცილებით უფრო ადრეული ხანიდან იხმარებოდა, ყოველ შემთხვევაში იგი 1400 წლის მომდევნო ხანის გრიგოლ შინდაძის მინაწერში უკვე არის მოხსენებული. გრიგოლ შინდაძე აღნიშნავს, რომ მან ააგო „სამყოფი სახლი, ბელელი, საწოლი, დერეფანი, სამრეკლო და ბოსელი“²⁰. ამის მიხედვით ტერმინი დერეფანი საქართველოში XV საუკუნეზე უფრო ადრე საცხოვრებელი ნაგებობის ერთ ნაწილს აღნიშნავდა. მაგრამ ჩვენ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ გლეხის დარბაზს უმეტესად წინიდან დერეფანი ჰქონდა მიდგმული, ხოლო თვით გვირგვინიანი დარბაზის სისტემა საქართველოში ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნიდან მაინც მომდინარეობს, უნდა ვიფიქროთ, რომ გლეხის დარბაზის გეგმის გადაწყვეტაც წინიდან მიდგმული ხის სვეტებიანი დერეფნით, აგრეთვე, ადრეულ ხანშივე იყო ჩამოყალიბებული. ვარძიის კომპლექსის ქარაფის პირთან, მთავარი დანიშნულების გამოქვაბულების—დარბაზების წინ მოთავსებული და წინიდან ღიადით გახსნილი გამოქვაბულები თავისი დანიშნულებით დერეფანს წარმოადგენს. ცხადია ხის გადახურვის კონსტრუქციის ნაცვლად აქ კლდეში გამოჭრილი კამარა იყო. ეს გამოქვაბულები წინა მხრიდან მართლაც ღიადებით რომ იყო გახსნილი, ამის მაჩვენებელია დარბაზების გასანათებლად მოწყობილი სარკმლები და კარის თაღოვანი ლუნეტები. დერეფანში ღიადის უქონლობის შემთხვევაში მათი არსებობა ყოველგვარ აზრს იქნებოდა მოკლებული.

სახლ-სამყოფის ცალკე ნაწილებს განხილვა სასურველია საუნჯეებიდან იყოს დაწყებული, რადგანაც მათთან არა ერთი სამეურნეო ხასიათის საკითხია დაკავშირებული. ზოგიერთი მათგანი დარბაზებსაც ეხება და ამიტომ საუნჯეებთან ერთად ამ საკითხების განხილვა გააადვილებს საცხოვრებელი ბინის სხვა შემადგენელი ნაწილების შესწავლას.

2. საუნჯეები

ვარძიის კომპლექსის გამოქვაბულთა დერეფან-დარბაზ-საუნჯის ჯგუფებში, რადგანაც საუნჯეები კლდის მასივის სიღრმეში, ე. ი. ნაპირიდან დანარჩენ გამოქვაბულებზე უფრო დაშორებული იყო, კლდის წინაპირის ჩამოქცევის დროს ყველაზე ნაკლებადაც ზიანდებოდა. ამიტომ საუნჯეებმა სხვა გამოქვაბულებზე გაცილებით მეტი რაოდენობით და უმეტესად დაუზიანებლად მოაღწიეს ჩვენამდე. ასე მაგალითად, სადღეისოდ აღმოსავლეთ ნაწილში აღრიცხული 242 გამოქვაბულიდან სულ ცოტა 72 საუნჯეს წარმოადგენს ხოლო ცენტრალური ნაწილის 128 გამოქვაბულიდან—34. რაც შეეხება დასავლეთ ნაწილს, აქ ბევრი გამოქვაბულის დანიშნულება გაურკვეველია, რადგანაც აღრიცხულ გამოქვაბულთა უდიდესი ნაწილი ფიქტის ჰერამდე მიწითაა დაფარული.

ჩვეულებრივ, საუნჯეების კედლები და ჰერი მოსწორებული არაა. მათი ზედაპირი ისეა დატოვებული, როგორც გამოუყვებით შინაგანი სივრცის მისაღებად. ამიტომ ამ გამოქვაბულთა ფორმაც მკაფიო არ არის. გეგმით საუნჯეები სხვადასხვა მოყვანილობისაა. მათ შორის ბევრია სიღრმეში წაგრძელებული, რომელთა სიგანე 2,5 მეტრიდან 3,1 მეტრამდე მერყეობს და სიღრმე (სიგრძე) 5,1 მეტრამდე აღწევს (სურ. 36—39). არის საუნჯეები, რომელთა სიღრმე იმდენად მცირეა, რომ სიგანეს უახლოვდება. ასეთ საუნჯეთა გარდა

²⁰ თ. ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 204.

არის ძსეთებიც, რომელთა სიგანე უფრო მეტიცაა, ვიდრე სიღრმე. ამგვარ საუნჯეთა შორის ზოგიერთის სიგანე იმდენად დიდია, რომ 5,0 მეტრსაც კი აღწევს. რაც შეეხება საუნჯეების სიმაღლეს, იგი სტაბილურია და, როგორც წესი, 1,7-2,1 მეტრს შორის მერყეობს. 2,3-3,2 მეტრის სიმაღლის გამოქვაბული კი გვხვდება როგორც გამონაკლისი. ფართობის მიხედვით 6—10 კვ. მ-მდე 27 საუნჯეა; 10—15 კვ. მ-მდე—28; 15—17,5 კვ. მ-მდე—8. არის მცირე ფართობის—3,0—5,1 კვ. მეტრის რამდენიმე საუნჯეც. საუნჯეთა შორის გამოირჩევა აღმ. ნ. 241-ე გამოქვაბულიც, რომლის სიგანე 4,0 მ-ს უდრის, სიღრმე—5,4 მ-ს. და ფართობი 23,0 კვ. მ-ს აღწევს. საუნჯეების გვეგმა ფორმით სწორკუთხედს, უმეტესად ტრაპეციას ან არასწორ ოთხკუთხედს წააგავს, რომელთა კუთხეები გადაშრეგვალეულია და კედლები, როგორც წესი, განხეა გარკალური. კედლებიც არაა შევული და სწორი. ისინი იატაკიდან მცირე დაცილების შემდგომ შიგნითვე არიან გადმოდრეკილი და ჰერზე გადამრგვალეული კუთხით გადადიან. ჰერიც არაა სწორი, უმეტესად ბრტყელია (სურ. 50, 78, 119) და მხოლოდ, როგორც გამონაკლისი, კამარის მსგავსად არის გადაყვანილი (სურ. 47). ყოველივე ეს საუნჯეებს მკაფიო ფორმას უქარავს.

საუნჯეს წინა კედელში, ე. ი. იმ კედელში, რომელიც მას დარბაზისაგან გამოყოფს, კარი აქვს გაჭრილი. ამ კარის საშუალებით დარბაზიდან შესაძლებელია საუნჯეში შესვლა. კარის ხორში სწორკუთხედის სახითაა კლდეში გაჭრილი და ხშირად მისი ზედა ნაწილი თვით საუნჯის ჰერს აღწევს. კარის ხორში გვერდის კედლებში დაბლა იატაკთან და მაღლა—ზღუდართან ხის ძელების ბუდეებია ამოკვეთილი; შემჩნევა აგრეთვე ვერტიკალური ჩასწორებული ვიწრო ზოლებიც, ხოლო ერთ-ერთ გვერდში, სიმაღლის შუა ნაწილში, ამოჭრილი ბუდეც (სურ. 47, მე-4 ქვაბი). ყველა ეს დეტალი, აქ ოდესღაც არსებულ და ვარძიის უპატრონოდ მიტოვების დროს მოსპობილ, ხის კარის კონსტრუქციას საკმაოდ ზედმიწევნით წარმოგვიდგენს. ზალბში დარჩენილი ხის ძევი კარის შესწავლისა და ვარძიის კართა ზემოთ მოყვანილ დეტალებზე დაკვირვება შესაძლებლობას იძლევა საუნჯის კარის პირვანდელი სახის აღდგენისა (სურ. 117—118) და, ამასთანავე ერთად, ნაწილების ტერმინების აღდგენისაც²¹

საუნჯის განათება კარების მეოხებით მხოლოდ ნაწილობრივ იყო შესაძლებელი, ისიც კარის პირისპირ მოთავსებულ ზოლში. საუნჯეებში მცირე ამონაკვეთებია კედლებზე ჰერის სიახლოვეს ამოჭრილი, რომელნიც საჭრაქეებს წარმოადგენენ. ეს საჭრაქეები ზემოდან თალის მაგვარადაა მოჭრილი, ქვედა ნაწილს უფრო ღრმა და ჰორიზონტალური აქვს. იმ გამოქვაბულებში, სადაც სირისტისაგან კედლის ზედაპირი 2 და მეტი სანტიმეტრით ჩამოფშენეტილია, საჭრაქის ქვეშ კლდე წინაა გამოწეული და პირვანდელი ნაკვეთობაც აქვს შერჩენილი. ეს, კლდის თავდაპირველი ზედაპირი, შერჩენილია, როგორც ჩანს, ამ ნაწილის საჭრაქიდან გადმოსული სანთლით ან ქონით გაყდენთის გამო. ეს მაგალითები იმდენად თვალსაჩინოა, რომ საჭრაქეების დანიშნულებაზე ეჭვის მიტანა შეუძლებელია. საჭრაქეების სიგანე და სიღრმე 8-12 სმ-საა, მაგრამ გვხვდება უფრო მოზრდილებიც. საჭრაქეები უმეტესად კარის მახლობლად საუნჯის წინა კედელშია ამოჭრილი ან გვერდის ერთ, ან ორსავე კედელზე. 1938 წ. გამო-

²¹ ვარძიის კარის აღდგენის შესახებ დაწვრილებით იბ. კ. მელითაური, ვარძიის გამოქვაბულთა კარების აღდგენის საკითხისათვის, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, XVI, 1956, № 10, გვ. 837—840.

ქვაბულთა გაწმენდის დროს აღმოჩნდა კერამიკის კრაქებიც. მათ შორის არის მცირე ზომის დაუდევრად და ხელით ნაძერწი კრაქები. უმთავრესად კი კრაქი ჩალხზუა გამოყვანილი პატარა ჯამის სახით, რომლის დიამეტრი 9-12 სმ-ისაა, ხოლო სიმაღლე-დაახლოებით 4 სმ. ასეთ ჯამს, როდესაც იგი ჯერ კიდევ ნედლი იყო ორი მხრიდან ნაპირებს შიგნით ჩაუყვავდნენ და შემდეგ გამოსწვამდნენ კიდევ. ასეთი გზით კრაქს უკეთდებოდა წინ წაწეული ტუჩი, რომელშიც პატარა ტუჩი თავსდებოდა (სურ. 100). 1956 წელს ვარძიის დას. ნაწილის გამოქვაბულების გაწმენდის დროს მოპოვებული იყო თიხის ხელით ნაძერწი პატარა კრაქი, რომელსაც ოთხი საპატარუქე ტუჩი აქვს. ამ კრაქს, საფიქრებელია, კედელში ამოჭრილ საკრაქეში კი აღარ ათავსებდნენ, არამედ თავისუფალ ადგილზე, მაგ., მაგიდაზე. აღსანიშნავია, რომ თუნუქისაგან დამზადებულ ოთხკუთხა და ოთხტუჩიან ჩამოსაკიდ კრაქს, გოგაშნელ იასონ ნათენაძის სიტყვით, ყ ა ნ დ ი ლ ი ეწოდება.

ბოლოს, საუნჯეებსა და სხვა გამოქვაბულებშიც ზოგჯერ ვხვდებით ე. წ. სასაბლევებს. ეს სასაბლევები კუთხოვან ადგილებში (კუთხეები, თახჩები და სხვ.) ან პირდაპირ კედელშია ამოჭრილი. ორი მოპირდაპირე მხრიდან კლდეცერად ჩაკვეთილია ისე, რომ ისინი სიღრმეში ერთმანეთსა ხვდებიან, რის გამო მასში საბლის გაყრა და გამობმა შესაძლებელი. ეს სასაბლევები უმეტესად საქონლის დასაბმელად იყო გამოჭრილი და ვარძიში მონასტრის გაუქმების შემდგომი ხანისა უნდა იყოს, თუ ყველა არა მათი უდიდესი ნაწილი მაინც. ხშირად გვხვდება საკეტე ბუდეებიც, რომელნიც გვერდის კედლებშია გამოკვეთილი ერთმანეთის პირისპირ. ერთ-ერთი ბუდე საეკტიანია და მათში კეტის ან წვრილი ლატანის გამაგრება წარმოებს. ამ კეტებზე, ანუ ლატანებზე, შეეძლოთ ჩამოეკიდათ სანოვავე და ნივთი, მაგალითად ხორცი, ხონჩაზე დალაგებული გამომცხვარი პური და სხვ.

აღსანიშნავია საუნჯეების იატაკში ამოკვეთილი მცირე ორმოები, რომელთა დიამეტრი საშუალოდ 20 სმ-ია და სიღრმე—8—10 სმ. ამ ორმოების დიამეტრი ზოგჯერ 32 სმ-საც აღწევს, ხოლო სიღრმე—25 სმ-ს ეს მცირე ორმოები, საფიქრებელია, მათში თიხის ჭურჭლის ჩასადგმელად იყენენ განკუთვნილნი, რათა მოზრდილი თიხის ჭურჭელი არ წაქცეულიყო და არ დამსხვრეულიყო კლდოვან იატაკზე (სურ. 98—99). თვით უსწორმასწორო კლდოვანი იატაკი მასზე უშუალოდ დადგმული ჭურჭლის გატეხის აშკარა საშიშროებას წარმოადგენდა. რომ ეს მცირე ორმოები თიხის ჭურჭლის ჩასადგმელად იყო გამოკვეთილი, დასტურდება შემდეგი გარემოებითაც: ზოგიერთი საუნჯეში თიხის დერგებია თავისი ქვედა ნაწილით იატაკში ჩაყრილი. ჩანს საუნჯის მეპატრონეს უფრო ხელსაყრელად მიუჩნევია ზოგიერთი გარკვეული ზომის დერგი ჩაემაგრებინა კირის დუღაბით იატაკში. დაკირული დერგები გვხვდება აღმ. ნაწილის 62-ე, 83-ე და სხვა გამოქვაბულში. საუნჯეების იატაკში ამ ორმოებს გარდა ჩაჭრილია თხრილები, რომლებიც კედლის პირს გაჰყვება. ისინი ხშირად კედლების მთელ პერიმეტრს გასდევენ ან ნაწილობრივ (სურ. 45, 49, 60, 63). ზოგჯერ იატაკის შიგნითაცაა ჩაკვეთილი თხრილის დამატებითი განშტოებები. თხრილები უმეტესად 50 სმ-ის სიგანისაა, იშვიათად 60 ან 35 სმ-ის. რაც შეეხება თხრილის სიღრმეს, იგი 25—38 სმ-მდე მერყეობს. თხრილების მდებარეობა კედლების გაყოლებით, თვით თხრილის პროფილი და მისი ზომები მოსახერხებელია აქ გოდრების ჩადგმისათვის. მოლესილი გოდრის ხმარება, რომელშიაც ფქვილის შენახვაც შეიძლებოდა, სოფლად ჩვეულებრივი რამ იყო ამ

20—30 წლის წინათაც კი. ამგვარად, საუნჯეს აქვს ფრიად დამახასიათებელი ნაწილები, რომელნიც იატაკშია ამოკვეთილი, კედლის პირზე გაყოლებული თხრილისა და მცირე ორმოების სახით. მაგრამ ასეთი საუნჯეების გარდა არის ისეთებიც, რომლებშიც მარნებია მოწყობილი. ასეთი საუნჯეების შესწავლის დროს ყურადღებას იპყრობს მათ იატაკში ამოკვეთილ ორმოებში ჩადგმული ქვევრების ღიდი რაოდენობა. ქვევრებიანი საუნჯეები კომპლექსის აღმოსავლეთ ნაწილში გვხვდება, მაშინ, როდესაც ცენტრალურ ნაწილში მხოლოდ ერთად ერთ გამოქვაბულშია, ხოლო დასავლეთ ნაწილში, სადღესოდ გაწმენდილ არც ერთ გამოქვაბულში არაა შენიშნული. ქვევრები აღმოსავლეთი ნაწილის 20 საუნჯეში გვხვდება. საუნჯეებს გარდა ქვევრები 6 დარბაზშიცაა მოთავსებული. ამგვარად, ვარძიის მთელ კომპლექსში სულ 28 ქვევრებიანი გამოქვაბულია. რადგანაც მარნების მოწყობა უმთავრესად საუნჯეებში წარმოებდა, ხოლო სხვა გამოქვაბულებში მათი მოწყობა შემთხვევითი ხასიათისაა, ამიტომ მათი საკითხი აქვე იქნება განხილული. ამას ცხადია თვით საკითხის მთლიანობაც მოითხოვს.

ქვევრების რაოდენობა თითოეულ მარანში ძალზე მერყევია. ყველაზე მეტია მარანი, რომელშიაც 7—10 ქვევრია მოთავსებული. ნაკლებია 12—14 ქვევრიანი და 3—4 ქვევრიანი მარანი, მაგრამ გვხვდება ისეთიც, სადაც მხოლოდ ორი ან ერთი ქვევრია მოთავსებული, ზოგიერთ მარანში ქვევრების საკმაოდ ღიდი რაოდენობაც შეინიშნება. მაგ., 132-ე გამოქვაბულში 20 ქვევრი იყო თავის დროზე, ხოლო 195-ე გამოქვაბულში სულ ცოტა 30 ქვევრი. ვარძიაში მარნების ასე მრავლად მოწყობა გამოწვეულია ძველთაგანვე აქ მევენახეობა-მელღინეობის მნიშვნელოვანი გავრცელებით. ვარძიის მახლობლად მდებარე საფლავში ჰაჭკარისა და თმოგვში ჩვენამდე ვარჯილად მონღოლური კლდეში გამოკვეთილი საწინალები. ამ საფლავებში მიწის სამუშაოების წარმოებისას ნახია ქვევრებიც. ამ მხრივ საყურადღებოა სოფ. ჰაჭკარი, სადაც ძველი ქართული მოსახლეობა მკვიდრობს და რომელმაც ქვევრები და თითო-ორიოლა ვაზი კი შეინარჩუნა. თურქეთის მიერ მესხეთის მიტაცების შემდეგაც კი მკვიდრი მოსახლეობა სოფლის მეურნეობის ამ დარგს მაინც კიდევ მისდევდა და გადასახადსაც იხდიდა გარკვეული რაოდენობის შირაზე, რომელიც ყურძნიდან მზადდებოდა²². მევენახეობა-მელღინეობა ჩანს ხანთა განმავლობაში თანდათან დაქვეითდა და ბოლოს სულ მოისპო კიდევ. ჰაჭკარის მოსახლეობას ამ ძველი მეურნეობის შესახებ ბევრი საყურადღებო ცნობა მეხსიერებაში ახლაცაა აქვს დარჩენილი. ამ მხრივ საგულისხმოა ქვევრის ნაწილების ტერმინები. ქვევრის იმ ზედა ნაწილს, საიდანაც სითხის ჩასხმა და ამოღება წარმოებს, ადგილობრივი მოსახლეობა „შურდოს“ ეძახის, ქვევრის ქვედა ნაწილს „ძირს“, ხოლო ზედას, განიერს—„გავას“. ქვევრების გარედან მოვლებულ ზოლებს, რომელნიც სიმაგრისთვისაა განკუთვნილი, „ქამრებს“ უწოდებენ²³.

თვით ქვევრები გარედან წითელი გამომწვარი თიხისაა, ტეხაში კი შუა ფენა, რომელიც სისქით 17—20 მმ-ს აღწევს, მუქი რუხი, თითქმის შავი ფერისაა. არის. აღსანიშნავია, რომ შურდოს გასაქებლად ქვევრის ყელზე თიხის ცალკე

²² 1595 წ. შედგენილ საგადასახადო აღწერაში თურქეთის ადმინისტრაციისათვის ჰაჭკარლებს გამოსაღები შირა-დან უნდა ეძლიათ 1600 ახჩა. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდო-დავთარი, გვ. 242—243.

²³ ეს ტერმინები მომაწოდა 1955 წელს ახალქალაქის რაიონის სოფ. გოგაშენის მცხოვრებმა სერგო ივანეს-ძე თაქთაქიძემ, რომელსაც სახლი და ბაღი სოფ. ჰაჭკარშია აქვს.

დადებული ნაჭერის ქვევრთან უკეთესი შეკავშირებისათვის, ქვევრის ყელზე ქდეებია ვაკეუბული (სურ. 102). თვით შურდო წარმოადგენს განიერ, ოვალური მოყვანილობის ლილვს, რომელსაც ქვეშ მომცრო ნახევარლილვი გასდევს. ამ ლილვზე თითის დაქერით ვაკეუბულია ოვალური ქდეები, რითაც ერთგვარი არშიაა შექმნილი. იმის მიხედვით თუ როგორი სიდიდის ლილვზეა ქდე, იგი ან წრეს უახლოვდება და ღრმაცაა, ან ეწერო და ოდნავ ჩაჭრილი. შურდოც არაა ერთი და იგივე მოყვანილობისა. ზემოთ აღწერილის გარდა გვხვდება მისი ცილინდრული სახეც. ქვევრებს უმეტესად გარედან ყოველ 8—12 სმ-ზე რადიალური სალტეები—ქამრება გასდევს ლილვების სახით. მათი განი 19—28 მმ-ია, სისქე კი საშუალოდ 12 მილიმეტრი. ზედა პირველი ქამარი ირიბი, წაგრძელებულ ქდეებითაა შემკული. ქვევრის ძირი ცილინდრული ფეხით—„პოკოკიკით“ მთავრდება²⁴, რომელიც ან სწორეა, ან ზემოთკენ გამწვანებული. ქვევრი შიგნიდან გლუვია და უმეტესად ხევისაგან მნიშვნელოვანი გაცემა ემჩნევა. საყურადღებოა ქვევრის ჩაღმისა და დაკირვის წესიც. ჩასადგმელი ქვევრების რიცხვისა და სიდიდის ვარაუდის დაქერით წინასწარ ხდებოდა დაახლოებით ოთხკუთხი ან გამოქვაბულის შესაბამისი ფორმის ღიდი ორმოს ამოჭრა—1.1—1.4 მეტრის, იშვიათად უფრო მეტი სიღრმისა. შემდეგ, თითოეული ქვევრის ზომის მიხედვით ორმოს ძირში წარმოებდა კლდის დამატებითი ჩაქეთა, ხოლო ნაპირებზე მოსათავსებელი ქვევრებისათვის ორმოს გვერდების შესაბამისი გაგანიერებაც. კლდის სამუშაოების დამთავრების შემდეგ ხდებოდა ქვევრების ჩაკირვა. კლდეში ამოჭრილ ჩაღრმავებაში კირის ხსნარის ჩასხმისა და შიგ ქვევრის ჩაღმის შემდეგ წარმოებდა ქვევრის ირგვლივ 30—40 სმ-ის სიმაღლეზე ქვებისა და ნამსხვრევი კერამიკის შემოწყობა და მიწის შემოყრა. ამის შემდეგ ადვილად ხორციელდებოდა კირის ხსნარის ჩასხმა ქვევრსა და ამ თავისებური ქვებისაგან შედგენილ კალაპოტს შორის. ქვევრის ირგვლივ ქვების შემოწყობა და კირის ხსნარის ჩასხმა მეორედებოდა მანამდე სანამ ქვევრი მთლიანად არ დაიკირებოდა. ქვევრის ზედა ნაწილი მხოლოდ კირით გადაილესებოდა ხოლმე. ქვევრების დაკირვის შემდგომ წარმოებდა იატაკის მიწით მოსწორება და დატეპვნა. ქვევრებს სარქველებად ჰქონდა ბრტყელი, დაახლოებით 10 სმ-ის სისქის და წრიული მოყვანილობის ქვები, რომელთა საკმაო რაოდენობამ დღემდე მოაღწია.

სადღეისოდ ვარძიში მხოლოდ 18 ქვევრია მთელად დარჩენილი. ეს ქვევრებიც დამსხვრევას გადაურჩა მხოლოდ იმიტომ, რომ მათი ერთი ნაწილი ძნელად მისასვლელ 111-ე გამოქვაბულში იყო მოთავსებული, ხოლო დანარჩენი კი ადრევე მიწით დაიფარა. 1938 წელს, გამოქვაბულთა გაწმენდის დროს, ეს ქვევრებიც 22-ე და 142-ე გამოქვაბულებშიც აღმოჩნდა. ამ ქვევრების ფსკერზე ნანახი იყო ძველთაგან ჩარჩენილი ყურძნის კურკა. ჩვენამდე მთელად მოღწეული ქვევრები ერთი გარკვეული ფორმისა არაა. თუ მათი უმრავლესობა ჩვეულებრივი მოყვანილობისაა (სურ. 102,1), მცირე ნაწილი ფართოა (სურ. 102,2). ამის გარდა, ჰორიზონტალურ კვეთში ყველა წრიული არ არის, არამედ ოდნავ ოვალურია; მათ შორის ისეთი ქვევრებიცაა, რომელთა დიამეტრების სხვაობა თითქმის 10%-ს აღწევს. ქვევრების ფორმის ასეთი სხვადასხვაობა ვარძის მარნების საერთო ტევადობის გარკვევას ართულებს. მთელი ქვევრები უმეტესად ბზარებითაა დაფარული და ასეთ მდგომარეობაში მათი გამო-

²⁴ 5. თ. ო. ფ. რ. ი. ა., ქართული მარანი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, თბილისი, 1955, გვ. 140

წყვა შეუძლებელია, გარდა ამისა, ქვევრების უდიდესი ნაწილი დამტვრეულია და ამიტომ მათი ფორმის დადგენა მხოლოდ მიახლოებითაა შესაძლებელი. ამის გამო ტევადობის გასარკვევად შენახულ ქვევრებს შორის აღებულია ყველაზე გავრცელებული ფორმა. ქვევრების ჩადგმა, როგორც უკვე ითქვა, მოითხოვდა გამოქვაბულის იატაკში დიდ და ღრმა ორმოს ამოკრას, აგრეთვე თითოეული ქვევრის ძირის ჩასადგმელად ორმოს ძირზე დამატებითი ჩალრმავეების ამოკვეთას. ეს გარემოება საშუალებას იძლევა, დაკირვისა და ქვევრის ჩადგმის წესის გათვალისწინებით, თითოეული ქვევრის სიმაღლე გავარკვევით და მიახლოებით მისი ტევადობა გამოვიანგარიშოთ. მაგრამ, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქვევრების ჩადგმაც ერთ წესს არ იცავს. თუ უმთავრესად ქვევრები მიწაში მთლიანადაა დაფლული და იატაკს ზემოთ მარტო შერდო მოჩანს, ცალკეულ შემთხვევაში ქვევრი იატაკიდან 10—15 სმ-ით მაღლა დგას. ყველა ამ თავისებურებათა მხედველობაში მიღებით შეიძლება საკმაოდ ზედმიწევნით განვსაზღვროთ ქვევრების შინაგანი სიმაღლე და ერთი გარკვეული ტიპის ქვევრისათვის ტევადობა გამოვიანგარიშოთ. ჩვენამდე მოღწეული და ნაკვალევების მიხედვით აღდგენილი 235 ქვევრიდან ყველაზე მცირეა 59,88 და 106 ლიტრის ტევადობისა. ყველაზე დიდი კი 1782 და 1003 ლიტრის ტევადობის. უდიდესი რიცხვი ქვევრებისა 336 ლიტრის ტევადობისაა. ყველა ქვევრის საერთო ტევადობა დაახლოებით 91 ათას ლიტრს შეადგენს. მაგრამ უნდა აღვნიშნოთ ის გარემოებაც, რომ ვარძიაში ღვინოს დერგებშიაც ინახავდნენ. ზოგჯერ ასეთი დერგები ქვედა ნაწილით კლდოვან იატაკში კირის ღულაბით მაგრდებოდა, რის მაგალითს 83-ე საუნჯე იძლევა. ამას უნდა დაეუმატოთ ერთი საყურადღებო გარემოებაც. 1955 წ. ქვევრის ძირის დაკირვის სისტემის გამოსარკვევად 132-ე გამოქვაბულში უკანა რიგის, აღმოსავლეთიდან მეორე მომცრო ქვევრის ქვედა ნაწილი იყო ამოღებული. ჭურჭლის ძირის ამოღების შემდგომ აღმოჩნდა, რომ იგი დერგს წარმოადგენდა, რადგანაც ქვევრისათვის დამახასიათებელი ფეხის „პოპოქიკის“ ნაცვლად ძირი ბრტყელი ჰქონდა. ამ დერგის სიმაღლე მისი ჩაკირვის მიხედვით 1,0 მ უნდა ყოფილიყო. მაგრამ 1,0 მ-ისა და უფრო ნაკლები სიმაღლის ქვევრები მარნების შესწავლის დროს არა ერთხელ შეგვხვდებოდა და ყოვლად შესაძლებელია, რომ ქვევრებთან ერთად აქ დერგებსაც ათავსებდნენ; ამიტომ დერგების საღვინე ჭურჭლად მცირე ორმოებიან საუნჯეებში გამოყენებაც ჩვეულებრივ გარემოებად უნდა მივიჩნიოთ. ამის გამო ვარძიაში შესაძლებელი იყო მოყვანილ რიცხვზე გაცილებით მეტი რაოდენობის ღვინის შენახვა.

მარნების განხილვის შემდგომ საჭიროა მათთან დაკავშირებულ ერთ მოწყობილობასაც გავეცნოთ. ეს მოწყობილობა წარმოადგენს იატაკიდან რამდენადმე შემღლებით კედლის პირად ამოკვეთილ მომცრო ყუთს, რომელსაც ძირზე გარეთკენ ნახვრეტი აქვს გაჭრილი. ეს ნახვრეტიც იატაკიდან შემღლებულია და მის წინ, იატაკში მცირე ორმოა ამოჭრილი. თვით ყუთის ზემოთ კი კედელში მრგვალი, მცირე ბუდეა ამოკვეთილი (სურ: 108—109). დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მთელი ეს მოწყობილობა წნეხს წარმოადგენდა. დაწნეხვის განსახორციელებლად ყუთში დასაწნეხი ნივთიერების ჩაყრა და მის ფიცრის ხუფით დახურვა იყო საჭირო, შემდეგ კი ამ ხუფზე დამწნეხი ძალის ზემოქმედება. ყუთის ზემოთ მოთავსებულ საკეტე ბუდეში თუ ერთი ბოლოთი ჩამაგრებულ კეტს წარმოვიდგენთ, რომელიც ყუთის ხუფზე დამდგარ ძელაზე იქნება დაყრდნობილი, და მეორე ბოლოზე სიმძიმე ექნება ჩამოკიდებული,

ჩვენთვის ნათელი იქნება აქ გამოყენებული დაწნეხვის მარტივი სისტემა. დასაპრესი ნივთიერებიდან დაწურული სითხე ყუთის ნახვრეტის მეოხებით აქ დადგმულ ჭურჭელში გროვდებოდა.

ვარძიის კომპლექსის აღმოსავლეთ ნაწილში სადღეისოდ სულ 9 ასეთი პრესია გადარჩენილი. აღსანიშნავია, რომ ეს პრესები მარტო დაზაზებშია გამოკვეთილი. გამონაკლის ერთი პრესია წარმოადგენს, რომელიც საუნჯეშია (85-ე გამოქვ.) მოთავსებული. დანარჩენი წნეხები მოთავსებულია მე-9, მე-15, მე-17, მე-19, 32-ე, 86-ე, 169-ე და 195-ე გამოქვაბულებში.

ამ პრესების ყუთის ზომა საკმაოდ სტაბილურია. სიგრძე 40—50 სმ-ის ფარგლებშია მოქცეული, სიგანე 30-დან 35 სმ-მდე მერყეობს. ხოლო სიღრმე 15—20 სმ-მდე აღწევს.

აღნიშნული ცხრა პრესიდან სამი ისეთ გამოქვაბულებშია გამართული, სადაც მარნები იმყოფება, ოთხი კი მარნის მახლობლად. პრესების მარნებთან ასეთი კავშირი გვაფიქრებინებს, რომ ეს პრესები დადუღებული ლვინიდან ამოღებული ჭაპის დასაწინხად იყო განკუთვნილი. საქართველოში ჭაპის დასაწინხად ამ ბოლო ხანებამდე და ახლაც იხმარება მექანიზმი, რომელსაც საქაჯავი ჰქვია. საქაჯავები გვხვდება სტაციონალური და გადასატანი. სტაციონალური საქაჯავის სახეს გვაძლევს მეგრული საქაჯავი ხ ა რ ხ ი, რომელიც საკმაოდ რთული და მოუხეშავი კონსტრუქციისაა. მარტივი საქაჯავების მარნების მახლობლად მოწყობა ვარძიის პირობებში დიდ ზიანს არც წარმოადგენდა და ამიტომ თუ თითოეულ მარანს არა, რამდენიმეს ერთი საქაჯავი მაინც უკეთდებოდა. მაგრამ სადღეისოდ ჩვენ ვეგულებოდა რამდენიმე ჯგუფი მარნებისა, რომელთაც სრულიად არ გააჩნიათ საქაჯავი. ეს გარემოება ჩვენ შეგვიძლია მივაწეროთ ვარძიის კლდის ნგრევას, რომლის შედეგად საქაჯავების ნაწილი დაიღუპა. ამ შოსაზრების დამამტკიცებელია ის გარემოება, რომ ვარძიის კომპლექსის აღმოსავლეთი კიდის მეორე სართულის კარგად გადარჩენილ ნაწილში ხუთი გამოქვაბული ჯგუფიდან მხოლოდ ერთს არა აქვს საქაჯავი და აქ მოთავსებულ ოთხ მარანზე ოთხი საქაჯავი მოდის. მაშასადამე, ვარძიაში მარნებთან ერთად საქაჯავებიც ყოფილა, რითაც დასტურდება, რომ აქ იმ დროს არა მარტო ინახავდნენ ლვინოს, არამედ აყენებდნენ კიდევ.

ახლა დავუბრუნდეთ ისევ იმ მარნებს, რომელიც საუნჯეებშია მოთავსებული. მე-13 საუნჯეში იატაკში კედლების გაყოლებით თხრილია გაკრილი. მაგრამ ამ თხრილის გარდა იატაკის ზურგის ნაწილში საქვევრე ორმოა ამოკვეთილი, რომელიც გვემაში თხრილს ნაწილობრივ ჭრის (სურ. 48—50). ამ ადგილში თხრილი ორმოთაა გადაჭრილი, რაც ამტკიცებს იმას, რომ ჯერ კედლების გაყოლებით თხრილი იყო ამოკვეთილი და მხოლოდ შემდეგში საქვევრე ორმო ჩაუჭრიათ. ასეთივე მდგომარეობაა საუნჯე მე-16-შიც, სადაც კარის წინ იატაკის მცირე მონარჩენია; დასავლეთის კედლის გასწვრივ კლდოვანი ზოლი, რომელიც საქვევრე ორმოსა და კედელს შუა მოქცეული, იატაკის შენახული ნაშთის დონეს კი არ გაჰყვება, არამედ 40 სმ-ით უფრო დაბლაა მოთავსებული და პორიზონტალური თაროს სახით კედლებს კასდევს. ეს დადაბლებული ნაწილები თხრილის ფსკერს წარმოადგენს და ამიტომ აქაც საუნჯეში თავდაპირველად თხრილი იყო გაკრილი და შემდეგ უკვე საქვევრე ორმო. მე-20 საუნჯეშიც კარგად შეიმჩნევა თხრილი, რომელიც გამოქვაბულის კედლებს გაჰყვებოდა. ასეთივე მდგომარეობაა 22-ე საუნჯეში (სურ. 101) და სხვა ყველა მარნად გამოყენებულ საუნჯეშიც. გამოდის, რომ თავდაპირველად ყველა ეს საუნჯე

ჩვეულებრივ თხრილებსა და კურკლის ჩასადგმელ ორმოებს შეიცავდა და მხოლოდ შემდეგში მათს იატაკში საქვევრე ორმოები იყო ამოჭრილი და მარანი მოწყობილი. აღსანიშნავია, რომ ცალკე შემთხვევებში საუნჯეში ქვევრების შეტანისათვის საჭირო გამხდარა კარის გაგანიერება (სურ. 59). საგულისხმოა, რომ 111-ე სტანციის კარი მთლიანად წინა კედელთან ერთად მოუცილებიათ და აქ ქვევრები ჩაუყრიათ. ასეთი გადაკეთებით კარის ტიპანი მაინც შემორჩენილა წინა 110-ე გამოქვაბულის ზურგის კედელზე, რაც ძველი კედლის აღდგენის საშუალებას იძლევა. იმის გამო, რომ წინა დიდი გამოქვაბულიდან ახლად შექმნილი მარნის ქვევრები კარგადა ჩანს გამოქვაბულთა ამ ჯგუფს ხალხმა „სალხინო“ შეარქვა (სურ. 82). მარნები ვარძიაში, ამდაგვარად, მერმინდელი მოვლენაა. მათი მოწყობა საცხოვრებელ გამოქვაბულებში, დარბაზებში უფრო უეჭველსა ხდის ამ გარემოებას. აღსანიშნავია, რომ საქაჯავებიც მერმინდელი ნაკეთებია ვარძიაში. მათი მოთავსება გამოქვაბულების შემთხვევით ნაწილებში: ხან მერხში, ხან ნიშასა და ხან თახჩაში სწორედ ამას გვიდასტურებს. აღსანიშნავია, რომ მე-17 გამოქვაბულის თახჩაში საქაჯავის მოწყობამ შეუძლებელი გახადა თვით თახჩის მოხმარება და მის თაროებზე ნივთების შენახვა.

ზემოთქმულის მიხედვით საუნჯეებში თავდაპირველად მარნები არ არსებობდა. დერგები, რომელთა ატანა ვარძიაში დახურული გვირაბებით ძნელი არ იქნებოდა. წარმოადგენდა ღვინისა და სხვა თხევადის შესანახს. საფიქრებელია, რომ ამ დროს ვარძიაში ღვინო დაყენებული, გამზადებული ინახებოდა, როდესაც ვარძია 1283 წ. დიდი მიწისძვრით ძალზე დაზიანდა და გაჩნდა მიმოსვლის დია საშუალებები, ნაცვლად დახურული, ვიწრო გვირაბებისა და გასასვლელებისა, შესაძლებელი გახდა დიდი ქვევრების მიტანაც ვარძიის გამოქვაბულებში. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო საუნჯეებისა და დარბაზების მცირე ნაწილის მარნებად გადაკეთებას. აღსანიშნავია, რომ თავიდანვე მარნად გამოკვეთილი მხოლოდ ერთადერთი გამოქვაბული ჩანს, ისიც მერმინდელი ხანისა (გამოქვ. 140; სურ. 103). ამას მოჰყვა უმთავრესად დარბაზებში საქაჯავების გამოართვაც. ქვევრებთან ერთად საქაჯავების გაჩენა იმას გვეუბნება, რომ ვარძიაში ქვევრების შემოტანასთან ერთად ღვინის დაყენებაც შემოუღიათ. საფიქრებელია, რომ ეს გარემოება გამოწვეული იყო სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკურ-ეკონომიური ვითარებითაც.

ამგვარად, ვარძიის საუნჯეები, კლდის მასივში მოთავსებული, ყოველგვარი ფორმის დახვეწის ცდას მოკლებული გამოქვაბულებია. ისინი ბნელია, გრილი და დარბაზთან კარით არიან დაკავშირებულნი. მათი სამეურნეო დანიშნულება და სიბნელე არც მოითხოვდა გამოქვაბულის რამენაირ დამუშავებას. საგონდრე თხრილები, ერთი ან მეტ რიგად ჩამწყრივებული თიხის კურკლის ჩასადგმელი ორმოები და ბუდეები ლატნების გასადებად უდავოდ ადასტურებს ამ გამოქვაბულების წმინდა სამეურნეო დანიშნულებას.

3. დარბაზები

სადღეისოდ აღრიცხულ გამოქვაბულთა შორის არა ნაკლებ 101-ისა დარბაზს წარმოადგენს. მთლიანად დაცული დარბაზები, ანუ ისეთები, რომელთა ზომების გარკვევა მაინც შეიძლება, სულ 42-ია. კლდის ქარაფის პირთან სიახლოვემ გამოიწვია კლდის ნგრევის დროს დარბაზების უდიდესი ნაწილის დაზიანება და ნაწილის მთლიანად დაღუპვაც კი.

დარბაზებიდან ყველაზე დიდია აღმოსავლეთი ნაწილის 171-ე გამოქვაბული, რომლის საშუალო სიღრმე უდრის 14,3 მ-ს, სიგანე—5,4 მ-ს, ხოლო ფარ-

თოზი—74,5 კვ. მ-ს. ამ დარბაზს რამდენადმე ჩამორჩება 50-ე გამოქვაბული, რომლის ზომებია $10,0 \times 6,7$ მ და ფართობი—69 კვ. მ. დარბაზები, რომელთა ფართობი 57—58 კვ. მეტრს შეადგენს 2-ია, ხოლო 40—50 კვ. მ-ისა—14; 35—40 კვ. მ. ფართობისა კი 12 დარბაზი; 30—35 კვ. მ-ისა 5; 25—30 კვ. მ-ისა—2; 20—25 კვ. მ-ისა კი 5 დარბაზი. ყველაზე მცირე დარბაზებია აღმ. ნ. 176-ე და, 178-ე, რომელთა ფართობი 22,5 კვ. მ შეადგენს. ერთი ასეთივე მცირე ზომის დარბაზი არის ცენტრალურ ნაწილშიც. ცალკე უნდა ითქვას დასავლეთი ნაწილის 39-ე დარბაზის შესახებ შემდეგი: ამ გამოქვაბულის წინა ნაწილი დაზიანებულია და ამიტომ მისი სიღრმე არაა ფიქსირებული. გამოქვაბულის ძალზე დიდი სიგანე 7,2 მ და სიმაღლე 6,7 მ გვაფიქრებინებს, რომ იგი განსაკუთრებით დიდი ზომისა უნდა ყოფილიყო (სურ. 92, 93). ბრტყელკერძიანი დარბაზების სიმაღლე მერყეობს 2,3—3,1 მ-მდე. კამაროვანი დარბაზების სიმაღლე 3,5 მეტრია და მეტიც.

დარბაზები გვემით სწორკუთხედს, უფრო ხშირად ტრაპეციას უახლოვდება და ამიტომ სიღრმეში მოთავსებული, ზურგის კედელი წინა კედელთან შედარებით უფრო დიდი აქვს. სწორკუთხედი ან ტრაპეცია კლდის მასივის სიღრმეშია წაგრძელებული, რის გამო გვერდის კედლები უმეტესად საკმაოდ გრძელია. ამ კედლებს, როგორც წესი, კამარა ეყრდნობა. ეს კამარა უმეტესად წინა მხარეს უფრო ვიწროა და თანაც დაბალი, მაშინ, როცა ზურგის კედელთან ფართოა და მაღალი. ზოგჯერ დარბაზების კერი ისეა გამოკვეთილი, რომ შუა ზოლი თითქმის სიბრტყეს უახლოვდება. არის ისეთი დარბაზებიც, რომელთაც ბრტყელი კერი აქვთ (სურ. 62).

დარბაზებში შესასვლელი კარი, რომელიც მას დერეფანთან აკავშირებს, თაღოვანი ან სწორკუთხოვანია. დარბაზების კარების ძალიან მცირე რიცხვია მოღწეული, ამიტომ მათ სიღრმეებზე ბევრი არაფრის თქმა შეიძლება. თალიანი კარის სიგანე ორ შემთხვევაში 1,4 მ-ია (აღმ. ნ. მე-15, 50-ე გამოქ.), მაგრამ გვხვდება 2,0 მეტრისაც (დას. ნ. 53-ე გამოქ.), სიმაღლე კი 2,5 მეტრს, ზოგჯერ კი 3,0 მეტრსაც აღწევს. რაც შეეხება სწორკუთხოვანი კარის სიგანეს, უმეტესად 1,4 მეტრია, ხოლო სიმაღლე—1,8—2,0 მეტრი. კარების ზომის გვერდებში ამოკრილია ბუდეები, რომელნიც ანალოგიურია საუნჯეების კართა ასეთივე დეტალებისა. ამის გამო დარბაზების კართა კონსტრუქცია საუნჯეების კარების მსგავსია. საყურადღებოა, რომ დარბაზის კარის გვერდებში საურდულე ბუდეები არაა ამოკვეთილი. ეს გარემოება და კართა სიგანე, რომელიც 1,4 მ-ზე ნაკლები არ არის, გვაფიქრებინებს, რომ აქ, როგორც წესი, ორფრთიანი კარები ყოფილა. აღსანიშნავია აღმ. ნ. 50-ე დარბაზის კარის ზღურბლისა და ქუდის ბუდეების ჩასადგმელი ღარების უქონლობა. აქ ბუდეები ოთხკუთხედაადაა ამოკვეთილი, ამასთან ცალ მხარეს ბუდის სიღრმე საგრძნობლად დიდია. ამის მიხედვით ქუდ-ზღურბლის ჩამაგრების სხვა წესი ყოფილა მიღებული. ჩანს ზღურბლსა და ქუდს ერთი ბოლოთი ღრმა ბუდეში ჩასდგამდნენ. ზღურბლის ან ქუდის მეორე ბოლოს, როცა მეორე ბუდეს მიაღდამდნენ, გამოსწევდნენ მათ პირველი ბუდიდან ისე, რომ ორსავე მხარეს ბოლოები თანაბრად ყოფილიყო ბუდეში შესული. კარის გვერდებთან მკიდროდ მისული ანკოლების ქუდ-ზღურბლში ჩამაგრების შემდგომ, ქუდ-ზღურბლიც მკვიდრად შეიქნებოდა ჩამაგრებული (სურ. 63—65). თაღოვან კარში, ქუდის ბუდეების მიხედვით, ქუდი კარის თაღის დასაწყისთან მაგრდებოდა და ამიტომ კარით მხოლოდ ქვედა, სწორკუთხოვანი ნაწილი იხურებოდა, ხოლო თაღის ნახევარწრე ღია ღუნე-

ტად რჩებოდა, მაგრამ თაღოვან ნაწილში, ქულის ზემოთ, შესამჩნევია ჩამწკრივებული მცირე ჩანაკვებები (აღმ. ნ. დარბაზები მე-15 და 50-ე). ჩანს ეს ბუდეები ხის მსუბუქ, გამჭვირვალე კონსტრუქციის ჩასადგმელად იყო განკუთვნილი. ამ ხის კონსტრუქციაზე ეტრატის ან სხვა გამჭვირვალე მასალის გადაკრით ლუნეტის დაბრუნებასთან ერთად სინათლის მიღებაც შეიძლებოდა. ასეთივე გარემოება შეიმჩნევა დას. ნ. 53-ე დარბაზის კარის თაღში, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ცალკე ჩანაკვებების ნაცვლად თაღში ჩაჭრილია ვიწრო ღარი, რომელშიც ფიტრები შეიძლებოდა ჩაედგათ (სურ. 88). აქ რომ ლუნეტი სინათლის შემოსაშვებად იყო მოწყობილი, ცხადია იქიდანაც, რომ მისი ხით ყრუდ დახშვაზე უფრო ადვილი იქნებოდა ისეთივე ყრუ ლუნეტით გამოკვეთა, რომელსაც ზოგჯერ საუნჯის შესასვლელ კარებში ვხვდებით.

დარბაზებს წინა კედელში კარს გარდა სარკმლებიც გააჩნდა. სარკმლები ან ორი იყო კარს აქეთ-იქით, ან ერთი ცალ მხარეს (სურ. 49, 52, 54, 63—64, 81). ზოგჯერ სარკმელი კარის ზემოთაც თავსდებოდა (სურ. 94). სარკმელი დარბაზისავე მცირე თახჩის სახითაა გამოკვეთილი, რომლის ზურგის კედელში მცირე სასინათლე ხორშია გაჭრილი. ხორშის შიგნით ზოგჯერ საჩარჩო ბუდეებია ამოკვეთილი. აქ ან ჩარჩო უნდა ვიგულისხმოთ, ან მისაფარებელი დარბაზი. გარედან სარკმელი ან უბრალო თაღოვანი ხორშის სახითაა წარმოდგენილი, ან აქაც თახჩაა, მხოლოდ არა ღრმა. სარკმლები, რომლებიც კარს ზემოთ, კერძო მახლობლად არის მოთავსებული ან წრიულია, ან თაღოვანი. სამწუხაროდ. სარკმლების ძალზე მცირე რიცხვია ჩვენამდე მოღწეული.

დარბაზების კუთვნილებას შეადგენს აგრეთვე გრძელი სკამები—მერხები, რომლებიც ხშირად ოთხივე კედელს გასდევს, ზოგჯერ კი მხოლოდ გვერდის კედლებს. მერხების სიმაღლე და სიგანე 30 სმ-ს უახლოვდება და ჩამოსაჯდომად მოსახერხებელია (სურ. 48—50, 53—54, 60).

დარბაზების იატაკში ხშირად კერაცაა ამოჭრილი, ცილინდრული ორმოს სახით, რომელსაც ძირიდან აკვეთილი აქვს კარისავე მიმართული ღარი (სურ. 60, 63). ამ ღარს ადგილობრივი მოსახლეობა ს უ ნ დ ო ს ეძახის და მისი დანიშნულებაა გრილ ჰაერს მისცეს საშუალება კერის ფსკერს მიაღწიოს და მით ხელი შეუწყოს ცეცხლის წვას. ბოლი კარისა და სარკმლების საშუალებით, ეტყობა, დერეფანში გადიოდა, შემდეგ კი მის გარეთ. აღსანიშნავია დას. ნაწ. 57-ე დარბაზში კერის საგანგებოდ მოწყობილი სუნდო, რომელიც კერამიკული მილებითაა განხორციელებული. მაგრამ ამ დარბაზს ზურგის კედელთან აქვს კიდევ მეორე კერაც (სურ. 89). ამ დარბაზიდან მის მეზობლად მდებარე 56-ე ეკლესიის საკურთხეველში კარია გაჭრილი, რის გამოც ეკლესია გაუქმებული უნდა ყოფილიყო. უდავოა, რომ კერების გამოკვეთა და ეკლესიისავე კარის გაჭრა შემდეგი დროის ამბავია. მაგრამ კერა ყველა დარბაზს არ გააჩნია. აღმ. ნ. 49-ე, 110-ე, 122-ე, 172-ე დარბაზებს და სხვებს კერა არა აქვს. საფიქრებელია, რომ ძველად დარბაზებში კერა არც იყო ამოჭრილი ან უკიდურეს შემთხვევაში მარტო ზამთრობით, ისიც ფიცხი სიცივეების დროს, ხმარობდნენ. დანარჩენ დროს კი კერა მიწით იყო წაყრილი, რის გამოც არც შეინიშნებოდა და არც ხელს უშლიდა მიმოსვლას.

დარბაზებში გვხვდება თახჩების მრავალი ნაირსახეობა—მცირე უხეშად გამოჭრილ და უფორმო თახჩებიდან მოყოლებული, ვიდრე ჩამონაკეთულ და სამკაულით მორთულ თახჩებამდე (სურ. 59, 61, 67, 71). დანიშნულების მიხედვით თახჩები გვხვდება: თაროებიანი სანიაღვრო, სახატე, მცირე თახჩები ცალკე

ჩივთებისათვის და მოზრდილი მალა მოთავსებული თახჩები. სანიადაგო, თაროებიანი თახჩა თითქმის ყველა დარბაზს გააჩნია და მოთავსებულია ზურგის კედლის შუაზე, საუწყის კარსა და ღიდ ნიშას შორის. ასეთი თახჩა იატაკიდან დაახლოებით ერთი მეტრის სიმაღლეზეა მოწყობილი, ისე, რომ თავისუფლად შეიძლება მისი მოხმარება. ასეთივე თახჩები გვხვდება ზოგჯერ გვერდის კედლებშიც. თახჩები იშვიათად სწორკუთხეანია, უმეტესად თაღოვანი და თალი საპირითა აქვს შექმული. თახჩების გვერდის კედლებს პორიზონტალური ღარები აქვს ჩაჭრილი ფიკრის თაროების ჩასადგმელად (სურ. 55, 57, 59, 64). სახატე თახჩები არაა ღრმა, როგორც წესი, მოთავსებულია აღმოსავლეთის გვერდის კედელში და გვხვდება ჩაკვეთილი სწორკუთხედის სახით ან საპირიანი თალით შემკული (სურ. 54, 58, 68, 72). სახატე თახჩები ჩვეულებრივ შედარებით მაღლაა მოთავსებული, იატაკიდან დაახლოებით 2 მეტრის სიმაღლეზე. იმის გამო, რომ სახატე მალა, ბოლო სანიადაგო თახჩა დაბლა კეთდებოდა, შესაძლებელი გახდა სახატესა და სანიადაგო თახჩის გაერთიანება ერთ მთლიან მხატვრულ სისტემაში. ამის მაგალითებს იძლევა დას. ნაწილის 39-ე, 53-ე და აღმ. 6. 118-ე დარბაზების აღმოსავლეთ კედლებში მოთავსებული ასეთი თახჩები (სურ. 91, 93). დარბაზებში ხშირადაა აგრეთვე მომცრო და მცირე თახჩებიც, რომელთაგან ზოგი საკრაქეს წარმოადგენს. ასეთი თახჩები უმეტესად დაუდევარი ჩაკვეთით და იშვიათად თალით და სავსეულით არის წარმოდგენილი.

ბოლოს დარბაზების მნიშვნელოვანი რიცხვის კუთვნილებას ღიდი, როგორც წესი, თალიანი, ნიშები წარმოადგენს. ეს ნიშები უპირატესად ზურგის კედლის ცალ მხარესაა მოთავსებული, იშვიათად კი გვერდის კედლებში (სურ. 53, 59). სანამ ვარძიის დარბაზების ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა წინასწარ გავითვალისწინოთ მათი აღქმის თავისებურება. გამოქვაბულში შესვლისთანავე მნახველის ყურადღებას იპყრობს ზურგის კედელი, რადგანაც წინა კედლის კარიდან შემოჭრილი სინათლით გამოქვაბულის სხვა ნაწილებზე გაცილებით მეტად ეს კედელია გაშუქებული. ეს გარემოება საერთო დამახასიათებელი მოვლენაა ყველა სახის დარბაზისათვის და ამიტომ სწორედ ზურგის კედელი მთავარი, აქცენტირებული ნაწილია დარბაზის მთელს ინტერიერში. გვერდის კედლები და ჰერი ნახევრად სიბნელეშია მოქცეული და მათი აღქმა მეორადი, შემდგომია. დერეფნის კარდან უხედად შემოჭრილი სინათლე, კი წინა კედლის აღქმის საშუალებას არ აძლევს და მნახველის წინ შავი, გომეტრიულად განუსაზღვრელი, კედლის ლაქაა აღმართული, რომელშიაც კარისა და ზოგჯერ სარკმლების ხორში კაშკაშებს. დარბაზთა ინტერიერის აღქმაში ზურგის კედელს წამყვანი ადგილი უჭირავს იმის გამოც, რომ იგი შესავლის წინაა აღმართული, შემოსვლისთანავე უნებურად აღქმის პირველი საგანი ხდება. ყოველივე ეს ძველად ოსტატებს ჰქონდათ გათვალისწინებული და ჩვენც შესწავლის დროს არ შეიძლება ამ გარემოებას ანგარიში არ გავუწიოთ. ამიტომ დარბაზების გეგმისა და ხუროთმოძღვრულ-მხატვრულ გადაწყვეტათა სხეულის განხილვის დროს, ზურგის კედელს, როგორც მთავარ, მაქცენტირებელ ნაწილს, პირველი ადგილი უნდა დაუთმოთ. ვარძიაში დარბაზების ორი ძირითადი სახე გვხვდება: მარტივი და წალოიანი. ამ მკაფიოდ ჩამოყალიბებულ ორ ტიპს ემატება კიდევ რამდენიმე ცალკეული გადაწყვეტაც.

მარტივი დარბაზები ვარძიაში ბევრია და გვხვდება ვარძიის ყველა ნაწილში. ასეთი გადაწყვეტის ტიპიურ მაგალითს იძლევა აღმ. ნაწ. 32-ე, დას.

ნაწ. 69-ე დარბაზები (სურ. 60). სიღრმეში სიგრძით წაგრძელებული ოთხკუთხედის წინა ვიწრო კედელში ცალმხარეს შესასვლელი კარი აქვს გაჭრილი. გვერდის გრძელ კედლებზე კამარაა გადაყვანილი, რომელიც წინ დაბალია, ზურგის კედელთან მაღალი. თვით ზურგის კედელი წინაზე განიერია, სადაა და მხოლოდ შუაზე კარი აქვს გაჭრილი საუნიჯეში შესასვლელად. გვერდისა და ზურგის კედლებს მერხი გაჰყვება. ასეთია დარბაზის ამ ტიპის გადაწყვეტა. მაგრამ ასეთი გადაწყვეტა ყველგან არ მეორდება. მაგ., საუნჯის კარი კედლის შუალერძიდან მონაცვლეობს ხან ერთ და ხან მეორე მხარეს. ასეთი გადაწყვეტის დროს დარბაზის კედლებში თახჩებიც არის გამოკვეთილი, ზოგჯერ ზურგის (აღმ. 6. მე-12, 36-ე, 134-ე გამოქ. და სხვ.) და ზოგჯერ გვერდის კედლებში (აღმ. 6. 118-ე გამოქ.). წინა კედელშიც კარი ხან კედლის შუაზეა, ხან გვერდზე გამოკვეთილი.

მეორე სახე წალოიანი დარბაზებისა, სრულყოფილი სახით გვხვდება 171-ე გამოქვაბულში. აქ ზურგის კედელში ცალმხარეს დიდი თაღოვანი წალოა, მეორე მხარეს საუნიჯეში შესასვლელი კარი, მათ შუა კი მოთავსებულია სანიაღვრო თახჩა. წალოს მკაფიო ფორმებით, შეწყვილებული სვეტებით შემკული თახჩით, საუნჯის კარის თაღოვანი, სადა ტიპიანით, გამოქვაბული სახეიშო, მაგრამ მკაცრ შთაბეჭდილებას ტოვებს (სურ. 56—58). ასეთივე გადაწყვეტა, სადაც ფორმები მხოლოდ დაახლოებითი გეომეტრიულობითაა გადმოცემული, ვარძიში ბევრია (სურ. 49, 59). აღსანიშნავია, რომ წალო ზურგის კედელში ხან დასავლეთით და ხან აღმოსავლეთით არის მოთავსებული. მაგრამ მაღალი ოსტატობის გამოკვეთილ წალოიან დარბაზებთან ერთად გვხვდება უფრო მდარედ შესრულებული დარბაზებიც (სურ. 53). ასეთივე გადაწყვეტა ძალზე დაუდევრად გამოკვეთილ გამოქვაბულებშიც გვხვდება. ამ გამოქვაბულების წალოები ჩამონაკეთული ზეოთმომდგომი ფორმის ნაცვლად, მხოლოდ სახელობელოდ გამოკვეთილ სივრცეებს წარმოადგენს (აღმ. 6. მე-17 და 125-ე). ჩვენთვის ეს წალოები საყურადღებოა იმით, რომ აქ კარგად შეინიშნება მათი ტიხრებით ჩაღობვა როგორც წინა მხარიდან, ისე შუაზე გადაყოფით (სურ. 55). 125-ე დარბაზში ეს წალო ჩრდილოეთით და დასავლეთით იმდენადაა გაფართოებული, რომ მცირე ოთახის შთაბეჭდილებასაც კი ტოვებს (სურ. 77, 79, 81). ამ ორი მაგალითის მიხედვით აქ საოჯახო მსხვილი ნივთი, საფიქრებელია, ლოგინის მოწყობილობა ინახებოდა. აღსანიშნავია, რომ წალოებს ბევრგან გააჩნია ხის კარის ჩასადგმელი მოჩარჩოების ბუდეები, რომელნიც მერმინდლებად ჩანან; მაგრამ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად, უმთავრესად მათ ფარდით გამოჰყოფდნენ ხოლმე. ამ გარემოებამ გვაიძულა დიდი ნიშებისათვის, რომელნიც დარბაზებს ზურგის კედელშია გამოჭრილი, წალო გვეწოდებინა. ამას გვიკარნახებდა ვარძიის გამოქვაბულთა ძველი ფენების შესწავლაც.

დარბაზის ზურგის კედლის წალოთ, საუნჯის კარითა და თახჩით დამუშავების რამდენადმე გამარტივებულ მაგალითებსაც ვხვდებით. ასეთ გადაწყვეტაში გამოირიცხულია სანიაღვრო თახჩა და კომპოზიციის ელემენტებად მარტო წალო და საუნჯის კარი ჩრება. არის მაგალითები, სადაც წალოიანი გადაწყვეტა გართულებულია გვერდის ერთი ან ორივე კედელში წალოს მაგგვარი დიდი ნიშების მოთავსებით. ასეთ შემთხვევებში ინტერიერი უფრო ცოცხალი და ცხოველხატულია. მათგან გამოირჩევა 63-ე და 110-ე დარბაზი. ამ ორივე შემთხვევაში ჩვეულებრივ გადაწყვეტას ემატება აღმოსავლეთის კედელში ერთიმეორის გვერდზე მოთავსებული სამი თაღოვანი ნიშა. 110-ე დარბაზში ეს

ახლაც კარგადაა შენახული (სურ. 82-83), ხოლო 63-ე დარბაზში სამხრეთით მოთავსებული ნიშა სთლიანად დაღუპულია. ზურგის კედლის ძაბლობად მოთავსებული ნიშაც ძალზე გადაკეთებულია. იგი მერხის უკან იატაკამდე შემდეგშია ჩაქრილი, სიღრმე მომატებული და საპირიანი თალი დამახინჯებული აქვს (სურ. 68—72). ამ გამოქვაბულს, რომელსაც „თამარის ოთახს“ ეძახიან, ამის გარდა, გადაკეთების სხვა ნიშნებიც გააჩნია. დასავლეთის კედელთან მერხი ათლილია. საუნჯის კარის ძველი ბუდეების წინ მეორე კარის, მერმინდელი და უხეშად ჩაკეტილი ბუდეებია, ხოლო ზორშის გვერდებში უკანა პირთან შუაზე და დაბლა, აგრეთვე მერმინდელი, საკეტე ბუდეებია ამოჭრილი. თვით საუნჯის იატაკში კი საქვევრე ორმოა. აღსანიშნავია, რომ, როდესაც დარბაზის წინა ნაწილი დერეფანთან ერთად ჩამოინგრა და მასში შესვლა შეუძლებელი შეიქნა, 59-ე საუნჯიდან გვირაბი გაუჭრიათ ამ გამოქვაბულში შესასვლელად და ამიტომ წალოც დაუმახინჯებიათ. ძირითადი გამოქვაბულის გამოყენების მიზნით წინა მხრიდან გადაუტისხრავთ კიდეც, რასაც გვერდის კედლებში უხეშად ჩაკეტილი ხის ძელის ბუდეები მოწმობს. დიუბუა დე მონპერემ ვარძია ინახულა 1838 წელს, როდესაც იგი ჯერ კიდევ უპატრონოდ იყო მიტოვებული. მას აღნიშნული აქვს, რომ ტაძრის უკან მოთავსებული 98-ე გამოქვაბული, როგორც მას. უთხრეს, ვარძიაში ჩამოსულ ქართველ მეფეთა ღამის სათევს წარმოადგენდა²⁵. ეს გამოქვაბული, რომელიც გახსნილია ეკლესიის სამსახურებელი ნაწილისაკენ და თვით ეკლესიის კუთვნილებას შეადგენს, წარმოუდგენელია მეფეთა სამყოფელი ყოფილიყო. რაც შეეხება მის აზრს თამარ მეფის საზამთრო და საზაფხულო სამყოფელების შესახებ, რომელნიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ ათიოდე მეტრით არიან დაშორებული, უკვე მართო ამით ეჭვს ბადებენ მოსაზრების სამართლიანობაზე. დიუბუას აღწერით საზამთრო სამყოფელის წინ იყო ბატარა პორტიკი, ე. ი. დერეფანი. 49-ე ქვაბს ჩანს კამარა ჯერ კიდევ მთლად არა ჰქონია ჩამოინგრებული (სურ. 63—66). დარბაზის აღწერის შემდეგ (ე. ი. 50-ე გამოქვაბულის) აღნიშნავს, რომ ამ დარბაზის სიღრმეში კარი იყო მოთავსებული საგარდერობოში, ე. ი. 52-ე საუნჯეში შესასვლელად; ორმოებით იატაკ დასერილი საუნჯე წარმოუდგენელია, როგორ უნდა ყოფილიყო საგარდერობოდ გამოყენებული. 51-ე გამოქვაბული კი თურმე კაბინეტი ყოფილა, საიდანაც თამარ მეფე წირვას ისმენდა — მხატვრობით შემკულ სამწირველოდან. ამის მიხედვით გამოდის, რომ 48-ე ეკლესია მხატვრობით ყოფილა შემკული, თუ მთლად არა ნაწილობრივ მაინც²⁶. მთელი ეს თხრობა შემდეგი ხანის მოგზაურებს უფრო განუვითარებიათ, ეს თამარ მეფის სასამართლო დაწესებულებად მიუჩნევიათ და ხალხურ გადმოცემად გაუსაღებიათ. საზაფხულო სამყოფელი, რომელიც იქვეა და ერთი სართულით მაღლაა, იმით ყოფილა საზაფხულო, დიუბუას აზრით, რომ მას წინა მხარე ღია ჰქონია, სადაც ხის აივნები უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. ასეთი მოსაზრება, რომ თამარ მეფეს ვარძიაში საზაფხულო და საზამთრო სამყოფელები ჰქონდა, არ შეეფერება ისტორიულ სინამდვილეს და, გარდა ამისა, რა არის ამ საზამთროსა და საზაფხულოს შორის ისეთი განსხვავებული, რომელიც 18 მეტრით დაშორებამ და 8 მეტრით სიმაღლეთა განსხვავებამ შექმნა. დიუბუას ეგონა, რომ

²⁵ დიუბუა, დას. შრ, გვ. 319—320. ატლასი III სერია, ტაბ. 4.

²⁶ იქვე, გვ. 320—321.

63-ე გამოქვაბული წინიდან ღია იყო თავიდანვე და ამან საზაფხულო სამყოფელად აფიქრებინა²⁷. აქ წინაყედლის მცირე კვალი ახლაცაა შერჩენილი და, მაშასადამე, აქაც ჩვეულებრივ დარბაზთან გვაქვს საქმე. შემდეგში დიუბუას ამ თავშეკაპებით გამოთქმულმა მოსაზრებამ ამ სამყოფელზე მთელი ლეგენდა შექმნა — აქ საწოლი ნიშაც გაჩნდა, სამკარიანი ოთახი, სადაც თამარ მეფის სიმდიდრე ინახებოდა, საიდუმლო ასასვლელი გვიარბი, რომელიც თურმე ყველა მძევს და დედოფალს საწოლთან უნდა ჰქონოდა და სხვადასხვა. თამარის ოთახის ლეგენდა არც ხალხურ გადმოცემას შეიძლება დავეუკავშიროთ, რადგანაც დიუბუას ტექსტიდან ჩანს, რომ ეს მისი პირადი მოსაზრებაა. 319—320-ე გვერდზე, როგორც კი ათავებს მსჯელობას ტაძრის ჩრდილოეთით მოთავსებულ გამოქვაბულში ქართველ მეფეთა სადგომად გამოყენების შესახებ, რომელიც „მას უთხრეს“, ეს პირდაპირ გადადის თამარ მეფის საზამთრო და საზაფხულო სამყოფელების აღწერაზე, რომლებიც მან მარტოკამ დაათვალიერა.

სინამდვილეში, ისევე როგორც დარბაზების უდიდეს ნაწილს, ამ დარბაზსაც წინა კედელი უნდა ჰქონოდა, კართა და სარკმლებით დერეფნისაკენ გახსნილი. თვით დარბაზში შესვლაც დერეფნიდან წარმოებდა, რომელიც სხვათა შორის აქვე მყოფ 67-ე ეკლესიასაც უკავშირდებოდა. დარბაზი თავისი ზურგის კედლით წარმოადგენდა ჩვეულებრივ წალოიან გადაწყვეტას, რომელსაც აღმოსავლეთის კედელი სამი ნიშათი ჰქონდა გამდიდრებული. მაგრამ ამ გადაწყვეტასთან ერთად გვხვდება ისეთიც: სადაც ამგვარი ნიშები ამოჭრილია ორივე გვერდის კედელში (სურ. 63—66). ბოლოს, ჩვენ დარბაზების გადაწყვეტაში ეხვდებით ორთაღიან კომპოზიციას, სადაც ზურგის კედელი ორ დიდ თაღადაა წარმოდგენილი. ერთ თაღში მოთავსებულია წალო, ხოლო მეორეში — საუნჯეში შესასვლელი კარი. ასეთი გადაწყვეტა არის აღმ. 5. მე-3 დარბაზში და ცენტრ. ნაწ. სატრაპეზოში (სურ. 45—47, 84—87). ცენტრალური ნაწილის ამ სატრაპეზოს მერმინდელი გადაკეთების ნიშნები გააჩნია. მაგალითად: მას იატაკი თავდაპირველად მერხებისა და შემადგენელი ორი ზოლის დონეზე ჰქონოდა. ამას მოწმობს დასავლეთი კედლის ნიშას ძირი, რომელიც ახლანდელი მერხების დონიდან ერთი საფეხურით არის შემადგენელი და ვარძიაში ანალოგიურ მაგალითებს არ შეესაბამება, ხოლო 113-ე საუნჯეში შესასვლელი კარის ქვედა ნაწილი იატაკიდან მნიშვნელოვნად მაღლაა. იატაკს თუ მერხების დონეზე წარმოვიდგენთ, მაშინ ეს შეუსაბამობანი აღარ იქნებოდა. დამახინჯებულია ზურგის კედლის თაღოვანი წალოც, რომელშიც კარია გაჭრილი ახლად გამოკვეთილ 114-ე გამოქვაბულში, და უნერხულადაა გამოკვეთილი დასაჯდომიც. თავდაპირველად იატაკის დონე აქ მერხების სიმაღლეზე უნდა ყოფილიყო. აღდგენილი სახით ამ დარბაზის ხუროთმოძღვრება ძლიერ ჰგავს აღმ. ნაწილის მე-3 დარბაზის ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტას, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აქ ფორმები უფრო მოზრდილი და დახვეწილია. შემდეგ ხანებში, როდესაც ამ 112-ე დარბაზში სატრაპეზოს მოწყობა მოისურვეს, მაგიდების, ტაბლეტების მისაღებად, იატაკი დაუდაბლებიათ, გამოუკვეთიათ კიდევ ერთი დამხმარე 114-ე გამოქვაბული, ხოლო წინამძღვრის დასაჯდომის მოწყობით წალო დაუმახინჯებიათ; შეუცვლიათ აგრეთვე აღმ. კედლის დიდი ნიშა და აღმოსავლეთი კედლის სამხრეთ ნაწილში გამოუჭრიათ ტრაპეზიანი საკურთხეველი.

აქვე აღვნიშნავთ კიდევ ორ მაგალითს, სადაც დარბაზების მნიშვნელოვანი გადაკეთებაა შესამჩნევია. აღმ. ნაწილის 105-ე დარბაზს 107-ე გამოქვაბული

²⁷ იქვე, გვ. 321.

შემდეგ აქვს შემატებული. ამ გამოქვაბულის გამოკვეთის დროს დარბაზის ზურგის კედლის წალის საფეხურიანი შემადგენლობა იატაკამდე ჩაუთლიათ და აქ კარი გაუჭრიათ ახალ გამოქვაბულში შესასვლელად (სურ. 39). გადაკეთებულია 106-ე საუნჯეც. მის იატაკში გაჭრილი თხრილის მოსასპობად, რომელიც კედლებს გასდევდა, იატაკი ამოუჭრიათ თხრილის სიღრმეზე და მით სადა იატაკი მიუღიათ. აღსანიშნავია: ამ ჭვუფის XIX საუკუნეში საცხოვრებლად გამოყენება. 105-ე დარბაზის წინა ნაწილში, მისი წინა ნაწილის ჩამონგრევის გამო, მშრალი წყობით კედელი ამოიყვანეს, სარკმლითა და კარით. შეგინდნ გამოქვაბული მოლესეს და ზედ ყავისფერიათა და შავი საღებავით უხვირო ორნამენტული ზოლი გააყალბეს. თანაც ჭვარი და წვერულვაშიანი უმსგავსი სახე გამოხატეს. მოხუცების თქმით, აქ გ. პოპონდოპულო ცხოვრობდა და შესაძლებელია თუ მთელი გადაკეთებანი არა, დარბაზის განახლება და მოხატვა მაინც მისი ნახელავი იყოს²⁸.

ვარძიის ცენტრალურ ნაწილში არის საწნახლიანი გამოქვაბულთა ჭვუფი (სურ. 94—96). ამ ჭვუფის დერეფან-დარბაზ-საუნჯის გადაწყვეტა ვარძიისათვის დამახასიათებელი ნიშნებითაა წარმოდგენილი. ამ ჭვუფის დარბაზი მოზრდილი ზომისაა და ზურგის კედელი კარგად თლილი თაღოვანი წალითი, თახჩითა და საუნჯეში შესასვლელი კარითაა წარმოდგენილი (სურ. 96). აღმოსავლეთის კედელში გამოკვეთილი სამი დიდი ნიშა თავისი დაუდევარი ნაკვეთობით უკანა კედლის მხატვრულ-ზეოთმოდერული მწყობრიდან გამოირჩევა და გამოქვაბულის ინტერიერში დისონანსი შეაქვს (სურ. 94). ასეთივე ზემოქმედებას ახდენს დაუდევრად ამოჭრილი, ფორმას მოკლებული ნიშა დასავლეთი კედლის წინა ნაწილში. ამ ნიშაში საწნახელია ამოჭრილი ყუთის სახედ (სურ. 95). ყუთის ძირი დაქანებულია სამხრეთისაკენ, ძირზე მცირე ღარი აქვს ჩაჭდებული, რომელიც ნახვრეტისაკენაა მიმართული. ნახვრეტი 3—4 სმ-ის დიამეტრისაა და უკავშირდება მერხში და ნაწილობრივ კედელში ჩაჭრილ იმ ჭურჭელს, რომელშიაც ტკბილი უნდა შეგროვილიყო. სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების ყუთებში მოთავსებულია საქაჯავი. ძირზე გამოკვეთილი მცირე ღარები ტკბილის შესაკრები ორმოსკენაა მიმართული, რის გამო ჭაჭიდან გამოწაფური წვენიც ტკბილთან ერთად იკრებებოდა. საქაჯავის ზემოდ საკეტე ზუღეც არის ამოჭრილი, რომელშიაც კეტის ერთი ბოლო თავსდებოდა და უკვე აღწერილი საქაჯავების ანალოგიურად მოქმედებდა. მთელი საწნახლის მოწყობილობა ისეა გაშრობილი, რომ უკვე არსებული გამოქვაბულის კედლებისა და მერხის გამოყენებას ითვალისწინებს. ეს საწნახელი განსხვავდება იმ საწნახელებისაგან, რომელნიც ვარძიის ფერდაზე მოთავსებულ ცალკეულ ლოდებშია ამოჭრილი და განსაკუთრებით კი სოფ. ჭაჭკარის საწნახელისაგან. ეს უკანასკნელი კედელში ამოჭრილ გამოქვაბულშია გამოკვეთილი, რომელშიაც დარბაზის გადახურვა იმიტირებული. ყურძნის დაწურვის მთელი პროცესი კი კარგადაა გააზრებული და ერთიან სისტემას გვაძლევს (სურ. 97). საწნახლის ყუთი საგანგებოდ ამოკვეთილ ნიშაშია მოთავსებული. საქაჯავს თავისი მცირე ნიშა გააჩნია, არის გოდრების დასადგმელი დაზგა საწნახლის გვერდით. ამასთანავე ერთად გარეგნული მხარეც ყურადღების გარეშე არაა დატოვებული. ყოველივე ამის გამო ვარძიის საწნახელი მერმინდელად მიგვაჩნია და საუნჯეებში ქვევრების მოთავსების ხანს მივაკუთვნებთ.

²⁸ გ. პოპონდოპულოს აქ ცხოვრების შესახებ ცნობები მომწოდდა 1939 წელს 115 წლის მოხუცმა, სოფ. ჭაჭკარში მცხოვრებმა სტეფანე ზუციშვილმა.

ბოლოს დაგვრჩა ერთი თავისებური გადაწყვეტის გარჩევა. რომელიც ვარძიის კომპლექსის დას. ნაწილშია მოთავსებული (53-ე გამოქვაბული). დიდი ზომის. 5.7×10.4 მ-ის, გამოქვაბულის ზურგის კედელი თაღოვანი პორტალითაა დამუშავებული (სურ. 88—91). გამოქვაბულის მთავარი კედლის, მძლავრი თაღოვანი ელემენტით გამოშვენება მთელ გამოქვაბულს მკაცრსა და მონუმენტურ იერს აძლევს. გამოქვაბულის ასეთ ხუროთმოძღვრებაში ერთგვარი ცხოველხატულობის ელფერი შეაქვს პორტალის ზურგის კედელში ასიმეტრიულად მოთავსებულ საუხის კარსა და მოზრდილ, სწორკუთხოვან ნიშას, გვერდის კედლების თაღოვან ნიშებს, თახჩებსა და დამატებითი გამოქვაბულის კარს. აღსანიშნავია. რომ ამ გამოქვაბულში წაღმ., ზურგის კედელში, ადგილი დაუთმო თაროებთან დიდ ნიშას, განჯინას და თვით კი დასავლეთი გვერდის კედელში გადაინაცვლა. აქვე აღვნიშნავთ ანალოგიურ—თაღოვანი პორტალით გამოშვენების მაგალითს 64-ე გამოქვაბულში, რომელიც აღწერილი დარბაზის ქვეშაა მოთავსებული. სამწუხაროდ, ეს გამოქვაბული ძალზე დაზიანებულია და კლდის ლოდებითა და მიწით არის დაფარული.

აღსანიშნავია დასავლეთი ნაწილის გამოქვაბულებში კიდევ ერთი გადაწყვეტა. 39-ე დარბაზის ზურგის კედელი სრულიად სადადაა გადაწყვეტილი (სურ. 92—93). მის შუა ნაწილში იატაკიდან 3 მ-ის სიმაღლეზე მარტო ოთხკუთხი ხორშია გამოკვეთილი, რომელშიაც შესვლა, ახლა, მისადგმელი კიბით არის შესაძლებელი. ზურგის კედელზე ხის ძელების ბუდეები და, ჩანს, ძველად აქ ხის მოწყობილობა ყოფილა გამართული. რომლის საშუალებით ამ შესასვლელსა და მის უკან მოთავსებულ მცირე გამოქვაბულში შეიძლებოდა მოხვედრა. ეს გამოქვაბული ზომით $2,7 \times 2,8$ მ-ია და ფართობის უმეტესი ადგილი იატაკიდან შემადგენელ საწოლს უჭირავს. ეს საწოლი ორთაღოვან ნიშაშია მოთავსებული და საკმაოდ დიდი ზომისაა. მოსახლეობა ამ გამოქვაბულს „საპატარძლოს“ ეძახის. მგონი განიერი საწოლის გამო. რომელზედაც ორი ადამიანის (ნეფე-პატარძლის) დაწოლაა შესაძლებელი. 39-ე დარბაზი, იმის გამო, რომ სადა ზურგის კედლით მთავრდება, მიუხედავად დიდი ზომებისა და გვერდის კედლების მკაფიო ფორმების მქონე დიდი ნიშებით გამოშვენებისა, მაინც ღარიბსა და მოსაწყენ ინტერიერს იძლევა. თავისი ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტით იგი მარტივი გადაწყვეტის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ეს სიმარტივე აქ უფრო მეტად იგრძნობა, რადგანაც ჩვეულებრივ საუნჯეში შესასვლელი კარის ხორშს ცვლის მალა ატანილი მცირე საძრომი.

ყოველივე ამის მიხედვით ვარძიაში დარბაზების ინტერიერების გადაწყვეტაში გვხვდება: 1—მარტივი, 2—წალოიანი და 3—პორტალიანი გადაწყვეტა. დარბაზების გადაწყვეტის სახეების ასეთი სიმცირე ფეოდალური საზოგადოების პრაქსისაფხვრულიანი დიფერენციაციის დროს მოულოდნელია. ცალკე გადაწყვეტათა გართულება ნიშებისა და გამოქვაბულების დამატების სახით სურათს მაინც არა ცვლის და, საფიქრებელია, რომ ყოველივე ეს გამოქვაბულთა ერთდროული კვეთით იყოს გამოწვეული.

ჩვენ რომ მარტივი და წალოიანი გადაწყვეტა შევადაროთ ერთმანეთს, შევამჩნიეთ შემდეგს: საკმარისია მარტივ გადაწყვეტაში ზურგის კედელი გავამდიდროთ თაღიანი წალოთი, რომ მეორე გადაწყვეტა მივიღოთ. რაც შეეხება ვარძიის კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში მოთავსებულ პორტალიან გადაწყვეტას. იგი პირველი ორისაგან სრულიად განსხვავებულია. დასავლეთ ნაწილში თავისებური, სრულიად განსხვავებული ხუროთმოძღვრული ხერხით გამოქვაბულის ინტერიერის გაშვენება შემთხვევითი არ უნდა იყოს და, საფიქრებ-

ლია, რომ ეს გარემოება გამოწვეულია გამოქვაბულთა ერთდროული შენების დროს აქ რამდენიმე ოსტატის მუშაობით.

4. დმრეფნეზი

ვარძიაში დღემდე მოღწეულ დერეფანთა რიცხვი ძალზე მცირეა. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ ქარაფის წინა პირზე მათი მდებარეობის გამო. კლდის ნგრევამ პირველ რიგში სწორედ ეს გამოქვაბულები იმსხვერპლა და ამიტომ მათგან მხოლოდ მცირე რაოდენობა გადარჩა და ისიც ძალზე დაზიანებული სახით. დერეფნები, რომლებიც შესწავლისათვისაა საყურადღებო, სულ 15 ცალია, რაც შეეხება დანარჩენ დერეფნებს, იმდენად ფრაგმენტულად არის მოღწეული, რომ მარტოოდენ არსებობის ფაქტსა აღნიშნავს.

დერეფნები გეგმით სწორკუთხედს უახლოვდება. უმეტესად მათი სიგანე 5—4 მ-დე მერყეობს. განსაკუთრებით დიდი (8 მ) სიგანით გამოირჩევა დას. ნაწილის 52-ე დერეფანი. რაც შეეხება მათ სიღრმეს, წინა ნაწილის ჩამოქცევის გამო მისი ღრუსიერება შეუძლებელია. აღმ. ნაწილის მე-8 დერეფანს, სადღერისოდ, სიღრმე 4,2 მ აქვს. ხოლო მე-10 და მე-14ს—4,7 მ. ამის მიხედვით დერეფნების თავდაპირველი სიღრმე დაახლოებით 5 მეტრი უნდა ყოფილიყო. დერეფნის გვერდის კედლებზე, როგორც წესი, კამარა იყო გადაყვანილი (აღმ. ნ. მე-8, მე-14 და 52-ე გამოქვაბული). აღსანიშნავია, რომ დერეფნის კამარის ჩამოქცევის შემთხვევაში გადახურვას ხის კონსტრუქციებით კვლავ აღადგენდნენ ხოლმე. დასავლეთი ნაწილის 52-ე დერეფნის ზურგის კედელზე მდლარა პორიზონტალურ ერთ ხაზზე ამოჭრილია დიდი ბუდეები ხის მორების თავების ჩასადგმელად. აშკარაა აქ ჩვეულებრივი ხის დერეფნის აშენებით ხორციელდებოდა დანგრეული კამაროვანი დერეფნის აღდგენა. ასეთ ხერხს ვარძიაში არა ერთგან მიმართავდნენ. რაც ვარძიის საცხოვრებელ ჯგუფში დერეფნის აუცილებელ საჭიროებაზე მიფიქთიფებს. ცხადია, ყველა დერეფანი კამარით არ იყო გადახურული, ზოგჯერ მას ბრტყელი კერიც უკეთდებოდა. როგორც, მაგალითად, აღმ. ნაწილის მე-10 დერეფანს და სხვ.

დერეფნების ზურთმომძღვრულ გადაწყვეტაში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს დიდი ნიშა, რომელიც ზურგის (ჩრდილოეთის) კედელშია გამოკვეთილი და საპირიანი თაღითაა დავჯერჯვიფებული. ამ ნიშებს ძირი იატაკიდან შემადლებული აქვს და დარბაზების წაღობებს მოგვაგონებენ (აღმ. ნ. მე-8 და 48-ე ქვაბი. სურ. 51, 65). ყურადღებას იპყრობს ამ ნიშების სიგანე, რომელიც 1,7—1,9 მ-ს უდრის და საწოლად შეიძლებოდა გამოყენებულიყო. აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ მე-8 დერეფნის ნიშას ზურგის მხარე ძირამდე აქვს ჩაკვეთილი, ხოლო წინა პირზე და ზურგის კედელზე ხის კონსტრუქციით (ტიხრით) ორად გაყოფილი და წინა მხრიდან აღრბილი ყოფილა. ამგვარად, აქ განჩინის მაგვარი რამ ყოფილა გამართული და საწოლად ამ სახით მისი გამოყენება გამორიცხულია. მაგრამ ამ დერეფნის უკან დაუმთავრებელი მე-9 დარბაზია. რომელიც ჯერ საუნჯედ გამოიყენეს და იატაკში სადერგე ორმოები და საგოდრე თხრისები გაჭრეს. ხოლო შემდეგში ქვევრები ჩაყარეს და საქაჯიფიც კი მოაწყვეს. დაუმთავრებელი დარბაზის ასეთმა გამოყენებამ ჩანს დერეფნის დიდი ნიშის განჩინად გადაკეთება გამოიწვია. ზემოთქმულის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ დერეფნის დიდი ნიშა თავდაპირველად საწოლად იყო გამოკვეთილი. ეს

ნიშები, რომ მართლაც საწოლად გამოიყენებოდა ამის უტყუარ მაგალითს აღმ. ნაწილის 124-ე დერეფნის ნიშა იძლევა. თვით ნიშა დაზიანებულია, მაგრამ მისი ძირი კარგადაა შენახული. ძირის სიგრძე 1,77 მ-ს, ხოლო სიღრმე 1,0 მ-ს უდრის (სურ. 80 — 81) და აღმოსავლეთი ნაწილის 40 სმ ზოლი ცერად აქვს შემალეებული თავის დასადებად. ძველ საქართველოში საწოლს. ე. ი. იმ მოწყობილობას, რომელზედაც ლოგინის დაგების შემდგომ დაწოლა შეიძლებოდა, ეწოდებოდა ცხე დარი. ძველ ქართულში სიტყვა „ცხედარის“ მნიშვნელობა მ. კახაძეს აქვს განხილული და აღნიშნული აქვს, რომ სიტყვა „ცხედარი“ „იხმარებოდა 1. საწოლის, 2. ლოგინის და 3. მიცვალებულის მნიშვნელობით²⁹. ამის მიხედვით ზემოთ აღწერილი მოწყობილობა, რომელიც 124-ე დერეფანშია შენარჩუნებული, ცხე დარი ყოფილა. საბა ორბელიანს ორი ტერმინი აქვს განხილული, რომელნიც ჩვენთვის საყურადღებოა. ერთია ეს ასეთეული — ბაშბის ბალიში³⁰ და მეორე „სასთულნაო — თავსადები ფიცარი თუ რაც“. ე. ი. სასთული — ახლანდელი ბალიში ყოფილა, რომელზედაც თავი უნდა დადებულყო. რაც შეეხება სასთუნალს, იგი ფიცრისა ყოფილა და, ცხადია, მასზე თავს არ დასდებდა ადამიანი, არამედ ამ სასთუნალზე ბალიშიც უნდა დადებულყო ზემოდან. სასთუნალის მთელი დანიშნულება, ჩანს იმაში მდგომარეობდა, რომ ბალიში რამდენადმე მაღლა აეწია, რომ მასზე თავი მარჯვედ დაედო მწოლარეს. საფიქრებელია, რომ ასეთი ფიცარი რამდენადმე დაქანებით ტახტზე თავსდებოდა იმ მხარეს, სადაც ბალიში უნდა დადებულყო. ამ რამდენიმე ხნის წინათაც კი თბილისის ბაზრებზე იყიდებოდა ტახტები, რომელთაც ცალი მხარე ბალიშის სიდიდეზე ცერად ჰქონდა შემალეებული. ზემოთქმულის მიხედვით ვარძიის ცხედარსაც თავისი სასთუნალიც ჰქონია და ადამიანის დასაძინებლად, რასაკვირველია, ლოგინის დაგების შემდგომ, მოხერხებული და მარჯვე იქნებოდა. 124-ე გამოქვაბულის ასე მკაფიოდ გამოხატული საწოლი, ძალუენებურად, ანალოგიური ნიშების ასეთივე დანიშნულებით გამოყენებას გვაფიქრებინებს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ დღის განმავლობაში ეს ნიშები, ალბათ, საჯდომის მოვალეობასაც ასრულებდა. 48-ე დერეფნის ნიშას ასეთი გამოყენება მით უფროა მოსალოდნელი, რადგანაც მის გვერდით მცირე ეკლესიაა. ყოვლად შესაძლებელია, რომ ამ ნიშას ამიტომ სასთუნალი, ანუ შემალეებული ნაწილი, არც გაუკეთეს. ასეთი დიდი ნიშები გააჩნია ცენტრალური და დასავლეთი ნაწილის დერეფნებსაც. დასავლეთ ნაწილში 1955 წელს გაწმენდილ გამოქვაბულთა ერთი ჯგუფის 68-ე დერეფანსაც გააჩნდა ანალოგიური ნიშა. აღსანიშნავია, რომ ასეთ ნიშებში ხშირად დარბაზისაკენ სარკმელიც იყო გაჭრილი.

დერეფნების კუთვნილებას შეადგენდა ერთი ან რამდენიმე კერაც. კერა, ისე როგორც დარბაზებშიც, სუნდოიან ცილინდრულ ორბოს წარმოადგენდა. აღმ. ნ. მე-14 დერეფანს დაახლოებით იატაკის შუაზე კერა აქვს გამოკვეთილი. იატაკის წინაპირის აღმოსავლეთი მხარე ირიბადაა ატეხილი და სწორედ ამ ნაწილში კიდევ ორი კერის კვალი მოჩანს (სურ. 49). უნდა ვიფიქროთ, რომ კლდის თანდათანობითი ნგრევა, დერეფნის წინა პირზე მოთავსებულ ახალ-ახალი კერების გამართვას იწვევდა. კერების დერეფანში მოთავსება ყოველმხრივ იყო გამართლებული, რადგანაც კვამლი გამოქვაბულის დიდი ღიაიდან ადვილად გავიდოდა გარეთ; კერის ხმარებაც მუდამ იქნებოდა შესაძლ-

²⁹ მ. კახაძე, შენიშვნები ძველი ქართული ენის ლექსიკიდან, „სტალინის სახ. თბილისის საბუნტის შრომები“, XXVIl 1949, გვ. 214—213.

ბელი, რადგან მისი მცხუნვარება ზაფხულში არ შეაწუხებდა ადამიანს. კერის გამუდმებულმა საჭიროებამ ქართლსა და კახეთში ბუხრის, საცხოვრებელი ოთახის გარდა, ღერეფანში მოთავსებაც გამოიწვია. ეს წესი ჩანს ტრადიციულად მომდინარეობდა ძველთაგანვე საქართველოს ამ კუთხეებში მაინც³⁰. ამგვარად, ვარძიაში ღერეფანში კერის მოთავსება ამ წესის მეტად ძველ ტრადიციასზე მიგვიტოვებს. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ვარძიის პირობებში ბუხრის მოწყობა შეუძლებელი იყო საკვამლურის გაჭრის შეუძლებლობის გამო. აღსანიშნავია ღერეფანში თონეს მოწყობის ერთი მაგალითიც. აღმ. ნაწ. მე-10 ღერეფანში მცირე თონეა მოწყობილი, რომელიც კლდეში 25 სმ-ით ჩამაგრებულ, ორ ერთმანეთში ჩადგმულს კერამიკულ ცილინდრს წარმოადგენს. იგი ღერეფნის ჩ-დ კუთხეშია მოთავსებული და მის ზემოთ ერღო არის გაჭრილი III სართულში. საყურადღებოა, რომ ამ ერღოს სისქეში, ე. ი. სართულებს შორის არსებულ კლდეში მცირე საფეხურებია გამოჭრილი, რაც II და III სართულთა შორის აქ, კავშირის არსებობაზედაც მიგვიტოვებს.

ღერეფანში შესასვლელად მის გვერდის კედლებში კარები იყო გაჭრილი. ასეთი კარი 1953 წლამდე კარგად იყო აღნიშნული მე-14 და მე-10 ღერეფანს შორის. დღესაც კარგადაა დაცული მე-10 და მე-8 ღერეფანს შორის კავშირის დამყარებისათვის მოწყობილი გასასვლელი. ამ გასასვლელს ქუდ-ზღურბლის ბუდეები გააჩნია და ეტყობა საჭიროების დროს მისი ჩაყეტვა აქ თავის დროზე მოთავსებული ხის კარით ხორციელდებოდა. გასასვლელის არსებობა კლდის ნაკვეთობის მიხედვით დასტურდება აღმ. ნაწ. 48-ე ღერეფნის დასავლეთ მხარეზეც. ღერეფნის ზურგის კედელში გაჭრილი იყო კარი დარბაზში შესასვლელად და ცხედრიანი ნიშა, ხოლო ცალკეულ შემთხვევებში აღმოსავლეთ გვერდის კედელში თავსდებოდა ეკლესიაში შესასვლელი კარიც (აღმ. ნ. მე-10, 48-ე ღერეფნები და სხვ.) ღერეფნის ზურგის კედელში დარბაზისაკენ ხშირად სარკმლებიც იყო გაჭრილი. ღერეფნებს, რადგანაც ათ წინა მხრიდან ღიადაა გააჩნია ადამიანი უცაბედად რომ არ გადავარდნილიყო, მოაჯირიც უნდა ჰქონოდა. ეს მოაჯირი შესაძლებელია კლდისაგანვე გამოჭრილ ერთგვარ პარაპეტს წარმოადგენდა ან მის მოვალეობას გვერდის კედლებში ჩამაგრებული ლატენები ასრულებდნენ, მაგრამ ღერეფნების წინა პირის ჩამოქცევის გამო რაიმეს დაბეჭითებით თქმა შეუძლებელია.

ღერეფნები მკვეთრად იყო გამოუქმებული, რადგანაც წინა მხარე დიდი ღია-ღია ჰქონდა გახსნილი. ეს ღიაღი, რომელიც ზურგის კედლის არქიტექტურას უპირისპირდებოდა, ადამიანს იზიდავდა წინ გადაშლილი ბუნების სურათით. თავისთავად მთელი ბუნება, რომელიც ასმეტრიანი სიმაღლიდან მოჩანდა და კლდეში გამოჭრილი კონსტრუქციით იყო მოჩარჩოებული, თავისებური სურათის სახით წარმოუდგებოდა ადამიანს. ზურგის კედელი კი თავისი მარტივი გადაწყვეტითა და სიმკაცრით კონტრასტულად უპირისპირდებოდა თავისუფალ ღიაღს. ღერეფნის გვერდის კედლები სადა ზედაპირებითა და თითო კარით ადამიანს მეზობლად ასეთივე სივრცეების არსებობას აგრძნობინებდნენ. ზურგის კედელზე მოთავსებული კარები, სარკმლები და დიდი თაღოვანი ნიშა მთელ ინტერიერში კიდევ მეტად ამკვეთებდნენ ცხოველხატულობის სურათს.

ასეთია ვარძიის საცხოვრებელი ჯგუფის ერთ-ერთი შემადგენელის ღერეფნის ხუროთმოძღვრული მხარე. მისი ნაწილები, განსაკუთრებით საწოლიანი დიდი ნიშა და კერა, გვიჩვენებს, რომ ღერეფანს საოჯახო საქმიანობისათვის

³⁰ Н. Северов, Памятники грузинского зодчества, М. 1947. рис. 167, 169.

ფართოდ იყენებდნენ. სხვანაირად, რომ ვთქვათ, ღერეფანი დარბაზის ფუნქციას ასრულებდა, თუ მთლიანად არა უდიდეს ნაწილში მაინც. ადამიანის საქმიანობა წლის დროსა და დარბაზის მიხედვით ან დარბაზში, ან ღერეფანში წარმოებდა და ამის გამო ეს უკანასკნელი მთელი სახლ-სამყოფის აუცილებელ კუთვნილებას წარმოადგენდა.

5. მცირე მაღსახეობი

ვარძიის კომპლექსში, გარდა ზემოთ აღწერილი გამოქვაბულებისა, მცირე ეკლესიებიც გვხვდება. ეს ეკლესიები ვარძიის კომპლექსის ყოველ ნაწილში მდებარეობს და მათი რაოდენობა სადღისოდ 13-ია. ეს ეკლესიები, ისევე როგორც ღერეფების უდიდესი ნაწილი, კლდის ჩამონგრევამ იმსხვერპლა. ეკლესიები ძალიან მცირე ზომისაა და მათი სიგანე 2,5-დან—3,0 მეტრამდე მერყეობს, მათი სიგრძე კი 3,1-დან 4,4 მეტრამდე აღწევს.

ღღემდე მოპოვებული ყოველი ეკლესია თავისი გადაწყვეტით დარბაზულაა. თვით დარბაზი კვადრატს უახლოვდება; დასავლეთიდან კარი აქვს გაჭრილი, აღმოსავლეთიდან კი საკურთხევის აბსიდი აქვს, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებზე კამარაა გადაყვანილი. ცალკე შემთხვევებში კამარის დასავლეთ კედლებზე შეერთების ადგილი გამოყოფილია მოკუთხვით; ანალოგიური მოკუთხვის ზოლი კამარის აღმოსავლეთ მხრიდანაც არის გაკეთებული, რის გამო ასეთ შემთხვევაში საკურთხეველი გამოყოფილია დარბაზიდან ორსაპირიანი ტრიუმფალური თაღით. საკურთხეველი იშვიათად არის მკაფიო წრიული მოყვანილობის, უმეტესად მხოლოდ პირობითაა გადმოცემული აბსიდურ ფორმა (სურ. 45, 48). აღსანიშნავია აღმ. ნაწილის 48-ე და დას. ნაწილის 27-ე ეკლესიების აბსიდების ნალისებური მოყვანილობა, რომელიც მხოლოდ მისი ზომების გადიდების წადილით შეიძლება ავხსნათ (სურ. 63, 113). მცირე ნალისებურება შეიმჩნევა დას. ნაწილის 97-ე ეკლესიის აბსიდშიაც (სურ. 127). საკურთხეველი დარბაზის იატაკთან შედარებით ერთი საფეხურიანაა შემადგენელი და შუაზე, კედელზე მიყრდნობილი ტრაპეზი აქვს. აბსიდს კედელთან მერხი გასდევს მთელ სიგრძეზე ან მხოლოდ ნაწილობრივ. მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც მერხი სრულიად არ გააჩნია საკურთხეველს. მერხი გასდევს ეკლესიის კედლებსაც, ზოგჯერ მთლიანად და ზოგჯერ ნაწილობრივ. არის შემთხვევები, როდესაც ეკლესიის მარტივი ფორმები გამდიდრებულია გვერდითი თაღოვანი ნიშებით, რომელნიც ზოგჯერ ნახევარწრიული ფორმისა და კონქით დამუშავების გამო აფსიდურ მკლავებად გვევლინებიან (სურ. 119). ამ მხრივ გამოირჩევა აღმ. ნაწილის მე-2 ეკლესია, თავისი დახვეწილი ფორმებით და აბსიდური მკლავებით გამდიდრებული ინტერიერით. დაახლოებით ასეთივე გადაწყვეტით ხასიათდება აღმ. ნაწილის 48-ე ეკლესიაც, თუმცა მას სამხრეთის მკლავი არ გააჩნია და ჩრდილოეთის მკლავი სწორკუთხოვანი აქვს გეგმაში. მაგრამ დარბაზის სამხრეთ კედელში გაჭრილი დიდი ზომის სარკმლის ხორში ერთგვარად უპირისპირდება ჩრდილოეთის ნიშას სივრცეს და რამდენადმე აწონასწორებს ეკლესიის ინტერიერის მთელ კომპოზიციას.

ეკლესიები სინათლეს ღებულობენ სამხრეთის კედელში გაჭრილი სარკმლიდან, მაგრამ ცალკე შემთხვევებში სარკმელი არც გააჩნია. ვარძიის მცირე ეკლესიების უმეტესი ნაწილი მარტივადაა გადაწყვეტილი და არ ხასიათდება

ფორმების დახვეწილობით. რადგანაც მცირე ეკლესიები დერეფნებს უკავშირდებოდა, მათში შესვლა ამ დერეფნებიდან ხორციელდებოდა. კარები დერეფნის მხრიდან თაღოვანი ტიმპანებით იყო გამოშენებული. დასავლეთი ნაწილის 56-ე ეკლესიის კარის ტიმპანში მხატვრობის ნაშთიც კია შენარჩუნებული. რომელიც ხარების კომპოზიციას წარმოგვიდგენს (სურ. 111). ამ ეკლესიას ადგილობრივი მოსახლეობა „ლიტანიის ეკლესიას“ უწოდებს იმის გამო, რომ ჩრდილოეთის მხრიდან მას დამატებითი გასასვლელი აქვს გაჭრილი 52-ე დერეფნიდან 57-ე დარბაზში და ამიტომ ეკლესიის ირგვლივ შემოვლის საშუალებას იძლევა. საფიქრებელია, რომ ეს გასასვლელი შემდეგაა გაჭრილი. როდესაც ძველი გასასვლელი 52-ე დერეფნიდან 57-ე დარბაზის წინ მოთავსებულ დერეფანში ჩამოიწვრა. აქვე შევნიშნავთ, რომ ამ ეკლესიის საკუთხოველში კარია გაჭრილი მეზობელ გამოქვაბულთა ჯგუფის 57-ე დარბაზში. ეს კარი მერეა გამართული და საფიქრებელია ამას ეკლესიის გაუქმებაც მოჰყვა.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ისეთ მაგალითებზე, როდესაც ეკლესიაში შესვლა მოწყობილია საფანგებოდ გამოკვეთილი გამოქვაბულებიდან. 1955 წელს დასავლეთი ნაწილის გამოქვაბულთა გაწმენდის შედეგად მოპოვებული იყო 97-ე ეკლესია და 96-ე ეკედერი, მაგრამ ამ ეკლესიისა და ეკედერის მდებარეობა მეზობელ გამოქვაბულთა შორის მის მერმინდლობაზე მიგვიჩვენებს. გეგმაში იგი 93-ე—95-ე-ისა და 87-ე—90-ე გამოქვაბულთა ჯგუფებს შორის თითქოს ნაძალადევად არისო ჩასმული (სურ. 127—130). რადგანაც აქ ხსენებულ გამოქვაბულთა დონეზე ეკლესია ვერ მოუთავსებიათ, იძულებულები გამხდარან იგი უფრო დაბალ დონეზე გამოეყვითათ, რაც განაკვეთიდან ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ეკედერთან არსებული კიბეებიანი ასასვლელიც გადაუხალისებიათ, რისთვისაც იგი თლილი ქვებით ამოუშენებიათ; ხოლო მის ნაცვლად გამოუჭრიათ ახალი გასასვლელი, რომელმაც საცხოვრებელი უჭრედის 94-ე დარბაზის დამახინჩება გამოიწვია. თვით ეკლესია გამოირჩევა თავისი მკაფიო და მარტივი ფორმებით და შესასვლელი კარის ტიმპანში მოთავსებული რელიეფური ჯვრით. რელიეფური დიდი ჯვარი ეკედერსაც გააჩნია. ეს ჯვარი ეკლესიის შესასვლელ კართანაა გამოკვეთილი ეკედერის აღმოსავლეთ კედელზე. იგი დიდი ზომისაა. მკლავები რამდენადმე გაფართოებულია ბოლოებისაკენ და მოთავსებულია ჩაჭრილი ფონის მქონე მოჩარჩოებაში. ეკედერი გეგმით ოთხკუთხოვანია. ჩ-ა ნაწილში აქვს კიბე ეკლესიაში ჩასასვლელად. სამხრეთ კედელში არის კიბის საფეხურები ამოკვეთილი, რომელნიც შემდეგ აღმ. კედლის ზედა ნაწილშიაც გადადიან. თვით ეკედერის კედლები 0,7-მ-დან 1,8 მ-მდეა შემორჩენილი, ზედა ნაწილი კი ჩამოქცეულია. ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით ეკლესია თამარ მეფის დროის მშენებლობას უნდა მიეკუთვნებოდეს (სურ. 130). დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობაა აღმ. ნაწილის I სართულშიც. მე-2 ეკლესია უხერხულადაა ჩამჯდარი მთავარ A გვირაბის ქვეშ და მე-3 დარბაზს შორის (სურ. 45—46). ეს ეკლესიაც თამარ მეფის სამშენებლო ღონისძიებათა შედეგი უნდა იყოს, რადგანაც მთელ ამ კვანძის გეგმის გადაწყვეტაში ეკლესიას შემთხვევითი და გაუმართლებელი ადგილი უჭირავს. ეს ეკლესიაც წინა განხილული ეკლესიასავით დახვეწილი, მკაფიო ფორმებით გამოირჩევა და, როგორც აღვნიშნეთ, გააჩნია ნახევარწრიული ორი ნიშა. ზემოთქმულის მიხედვით, ეს ორივე ეკლესია ერთ დროსაა აშენებული. როგორცა ჩანს, მათ თამარის მიერ დაწესებული მონასტრის ე. წ. კარიის ეკლესიების მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

მეორე ეკლესია, რომელსაც ეკედერი გააჩნია, იმყოფება ვარძიის დას. ნაწილის დას. კიდეზე. იგი ზედა სართულშია მოთავსებული იქ, სადაც კომპლექსში წყალსადენი შემოდის. ეს 27-ე ეკლესია, ანუ ანანაურისა, გამშვენებულია მხატვრობით და დასავლეთიდან მოზრდილი გამოქვაბული ახლავს, რომელიც მისთვის ეკედერის მოვალეობასაც ასრულებს. კლდიდან ჩამოცურებული დიდი ლოდის გვერდით შექმნილი შესასვლელის საშუალებით შეიძლება ამ 26-ე გამოქვაბულში მოხვედრა (სურ. 113). მას წინა კედელი ჩამოქცეული აქვს და ახლა ზემოხსენებული ლოდი მის მაგიერობას ასრულებს. გამოქვაბულის ზედაპირი სუფთადაა ნათალი. ჩრდილოეთის კედელში გამოკვეთილია დიდი ნიშა. ნიშას საპირიანი სამყურა თალი აქვს. მისი შუა თალი შეისრულია (სურ. 112). ნიშას აქვს ხის ძელების ბუდეები, რომლებშიაც სამი სვეტი ყოფილა ჩამაგრებული, შესაძლებელია ხის მოჩარჩოებაც ჰქონოდა. გამოქვაბულის დასავლეთის კედელში ჩვეულებრივი თალიანი ნიშაა. საყურადღებოა აღმოსავლეთის კედელი მისი ფართო და მაღალი, მაგრამ არაღრმა ნიშა თალიანია, ხოლო მის შუაში თაღოვანი ტიპის დამკვეთი ეკლესიაში შესასვლელი კარია გაკრილი. მთელი ეს ნაწილი შელესილობითაა დაფარული და მოხატული (სურ. 114—115). კარის ჩრდილოეთით ქტიტორის პორტრეტია გამოსახული, რომელსაც ეკლესიის კარისაქენ ხელები აქვს გაწვდილი და მაყურებლისაქენ მეოთხედიტაა მობრუნებული (სურ. 115). მას გრძელი სამოსელი აცვია; მხარზე და წელზე მოსარტყამი აქვს, რომელიც ხელზეა გადაკიდული. სახე წვერულვაშიტაა მოსილი და თავი გვირგვინით დაბურული. ეს მეფის სამოსელში გამოხატული ფიგურა დაუმთავრებელია, ზოგან საღებავიც არ არის დადებული. მეფის სამოსელში გამოხატული ქტიტორი თავისი ზომებით სხვა მხატვრობის ფიგურებტან შედარებით იმდენად დიდია, რომ საერთო მასშტაბიდან ამოვარდნილიტაა. ყურადღებას იპყრობს გამოქვაბულის ამ კედლის ჩრდილოეთის მხარეზე მოთავსებული, აგრეთვე, დაუმთავრებელი მხატვრობაც. მხატვრობა ფერები, ნახატობით, ჩრდილ-სინათლის გადმოცემისა და ხატვის მანერით მიეკუთვნება XVI ს-ის პირველ ნახევარს.

თვით ეკლესია, რომარც აღენიშნეთ, დარბაზულია და თავისი ზომებით სხვა ეკლესიებისაგან არ გამოირჩევა. მთელი ეკლესია მოხატულია ათორმეტი დღესასწაულის კომპოზიციებით, რომლებსაც მარტო ბერძნული წარწერები ახლავს²¹. მხატვრობის პერსონაჟების უბროპორციო ფიგურები, მძაფრი, არა ბუნებრივი მოძრაობა, კონტურების მკვეთრი ხაზებით მოფარგვლა, კუთხოვანი პეიზაჟი ამ მხატვრობას XV—XVI ს-ტა მიჯნით ატარიღებს (სურ. 116). ამავე ხანში უნდა გამოეკვეტათ თვით ეს გამოქვაბულებიც. ამ თარიღს კარგად უდგება ეკედერის რთული მოწერილობის თაღიც, ამის მიხედვით, ეს ეკლესია ეკედერთან ერთად, აგრეთვე, XV — XVI სს-ის მიჯნის ნაგებობად ჩანს.

6. საჯინიგოვანი

ზემოხსენებულ გამოქვაბულტა ვარდა ვარძიაში გვეგულება. ისეთი გამოქვაბულებიც, რომელნიც თავისი ხასიათიტა და დანიშნულებით განხილული სახლ-სამყოფებისაგან განსხვავდება. ამ გამოქვაბულტა შორის არის საჯინი-ბოები ან ბოსლები, რომელნიც მეცნიერული თვალსაზრისით საყურადღებო ნაგებობებს წარმოადგენს.

²¹ თ. ყაუხჩიშვილი, დას. შრ., გვ. 310—317.

ერთი საჩინიზო იმყოფება კომპლექსის დასავლეთ კიდეზე, დაბლა, მიწის პირად. გამოქვაბულის წინ მიწის ზოლის გათხრის შედეგად აქ ნაგებობის ახალი ნაშთებიც აღმოჩნდა (სურ. 120—123)²². 3ე-3 გამოქვაბული, თვით საჩინიზოს წარმოადგენს და გეგმით ოთხკუთხედს წაგავს. მისი ზურგის კედელი ტეხილია და დასავლეთ ნაწილში უფრო ღრმადაა შეჭრილი, ამის გამო საჩინიზოს სიგრძე დასავლეთ ნაწილში 8,3 მ-ს შეადგენს, ხოლო აღმოსავლეთ ნაწილში—7.5 მ-ია, წინა ნაწილში კი 6,7 მ. გამოქვაბულს იატაკის შუა ნაწილი დაახლოებით 0,8 მ-ით შემადლებულია. ამ შემადლების წინა მხარეზე ორი სვეტია კლდისაგანვე გამოკვეთილი. სვეტებს შუა კიბეებიანი ასასვლელია მოწყობილი, რომლის დახმარებით შემადლებულ ნაწილში მეჩინიზებს ასვლა შეეძლო. ამის გარდა, ამ შემადლების ორივე მხარეს ბაგებია ამოკვეთილი, რომელთა სიგრძე 4.6 მ-ია. ბაგის ყუთი სიგანით საშუალოდ 0,4 მ-ია, სიღრმით კი 0,3 მ., ხოლო განივ კვეთში ტრაპეციას წაგავს. შუა შემადლებული ნაწილი საჩინიზოს ორ ნაწილად ჰყოფს, რომელიც პირუტყვის სადგომებს წარმოადგენს. მათი სიგრძე 4.3 მ-ს და სიგანე 2,0 მ-ს შეადგენს საშუალოდ, ხოლო სიმაღლე—2,1 მ-ს. ჰერო შუაზედ რამდენადღე მალაა ათილი, რათა აქ 2,3 მ-ის სიმაღლე შექმნილიყო, საყვებით დატვირთული მეჩინიზის თავისუფალი მოძრაობისათვის. საჩინიზოს იატაკი და ჰეროც დაქანებულია კარისაკენ, რომელიც სამხრეთის კედელშია გაჭრილი. ეს ქანობი 7%-ს შეადგენს, რაც ხელს შეუწყობდა საჩინიზოს გაშენებას. საჩინიზოს წინა კედელში, კარის გარდა, აღმოსავლეთ მხარეს სარკმელია მალა გამოკვეთილი. დასავლეთ ნაწილში, აგრეთვე წინა მხარეს, კედლებსა და ჰერს ხის ძელების ჩასამაგრებლად ბუდეები გააჩნია. შესაძლებელია, რომ აქ გამართული შემოდოება პირუტყვის გამოცალკევებით მოთავსებისათვის იყო განკუთვნილი. ბაგის გვერდის კედელში ცხენების დასაბმელად სასაბლეებია ამოჭრილი. აღსანიშნავია ცხენების ლატნებით განცალკევებისათვის საგანგებო ბუდეები, რომელნიც გვერდის კედელშია და ბაგების გარე პირზედაცაა გამოკვეთილი. ყურადღებას იპყრობს ზურგის კედელთან ჩაკვეთილი მცირე ღარები, რომელნიც შუა შემადლებულ ნაწილში ზურგის კედელს გაჰყვება საბაგე ყუთების შემოვლით და შემდეგ შუაზე იყრის თავს. აქვეა კლდის დიდი ბზარი, რომელიც ჩანს წყლითაა შეკმული. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად ტაძრის წყაროს მსგავსი მეორე წყარო აქაც ყოფილა. მისი დაკარგვა გამოწვეული უნდა იყოს 1283 წ. მიწის ძვრით, რომელმაც კლდის ქარაფის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩამოაქცია და ამით მისი მკვებავე ბუნებრივი ბასეინიც მოშალა. აღსანიშნავია, რომ ტაძრის წყაროს ასეთი ბასეინი მნიშვნელოვნადაა დაშორებული კლდის ქარაფს და დღესაც მთელადაა დარჩენილი. ამავე მიწისძვრამ კლდის მასივში ბევრი ახალი ბზარიც წარმოშვა, რომელთაც წყაროს დინებისათვის სრულიად სხვა მიმართულება შეეძლოთ მიეცათ. ამგვარად, წყაროს აქ გაქრობა მოულოდნელი არაა. რაც შეეხება თავისდროზე საჩინიზოში წყლის გამოყენებას ვფიქრობთ, რომ იგი სისუფთავის დაცვას ემსახურებოდა, რაც კარგად ჩანს ცხენების სადგომების შუა ზოლზე წყლის სადენი, ღარისებური ჩაღრმავებით, ცხენების ფეხებს შუა წყალი გამუდმებით დიოდა და თან სიბინძურეც გამოჰქონდა. აღსანიშნავია, რომ წყალი აქ ისე უხვად მოდიოდა, რომ მის თავმოყრას არცა სცდილან, პირიქით შუაზე მოთავსებულ შემადლებულ ნაწილში გამოსულ წყალს აქვე აგროვებ-

²² არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა ო. დამბაშიძემ, თ. ტატიშვილის და ო. თოთლაძის მონაწილეობით, 1957 წ. ზაფხულში.

დნენ და კარისაქენ ცალკე გაჰყავდათ. ამ საჩინბოს გეგმის გადაწყვეტის მიხედვით. 8—10 ცხენს გვერდით ორ სადგომში ათავსებდნენ ისე, რომ პირუტყვებს. თავი შიგნით ჰქონდათ მიქცეული. რაც შეეხება მეჩინბებს, იგი შუა შემალღებაზე მოძრაობდა და ცხენებს ბაგებში საქმელს უყრიდა. აღსანიშნავია, რომ ჯარბის XII ს-ის საჩინბოს გეგმის ეს ორგანიზაცია ევროპის ზოოტექნიკაში XVIII—XIX საუკუნეებში ლეზულობს ვაზრცელებას და შემდგომ განვითარებას.

საჩინბოს გარეთ კლდის ქარაფის გაყოლებაზე თარო-თახჩების ნაშთები გამოკვეთილი, ხოლო საჩინბოს დასავლეთით მცირე, წინიდან ღია 1-ლი გამოქვაბულია მოთავსებული. მისი ზომა $3,7 \times 3,1$ მ-ს შეადგენს, სიმაღლე კი 2,1 მ-ს. ამ გამოქვაბულის უკან მოთავსებულია მე-2 გამოქვაბული, რომელიც $4,9 \times 4,4$ მ-ის სიდიდისაა და სიმაღლე 1,8 მ აქვს. საფოქრებელია, რომ ეს გამოქვაბულები პირუტყვის საკვების შესანახს წარმოადგენდეს.

აღნიშნულ გამოქვაბულთა ზემოთ მოთავსებულია მე-5—მე-14 გამოქვაბულთა ჯგუფი, რომელიც II სართულადაა მისაჩნვეი. ამ გამოქვაბულებისაქენ შემოპართით (პანდუსით) მიმართული მე-13 გვირაბით შესაძლებელია მე-6 და მე-8 ღია ბაქანზე მოხედრა. ახლა თვით გვირაბის ჩრდილოეთი ნაწილია მართო დარჩენილი, მისი დასაწყისი და სამხრეთი ნაწილი კი ჩამონგრეულია. მე-6 და მე-8 ღია ბაქანი თავდაპირველად გადახურული დერეფანი უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ როდესაც თავის დროზე აქ კლდოვანი ქერი ჩამოიქცა, კლდეში ხის კოჭების ჩასადგმელი ბუდეები გამოუკვეთიათ და დანგრეული კლდოვანი ქერი ხის ბანიანი გადახურვით აღუდგენიათ. მე-8 დერეფნის უკან მოთავსებულია მოზრდილი $5,8 \times 6,0$ მ-ის მე-9 გამოქვაბული, მას გვერდის კედლების გაყოლებით ორი მერხი გასდევს, რომლებსაც სასაბლეები და ოდნავ ჩაკეტილი ორმოები აქვს. გამოქვაბული, წინა კედელში გაჭრილი ორი დიდი ღიალით, დერეფნისაქენაა გახსნილი. ზურგის კედლის დასავლეთ ნახევარში წყლით შეკმული ბზარის არსებობითა და წინა კედლის აღმ. კუთხესთან იატაკის პირად ჩაჭრილი წყლის გამყვანი ხერგლის მიხედვით აქაც თავის დროზე წყაროს უნდა ედინა. გამოქვაბულის შედარებით დაუდევარი ნაკეთობა, მცირე ქანობის აქ მისასვლელი გვირაბი, მერხებში გამოკვეთილი სასაბლეები და სხვა ნიშნები გვაფიქრებინებს, რომ იგი საქონლის სადგომად იყო განკუთვნილი. ამ გამოქვაბულის დასავლეთით მოთავსებულია მცირე ზომის მე-7 გამოქვაბული. მას ზურგის კედელი ტეხილი, აქვს, გააჩნია თახჩები, თაროები და სასაბლეები, აგრეთვე განიერი კარი, რომელიც წინა კედელში მე-6 დერეფნისაქენაა გაჭრილი. გამოქვაბულის აღმოსავლეთი კედლის წინა მხარე დაზიანებულია და ახლა იგი მე-9 გამოქვაბულისაქენ გასასვლელს მოგვაგონებს. მე-6 დერეფნის დასავლეთით და 1,0 მ-ის შემალღებით გამოკვეთილია მე-5 გამოქვაბული. მას წინა მხარე ჩამონგრეული აქვს, ხოლო გადარჩენილი ზურგის კედელში ხის ძელებისა და ტიხრების ჩასამაგრებელი ბუდეები გააჩნია. გამოქვაბულს ქერი თავისებური ჰქონია, რაც ჩრდილოეთის კედელთან გადარჩენილი ნაწილიდან ჩანს. გამოქვაბულის ქერი 1,6 მ-ის სიმაღლიდან საფეხურებად მალღდება $3,4$ მ-ის სიმაღლემდე. აღმოსავლეთ ნაწილში მე-8 დერეფანი ვიწრო გასასვლელით დაკავშირებულია მე-10 გამოქვაბულთან. ამ გამოქვაბულის სამხრეთი მხარე ჩამონგრეულია; მას დასავლეთ ნაწილში მე-13 გვირაბისაქენ გაჭრილი კარის ფრაგმენტი გააჩნია. გამოქვაბულის სიმაღლე 1,75 მ-ს შეადგენდა. მას აღმოსავლეთ ნაწილში უერთდება ღრმა ნიშას მსგავსი მე-12 განყოფილება. დას. ნაწილში გამოქვაბული კარით უკავშირდება მე-11 გამოქვა-

ბულს, რომელსაც იატაკში ოთხი კურჭლის ჩასადგმელი მცირე ორმო აქვს. ამ გამოქვაბულის სიმაღლე 1,75 მ-ია. აღსანიშნავია მე-10 გამოქვაბულის ზემოთ მოთავსებული კიდევე ერთი მე-14 გამოქვაბულის ნაშთი, რომელიც მხოლოდ ჩრდილოეთის მცირე ნაწილსა წარმოადგენს. გამოქვაბულის კედლებს სუფთად ნათალი მერხი გასდევს, რომელიც გვერდს კედლების გაყოლებით ჩვეულებრივი სიგანისაა. ზურგის კედელთან კი 0,85 მ-მდე განივრდება. მერხის ეს ნაწილი საწოლს მოგვაგონებს, მაგრამ ახლა იგი შემდეგ დროინდელი ღრმად ჩაჭრილი კვრითაა გადამახინჯებული. გამოქვაბულის იატაკის დოხე მე-10 კვების იატაკიდან 2,3 მ-ით მაღლაა. თვით გამოქვაბულის სიმაღლე 2,8 მ უნდა ყოფილიყო. მართალია გამოქვაბული ძალიან დაზიანებულია. მაგრამ შემორჩენილი ნაწილები ფაქიზადაა აქვს ნათალი და ჩანს ცალკე საცხოვრებელს წარმოადგენდა. საჩინბოს ჯგუფის ეს გამოქვაბულები ერთ საქმიანობასთან დაკავშირებულად ჩანს და X.II ს-ის ქართული სოფლის მეურნეობის შესწავლისათვის საგულისხმო მასალას უნდა წარმოადგენდეს.

მეორე საჩინბო, ან შეიძლება ბოსელი, იმყოფება სამრეკლოსაკენ მიმავალი ბილიკის დაბლა, სამრეკლოდან დაახლოებით 50 მ-ის დაცილებით და დასავლეთით (სურ. 124). გამოქვაბულთა ჯგუფი, სადაც ეს საქონლის სადგომია მოთავსებული, წარმოადგენს ჩვეულებრივ საცხოვრებელ უჯრედს წალოიანი 49-ე დარბაზით. თვით საჩინბო მერეა გამართული თავდაპირველ 50-ე საუნჯეში, რომელიც ფართობის გაზრდის მიზნით 6,2 მ-მდე გაავანოვრეს. ზურგის კედლის ზედა ნაწილიც შემდეგში უფრო ღრმადაა ჩაჭრილი ბაგის გამოსაკვეთად. ბაგის სიგრძე 4,9 მ-ს უდრის, სიგანე—0,5 მ-ს და სიღრმე—0,3 მ-ს. ბაგის ზედა ნაწილი იატაკიდან 0,55 მ-ით არის დაცილებული. საუნჯის გადაკეთებით მიღებული საჩინბო, ჩანს, იმდენად მცირე ყოფილა თავისი მოცულობით, რომ ჰაერის ცვლის გაზრდისა და ამით პირუტყვთა მიერ შექმნილი სიმზურვალის შემცირების მიზნით დარბაზის წალოს ზურგის კედელიც კი გაუჭრიათ. სახლ-სამყოფის ამგვარი გადაკეთება მაშინ მომხდარა, როდესაც ვარძია მიწისძვრით დაინგრა და მიმოსვლა დახურული გვირაბის ნაცვლად ღია გზებით ხორციელდებოდა. ამ ახალი სამიმოსვლო საშუალებით თავისუფლად შეიძლებოდა პირუტყვის აყვანა ვარძიის ამ ნაწილში მაინც. ზემოთქმულის მიხედვით ამ მეორე საჩინბოს მოწყობა შესაძლებელია XIV საუკუნის შემდგომ ხანას მივაკუთვნოთ.

7. ზომიერად საცხოვრებლის შესწავლის საკითხი

ვარძიის დასავლეთი ნაწილის ის გამოქვაბულები, რომელნიც სამრეკლოს, ხევის დასავლეთ მხარეს აპყვებიან, ჩვენს ყურადღებას იპყრობენ თავისი გეგმის გადაწყვეტით, რომელიც განსხვავებულია ვარძიის მთელი მშენებლობისათვის მიღებული საცხოვრებელი უჯრედისაგან. ამ გარემოებამ ჩვენ გვაძლავს ეს გამოქვაბულები გამოგვეყო და გარჩევის ცალკე საგნად გავგეხად. აღნიშნული საცხოვრებლები გამოგვეთილა ქარაფიდან კონცხის მაგვარად გამოწეულ კლდეში. მას აღმოსავლეთით სამრეკლოდან ჩამოჭრილი ხევი ჩამოედს, ხოლო დასავლეთით ჩრდილოეთით მიმართული მძაფრი შეტეხვა საზღვრავს (სურ. 125—126).

I-ლი სართული, რომელიც 87-ე — 104-ე გამოქვაბულისაგან შედგება, იმყოფება ქარაფის პირად და სიგრძით 23 მ-ს აღწევს. (სურ. 127—130). ამ სართულის გამოქვაბულები შედარებით კარგადაა დაცული, მხოლოდ სინოტივისაგან ზედაპირი ჩამოფეხეტილი აქვს. ზოგს მეტად და ზოგს ნაკლებად. ქარაფის პირზე მოთავსებულ 87-ე, 93-ე, მე-100 და 101-ე გამოქვაბულს წინა ნაწილი ჩამონგრეული აქვს და თვითონაც მნიშვნელოვნად არის დაზიანებული. მხოლოდ 104-ე გამოქვაბულს წინა კედლის ქვედა ნაწილი აქვს შემორჩენილი და კერის ჩრდილოეთი მხარე. ეს სართული შედგება სამი: 87-ე — 91-ე, 93-ე — 98-ე და 101-ე—104-ე გამოქვაბულთა ჯგუფისაგან. საგულისხმოა ამ ჯგუფებს შორის არსებული ღონეთა დიდი სხვაობა, რომელიც 1,8 მ-დან 1,5 მ-მდე წელადგენს. ამასთანავე ერთად განაპირა—87-ე—90-ე და 101-ე—104-ე გამოქვაბულთა ჯგუფები დაახლოებით ერთ ღონეზე იმყოფება, მათ შორის მოთავსებული ჯგუფი კი მნიშვნელოვნად დაბლაა. კურადღებას იპყრობს 101-ე — 104-ე გამოქვაბულთა ჯგუფის გეგმის სრულიად თავისუფალი გადაწყვეტა, გამოქვაბულთა შესამჩნევად მცირე ზომები და ფორმა, რაც ვარძიაში შემუშავებული მკაფიო გეგმის საწინააღმდეგოა. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ ეს გამოქვაბულები XII ს-ზე გაცილებით უფრო ადრე გამოუყვეთიათ. აღდგენილი სახით ეს გამოქვაბულები წარმოგვიდგება საცხოვრებლად. რომელსაც 101-ე დერეფანი და 102-ე საცხოვრებელი გამოქვაბული გააჩნია. ამ გამოქვაბულის უკან კი 103-ე გამოქვაბულია, რომელიც ზომებით წინა გამოქვაბულისაგან არ გამოირჩევა. ამ გამოქვაბულს ოთხი ერთად თავმოყრილი ჭურჭლის ჩასადგმელი მცირე ორმოც კი აქვს, რითაც იგი საუნჯეს მოგვაგონებს. რაც შეეხება 104-ე გამოქვაბულს, რომელიც 102-ე გამოქვაბულის დასავლეთითაა მოთავსებული, იგი მკაფიო ფორმას მოკლებულია და 102-ე გამოქვაბულთან კარითაა დაკავშირებული. გამოქვაბული თავის მხრივ გაყოფილია კარიანი კედლით ორ არათანაბარ ნაწილად. დასავლეთის ნაწილს აქვს მოზრდილი სარკმელი და სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ქარაფისაკენ გაჭრილი ხვრელი, რომელიც იატაკის ღონეზეა მოთავსებული. ეს გამოქვაბული საპირფარეოშოდ არის მისაჩნვეი. 87-ე—91-ე გამოქვაბულთა ჯგუფი სართულის აღმ. კიდეზეა მოთავსებული და სამარეკლოს ზეეს ესაზღვრება. იგი 101-ე—104-ე გამოქვაბულთა ღონეზე 22 სმ-ით მაღლაა. ეს გამოქვაბულთა ჯგუფი ერთგვარად ვარძიაში მიღებულ საცხოვრებელ უჯრებს მოგვაგონებს. მაგრამ მნიშვნელოვანი თავისებურებითაც ხასიათდება. მისი 87-ე დერეფანი ძალზე გაშლილია სიგანეზე. 88-ე დარბაზს წინა მხარეს სრულიად უჩვეულო პატარა 91-ე გამოქვაბული და წაღო აქვს. ხოლო 90-ე საუნჯე 89-ე გამოქვაბულის აშუალებით უკავშირდება დარბაზს. ყოველივე ეს და აქ მაღლა ასასვლელი 92-ე გვირაბის არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ აქაც ძველი გამოქვაბულები უნდა ყოფილიყო. გიორგი მეფის დროის მშენებლებმა, ეტყობა, ეს ძველი გამოქვაბულები გადააკეთეს და საცხოვრებელი უჯრედის შემუშავებულ გეგმას დაუახლოეს, რის გამო მან ჩვეულებრივი, მკაფიო სახე კედარ მიიღო. თავდაპირველი სახით აქ არსებული ჯგუფი წარმოგვიდგება 87-ე დერეფნისა და 88-ე საცხოვრებელი გამოქვაბულების სახით. რაც შეეხება მცირე 91-ე გამოქვაბულს, იგი 88-ე გამოქვაბულთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. აღსანიშნავია ქარაფის პირთან. ამ ჯგუფის აღმოსავლეთით, ოვალური ორმოს ნაშთი, რომელიც ყოვლად შესაძლებელია თავის დროზე სახორბლე ხაროს წარმოადგენდა. აქვე აღვნიშნავთ ეკლესიის 96-ე ეკვდრის სამხ.-აღმ. კედლების ზემოთ გამოთლილი და შემდეგ გაუ-

ქმებული კიბის შესახებ, რომელიც ჩვენ თავდაპირველი მალა ასასვლელი გვირაბის ნაშთად მიგვაჩნია. ამ ეკვდერის სამხრეთი კედლის დასავლეთ მხარეს გააჩნია კიდევ სწორკუთხოვანი ჩანაჭერი, რომელიც ეკვდერისათვის სრულიად გაუმართლებელია. ეს სწორკუთხოვანი ჩანაჭერიც გვირაბის ნაშთად ჩანს. ეტყობა აქედან გვირაბის საშუალებით განხორციელებული იყო 87-ე და 101-ე დერეფანს შორის კავშირი. ამგვარად, ჩვენ ეს ორი ჭგუფი I-ლი სართულის გამოქვაბულთა შორის უძველესად მიგვაჩნია. ამ ჭგუფებს შორის შედარებით თავისუფალი ადგილი, ვარძიაში გიორგი მეფის ბრძანებით წამოწყებული დიდი მშენებლობის დროს, გამოუყენებით და 93-ე — 95-ე გამოქვაბულთა ჭგუფი გამოუყვეთიათ. იმის გამო, რომ ამ გამოქვაბულთა ზომები ძველ გამოქვაბულთან შედარებით მნიშვნელოვნად დიდი უნდა. ყოფილიყო, ახალი გამოქვაბულები დაახლოებით 1,5 მ-ით დაბლა მოათავსეს. გამოკვეთის დროს მეზობელ გამოქვაბულთა მდებარეობასაც გაუწიეს ანგარიში, რაც კარგად ჩანს 94-ე დარბაზის დას. კედლისა და 102-ე — 103-ე გამოქვაბულთა აღმ. კედლების მიმართულებიდან. ეს ახალი საცხოვრებელი უჩრდო შედგება წალოიან 95-ე დარბაზისაგან კამაროვანი ქვით და დამახასიათებელი საუნჯისაგან, რომელიც წესისამებრ დარბაზის უკანა მოთავსებული. ვიწრო 93-ე დერეფანიც წინა დროის ნაშთების ანგარიშის გაწვეითაა გამოკვეთილი. ამგვარად, ჩვენ აქ გვეგულება ჩვენთვის ცნობილი საცხოვრებელი უჩრდოს დახვეწილი გეგმის ერთ-ერთი მაგალითი. რაც შეეხება 97-ე ეკლესიას, იგი მომდევნო ხანის, თამარ მეფის დროის მშენებლობის ნაყოფია.

ამგვარად 1-ლი სართულის 87-ე — 104-ე გამოქვაბულებიდან 101-ე — 104-ე და 87-ე — 88-ა — 88-ბ გამოქვაბულთა ჭგუფი ძველი ნაგებობებია და მათი დათარიღება, თუნდაც მიახლოებით, დღესდღეობით ძნელია და მოითხოვს არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას. 93-ე — 95-ე გამოქვაბული საცხოვრებელი უჩრდოს გეგმაზეა აგებული და თავისი ზომებით, ფორმებით და ხეროთმოძღვრული სამკაულით გიორგი მეფის დროს აშენებული გამოქვაბულების მსგავსია და ამ სართულს 1156—1184 წლებში შეემატა. ამავე დროს მოხდა ძველი გამოქვაბულების აღდგენა 87-ე — 91-ე გამოქვაბულთა გამოკვეთა. მომდევნო ხანებში თამარ მეფის მიერ აქ, მონასტრის დაარსებასთან ერთად, შენდება 97-ე ეკლესია, 96-ე ეკვდერი და 98-ე გამოქვაბული.

შემდეგი გამოქვაბულები, რომელნიც ამ მხრივ საყურადღებო III სართულზე მდებარეობენ (სურ. 131 — 132). აქ არსებულ 118-ე—128-ე გამოქვაბულთაგან, 125-ე — 128-ე ქვაბი დასავლეთ კიდეზეა მოთავსებული და, ჩანს, ერთ დამოუკიდებელ სახლ-სამყოფს წარმოადგენს. მათგან ქარაფის პირზე მოთავსებულია 125-ე დერეფანი, რომელსაც წინა ნაწილი ჩამონგრეული აქვს. მისი დასავლეთი ნაწილი ცალკე გამოქვაბულადაა ჩანს და აღდგენაში 125-ე გამოქვაბულად არის აღნიშნული. 126-ე გამოქვაბული საცხოვრებელი დარბაზია. იგი გეგმაში რამდენადმე ტრაპეციის წააგავს, წინა აღმ. ნაწილში მორკალური გაგანიერებით. მისი საშუალო ზომებია 4,0×4,7 მ, ხოლო სიმაღლე — 2.0 მ. დარბაზის გვერდის კედლებში თითო ნიშაა გამოკვეთილი, დასავლეთით მოზრდილი, აღმ-ით კი მომცრო, მაგრამ იატაკის პირამდე დასული. იატაკში ორი სუნდოიანი კერაა ამოკვეთილი, შუაზე დიდი და აღმ-ეთ ნიშასთან მცირე. ზურგის კედელში სხვადასხვა ზომის თაჩნებია ამოკვეთილი, მათ შორის საჭრაქეებიც. ეს თაჩნები მკაფიო ფორმებით არ ხასიათდება. აღმ. ნიშას თავზე გამოკვეთილია მკაფიო ფორმის მომცრო თაჩა, რომელსაც ოდნავ ჩაკვეთილი

თაღვანი საპირეც აქვს. იგი სხეებს არ წააგავს, მერმინდელის შთაბეჭდილებას ტოვებს და სახატე უნდა იყოს. ზურგის კედელში კიდევბზე ორი კარია გაჭრილი 127-ე და 128-ე დამხმარე დანიშნულების გამოქვაბულში შესასვლელად. რომელნიც საუნჯეებს წარმოადგენენ. 127-ე საუნჯე გეგმაში წრეს უახლოვდება, რომლის დიამეტრი 1,7 მ-ს უდრის. სიმაღლე კი 1,4 მ-ს შეადგენს. 128-ე საუნჯე უფრო მოზრდილია, გეგმაში წრეს წააგავს, რომელსაც ცალი მხარე წაკვეთილი აქვს. მისი ზომებია: $2,1 \times 1,5$ მ, სიმაღლე — 1,7 მ. ეს სახლ-სამყოფი 101-ე — 104-ე გამოქვაბულთა ჯგუფიდან 7,2 მ-ით მაღლა და მის თავზეა მოთავსებული; გზა გვირაბით მიემართებოდა 1-ლი სართულის 67-ე დერეფნიდან. რომელიც 96-ე ეკვდერის შემოვლით 105-ე ბაქანს აღწევდა და შემდეგ მძაფრი მოხვევით 125-ე დერეფნისაკენ მიემართებოდა. ამ სახლ-სამყოფში საგულისხმოა საცხოვრებელი გამოქვაბულის — დარბაზისა და საუნჯეების გამოყოფა. საყურადღებოა თვით დარბაზში დიდი ნიშებისა და თახჩების მოწყობა. აგრეთვე ცალინდრული ორმოების სახით კერების გამართვა. რაც შეეხება წინა მხარეზე მოთავსებულ დერეფანს და 125-ე გამოქვაბულს, გადაწყვეტის მხრივ 1-ლი სართულის 101-ე — 104-ე გამოქვაბულთა ჯგუფის გადაწყვეტას მოგვაგონებენ. მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აქ 125-ე გამოქვაბული დერეფანთანაა დაკავშირებული. ეს საცხოვრებელი ჯგუფიც გეგმის თავისუფალი გადაწყვეტით. გამოქვაბულთა მცირე ზომებით და ნაკვეთობით XII ს-ის მშენებლობაზე გაიკლებით ადრე უნდა იყოს გამოკვეთილი. უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს ნაგებობა ერთბაშად არ გამოკვეთილა, არამედ ხანთა განმავლობაში მას თანდათან აუმჯობესებდნენ და აფართოებდნენ. ამაზე უნდა მიგვითითებდეს ზურგის კედლის შედარებითი სისწორე, წინა ნაწილში აღმოსავლეთით მოთავსებული გაგანივრება. დაუმთავრებელი 128-ე საუნჯე და სხვა, რაც ბინათმშენებლობათვის დამახასიათებელია.

შემდეგი ჩვენთვის საგულისხმო საცხოვრებელი 133-ე — 135-ე გამოქვაბულსაგან შედგება. იგი 125-ე 128-ე გამოქვაბულთა ჯგუფის თავზე 3,59 მ-ით მაღლა მოთავსებული IV სართულზე (სურ. 125). 133-ე გამოქვაბულს წინა მხარე დაკარგული აქვს. ხოლო აღმ. კედლის მხოლოდ მცირე კვალი იატაკზე დარჩენილი. 134-ე გამოქვაბულს მხოლოდ წინა კედლის კვალი აქვს შერჩენილი და აღმ. კედლის ზურგის კედელთან მდებარე ნაწილი. შედარებით კარგადაა დაცული ზურგის ნაწილი და 135-ე გამოქვაბული. ამ ნაშთების მიხედვით აღდგენილი სახლ-სამყოფი წარმოგვიდგება 133-ე დერეფნით, 134-ე დარბაზით და 135-ე საუნჯით. ქარაფის პირზე მოთავსებულ დერეფანს დას. ნაწილში განცალკევებული. მაგრამ მასთან დაკავშირებული გამოქვაბული გააჩნდა თავის დროზე, რომელიც შესაძლებელია საპირფარეშოს წარმოადგენდა. დარბაზი გეგმით შედარებით სწორი მოყვანილობის $4,5 \times 4,6$ მ-ის ოთხკუთხედი. რომელსაც დას. კედელში მოზრდილი და იატაკამდე ჩაჭრილი ნიშა აქვს. ამის გარდა, აქვს სხვადასხვა ზომის დაუდევრად ნაკვეთი თახჩები. მაგრამ ჩვენთვის ყველაზე საგულისხმოა, ზურგის კედლის აღმ. მხარეს გამოკვეთილი მოზრდილი ნიშა საწოლით. ზურგის კედელს, აგრეთვე საუნჯეს შუაზე შესასვლელი კარი აქვს გაჭრილი. საუნჯე გეგმით მკაფიო მოყვანილობას მოკლებულია და იატაკს კედლის გაყოლებით ჭურჭლის ჩასადგმელი ორმოები აქვს ამოჭრილი. ნაკვეთობით და ფორმებით მთელი ეს საცხოვრებელი ერთეული ნამუშევრის სახეს ატარებს. ამ საცხოვრებელში მისასვლელად საფიქრე-

ბელა გვირაბი იყო გამოკვეთილი III სართულის 118-ე დერეფნიდან.

ბოლოს საჭიროა VII სართულის 143-ე — 147-ე გამოქაბულის შესახებაც აღვნიშნოთ ის, რომ გამოქაბულთა ეს ჯგუფიც თავისი ნაკვეთობისა, ზომებისა და ფორმების მიხედვით ზემოთ აღწერილი სახლ-სამყოფების უძველეს სახეს უახლოვდება. გამოქაბულთა დაზიანების გამო ამ კვანძის აღდგენა მხოლოდ მიხსლოებითი ვარაუდით არის შესაძლებელი, რაც აღდგენით ნახაზშია მოცემული (სურ. 125).

ზემოთ აღწერილ სახლ-სამყოფებს თვალი რომ გადავავლოთ, ჩვენთვის შესაძენევი იქნება მასში ჯერ სარჩო-საბადებლის შესანახად ცალკე კუთხის გამოყოფა. როგორც ეს I-ლი სართულის 103-ე გამოქაბულში შევნიშნეთ, შემდეგ კი სარჩო-საბადებლისათვის ცალკე გამოქაბულის დათმობა. III სართულის 126-ე საცხოვრებლის უკან იკვეთება ჯერ ერთი ასეთი სარჩო-საბადებლის შენახვისათვის განკუთვნილი გამოქაბული, შემდეგში კი, ჩანს. როდესაც თავისი ფართობით ერთბა გამოქაბულმა ვერ შეძლო მოთხოვნილების დაკმაყოფილება. დაემატა მეორეც. ბოლოს სარჩო-საბადებლის შენახვას ეთმობა ერთი მოზრდილი და ფართობით ზემოთ მოყვანილი ორი ასეთი გამოქაბულის ტოლფასი საუნჯე, მისთვის დამახასიათებელი კურკლის ჩასადგმელი ორმოებით. I-ლი სართულის 101-ე — 104-ე სახლ-სამყოფის მაგალითში საცხოვრებელი გამოქაბულები გარკვეულ ფორმას არ ატარებენ და ზომებითაც ძალზე ეციოვები არიან ისე, რომ მათი ფართობი მხოლოდ 6,8 კვ. მ-ს აღწევს. III სართულის მაგალითში საცხოვრებელ 126-ე გამოქაბულში ჩანს მიდრეკილება ოთხკუთხოვანი ფორმისაკენ და. რაც მთავარია, საოჯახო მოთხოვნილებისათვის ხელმარჯვე დიდი ნიშებისა და თახჩების მოწყობისაკენ. IV სართულის სახლ-სამყოფის 134-ე გამოქაბული გეგმით უკვე სწორკუთხედს წააგავს, ფართობით 21 კვ. მ-ს აღწევს და გააჩნია დიდი ნიშები, მცირე და მოზრდილი თახჩები. მაგრამ ყველაზე მეტად ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ზურგის კედელში გამოკვეთილი დიდი ნიშა, რომელსაც საწოლი გააჩნია. რაც შეეხება დერეფნებს. რომელნიც წინიდან ღიადით იყო გახსნილი. საცხოვრებელთა კლდის ქარაფის პირად არსებობის გამო ისინი ეზოს მოვალეობასაც ასრულებდნენ. ამ მაგალითების მიხედვით თითქოს შეგვიძლია კლდეში ნაკვეთი სახლ-სამყოფების განვითარებას გაავადგენოთ თვალი, რომლის გარკვეული ხანით შემოფარგლა არქეოლოგიურ კვლევაშიცაა და მოკიდებული.

ზემოთ ხსენებული გამოქაბულების განხილვის დროს ჩვენ ზოგიერთი საცხოვრებელი და სართულიც კი საგანგებოდ გამოვტოვეთ. რათა გამოქაბულთა სიმრავლის აღწერით ძველი ფენების საცხოვრებელთა გარკვევა არ დაგვიჩრდილა. განხილულ გამოქაბულთა ჯგუფები, როგორცაა ენახეთ, ერთმანეთისაგან საკმაოდ შორს. თავისუფლად იყო განლაგებული კლდის ქარაფის ამ ნაწილზე და, ბუნებრივია. ხანთა განმავლობაში თავისუფალი ადგილების შევსება უნდა მომხდარიყო. III სართულის 125-ე — 128-ე სახლ-სამყოფის ნეზობლად ნახევარი მეტრით მაღლა 118-ე — 124-ე გამოქაბულთა საკმაოდ რთული ჯგუფია მოთავსებული (სურ. 131 — 132). ეს ჯგუფი მართალია ძალიან არის დაზიანებული, მაგრამ იატაკზე დარჩენილი კედლების ნაშთები და კლდის მასივისაკენ მოთავსებული შემორჩენილი ნაწილები. მაინც შესაძლებლობას იძლევა წარმოდგენა ვიქონიოთ ამ დასახლების პირვანდელ სახეზე. 118-ე დერეფანი, რომელიც ახლა ძალიან დაზიანებულია. უკავშირდებოდა 5,8×4,3 მ-ის

სიდიდის 123-ე საცხოვრებელ გამოქვაბულს, ანუ დარბაზს. დარბაზის ზურგის კედელში გაჭრილია კარი 124-ე საუნჯეში, რომელსაც თახჩა, საჭრაქეები და თხრილიც გააჩნია. დარბაზს აღმოსავლეთ კედელში ჰქონდა დიდი ნიშა და მოსალოდნელია მეორე ასეთივე ნიშა ზურგის კედელთანაც. შემდეგ, ოჯახის ზრდის გამო, ამ დარბაზს მეორე 119-ე დარბაზი მიუმატეს, რომელიც გრძელი გასასვლელით 118-ე დერეფანს დაუკავშირეს, ხოლო 123-ე გამოქვაბულის ზურგის კედლის გაყოლებით გამოკვეთილი გასასვლელით უშუალოდ დარბაზებიც ერთმანეთს დაუკავშირეს. ამასთანავე ერთად გამოკვეთეს 120-ე საუნჯე. ამგვარად, ოჯახის რიცხოვრები და ნივთიერი ზრდის გამო თანდათან შეიქმნა საკმაოდ რთული სახლ-სამყოფი. ჩვენთვის საყურადღებოა კიდევ 119-ე დარბაზის ზურგის კედელში ერთი სათეხურით შემადგენელი დიდი ნიშა და მის გვერდით დას. კედელში მეორე ნიშა (სურ. 135); ასეთივე ნიშა ჩნდება დარბაზების დამაკავშირებელ გასასვლელშიაც კი.

II სართულშიაც შენდება 107-ე — 109-ე გამოქვაბულისაგან შემდგარი საცხოვრებელი, რომელსაც მოზრდილი, მკაფიოდ გამოვლენილი სწორკუთხედის მოყვანილობის 108-ე დარბაზი და საკმაოდ დიდი საუნჯე გააჩნია. (სურ. 133—134). დარბაზს ზურგის კედელში დიდი ნიშა აქვს, რომელიც უკვე ჩვეულებრივი ხდება ამ სახის გამოქვაბულისათვის (სურ. 138). მის კუთვნილებას შეადგენდა ქარაფის პირზე მოთავსებული 107-ე დერეფანი და ამ უკანასკნელის მეზობლად და აღმოსავლეთით მდებარე გამოქვაბული. აქვე აღვნიშნავთ 108-ე გამოქვაბულის წინა ნაწილის აღმ. მხარეში 94-ე დარბაზიდან გაჭრილ შემდეგდროინდელ ასასვლელს, რომელმაც ეს გამოქვაბული დაამახინჯა. ამ სახლ-სამყოფის გვერდით, დაახლოებით ასეთივე გეგმის მქონე მეორე საცხოვრებელია, რომელიც 110-ე — 112-ე გამოქვაბულისაგან შედგება (სურ. 136). ამავე სართულშია მე-113—117-ე გამოქვაბულთა ჯგუფი, რომელიც XII ს-ში გადაუკეთებიათ. 115-ე დარბაზს 117-ე გამოქვაბული გააჩნია ისევე, როგორც ჩვენ I-ლი სართულის 88-ე დარბაზში ვნახეთ. გადაკეთების შედეგია უჩვეულო გეგმის დერეფანი და 113-ე გამოქვაბულიც. მკაფიოადა აღმუქვლილი XII საუკუნის შემატება-გადაკეთებანიც IV სართულის 129-ე — 131-ე და VI სართულის 140-ე — 141-ე გამოქვაბულთა ჯგუფში.

დასასრულ ამ გამოქვაბულთა შორის მოთავსებულ კიდევ ერთ 106-ე გამოქვაბულზედაც უნდა შევიჩრდეთ. იგი II სართულზე 1,1 მ-ით დაბლაა მოთავსებული. მას კედლებზე, იატაკიდან ჰერამდე რიგებად ჩაყოლებული პატარა თახჩები აქვს (სურ. 137). თახჩების სიმაღლე 25 სმ-ს აღწევს, სიგანე—20-30 სმ, სიღრმე კი 12—14 სმ-ს. გამოქვაბულს კარი არ უჩანს და ამჟამად მასში შესვლა წინა მხრიდან, სახსრეთიდან შექმნილი განანგრევადან შეიძლება. გამოქვაბულს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში კერი ჩატრილი აქვს, ჩანს აქ ერდო უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დაზიანების შედეგად მისი ზომები ძალიანაა გაზრდილი, ხოლო ფორმა დაკარგული. აღსანიშნავია, რომ თახჩები ახლანდელი შესასვლელის ქვედა ნაწილზედაც ყოფილა გამოკვეთილი. ამის გამო, თავდაპირველად, ამ გამოქვაბულში შესვლა მარტო ზემოდან იყო შესაძლებელი, როგორც ბერისხევის კომპლექსის ანალოგიურ გამოქვაბულშია ეს განხორციელებული. ამიტომ თახჩები უწყვეტი რიგით მთელი გამოქვაბულის ირგვლივ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. ამის მიხედვით მათი რიცხვი თითოეულ რიგში დაახლოებით 48 უნდა ყოფილიყო. რიგების რაოდენობა ზოგან 6 და ზოგან 7-ია. ე. ი. მათი თავდაპირველი რაოდენობა დაახლოებით 310-მდეა სავარაუ-

დებელი. გამოქვაბულის იატაკში გამოკვეთილია აღმ. ნაწილში ცილინდრული მოყვანილობის ჩვეულებრივი კერა. ჩ-ა ნაწილში არის მეორე კერაც, რომელსაც 80×30 და 30 სმ-ის სიღრმის ორი სწორკუთხოვანი ჩანაცვითი გააჩნია. ამ გამოქვაბულის მსგავსი მრავალთახიანი გამოქვაბულები გვხვდება როგორც ვარძიის აღმ. ნაწილში (სურ. 73—74-ე, 70-ე ქვაბი), ბერისხევის კომპლექსში (სურ. 198—199), ზედავარძიაში, ისე ცალკე წყალსადენის ტრასასთან. ეს მრავალთახიანი გამოქვაბულები, ჩვენს ყურადღებას იპყრობენ თავის საგანგებო დანიშნულებით, მაგრამ მათზე დაბეჯითებით რისამე თქმა არ შეიძლება³³.

ხსენებულ გამოქვაბულთა ეს ძველი ფენები ვარძიაში ჰარტო აქ არ არის გამოვლენილი. ძველი გამოქვაბულების კვალი შემჩნეულია 1955—1956 წწ. გაწმენდილ ჭგუფშიაც, რომელიც აღწერილი გამოქვაბულების მეზობლად, დასავლეთით იმყოფება (სურ. 139—140). ეს ჭგუფი შედგება 68-ე — 73-ე და 148-ე—158-ე გამოქვაბულისაგან, რომელნიც ქარაფის პირთან I სართულზეა მოთავსებული. აღმოსავლეთ კიდეზე გამოკვეთილი 68-ე—70-ე გამოქვაბული ჩვეულებრივ საცხოვრებელ უჯრედს წარმოადგენს, რომელსაც მარტივად გადაწყვეტილი 69-ე დარბაზი და ნიშას მქონე 68-ე დერეფანი გააჩნია. აღსანიშნავია დერეფნის ამ ნიშას ზურგის კედლის გაჭრა და აქ დერეფნისა და დარბაზის ლიადით დაკავშირება, როდესაც XVI — XVIII საუკუნეებში ვარძიის გამოქვაბულებს საქონლის სადგომად იყენებდნენ. დიდ და განიერ დერეფანს წინა პირთან ორი, კლდისაგან გამოკვეთილი სვეტის ნაშთი აქვს შემორჩენილი, აქვეა 72-ე გვირაბის ზედა ნაწილის ნაშთი, რომელიც 71-ე გამოქვაბულს უკავშირდება. ეს 71-ე გამოქვაბული თვითონაც ახლა მცირე ნაშთსა წარმოადგენს, რადგანაც მას ზურგისა და ნაწილობრივ დას. კედელი ჩამოეჭრა 68-ე დერეფნის (XII ს-ში) გამოკვეთის დროს. დერეფნის წინა დას. ნაწილში არის კარის კვალიც, რომელიც კიბით 148-ე გამოქვაბულში შესვლის საშუალებას იძლეოდა. შუაზე კი ჩანს ლიადი ყოფილა გაჭრილი დერეფნის მეტი გაშუქებისა და ჰაერის ცვლის გაზრდის მიზნით. ასეთი გარემოება ჩვენ აქ სამთლიანი გადაწყვეტის არსებობას გვაფიქრებინებდა, გადაკეთებების არსებობისათვის ყურადღება რომ არ მიგვექცია. აღნიშნავთ აგრეთვე დერეფნის აღმ. კედლის გაყოლებაზე კლდეში თახჩებისა და 73-ე გამოქვაბულის მცირე ნაშთის არსებობასაც. დერეფანს შემორჩა ჩ-დ კუთხეში მცირე 149-ე გამოქვაბულის ნაშთიც. სამხრეთ ნაწილში კი გასასვლელი 150-ე გამოქვაბულისაგან. ყურადღებას იპყრობს პატარა 152-ე გამოქვაბული, რომელიც მაღლა მოთავსებული და ახლა უზერხულად გამოკვეთილი კიბით შეიძლება მასში მოხვედრა. 150-ე გამოქვაბულიც ნაწილობრივ ჩამოჭრილია 151-ე გამოქვაბულის გამოკვეთის გამო. მოყვანილი სურათი აშკარად ასაბუთებს აქ ძველი ფენების არსებობას, რომელნიც აქ XII ს-ში წარმოებული სამუშაოების დროს თითქმის მთლიანად განადგურდა. ძველმა გამოქვაბულებმა ახლად გამოკვეთილ საცხოვრებელ უჯრედსაც დაასვა თავისი დალი და თავისებური სახე მისცა.

ძველი ფენების არსებობა ცენტრალურ ნაწილშიაც შეინიშნება, განსაკუთრებით სამრეკლოს ზევის აღმ. გვერდის მეზობლად მოთავსებულ გამოქვაბულ-

³³ 5. ნათენაძემ 1939 წ. 70-ე გამოქვაბულზე მაცნობა, რომ იგი აფთიაქს წარმოადგენსო. ამის შესახებ იხ. ფი რ ფ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ვარძიის „თახიანი გამოქვაბული“ დანიშნულების შესახებ, „საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, XXI ტ. 1958, № 3, გვ. 337—384.

თა შორის, სადაც I-ლი სართულის გამოქვაბულები ძველია, დანარჩენები კი, XII ს-ში საფუძვლიანი გადაკეთების გამო, ნაწილების სახითაა გადარჩენილი.

გამოქვაბულთა ძველი ფენები თუ აღმ. ნაწილში არაა შენიშნული, სამაგიეროდ ცენტრალურსა და განსაკუთრებით დას. ნაწილში, როგორცა ვნახეთ, არა ერთგანაა გამოვლენილი. ამასთანავე ერთად ძველი ფენების გამოქვაბულების მნიშვნელოვანი ნაწილი განლაგებულია სამრეკლოს ხევის პირთან. მაგრამ ამ ხევის დასავლეთით, კლდის გამოცალკევებულ ნაწილში ამ გამოქვაბულთა ყველაზე მეტი რაოდენობაა მოთავსებული. სწორედ ამ გარემოებას, ე. ი. აქ გამოქვაბულების მრავლად არსებობას უნდა მივაწეროთ XII ს-ის მშენებელთა ხელის აქ ნაკლები ჩარევა, რამაც ძველი ფენების გამოქვაბულები შემოგვინახა. ვარძიის გამოქვაბულთა ზემოთ განხილული ძველი ფენები მეცნიერული თვალსაზრისით ის საგულისხმო მასალაა, რომლის შესწავლის შედეგად ბევრი საყურადღებო საკითხის გაშუქება იქნება შესაძლებელი. სამეცნიერო ლიტერატურაში წამოჭრილია მოსაზრება, რომლის მიხედვით ვარძიისა და უფლისციხის გამოქვაბულები ურარტული კულტურის გავლენის შედეგია და ამავდროულად მიეკუთვნებიან. ამ დებულებამ იმდენად მოიღვა ფეხი, რომ კაპიტალური გამოცემების ზოგად კურსებშიაც კი პოვა გამოხატულება³⁴. ეს მოსაზრება დიდი გულმოდგინებით ლემან-ჰაუპტმა წამოაყენა, და მას თავისი ლინგვისტური და ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დაუდო საფუძვლად. ასეთი კვლევით მან ურარტული კულტურა დასავლურ-მცირეაზიურ (პაფლაღონია, ფრიგია) კულტურად მიიღო და თვით ურარტელებიც აქედან მოსულებად ჩათვალა³⁵. უფლისციხისა და ვარძიის გამოქვაბულები, რადგანაც ვანის ტბის გამოქვაბულების მსგავსებად მიიჩნია, ეს ორივე კომპლექსი ურარტული კულტურის გავლენის შედეგად წარმოადგინა. ლემან-ჰაუპტის ისტორიულ-არქეოლოგიური და ლინგვისტური მსჯელობის შედეგად მიღებული ეს დებულებები მკაცრად გააკრიტიკა ბ. პიოტროვსკიმ³⁶. ლემან-ჰაუპტის დაკვირვებით უფლისციხის ერთი დარბაზის ჰერი კლდეში ნაკვეთი მრგვალი ხეების გამოსახვითაა გამშვენებული, რასაც სამართლიანად ხის ხურობის გავლენადა თვლის³⁷. მაგრამ ანალოგიებს მიკენის გუმბათიან სამარხებში და ქურთების ხის გადახურვიან მიწურებში ეძებს³⁸. ასე შორს მაგალითების ძებნა სრულიად ზედმეტი იყო, რადგანაც ქართლშივე მრგვალი მორებით განხორციელებული გადახურვა არა ერთგან ვხვდებით XIX ს-ის მიწურულისა და XX ს-ის, დამდგენის ხალხურ მშენებლობაშიაც კი, ხოლო წყვილად დალაგებულ, შედარებით წვრილი მორების გამოყენებას გადახურვის კოჭებად, არქ. ლ. ზ. სუმბაძის მითითებით, ლენინგორის რაიონის ძველ ხალხურ მშენებლობაში არა ერთგან ვხვდებით. შემდეგ ლემან-ჰაუპტი აღნიშნავს, მოყვანილ დარბაზთანვე აბანოს არსებობას, რომელსაც იატაკში აბაზანა აქვს გამოკვეთილი და ასეთ აბაზანებიან აბანოებს ვარძიაშიც ხედავს. ამგვარი აბანოები, მისი აზ-

³⁴ Всеобщая история архитектуры, т. I. М. 1944, гл. 125.

³⁵ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, B—I, 1926, II, 2, XXIX.

³⁶ Б. Б. Piotrovskij, История и Культура Урарту. Ереван, 1944, гл. 44—46, 270.

³⁷ ზ. ანთრანაშვილი, დას. შრ. სურ. 3 და 4. ეს გამოქვაბული, კსონებიან თაღის მქონე გამოქვაბულის მარჯვნივ, ერთი გამოქვაბულის გამოშვებით არის გამოსახული.

³⁸ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt. B. 1910, p. 99.

რით, ურარტულ კლდეში გამოკვეთილ სიმაგრეებსა და კრეტასა და მიკენის სასახლეებსაც გააჩნიათ³⁹. ეს საბანაო ოთახი, რომელიც უფლისციხის, მის მიერ აღწერილი კერმოკაზმული დარბაზის უკანაა მოთავსებული, სინამდვილეში საუნჯეს წარმოადგენს, ხოლო აბაზანა ქვევრებისათვის განკუთვნილ ორმოს. ამ ორმოს ფსკერზე ქვევრის ძირების ჩასადგმელად მცირე ჩალრამავებზე შეიმჩნევა. ასეთივე გარემოებაა ვარძიშიც. აქედან გასაგებია ამგვარი შედარების შედეგიც. შემდეგ, უფლისციხის პრიმიტიულად გამოკვეთილ გამოქვაბულებსა და ვარძიის გამოქვაბულებს, ლემან-პაუპტი ერთი დროის ნაკეთობად თვლის, ხოლო ნაგებობათა კლდეში გამოკვეთის ტრადიციას იბერიელების მიერ მოტანილად მიიჩნევს⁴⁰. ბოლოს იგი კარლუხების სამფლობელოში ვარძიის მსგავს გამოქვაბულთა არსებობას აღნიშნავს, რასაც ქართველების აქედან გადმოსახლების საკითხის გარკვევისათვის ერთ-ერთ საბუთად თვლის⁴¹. თუ უფლისციხის მიმართ წარმოებულ მსჯელობაში ჩვენთვის გარკვეულია რომელი გამოქვაბულის შესახებაა ესა თუ ის მოსაზრება წამოყენებული, სამაგიეროდ ვარძიის მიმართ ასეთი რამ სრულიად გაურკვეველი რჩება. ცხადია აბაზანის მსგავსი საქვევრე ორმო ერთი და ორი არაა ვარძიში, მაგრამ ჩვენთვის უფრო ისაა საგულისხმო, თუ რომელ გამოქვაბულთა მიმართაა წამოყენებული მსგავსება უფლისციხურ პრიმიტიულ გამოქვაბულებთან ან კიდევ კარლუხების კლდის ნაგებობებთან. ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ ვარძიის ორდინალური გამოქვაბულები ძველი გამოქვაბულების გადაკეთება-გაფართოების შედეგადაა მიღებული, სრულიად ზედმეტია; მითუმეტეს მაშინ, როდესაც ჩვენ გადაკეთებულ გამოქვაბულთა ჯგუფები და მათი ურთიერთ განლაგებაც უკვე ვიცით. ვარძიის ორდინალურ გამოქვაბულებში ძველი ფენების ძიებას ეწინააღმდეგება მკაფიოდ გამოსახული დაგეგმარება, დაუმთავრებელი სამუშაოების ნაწილი, ეკლესიების ძირითადად დაგეგმარების სქემაში ჩართვა. რაც შეეხება ჩვენ მიერ განხილულ ძველ გამოქვაბულებს, ისინი თითქმის ყველა მიწით იყო დაფარული და მხოლოდ 1937—1956 წწ. მოხდა მათი გაწმენდა. ამგვარად, ჩვენ საქმე გვაქვს, ყოველგვარი კორექტივების გარეშე, XII ს-ის ძეგლისა და ძველი წ. ა. I-ლი ათასწლეულის ძეგლების ურთიერთ დაპირისპირებასთან, გავლენებისა და კავშირების მოძებნის მიზნით. ეს კი ვარძიის შესწავლის დღევანდელი საფეხურისათვის მოუღებელია.

ჩვენ ზემოთაც თავის ადგილზე აღვნიშნეთ ვარძიის საცხოვრებელი უჯრედის განხილვის დროს მასზე ხალხური მშენებლობის გავლენის შესახებ, რომ ეს ხალხური საცხოვრებელი სახლი ადრევე ჩამოყალიბდა დერეფნიანი სახლის სახით. თვით ურარტულ ციხე-ქალაქ ტეიშეზაინშიც კი საცხოვრებელი სახლების მშენებლობაში სწორედ ხალხურმა ადგილობრივმა და არა ურარტულმა ტრადიციამ დაუდო საფუძველი კვარტალებისა და ბინების დაგეგმარებას, ისევე როგორც თვით მშენებლობასაც⁴². ეს კიდევ ერთხელ აშკარად გვეუბნება იმის შე-

³⁹ იქვე, გვ. 99.

⁴⁰ იქვე, გვ. 103.

⁴¹ იქვე, გვ. 195.

⁴² ამ საკითხის გარჩევა ქვემოთ VII თავშია მოცემული.

საჩებ. რომ ვარძიისა და ურარტუს კლდის ნაგებობათა ურთიერთ დაპირისპირებისათვის უპირველესად ყოვლისა საჭიროა ვარძიის ძველი ფენების გამოქვაბულთა საფუძვლადი არქეოლოგიური შესწავლა. ამ სამუშაოს შესრულებისას წამყვანი ადგილი ადგილობრივ ტრადიციებს უნდა დაეთმოს, რასაც ჩვენი პირველი ყურადღება მივაქციეთ და შემდეგ მუშაობაშიაც ეს საკითხი მუდამ საკვანძო უნდა იყოს.

თავი მეთხუთხედი

სამიმოქმედლო საშუალებანი და სამხმედლო დანიშნულები: ნაგებობანი

ზემოთაც იყო აღნიშნული, რომ ვარძიის მშენებლებს ამ ნაგებობის სამხედრო თავდაცვითი მნიშვნელობისათვის განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევიათ. საგულისხმოა, რომ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანის“ ავტორის მიერ ვარძიის, როგორც „მტერთაგანცა შეუვალ და უბრძოლველ“ ნაგებობად დახასიათება, მთელ კომპლექსზე დაკვირვებითა და შესწავლით დასტურდება.

ძველთაგანვე შემუშავებული წესების თანახმად საცხოვრებელი ადგილის სამხედრო თვალსაზრისით გამაგრებისათვის, მისაღლისა და შიგნით სამოძრაო გზების განსაკუთრებულ მოწყობას, გადამტრელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. თუ ჩვეულებრივ დაბასა და ქალაქში ამას შესასვლელის საგანგებო გამაგრებითა და მიხვეულ-მოხვეული და ვიწრო ქუჩებით აღწევდნენ, ვარძიის მშენებლებს მტრის მოძრაობის შესაბოჭავად კლდეში გამოკვეთის თავისებურებები უნდა გამოეყენებინათ: გამაგრებული მალა ასასვლელი გვირაბების, გადახურული ქუჩებისა და სართულების დამაკავშირებელ მოწყობილობათა საგანგებოდ აგებით. ამ ნაგებობათა აქა-იქ შემორჩენილი ნაშთები შესაძლებლობას იძლევა მათზე გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ და მთელი ამ საკითხის შესახებ დაახლოებითი სურათი მაინც მოგხაზოთ.

1. ვარძიის გამომავალულებში ასასვლელი გვირაბები

ვარძიის გამოქვაბულების ქვედა სართულები იმდენადაა დაშორებული, რომ ზოგ ადგილებში მიწიდან 50 მეტრით არის ამალღებული.

ამის გამო გამოქვაბულებში ასასვლელად მოწყობილი იყო დახურული გვირაბები, რომლებიც კომპლექსს გარემოსთან აკავშირებდა და საჭიროებისამებრ მას მტრისაგან შეუვალსაც ხდიდა.

ასეთი ასასვლელი გვირაბი ვარძიაში ყველაზე კარგად, კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეზეა გადარჩენილი. მისი გარკვეული ნაწილი მართალია ჩამოქცეულა, მაგრამ შიგადაშიგ შემორჩენილი დაუზიანებელი ნაწილები და ჩამონაკცევი ადგილების ნაშთები, ამ გვირაბზე მთლიან წარმოდგენას მაინც იძლევა (სურ. 43, 141 — 144). ეს A გვირაბი იწყება მესამე სართულიდან, ქარაფის პირზეა მოთავსებული და აღმოსავლეთით მიემართება (სურ. 141). ამ ნაწილში იგი ღია კიბის სახითაა გადარჩენილი და მხოლოდ დაბლა, მისი შედა-

რებით კარგად დაცული მცირე ნაწილია აღმდეგ მოღწეული (სურ. 143). გვირაბის ეს *აბ* ნაკვეთი სიგრძით 8,7 მ-ს შეადგენს, ეშვება დაბლა 7,6 მ-ზე და შემდეგ მძაფრად უხვევს დასავლეთით. მოსახვევში გამოკვეთილია მცირე ზომის, გვეგით წრისმაგვარი მე-7 გამოქვაბული. ამ გამოქვაბულიდან კარგად შეიძლება დაკავშირება ხმითა და მზერით, როგორც III სართულთან, ისე I-ლ სართულთანაც. გამოქვაბულის ასეთი მდებარეობა და მისი ზომები გვაფიქრებინებს, რომ აქ საგულშაგო იყო მოწყობილი. გვირაბის *ბე* ნაკვეთი I-ლი სართულის მე-2—მე-6 გამოქვაბულთა ჯგუფთან არის დაკავშირებული და მისი სიგრძე 7,6 მ-ს შეადგენს; ამასთანავე ერთად იგი დაბლა ეშვება 8,2 მ-ით. ამ ჯგუფთანავეა დაკავშირებული ქვაბი 1-ლი, რომელიც 1,6 მ-ით დაბლა და 5,4 მ-ის სიგრძის *ბ₁* განშტოებით უერთდება მთავარ *A* გვირაბს (სურ. 43 — 47). თვით გამოქვაბული მცირე ზომისაა, ზურგის კედელში აქვს ნიშა საწოლისათვის, ხოლო ჭერთან, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მრგვალი სარკმელი. ამ გამოქვაბულის განშტოებებით მოთავსება და მისი დაზვერვისათვის გამოუსადეგრობა გვაფიქრებინებს, იმას, რომ აქ სატუსალო უნდა ყოფილიყო, რომელიც მე-3—მე-6 გამოქვაბულთა ჯგუფს, სადარაჯოს, ანუ დარაჯაგას, ემსახურებოდა¹. მთელი ეს კვანძი ძალიანაა დაზიანებული; გვირაბის *ბე* ნაკვეთზე შერჩენილია კიბეები და გვერდის კედლების ნაწილი. *ბ₁* განშტოების მხოლოდ ქაღალისაყენ მოქცეული მხარეა დარჩენილი, ხოლო მე-3 და მე-5 ქვაბს წინა ნაწილი დაკარგული აქვს. ამ კვანძის აღდგენის ცდა მოცემულია I-ლი სართულის გვეგზე, სადაც წინა მხრიდან ღია, მე-3 გამოქვაბულია აღდგენილი, რომელსაც უკავშირდება *A* გვირაბი და *ბ₁* მისი განშტოება (სურ. 36). გვირაბის შემდეგი *ბე* ნაკვეთის სიგრძე 22,4 მ-ს შეადგენს, ვარდნა კი 12,0 მ-ს. გვირაბის ქვედა ნახევარი მთლიანად დაცული და წვრილ-ნამსხვრევ ბრეკიების ქანშია გამოკვეთილი, რის გამო მისი ფორმები არაა დაზვეწილი. ეს ნაკვეთი მთავრდება დაახლოებით კვადრატული გვეგის მქონე საკნით, რომლის ს-დ-საკენ მიმართულ კედელში გაჭრილია გვირაბის გაგრძელება. აქ გვირაბი მძაფრად, თითქმის სწორი კუთხით უხვევს სამხრეთისაკენ. ეს *ეფ* ნაკვეთი მხოლოდ ოდნავაა დაქანებული 7,5 მ-ის სიგრძეზე, შემდეგ კი კვლავ კიბეებით ჩადის ქვემოთ (სიგრძე 5,8 მ), 5,5 მ-ის სიმაღლეზე (სურ. 142). აღსანიშნავია, რომ მისი დასაწყისის ოდნავ დაქანება გვირაბის მთელი ნაკვეთის სიგრძეზეა განხორციელებული, და მხოლოდ შემდეგ გარკვეული მანძილიდან კიბეა ამოკვეთილი. მაღლა სათვალთვალად მცირე სარკმელია გაჭრილი. ამ სარკმელთან მისვლის გასაადვილებლად თავის დროზე ხის მორების ფენილი უნდა ყოფილიყო, რასაც ამტკიცებს გვერდის კედლებში საგანგებოდ გამოკვეთილი ბუდეები და ჩაჭრილი თაროები; უფრო ქვემოთ აგრეთვე ხის ძელების ჩასადგმელად გვერდის კედლებში ღრმა, დახრილი ღარებია ამოჭრილი (სურ. 144). ძელების აქ ჩადგმითა და მცველების დაყენებით ხორციელდებოდა გვირაბში ამომსვლელთათვის გზის დახშვა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ამ ნაკვეთის აღმოსავლეთ კედელში გამოკვეთილია ორი საჭრაქე, ერთი საკმაოდ მოზრდილი და ერთიც ჩვეულებრივი ზომისა. თუ სარკმლის მცირეოდენ დაზიანებას მხედველობაში არ მივიღებთ, გვირაბის მთელი ეს ნაწილი საღადაა მოღწეული. იგი მხოლოდ ზედა ნაწილშია წვრილნამსხვრევ ბრეკიებში გამოკვეთილი, ქვედა კი ტუფბრეკიების ფენა-

¹ დარაჯაგა — ციხის შესასვლელის სადარაჯო ნაგებობა: შ. რ. უ. ს. თ. ა. ე. ე. ლ. ი. ვეფხისტყაოსანი, ტაბა—1216.

შია. ამ ნაკვეთის შემდეგ გვირავი კვლავ მძაფრად უხვევს სწორი კუთხით და აღმოსავლეთისაკენ მიემართება. ეს *ფ* ნაკვეთი სანახევროდ ჩამოქცეულია, მაგრამ მაინც კარგადაა შენახული მისი კიბეები და ზოგან ქარაფის მხარეს მოთავსებული კედელიც. ნაკვეთის სიგრძე 54,2 მ-ს უდრის, ხოლო ვარდნა 33,4 მ-ს აღწევს. ქვედა ნაწილში იგი წერილ-ნამსხვრევ ბრეკიებშია გამოჭრილი და მის ბოლოზე გაჭრილია უმნიშვნელო ქანობის მქონე მხარი — *B*₃, რომელიც სამხრეთისაკენ მიემართება და კლდის ქანიდან მიწის პირად გამოდის, მისი სიგრძე 7,0 მ-ს უდრის. თუ *A* გვირავი III სართულის 307,4 მ-ის დონიდან იწყება, იგი მიწის პირად *B*₂ განშტოების საშუალებით, 241,2 მ-ის დონეზე გამოდის. ვარძიაში მიმსვლელს ამ გვირავით 106 მ-ის სიგრძის კიბეებიანი გზა უნდა აეცლო და 66,2 მ-ის სიმაღლე დაეძლია. აღსანიშნავია, რომ გვირავი *A* ქვემოთ კიდევ გრძელდება, გეგმაში ყულფს მოწერავენ და შემდეგ ჩრდილოეთისაკენ უხვევს. გვირავის ეს ნაწილი წარმოგვიდგება, როგორც ზედა კიბის ერთი მთლიანი მარში. ამ *გ*₁ ნაკვეთის სიგრძე 22,7 მ-ს შეადგენს, ხოლო დონე აღწევს 232,2 მ-ს. შესაძლებელია, რომ ასეთი ზერხით 9,5 მეტრზე სწრაფი ჩასვლა გამოწვეული იყო გვირავის კრისათვის არახელსაყრელი კლდის ქანიდან თავის დაღწევის სურვილით, რათა სამუშაოები მარტო ერთ, გამოსაკვეთად მარჯვე, ტუფ-ბრეკიების ფენაში ყოფილიყო წარმოებული. გვირავის ამ მონაკვეთის დასასრულს გაჭრილია კიდევ ერთი განშტოება — *B*₃, რომელსაც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ *ik* მიმართულება აქვს (სურ. 142). გვირავი მკაფიო ფორმებით ხასიათდება და მისი სიგანე 1,1 მ-ია, სიმაღლე კი 1,8 მ. გვერდის ყელში შეეშუღადა აღმართული, რომლებზედაც გადაყვანილია თალი. განშტოების სიგრძე 19,0 მ-ს შეადგენს, ხოლო დაქანება 0,3 მ-ს. განშტოება, ისევე როგორც გვირავის მთელი დანარჩენი ნაწილი, გაჭრილია ტუფ-ბრეკიების ფენაში. თვით გვირავი *A* — *il* მონაკვეთზე ჯერ ჩრდილოეთითაა მიმართული, შემდეგ კი ოდნავ დასავლეთით უხვევს. რადგანაც მისი დაქანება უმნიშვნელოა, გლუვი იატაკი აქვს. შემდეგი ნაკვეთი *lm* რამდენადმე დასავლეთით უხვევს და ამასთანავე ერთად დაბლა ეშვება განიერი კიბეებით. უკანასკნელი *mn* ნაკვეთი ჩრდილო-დასავლეთისაკენაა მიმართული და ოდნავაა დაქანებული. *il*, *lm* და *mn* ნაკვეთების საერთო სიგრძე 80,9 მ-ია, ხოლო დონე 4,0 მ-ით დაბლდება. გვირავის მიწის ქვეშა ნაწილის მთელი სიგრძე, *B*₃ განშტოებიდან ბოლომდე, შეადგენს 102,7 მ-ს, დონეთა სხვაობა კი 13,5 მ-ს. გვირავის მთლიანი სიგრძე 220 მ-ს აღწევს, დასაწყისისა და ბოლოს დონეთა სხვაობა კი 79,2 მ-ს. აღსანიშნავია გვირავის კედლებში ჩაჭრილი საჭრაქეები და მომცრო თახჩებიც. მათი ჩაოდნობა იმდენად მცირეა, რომ მხოლოდ დამუშავებული კლდის ქანის მზრდავებისათვის შეეძლოთ სამსახურის გაწევა. ჩანს მესანგრეეებს გადასატანი საანათი ჰქონდათ, რომელსაც სასურველ ადგილას მიამაგრებდნენ ზოლზე. საყურადღებოა ორი ვერტიკალური ჩანაკვეთი შემჩნეული მარცხენა კედელზე, რომელნიც ეიწრო და საკმაოდ ღრმა ზოლებს წარმოადგენენ, ერთი თვით გვირავის სანგრევიდან 10,3 მ-ით არის დაცილებული, მეორე კი 18,4 მ-ით. ორი რკალისებური ჩანაკვეთი ბრტყელპირა იარაღით გაკეთებულია თვით სანგრევთანაც. გვირავის მიწისქვეშა ნაწილი დაუშთავრებელი ჩანს. მისი განშტოება — *B*₃ მთავრდება მხოლოდ სანგრევით, ისევე როგორც თვით გვირავიც. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელ სანგრევში, როდესაც სამუშაოსათვის მიუღებელია თავი მხოლოდ მარცხენა ნაწილი მოუხგრევიათ, ხოლო მისი მარჯვენა მხარე მოსანგრევი დარჩენიათ. ყურადღებას იპყრობს

ნგრევის ფენის სისქეც, რომელიც 9 სმ-ს შეადგენს და კარგად აღინიშნება სა-
ნახევროდ ჩამოჭრილ სანგრევში. უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე სანგრევთან ია-
ტაკი რამდენადმე შემალეულია. მიწისქვეშა ეს გვირაბი, როგორც ვნახეთ,
ჩრდილო-დასავლეთისაკენ, კლდის მასივისაკენ არის მიმართული, ხოლო მისი
მხარი — B₃ დასავლეთით. ამგვარად, არც ერთ მათგანს არ აქვს მდ. მტკვარ-
თან დაახლოების მიდრეკილება. ამასთან გვირაბის ყველაზე დაბალი დონე
228,2 მ-საკმაოდ მაღლაა მტკვრის კალაპოტის დონეზე. ამ დონეზე ჩასვლის
მისწრაფებაც არა ჩანს, რადგანაც გვირაბის უქანასკნელი მონაკვეთები უმნი-
შვნელო დაქანებით ხასიათდება, თუმცა კი მათი სიგრძე 81 მ-ს აღწევს. ამის
გამო გვირაბის ამ ქვედა ნაწილის დანიშნულება, როგორც კომპლექსისათვის
წყლის მიწოდების საშუალება, გამოირიცხულია. ვარძიის წყალსადენის არსე-
ბობაც, როგორც კომპლექსის მუდმივად წყლით მასაზრდოებელი ნაგებობისა
საგანგებო აუზით წყლის მარაგის შენახვისათვის, აგრეთვე ზემოთ მოყვანილ
მოსაზრებას ადასტურებს. გვირაბის მიწის ქვეშ გაჭრა საიღუმლო გასასვლე-
ლის ან რაიმე სხვა პუნქტთან დაკავშირების მიზნითაც საუკუაა, რადგანაც მი-
სი მიმართულება ამ მხრივ სრულიად გაუმართლებელია. საფიქრებელია, რომ
გვირაბის ამ ნაწილს რაიმე სამხედრო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა, მაგრამ
იმის გამო, რომ ის დაუმთავრებელია, მაინცა და მაინც რისთვის იყო ნაგარა-
უღვევი ძნელი სათქმელია.

აღმოსავლეთ ნაწილში სავარაუდებელია მეორე გვირაბის არსებობაც ახ-
ლანდელი ტაძრის სტოას აღმოსავლეთი თალის ქვეშ, რომლის შესახებ ზემოთ
უკვე გვქონდა ზოგიერთი მოსაზრება გამოთქმული. მის შესახებ კიდევ რამის
თქმა ძნელია, რადგანაც ეს ნაწილი, როგორც უკვე ვიცით, საფუძვლიანად არის
გადაკეთებული. მისი ცენტრალური მდებარეობა გვაფიქრებინებს, რომ ეს გვი-
რაბი მთავარი მისასვლელი უნდა ყოფილიყო ვარძიის გამოქვაბულთა კომ-
პლექსში.

ცენტრალურ ნაწილშიც გვეგულება გამოქვაბულში ქვემოდან ასასვლელი
გვირაბები. მათგან საყურადღებოა ის გვირაბი, რომელიც დასავლეთ კიდეზეა
მოთავსებული, ქვედა სართულების ქვემოთ გამოკვეთილ კიბესთან (სურ. 145).
თვით ახალი კიბეც, რომელიც აქ კლდეშია ღრმად ჩაჭრილი, წარმოადგენს ძვე-
ლი გვირაბის ნაშთს. ჩანს ძველი, ქერჩაქეული გვირაბი, ბოლახანეში გადა-
თაღეს და კიბედ მოაწყვეს. შესაძლებელია, რომ ამავე გვირაბის ნაშთს წარ-
მოადგენდა სამრეკლოს ქვეშ მოთავსებული გვირაბის მოკლე ნაწილიც. მისი
სამხრეთი მხარე ქარაფის პირითაა ჩამოჭრილი, ჩრდილოეთი კი მშრალი
წყობითაა ამოჭოლილი; ყოვლად დასაშვებია, რომ ეს ნაშთი მხოლოდ სართუ-
ლების დამაკავშირებელ, ერთ-ერთი გვირაბის ნაწილისაც წარმოადგენდეს.

ამ სახის გვირაბები ვარძიის დასავლეთ ნაწილშიაც არის ჩვენამდე მოღ-
წეული. ერთი მათგანი დასავლეთ კიდედან იმყოფება და მთელი გვირაბის
მხოლოდ მცირე ნაშთს წარმოადგენს. გვირაბი შეჭრილია იმ მიწაყრილში, რო-
მელიც აქ XIX ს-ში დაუყრიათ საეტლე გზის გაყვანის დროს, სამრეკლოს ნანგ-
რევამდე. ამ მიწაყრილის გასამაგრებლად, საგანგებოდ დიდი, მშრალი წყობით
ნაგები, საყრდენი კედელიც აუშენებიათ, რომელიც, სხვათა შორის, ბევრ სა-
გულისხმო საკითხის შესწავლას ხელს უშლის, რადგანაც კლდის ქარაფი 30 მ-
ის მეტ სიგრძეზე ფარავს. გვირაბი ქვემოდან ზემოთ, სამხრეთიდან ჩრდილო-
ეთისაკენ არის მიმართული და თავის დროზე ქარაფის მასივში უნდა ყოფილი-
ყო შეჭრილი (სურ. 183. მე-17 გვირაბი). იგი თავისი ჩრდილოეთი ნაწილით შე-

დის მცირე მე-16 ქვაბში, რომლის აღმოსავლეთ ნახევარში კიბეებიანი შემალ-
ლებული ბაქანია; ამ ბაქანიდან გვირაბის გაგრძელება იწყება, რომელიც კვლავ
მაღლა მიემართება, მაგრამ აქ უკვე ჩრდილოეთიდან-სამხრეთისაკენ, ანუ ქა-
რაფის პირისაკენ.

ვარძიის კომპლექსის დასავლეთ ნაწილშივე, 1954 წლის გამოქვაბულთა
გათხრების შედეგად, აღმოჩნდა მეორე გვირაბი. ეს გვირაბი დიდი ქანობით
ქვემოდან ამოდის და აღწევს 155-ე ქვაბს (სურ. 139—140). ამ გამოქვაბულს
კიბეებით უკავშირდება 158-ე გამოქვაბული, რომელიც რამდენადმე შემალე-
ბულია და სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებით მაღლა ასასვლელი გვირაბი
გააჩნია. 155-ე გამოქვაბულს ზურგის კედლის დასავლეთი მხარე უფრო დრმა-
და აქვს შეჭრილი, სადაც პატარა 156-ე საკანია გამოკვეთილი და მაღლა ასას-
ვლელი 157-ე გვირაბი. აღსანიშნავია, რომ იგივე 155-ე გამოქვაბულიდან შესა-
ძლებელია კარით იქვე მეზობლად მოთავსებულ 153-ე—154-ე გამოქვაბულთა
ჯგუფშიც მოხვედრა. ჩანს ეს გამოქვაბული ერთგვარ განმანაწილებელ დახუ-
რულ მოედანს წარმოადგენდა, საიდანაც სხვადასხვა მიმართულებით შეიძლე-
ბოდა წასვლა.

უნდა აღინიშნოს, რომ 1954 — 1956 წლებში გამოქვაბულთა ნაყარი მი-
წიდან გასუფთავების დროს ასასვლელი გვირაბის არა ერთი კვალი აღმოჩნდა.
რანაირად იყვნენ ეს გვირაბები გამაგრებული ძნელი გასარკვევია, რადგანაც
მათი ქარაფის პირზე არსებობის გამო მხოლოდ მცირე ნაშთებია ჩვენამდე მოლ-
წეული.

2. ქუჩები

ვარძიის საცხოვრებელ უჯრედებს კლდის ქარაფისაკენ დერეფნები ჰქონ-
და მიმართული. მეზობლად მდებარე დერეფნები კი კარებითა და გვირაბებით
იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული (სურ. 36—39). ამგვარად, ერთ სართულში
მოთავსებული დერეფნები და მათი დამაკავშირებელი კარ-გვირაბები თავი-
სებურ ქუჩასაც ქმნიდა, რომელიც ზემოდან გადახურული და შიგადაშიგ დე-
რეფნების ლიადებით ქარაფისაკენ გახსნილი იყო². საცხოვრებლების დონეთა
სხვაობის და დერეფნების დამაკავშირებელი გასასვლელების არა სწორხაზოვ-
ნების გამო, ქუჩებს ტეხილი მოხაზულობა ჰქონდა და კიბეებიანი აღმართ-
დაღმართიც გააჩნდა. მიხვეულ-მოხვეული და ვიწრო ქუჩები ძველ დასახლე-
ბულ ადგილებში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და იგი რელიეფით, მშენებლო-
ბის თანმიმდევრობით და ამასთანავე ერთად თავდასხმის დროს მტრის მოძრა-
ობის შეზღუდვის წილილი იყო გაპირობებული. ვიწრო და მიხვეულ-მოხვეული
ქუჩები, რომელების დიდი ამათთანავე ერთად შედმართსაც აპყვებიან, ახალი წ. ა. და-
საწყისის კლდეში გამოკვეთილ ციხე-ქალაქ უფლისციხეში გვხვდება. ასეთივე
ქუჩებია XII — XIII სს-ების ნასოფლარებშიაც³. ვარძიის კომპლექსის დერე-
ფნების დამაკავშირებელ გასასვლელებში ჩანს კიდევ კარის არსებობის ნიშ-
ნები. აღმოსავლეთ კიდეზე II სართულის გასასვლელს, რომელიც მე-8 და
მე-10 დერეფანს აერთებს, გააჩნია კარის ქუდ-ზღურბლის ბუდეები (სურ. 36,

² კ. მედიოთაური, სახლ-სამყოფის ერთი სახე საქართველოში, გვ. 316—317, სურ. 4.

³ ი. გრძელბეგილი. თეორი წყაროს რაიონის ნასოფლარები, „საქ. სსრ მეცნიერე-
ბათა აკადემიის მოამბე“, ტ. XV, 1954, № 5, გვ. 311—319.

48—50, 196—197). ასეთ გასასვლელში კარის მოწყობა ნიშნავდა მე-8—მე-9 გამოქვაბულთა ჯგუფის იზოლაციას. ასეთივე კარი შეინიშნებოდა 1953 წლის კლდის ჩამოწოლამდე მე-10 და მე-14 დერეფანთა დამაკავშირებელ გასასვლელშიც. კარის აქ დახშვით უკვე ჩაიკეტებოდა მე-10 — მე-13 და მე-8 — მე-9 გამოქვაბულთა ჯგუფი. ჩვეულებრივი ცხოვრებისათვის ამ კართა გამოყენება სრულიად წარმოუდგენელია, ამიტომ მათი არსებობა სამხედრო-თავდაცვით საჭიროებით უნდა ავსხნათ. ვარძიის გამოქვაბულებში შემოჭრილ მტერს ერთ-ერთი სართულის ნაწილის ხელში ჩაგდება შემთხვევაში ქუჩის ვიწრო გასასვლელებში ბრძოლით გავლა გაცილებით უფრო გაუჭირდებოდა, ვიდრე დერეფნებში გამაგრებულ ვარძიელებს მათი შემაგრება. უკან დახევის შემთხვევაშიც ვარძიელებს უმნიშვნელო დანაკარგებით შეეძლოთ ერთი დერეფანი დაეთმოთ და მეორეში გამაგრებულიყვნენ. ასეთ შემთხვევაში ციხოვანთ ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ დერეფნებში გაჭრილი გასასვლელები ერთმანეთის პირისპირ არ იყო მოთავსებული, რის გამოც მტერს ერთი დაკვრით, ორა და მით უფრო, მეტი დერეფნის გარღვევას არ შეაძლებინებდა. ყოველივე ეს მტერს გაცილებით მეტ ზარალს მოუტანდა, ვიდრე მეციხოვნეებს. აქვე შევნიშნავთ, რომ 1552 წლის ომის დროს, რადგანაც ქარაფის პირზე მოთავსებული ეს დახურული ქუჩები უკვე ჩამოქცეული იყო, ხოლო გამოქვაბულთა დანგრევის გამო შეიქმნა ღია ბაქნები, მტერს ვარძიის აღება მნიშვნელოვნად გაუადვილდა.

ვარძიის ქუჩები, თავის პატარა-პატარა გადახურული მოედნებით, რომელნიც ამასთან ერთად დერეფნებსაც წარმოადგენდნენ, და მათი შემაერთებელი კიბეებიანი გადახურულივე გასასვლელებით, თავისებურ ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტას გვაძლევს. იგი გამომდინარეა იმ დროის საქართველოში მიღებული სოფელ-ქალაქების მშენებლობის ტრადიციიდან, კომპლექსის ქარაფში მოთავსებისა და კლდეში გამოკვეთის სამუშაოთა წარმოების თავისებურებებიდან.

3. სართულთა დამაკავშირებელი საშუალებანი

ვარძიაში მიმოსვლის განსახორციელებლად მარტო ქუჩები არ იყო საკმარისი, რადგანაც ერთი სართულიდან მეორე სართულში მოსახვედრად სხვა საშუალებისათვის უნდა მიემართათ. ამ საშუალებათაგან აქ გვეგულება ლიუქიანი, ანუ საძრომიანი, ასასვლელები, გვირაბები და ღია კიბეები.

აღმ. ნაწილის III სართულის 35-ე გამოქვაბულის იატაკში, სანამ აქ 1953 წ. კლდე ჩამოინგრეოდა, ჩაჭრილი იყო მომრგვალო 70 სმ სიგანის საძრომი, მის ქვეშ მოთავსებულ მე-10 დერეფანში (სურ. 48, 50, 60). ამ საძრომის ჩრდილოეთ მხარეზე კიბის საფეხურები იყო გამოკვეთილი. აღსანიშნავია, რომ მას ზემოდან ჩრდილო-დასავლეთით მიმართული ოთხკუთხი ჩანაკებით გაჩენია საჭიროებისამებრ დასახშავი მოწყობილობის ჩასამაგრებლად. ამ საძრომის საშუალებით II-დან III სართულში ასვლა შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ მისადგმელი ხის კიბის დახმარებით. ასეთი არცთუ მოხერხებული სართულთა დაკავშირება სამხედრო-თავდაცვითი მოსაზრებით უნდა ყოფილიყო გამო-

წვეული, რადგანაც კიბის მოშორებითა და ზემოდან საძრომის დიხშვით ასეღათითქმის შეუძლებელი გახდებოდა. ასეთივე საძრომი გვეგულება III და IV სართულთა დასაკავშირებლად: მისი ნაწილი შენახულია 25-ე და 53-ე გამოქვაბულთა შორის მოთავსებული კლდის მასივში. საძრომის შენახული ორი გვერდი ოთხკუთხედადაა ჩაჭრილი. ყურადღებას იპყრობს მისი ზედა წრიული ნაწილი და მეტად ჩაღრმავებული სამი ჩანაქერი. ეს თავისებურება გვაფიქრებინებს, რომ საჭიროებისამებრ საძრომს სფეროსებრი ქვის ლოდით ხშივდნენ ვერტაშის ეკლესიის შესასვლელის ანალოგიურად, რომელიც ვარძიის მახლობლად მდებარეობს. საძრომის წრიულ ამონაქერში სფერო მაგრად ჩაჭდებოდა, ხოლო სამი ჩანაქეთი კეტების შესაგდებად და ლოდის გვერდზე გადსაგორებლად გამოდგებოდა (სურ. 63). ეს საძრომი, ჩანს, აქვე მოთავსებულ დიდ დარბაზიან 49-ე — 52-ე გამოქვაბულთა ჯგუფის სანდოდ გამაგრებისათვის იყო გათვალისწინებული. ამ საძრომის გვერდით, 54-ე დერეფნიდანაც არის ჩაჭრილი მეორე საძრომი 28-ე დარბაზშიც, რომელიც მერმინდელი ნახელავის შთაბეჭდილებასა ტოვებს. დერეფნების ასეთი საძრომები, რომელნიც სართულების დასაკავშირებლად იყენენ გამართული, ვარძიაში ბევრი სხვაც უნდა ყოფილიყო, რის გამო აღდგენით ნახაზებშიაც პოვენ თავისი გამოსახვა.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ირიბად ჩაჭრილ საძრომებზე, რომელნიც დარბაზებში გვხვდება და ჩვეულებრივ კიბებიან გვირაბს მოგვაგონებენ. ასეთი 39-ე დარბაზიდან დახრილად ჩაჭრილი გვირაბი 17-ე დარბაზში ჰერთანვე კი არა წყდება, არამედ იგი ამ დარბაზის კამარაში და დას. კედელშია შეჭრილი მნიშვნელოვან მანძილზე (სურ. 55, 60). ჩანს გამოქვაბულთა კვეთის დროს ქვედა სართულში სამუშაოთა გახსნის მიზნით ეს გვირაბი ზემოდან ცერად ჩამოუჭრიათ ქარაფის პირამდე, ხოლო საცხოვრებელი უჯრედის გამოკვეთის შემდეგ, ზემოთ მოყვანილი, ერთი შეხედვით გაუგებარი სურათი დაგვჩა. რომ ეს ასეა, ვრწმუნდებით 171-ე დარბაზის იატაკში ჩაჭრილი ასეთივე კიბებიანი გვირაბის მაგალითით, რომელიც დაუმთავრებელია და კიდევ ერთი, ქვედა სართულის გამოკვეთის დასაწყებად იყო განკუთვნილი. ამიტომ ამგვარ გვირაბებს, რომელნიც ვარძიაში სხვაგანაცაა შესამჩნევი, ჩვენ გამოქვაბულთა დამაკავშირებელ საშუალებად კი არ მიგვაჩნია, არამედ კოძპლექსის გამოკვეთის წარმოებისათვის საჭირო ღონისძიებად და ცალკეულ შემთხვევებში XIII ს-ის მიწისძვრით დანგრეულ ნაწილებში კავშირის განსახორციელებელ საშუალებად⁴.

ვარძიის შიგნით მოძრაობასა და სხვადასხვა სართულებს შორის კავშირს ახორციელებდა, საფიქრებელია, სამრეკლოს ქვეშ მოთავსებული გვირაბიც (სურ. 145). აღსანიშნავია, რომ სართულების დაკავშირება გვირაბების საშუალებით ვარძიის მიწისძვრით დაზიანების შემდეგაც ყოფილა განხორციელებული. სართულების დამაკავშირებელი ასეთი გვირაბი უნდა იყოს აღმოსავლეთი ნაწილის F გვირაბი (სურ. 77—78). მის შუაწელზე საგრძნობი მოსახვევია, სადაც უფრო ძველი გვირაბის ნაშთი ჩანს. აქაიქ შემორჩენილი ამგვარი გვირაბები საშუალებას გვაძლევს თავდაპირველი სურათის შესახებ ზოგადი წარმოდგენა მაინც ვიქონიოთ და აღდგენით ნახაზებში გაითვალისწინოთ კიდევ.

⁴ გ. გაფრინდაშვილს ყველა ასეთ შემთხვევაში აქ რთული ორსართულიანი გამოქვაბულთა „სადგომები“ ეძღუება (ვარძიის ქვაბთა ანსამბლი, შურ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1957, № 9, გვ. 34).

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ სამრეკლოს ჩრდილოეთით მოთავსებული კიბეებიანი ასასვლელის შესახებაც, რომელიც კლდის ქარაფის თავამდე მიჰყვება. ყურადღებას იპყრობს ზოგ უბანზე კიბეების ორი ხაზი, რაც აღდგენითი სამუშაოებით შეიძლება აიხსნას. ამ ასასვლელით, ალბათ, ქარაფის თავზე მოთავსებული წვიმის წყლის გადამყვანი ნაგებობების მოვლა-პატრონობის დროს სარგებლობდნენ. აქვე აღვნიშნავთ ამ ნაგებობათა შესახებ შემდეგს: თითოეული ნაგებობა მშრალი ქვის წყობას წარმოადგენს, რომლის დანიშნულებას გაამაგროს წყალგადამყვანი არხის ქვედა ნაწილი. სულ სამი ასეთი წყალგადამყვანი არხია; ისიც მხოლოდ აღმ. და ცენტრ. ნაწილში (სურ. 35). არხები პარალელურადაა გაყვანილი და რელსებს ისე მიჰყვება, რომ წყლის ნაკადები გადასულიყო საღალატოსა და სამრეკლოს ზევისაკენ. თვით არხები აგებულია ვარძიის არსებობის ისტორიულ ხანაში, ე. ი. არა უგვიანეს XVI ს-ის შუაწლებისა.

4. სამალავი

ვარძიში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს სამალავი, რომელიც ტაძრის ჩრდილოეთიდანა დაკავშირებული და თავისი სამხედრო-თავდაცვითი დანიშნულებით სხვა ნაგებობებთან შედარებით მნიშვნელოვნად გამოირჩევა (სურ. 39, 146—152). სამალავი შედგება მისასვლელი C გვირაბისაგან, მისი D განშტოებისა და 101-ე გამოქვაბულისაგან. თვით ამ გამოქვაბულთან დაკავშირებულია საკანი 102-ე და მცირე 121-ე გამოქვაბული საძრობი კით. გვირაბი ახლა 98-ე გამოქვაბულის ზურგის კედელთან იატაკიდან 1,4 მ-ით შემადგენილი საძრობით იწყება. გვირაბის ამ საძრობთანვე მეორე 1,0 მ-ის სიმაღლის საფეხურია და მაძლევი, რის შემდეგ გვირაბი ჩრდილოეთისაკენ უხვევს. ამ მოსახვევის ახლოს კარის ქვის ზღურბლია, რომელსაც საქუსლე ზღუდე აქვს. ამყოლებისა და ქუდის ჩასამაგრებელი ამონაკვეთების და თვით ზღურბლის მიხედვით აქ საუნჯის კარის მსგავსად ქვის ქუსლიანი კარი უნდა ყოფილიყო გამართული. აღსანიშნავია, რომ უკვე დასაწყისში მოძრაობის გაძნელებისათვის საძრობი ქვიტკირის წყობითაა შემცირებული. თვით გვირაბი C აქ მხოლოდ 1,4 მ-ის სიმაღლისაა და 1,05 მ-ის სიგანის. განიკვეთში მას ჰერი ბრტყელი აქვს, ქვედა ნაწილი კი ოვალის მოყვანილობისაა. 6 მ-ის მანძილზე ასე დაბალი გვირაბის გამოკვეთის მიზანია შემოჭრილი მტრის შებოჭვა. პირველი კარიდან 14 მ-ის შემდეგ გვირაბს კვლავ მაღალი საფეხური გააჩნია, აქ გვირაბის გვერდის კედლებში ერთმანეთის პირისპირ ღარებია ამოჭრილი, რომელშიც ბაზალტისაგან გათლილი გრძელი ქვები ჩაიდგმოდნენ. კარის წინ, გვირაბის ჰერში მრგვალი ხვრელია გაჭრილი, რომელიც პატარა საკანის იატაკში გადის. საკანში მყოფ მცველს შეეძლო ერდოდან კარისათვის თვალყურის დევნება და კარის გატეხის მცდელობა დაზიანება. ამ კარის შემდეგ იწყება გვირაბის D განშტოება, რომელიც მცირე შეღმართით, უკიბეებოდ 335,48 მ-ის ღონეს აღწევს. განშტოების დასაწყისთანვე გაჭრილია კარი იმ საკანში შესასვლელად, რომელიც ზემოხსენებული კარის მცველისათვის იყო განკუთვნილი. განშტოება დაახლოებით შუაზე მოხრილია და მთავრდება ოდნავ გაგანიერებული საკნით, რომლის იატაკში გაწივით, შეუვლით ჰაა ჩაჭრილი. თვით ჰას საფეხურები გააჩნია, ზედა ნაწილში კი ამონაკვეთები, მისი სანდოდ დახშვისათვის. საკნის იატაკის პირად კედლებ-

* 4. მედიოთარი, ვარძიის კარების აღდგენის საკითხისათვის, გვ. 837.

შიც, ამავე მიზნით, ბუდეებია გამოჭრილი, მაგრამ არის სხვა ბუდეებიც, ჩანს გარკვეული მოწყობილობის გასამართავად. D განშტოების სიმაღლე 1,8 მ-ია სიგანე — 0,8 და მთელი სიგრძე — 26 მ, კისა კი 5,9 მ.

მთავარი გვირაბი განშტოების შემდეგ კიბეებით მნიშვნელოვანი აღმართით მიიმართება და 4,5 მ-ის შემდეგ მძაფრად უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ამის შემდეგაც იგი კიბეებით მალა მიიმართება, ვიდრე 101-ე გამოქვაბულამდე. გვირაბის სიმაღლე 1,8 და სიგანე 0,8 მ უდრის, მთელი სიგრძე კი 54 მ-ს. რაც შეეხება სიმაღლეთა სხვაობას, ეკლესიასა და სამალავს შორის, იგი 20 მ-ს აღწევს. მთავარ გვირაბშიც და მის განშტოებაშიაც მრავლადაა მცირე საკრაქეები, რომელნიც განშტოებაში ჭერთან და მთავარში სიმაღლის შუაზეა განლაგებული. ეს საკრაქეები, რომელნიც გვირაბების ორსავე მხარეს გვხვდება, ერთმანეთისაგან 0,5 — 0,6 მ-ით არიან დაშორებული; მაგრამ იქ, სადაც ეს საკრაქეები ორსავე მხარეზეა, ეს მანძილი გადიდებულია. ეს საკრაქეები ჩანს გვირაბის კვეთის დროს სამუშაო ადგილის განათებისათვის იყო გაკეთებული. განშტოებაში არის დიდი საკრაქეებიც, რომლებიც სიმაღლის შუაზე და გვირაბის მარჯვენა გაშუქებისათვის გარკვეულ ადგილებშია მოთავსებული. ასეთი რამდენიმე საკრაქე მთავარ გვირაბშიც შეინიშნება. თუ თვით გვირაბის დანიშნულება ნათელია, სამაგიეროდ D განშტოების დანიშნულება ახლა გასაგებია არაა, რადგანაც ტარაქა შენების დროს აქ ჩატარებულმა რეკონსტრუქციამ მისი პირვანდელი სახე უკვალოდ წაშალა.

თვით სამალავი მკათიო ფორმებს მოკლებული და სიღრმეში წაგრძელებული გამოქვაბულია. მისი სიგრძე 12,4 მ-ს აღწევს, სიგანე კი 5,6 მ-ს. სამალავის წინა ნაწილი შედარებით კარგადაა შენახული, რის გამოა აქ მოთავსებული მოწყობილობების შესახებ გარკვეული წარმოდგენის მიღება შესაძლებელი. წინა კედლის დასავლეთ ნაწილში იატაკში კიბეებია ჩაჭრილი დაბალ და მცირე განყოფილებაში ჩასასვლელად, რომელსაც იატაკში ოთხკუთხოვანი ორმო გააჩნია და წინა მხარეს ღიადი (სურ. 146, 147, 150). ამ ღიადთან ხის ძელებისათვის ბუდეებია ამოკვეთილი, და, ვფიქრობთ, რომ აქ ფილაქიანს — კატაპულტას აყენებდნენ. ამ საფილაქიანეს ზემოთ მცირე ბაქანია გამოკვეთილი, რომელზეც ასვლაა შესაძლებელი და აქ გაჭრილი სარკმლიდან გადახედვა. გვირაბის ჭერზე დაკვირვება და თვით C გვირაბის მიმართულება გვაფიქრებინებს, რომ გვირაბის დასასრული ამ სარკმლით იყო ქართის პირზე გატანილი და შემდეგ უკვე თვით სამალავი გამოკვეთილი. სამალავის წინა კედლის აღმ. ნაწილიდან გაჭრილია მოკლეგვირაბი 102-ე გამოქვაბულისაკენ. აქვე გაჭრილი იყო დიდი სარკმელი და შესაძლებელია რაიმე საომარი მოწყობილობაც იყო გამართული, რასაც აქვე ჭერში გამოჭრილი დიდი სასაბლე გვაფიქრებინებს. სამალავის აღმ. კედლის წინა ნაწილში უსწორმასწორო დიდი ნიშაა. სამალავი გამოკვეთილია კედლის იმ ფენაში, სადაც მსხვილნამსხვრევი ბრეჩიები იწყება და ჩვენი ნახაზების IX სართულზეა მოთავსებული.

102-ე გამოქვაბულიდან გაჭრილია შეუღული კა, სამალავიდან 6,7 მ-ით მალა მოთავსებულ მცირე 121-ე გამოქვაბულში. ამ გამოქვაბულს ქართისაკენ ღიადი აქვს გაჭრილი, რომელთანაც ძელის ბუდეებია გამოკვეთილი ფილაქიანის გასამართად. ყურადღებას იპყრობს გამოქვაბულის სიღრმეში მოთავსებული მრგვალი 15—20 სმ-ს დიამეტრის მქონე კვები, რომლებიც, ჩანს, სატყორცნად გამოიყენებოდა. ხსენებული ორი საფილაქიანე 3. რუმლუს აღწე-

რის ორ კოშკს ეთანადება. 102-ე გამოქვაბულიდან 103-ე გამოქვაბულში გაყვანილია მოკლე გზა, რომელიც გაჭრილია სულ ბოლო ხანებში.

სამალავი თავისი გვირაბითა და თავშესაფარი გამოქვაბულით წააგავს სოფ. პატარა და დიდი სამსარის (ახალქალაქის რაიონი) კლდეში გამოკეეტილ თავშესაფრებს, რომლებშიც მტრისაგან თავის დასაღწევად ძველი მოსახლეობა იმალებოდა. გვირაბებიანი ასეთი ნაგებობა ხშირად მეტად რთულია და გააჩნია განშტოებისა და სხვადასხვა სიმაღლეზე მოთავსებული სამალავი გამოქვაბულების მთელი წყება. გვხვდება საქონლის შეფარებისათვის ბაგებიანი გამოქვაბულიც. გვირაბები უხეშადაა ნათალი და ზოგ უბანზე იმდენად მცირეა, რომ მათში მოძრაობა მუცელზე ხოხვითაა მარტო შესაძლებელი. აღსანიშნავია, რომ ამ თავშესაფრებს სოფ. დიდ სამსართან სიღრმეში გაჭრილი გვირაბებიც გააჩნია, რომელნიც, ჩანს, ცალკე სახლებსაც უკავშირდებოდნენ. ვარძიის აღწერილი სამალავი თავისი ხასიათით სამსარისეული თავშესაფრების მსგავსია, მაგრამ სამსარში ჩვენ საქმე გვაქვს ხალხის მიერ შექმნილ ნაკეთობებთან, ვარძიაში კი სრულყოფილ და ოსტატების მიერ შექმნილ ნაგებობასთან, ვარძიის ამ სამალავში, როგორც ვიცით, 1552 წ. ბერებმა თავი შეაფარეს, მაგრამ სპარსელებმა, ათაბაგ ქაიხოსრო II-ის გამცემლური ხელშეწყობით, გაარღვიეს C გვირაბის კარები, შეიჭრნენ სახიზარში და ბერები ხელთ იგდეს.

ზემოთ განხილული ვარძიის კომპლექსის სამიმოსვლო საშუალებისა და თავდაცვის ნაგებობის თითოეული სახე სამხედრო-თავდაცვით საგანგებო ხერხებს იყენებდა და მთელი ნაირსახეობით მტრის მოქმედების განსაკუთრებით ძნელ პირობებში ჩაყენებას ისახავდა მიზნად.

თავი მეხუთე

წყალსადენი

ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის წყალსადენი წყაროს წყალს სოფ. ზედა ვარძიიდან აწვდიდა, რომელიც ზედა ვარძიის ხევში იმყოფება¹. ეს ხევი მდ. მტკვრის ხეობას მარცხნიდან უერთდება, ვარძიის ნაშონასტრალიდან 2 კილომეტრის ზევით და ხეობიდან ჩრდილოეთით არის მიმართული (სურ. 153, 155). ზედა ვარძიის ხევი ორივე მხარეს კლდოვანია და ციცაბო, ხოლო სადაც დაქანება შედარებით მცირეა, კლდის ჩამონაქცევებითა და მიწით არის დაფარული. კლდე ორი ფენისაგან შედგება: ზედა მუქრუხ-მსხვილ-ნამსხვრევ ტუფობრეკიებს წარმოადგენს, ქვედა კი ვულკანური ფერფლის ტუფებს. ხევში მოდის ზედა ვარძიის წყალი, რომელიც მდ. მტკვრის მარცხენა შენაკადს წარმოადგენს. გვალვაში წყალი მტკვრამდე ვერ აღწევს, რადგანაც ხევის ბოლოს კალაპოტის გახურებულ ქვევს შორის იკარგება. ხევში, მდინარის ორივე ნაპირზე, ერთიმეორის აყოლებით, ყორე ქვით მოზღუდული ტერასებია გამართული, რომლებზედაც ბაღებია გაშენებული.

ზედა ვარძიის წყალი სამი წყაროთი იკვებება. ზედა ვარძიის წყარო (წყარო № 2) ხევის თავში გამოდის; მომდინარეობს ჯერ ხევის ნაყარი ქვასა და ქვიშის ქვეშ, შემდეგ კი პირობითი ნიშნულის 68, 65 მახლობლად, მიწის ზედაპირზე ამოდის (სურ. 154). 85 მ-ის გავლის შემდეგ წყაროს დებეტი წამში 1,19 ლიტრს აღწევს. ამ წყაროს მარჯვენა მხრიდან მოერთვის გიორგი წმინდას წყარო (№ 3), რომელიც დის ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან გამოსულ პატარა, მაგრამ ღრმა ხევში. ამ ორი წყაროს შეერთებით იქმნება ზედავარძიის წყალი. წყაროების შესართავიდან 280 მეტრის ქვემოთ ზედა ვარძიის წყალს მარცხნიდან ერთვის წყარო, რომელიც ვულკანური ფერფლის კლდის ქარაფიდან გამოდის (წყარო № 1). ეს წყარო კლდის ორი ბზარიდან გამოდის და მისი დებეტი წამში 0,74 ლიტრს შეადგენს. ზედა ვარძიის წყაროების წყალი, რომელიც მშენებლებს ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის დასაკმაყოფილებლად შეურჩევიათ, ჩვენი დღევანდელი მოთხოვნილებების მიხედვითაც კი მაღალი ღირსებისაა. იგი გამჭვირვალეა და უფერული, არ ახლავს არც სუნი და არც უსიამოვნო გემო. მასში არ არის არა სასურველი ნივთიერება. დღევანდელ პირობებშიაც კი, როდესაც სათავეს ნაგებობები მოსპობილია, წყალს არ გააჩნია გაბინძურების რაიმე ნიშნები. ამასთანავე ერთად

¹ წყალსადენის ადგილზე შესწავლა 1956 წელს ჩემ მიერ იყო ჩატარებული. ნაშთების ფოტოფიქსაცია შესრულა ფოტ. ი. ნ. გილგენდორფმა. 1957 წელს წყალსადენის გრუნტში აგებული კონსტრუქცია გათხრილ იქნა თ. ს. ლამბაშიძის ხელმძღვანელობით და თ. ი. ტატიშვილის მონაწილეობით, ხოლო ფოტოფიქსაცია შესრულა თ. ნ. თორთლაძემ. წყალსადენის შესწავლაში როგორც 1956 წ., ისე 1957 წ. მონაწილეობა მიიღო შ. ი. ნათენაძემ.

ოდნავ მეავე რეაქცია და საშუალოზე დაბალ მინერალიზაცია ზედა ვარძიის წყლის სასმელსა და სამეურნეო დანიშნულების მაღალ ლირსებას გვიჩვენებს².

კლდოვან უბნებზე ვარძიის წყალსადენის ტრასი კარგად ჩანს თვით კომპლექსიდან ვიდრე ზედა ვარძიის ხევამდე. მთელი ტრასი გაჰყვება მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირის მთის კალთებს, რომელნიც კლდოვანია და ციცაბო. ცალკე უბნებზე ნაშალი კლდე და მიწა, რომელიც წყალსადენის ხაზზე მდებარეობს, უმეტესად დიდი ქანობით ხასიათდება.

1. წმალსადენის აღწერა

ვარძიის კომპლექსი ზედა ვარძიიდან წყალს გამომწვარი თიხის მილებით ლებულობდა. თვით ტრასზე ეს მილები 1957 წლის გათხრით იყო მოპოვებული. აღსანიშნავია, რომ გათხრის დროს მილსადენის ორი ხაზი იყო მიგნებული პირველი — ძველი თავმინებული, მეორე — უფრო ახალი.

პირველი, ანუ ძველი, მილსადენის მილი № 6 მუქ-ვარდისფრად გამომწვარი თიხისაა (სურ. 179). მისი სიგრძე 412 მმ-ს უდრის, ყელის სიგრძე კი, ე. ი. მილის ვიწრო იმ ნაწილის სიგრძე, რომელიც გაგანივრებული სალტითაა მოსაზღვრული, 50 მმ-ს შეადგენს. ვიწრო ნაწილის გარეგანი დიამეტრია 113 მმ, შინაგანისა — 9,8, ხოლო განიერისა გარეგანი — 170 და შინაგანისა — 136 მმ. სალტე განიერი ნაწილიდან თანდათანობით არის გაგანივრებული, ხოლო ვიწრო ნაწილისაკენ კუთხედათაა ჩაჭრილი. სალტედან რამდენიმე დაშორებით, 0,5 მმ-ით ამოწეული და 12 მმ-ის სიგანის სარტყელია მოვლებული, რომელზედაც ჩაჭრილი ტალღისებური სამკაულია გამოყვანილი. მილს გარედან და შიგნიდან ძალზე წვრილი რადიალური ზოლები აქვს, ჩანს რგი ჩარხზე თითებით კი არა, ქსოვილის საშუალებით გამოუყვანიათ. ამავე გათხრების დროს მილსადენში აღმოჩნდა საწკრეტი ჰა—თანგირი. ეს თანგირი ახალ მეორე მილსადენთან იყო გადაერთებული, ზემოთ აღწერილი მილის მსგავსი № 7 მილით, რომელიც მხოლოდ ზომებითაა უფრო დიდი, აღწერილთან შედარებით. ამ მილსაც გააჩნია ტალღისებური ჩაჭრილი სამკაული მაგრამ, იგი დიდი ზომით და უშუალოდ მილზეა გამოყვანილი, რაც შეეხება № 8 მილს, რომელიც თანგირის გამომყვან მკლავთან იყო შეერთებული, სამკაული არა აქვს, მაგრამ ფორმითა და ნაკეთობით ზემოთ აღწერილი მილგანს მსგავსია. მეორე მილსადენის № 9 მილი ლიავარდისფრად გამომწვარი თიხისაგანაა დამზადებული და ერთგვარად მონარინჯო ფერი გადაჰყავს. 1954 წელს ნიშნულ 42-ის მახლობლად გვირაბის იატაკზე დადუღებულ მილის ფრაგმენტი შ. ი. ნათენაძემ ნახა, რომელიც ეთანადება აღწერილ № 9 მილს, თავისი დამზადების ხასიათითა და ზომებით. თანგირი, რომელიც ამ გათხრებით იყო მოპოვებული, მოყვანილობით ღერგს მოგვაგონებს. იგი ლიავარდისფრად გამომწვარი თიხისაა და ჩალხზეა ნაკეთები (სურ. 174, 175, 179). ცალ მხარეზე შემყვანი მკლავი აქვს, მეორეზე კი გამომყვანი; ეს უკანასკნელს პირველთან შედარებით 17 მმ-ით უფრო დაბლაა (ქვედა ნაწილების მიხედვით). თანგირს აქვს კიდევ ერთი მკლავი, რომელიც მთავარი მკლავების მართობია, არის ერთობ დაბლა და მისი ღერძი ქვემოთაა დახრილი. თვით ღერგის ტანს

² წყლის ანალიზი ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პ. მელიქიშვილის სახ. კიმიის ინსტიტუტში 1956 წ. 3.IX, შ. ნადარეიშვილის მიერ.

გააჩნია სამი, 13 მმ-ის სიგანისა და 8 მმ-ის სიმაღლის რკალი. ქვედა მკლავი თანგირში დაგროვილი ნალექის გამოსაწმენდად იყო მოწყობილი. აღსანიშნავია, რომ იგი თანგირის იმ მხარეზეა გაკეთებული, რომელიც ნიკაგის დაბალი ნაწილისაკენ იყო მიმართული და ამიტომ თანგირის ნალექისაგან გამოწმენდა უფრო მოხერხებულად წარმოებდა. თანგირს ახლდა უხეშად გვერდებ ჩამოთლილი ქვის სარქველი, გამოსაწმენდ მკლავს კი შესაფერისი ზომის ქვა—საცობად.

ამ 1957 წ. მოპოვებული მიღების გარდა არის კიდევ მიღები, რომლებიც ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის დაარსებასთან დაკავშირებით იყო შეკრებილი 1937—38 წლებში. მათგან დიდი ზომებით გამოირჩევა მილი № 1 (სურ. 177, 180), რომელიც ღია ვარდისფერი გამოწვეარი თიხისაა და ტეხილში ერთგვაროვანია. მილის ზედაპირის მსახველი სწორხაზოვანია და მხოლოდ ძნელად შესამჩნევი ტალღისებურებით ხასიათდება. ჩარხზე მუშაობისა და მილის თითებით გამოყვანის გამო შინაგან ზედაპირზე სპირალურად მიმართული ზოლებია შესამჩნევი. ეს ზოლები მცირე ჩანაზნექების სახითაა მოცემული და ამიტომ გრძივ კვეთში გლუვ, ღრნავ ტალღისებურ ზედაპირს იძლევა. ეს მილი შინაგანი ზომებით და სალტეს ხასიათით სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მილს წააგავს; განსხვავდება მისგან მხოლოდ უფრო თხელი კედლებითა და შინაგანი გლუვი ზედაპირით. № 2 მილს სალტე დიდი აქვს და ვიწრო პირისაკენ წახრილია. გამოწვეარი თიხა, რომლისგანაც მილია დამზადებული, ღია ვარდისფერისაა. ტეხილშია თხელი ნაწილები ერთფეროვანია, სქელი კი, შუაზე მუქი რუხი ფერის ზოლითაა. მილი № 3 დაზიანებული სახითაა შენახული. მისი ვიწრო ნაწილი შეტეხილია ისე, რომ სალტეს მხოლოდ მცირე ნაწილია შერჩენილი. განიერ ნაწილში მეორე ასეთივე მილის ჩატეხილი ყელია კირის ხსნარით ჩამაგრებული. ამ ფრაგმენტს სალტეც გააჩნია და ამიტომ № 3 მილის პირედანდელი სახის აღდგენის საშუალებას იძლევა. მილის განიერ ნაწილში ჩამაგრებული მეორე მილის ნაწილი კირის სუფთა ხსნარითაა დაკავშირებული. კირის ხსნარში ბოჭკოა შერეული. ჩანს ბაშბა ან სხვა ბოჭკო კირთან ერთად აუზელიათ და ისე ჩაუმაგრებიათ მილები. აღსანიშნავია პ. მელიქიშვილის სახ. ქიმიის ინსტიტუტში გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ აქ კირის შესაზელად შესაძლებელია გამოიყენებოდა ყველის დამზადების დროს მიღებული შრავი, რადგანაც იგი კაზეინს შეიცავს და წყალგამძლეს ხდის კირის ხსნარს. გატეხილი კერამიკული ჭურჭლის შეკეთება ქართლში ამ ბოლო ხანამდე ე. წ. კოწიწით ხორციელდებოდა, რომელსაც რძით გაზავებული კირისა და ბაშბის ერთად დანაყვით ახორციელებდნენ. კოწიწი საბას განმარტებული აქვს, როგორც „ჭურჭლის საწებავი“, ხოლო დაკოწიწება გატეხილის ჭურჭლის შეწება“. განხილული მილების დაკავშირებაშიც ჩანს ჩვენ საქმე გვაქვს დაკოწიწებისმაგვარ ტექნიკასთან. მილი № 4, რომელიც სადაყუდებელას ხევის 25—26 უბნის გვირაბშია შენიშნული, ღია ვარდისფერია, ამასთანავე მკვრივი და თანაბრად გამოწვეარი. წყალსადენის ტრასზე ყურადღებას იპყრობს № 5 მილის ფრაგმენტი, რომლის შინაგანი მოწერილობის ქორდისა და სიმრუდის ისრის მიხედვით მილის შინაგანი უმცირესი დიამეტრი 77—78 მმ უნდა ყოფილიყო. თვით მილი, რომლის ფრაგმენტი აქ არის წარმოდგენილი თავისი ზომებით, კერამიკის ფერითა და სიმკვრივით ყველაზე მეტად № 4 მილთანაა დაახლოებული.

ვარძიის წყალსადენის სათავე, რომლის კვალი დღეს აღარ შეინიშნება, ჩანს

ზედა ვარძიის № 2 წყაროს გამოყენებას გულისხმობდა. სათავე თვით ხევში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული № 2 წყაროს ზემოთ. რადგანაც სათავეს შესწავლა დიდ არქეოლოგიურ სამუშაოებს მოითხოვს, ამიტომ მისი სისტემისა და კონსტრუქციის რაობის საკითხიც ჯერჯერობით შეუსწავლელია.

რაც შეეხება მაგისტრალურ ხაზს, მისი დასაწყისის პირველი ნაშთი დაფიქსირებულია ზედა ვარძიის № 2 და გიორგი წმინდის № 3 წყაროების შესაყარის ჩრდილოეთით და მისგან 49 მეტრის დაშორებით (სურ. 155, ნიშნული - 1) ამ პირველი ნაშთიდან 100 მეტრის ჩაყოლებით შემორჩენილია წყალსადენის კიდევ ოთხი ნაშთი. ეს ნაშთები დაახლოებით ერთი სახისაა და კლდეში გამოკვეთილ ჰორიზონტალური ზოლისა და ფერდობის ზედა მხარეში გამოკვეთილი კედლისაგან შედგება. ამ კედლის სიმაღლე 1,0 მ-ს, ზოგჯერ 1,4 მ-საც აღწევს. აღსანიშნავია, რომ 3—ნიშნულთან ჰორიზონტალურ ზოლში მცირე მანძილზე 30—25 სმ-ის სიდიდის სწორკუთხოვანი თხრილიც არის შერჩენილი (სურ. 160). საყურადღებოა აგრეთვე R—4 ფრაგმენტის თავისებურება, რაც ჰორიზონტალური ზოლის მეორე მხარეზედაც კედლის არსებობაში გამოიხატება. კედელთა შორის მანძილი აღწევს 75 სმ-ს³.

წყალსადენის ტრასი 5—6 ნიშნულის უბანზე გადის ტუფოვანი კლდის ჩამონაქცევებზე და ჩამონაყარ მიწაზე. მთელ ამ 185 მეტრის მანძილზე წყალსადენის მიღები მიწაში ჩამარბული უნდა ყოფილიყო. ნიშნულ 6-7 უბანზე კარგად ჩანს წყალსადენის, როგორც კლდეში გამოკვეთილი კონსტრუქცია, ისე თვით მილსადენის კირის დუღაბიც. წყალსადენის ნაშთი თითქმის უწყვეტ ზოლად შენახულია 6—7 ნიშნულის შორის და მათ გარეთაც. ორსავე მხარეს. ნიშნულ 6-თან მილსადენი მოთავსებულია კლდეში გამოკვეთილ თაროზე. თვით თარო წარმოადგენს კლდის ქარაფში გამოკვეთილ, დაახლოებით 1,7 მ-ის სიმაღლის და 30—40 სმ-ს შეღრმავების მქონე ზოლს (სურ. 156, 160). ნიშნულ 6-თან და 6-7 ნიშნულის უბანზე ალაგ-ალაგ შერჩენილია კირის დუღაბი, რომელზედაც თიხის მიღების კვალია აღბეჭდილი. აღნიშნული ნაკვალევების გაყოლებას კარგად ჩანს ჯერ მილსადენის კლდეში გამოკვეთილი საფუძველი და შემდეგ კი გვირგზის ნაშთიც. რომელიც ტოპოგრაფიულ გეგმაზე თვალსაჩინოებისათვის გასტეკლებული ხაზითაა აღნიშნული. ასევეა აღნიშნული გვირგზების ნაშთები დანარჩენ შემთხვევებშიც. გვირგზის იატაკი, რომელიც მხოლოდ ეიწრო ზოლის სახითაა ჩვენამდე მოღწეული, 61,11 მ-ის ნიშნულამდე საფეხურით მთავრდება და შემდეგ გრძელდება 60,89 მ-ის დონეზე. გვირგზის იატაკის საფეხურთან, რამდენადმე უფრო სამხრეთით. ჰერიც საფეხურად ეშვება დაბლა. ამ კვანძზე დაკვირვება განსაკუთრებით კი ჰერთან დარჩენილი სანგრევების ნაშთები მოწმობენ ორი გვირგზის ერთმანეთის შესახვედრად გამოკვეთას. აღსანიშნავია, რომ ზედა გვირგზი ქვედას 22 სმ-ით ასცდენია ვერტიკალურ სიბრტყეში. ხოლო ჰორიზონტალურ სიბრტყეში—50 სმ-ით, რაც ნახაზის გეგმაზე ჰერის პროექციითაა აღნიშნული წყვეტილი ხაზით. აქვე შეგნიშნავთ ერთ თავისებურებასაც: ზედა გვირგზის ბოლოს მისი გვერდის კედლიდან გამოშვებულია დიდი ბაზალტის ქვა, რომლისთვისაც დიდი სიმაგრის გამო კლდის მკერელებს ხელი არ უხლიათ.

³ წყალსადენის ტრასის კლდეში გამოკვეთილი ნაშთები 59 პირობითი ნიშნულით აღინიშნა, რომელთაც სიმოკლისათვის R-ით გამოვსახავთ. R-1, პირველი ნიშნულია სათავესთან; R-2, მეორე და ა. შ.

ნიშნულ 7-დან 8-მდე ტრასი მთელ ამ 304 მ-ის მანძილზე მიწაშია გატარებული. ამ უბნის 74 მ-ის სიგრძის ნაწილი 1957 წელს გაითხარა (სურ. 158, 159, 161, 178). 7ა—8 ნიშნულების ეს ნაწილი გაყვანილია მთის კალთაზე, რომელიც ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ არის დაქანებული. კირის დუღაბის კალაპოტში მოთავსებული წყალსადენი ჩამარხულია მიწაში სხვადასხვა სიღრმეზე 0,5 მ-დან 2,5 მ-მდე. მილსადენი I—III ნიშნულებსა და IV—VII, IX—XI ნიშნულებს შორის მიწის ქვეშ მოთავსებულ კლდეში გაჭრილ თხრილშია მოთავსებული (სურ. 161). ეს კლდოვანი ადგილები უმეტესად ცალი მხრიდანაა ჩაყვითილ-ჩასწორებული და მხოლოდ IV—VIII ნიშნულებს შორის კლდე ღარის მაგვარადაა ოთხკუთხად ამოჭრილი. საგანგებოდაა I ნიშნულთან კლდე ამოჭრილი თანგირის მოსათავსებლად. I—II ნიშნულებს შორის ორი ხაზია მიღების; პირველი—ჩრდილოეთით მოთავსებულ № 6 მიღებისაგანაა შემდგარი, მეორე—მისი პარალელურია და № 7 მიღებისაგან შემდგება. № 6 მიღები ძალზეა დაზიანებული და ჩანს აქ წარმოებული შეკეთების დროს, ეს ძველი მილსადენი არ მოუშლიათ, აღსანიშნავია, რომ იგივე პირველი, ძველი მილსადენი X—XI ნიშნულებს შორისაცაა შენიშნული, სადაც იგი სამხრეთ-აღმოსავლეთით უხვევს და რამდენადმე დაბლაც არის მოთავსებული. რადგანაც მილსადენის ეს გათხრილი ნაკვეთის № 7 მიღები თითქმის მთელ სიგრძეზე დაუზიანებელია, შესაძლებლობა მოგვეცა ზუსტად განგვესაზღვრა მისი ქანობი. აღსანიშნავია, რომ თუ I—V ნიშნულების დონე თანდათან ეცემა (55,18 მ-დან — 55,00-მდე) VI—IX ნიშნულების სიმაღლე მატულობს (55—01-დან 5,07—მ-მდე). ეს გარემოება და ისიც რომ თანგირის სარკველი დაკირული იყო გვაფიქრებინებს, რომ მილსადენში ნავარაუდევია იყო მცირე წნევა.

წყალსადენის ნაშთები 8—9 ნიშნულების უბანზე კლდის მასივშია გამოკვეთილი (ვულკანური ფერფლი). აქ გადარჩენილია გვირაბის იატაკის ვიწრო ზოლი და გვირაბის ცალი გვერდიც კი, მხოლოდ არა მთელ სიგრძეზე (სურ. 160). აღსანიშნავია, რომ კირის დუღაბზე დარჩენილია მიღების ანაბიჯები და მიღების სალტებთან სუფთა კირის ხსნარის თეთრი ზოლები. ნაშთები 10 და 11 ნიშნულებს შორის ვულკანური ფერფლის კლდეში საფეხურად ამოჭრილი გვირაბის ნაშთის სახით წარმოგვიდგება, ხოლო 12—13—14 ნიშნულების ფარგლებში — გამოფიტულ და დაზიანებულ ბრეკიების ქანში. აქ ნაშთები წარმოადგენს კლდეში გაჭრილ თხრილს, რომლის სიგანე 75 სმ-ს უახლოვდება, ხოლო გვერდის კედლების სიმაღლე 1,2 მ-ს და 1,6 მ-საც აღწევს.

სადაუღებელას ხევი, რომელიც მარცხნიდან ერთვის მტკვრის ხეობას, ვიწრო ღრმა და კლდოვანია. წყალსადენი ხევის კრის მის ზედა წელში, თითქმის ხევის თავთან (სურ. 162). ხევის ზედა ნაწილის მარჯვენა მხარეზე კლდის ქარაფოვანი მასივია აღმართული, რომლის სიმაღლე 50 მეტრამდე აღწევს. ხევის მარცხენა ნაპირზე კი, იქ სადაც წყალსადენია გაყვანილი, ვულკანური ფერფლის ტუფებისაგან შემდგარი ქარაფების საფეხურებია. ხევის ამ ნაწილშივე, როგორც მარცხენა ისე მარჯვენა ნაპირზედაც, წყაროები მოეონავს მიწის ზედაპირიდან. მაგრამ ასოოდე მეტრის მანძილზე იკარგება მიწასა და ნაყარ ქვებში. წყალსადენის 15—16—17—18 ნიშნულები ხევის მარჯვენა მხარეზე ამართული ქარაფის ტუფქვიშაქვების და ტუფბრეკიების ფენაშია გაყვანილი. წინა მხარე წყალსადენისა ჩამონგრეულია და ამიტომ მას ახლა შეღრმავებაში მოთავსებული ზოლის სახე აქვს, სადაც კარგადაა შენახული მილსადენის დუ-

ლაბი და მილების ფრაგმენტები, ხოლო 19—20 ნიშნულების უბანზე მთლიანად შენახულია გვირაბიც კი. ამ გვირაბის შემდეგ ხევის მარჯვენა მხარეზე წყალსადენის კვალი აღარ შეინიშნება. ხევის მარცხენა მხარეზე ნიშნულ 21-დან ვიდრე 31-მდე წყალსადენის მთელი ტრასი ვულკანური ფერფლის ტუფებშია გამოკვეთილი და კარგად ჩანს მთელ ამ ნაკვეთზე (სურ. 163). წყალსადენის ტრასი 21—25 ნიშნულების ფარგლებში კლდეში შეჭრილი თაროს სახით არის შენახული, რომელზედაც შიგადაშიგ შერჩენილია კირის დუღაბი მილების ჩვეულებრივი ანაბეჭდებით. აღსანიშნავია 30 ნიშნულთან შერჩენილი თავდაპირველი გვირაბის კერიც (სურ. 156). 25—26 ნიშნულების უბანზე, 26 ნიშნულთან შერჩენილია გვირაბის ნაშთი, რომლის სიგრძე 6,5 მ-ს აღწევს (სურ. 160). ამ გვირაბის სიგანე 0,8 მ-ს უდრის, სიმაღლე —1,6 მ-ს. განივკვეთში იგი სწორკუთხედს უახლოვდება, რომლის ზედა კუთხეები კერზე გადამრგვალებით გადადის და გვერდის კედლებზე მცირედ განზნა გადაკეტილი. მის იატაკში ჩაკვეთილია სწორკუთხოვანი თხრილი, რომლის სიგანე 34 სმ-ს აღწევს და სიღრმე ზედა მხარეს 39 სმ-ს, ხოლო ქვედა მხარეს—26 სმ-ს. ამ თხრილში ჩაღულაბებულია კირის ხსნარით თიხის 12 მილი (მილები № 4 და № 5). არის № 1 მილებიც, რომელნიც დაზიანებულები გამოუყენებიათ. გვირაბის თხრილში ჩაკირული მილების დუღაბის ქვეშ თიხის ფენა მოთავსებული, რომელიც, ჩანს, აქ მილების საფუძველის შესამაღლებლად გამოუყენებიათ. R — 26-თან გვირაბის კერი რამდენადმე დადაბლებულია, შემდეგ კი კვლავ მაღლდება ჩვეულებრივ სიმაღლემდე. ამ ადგილას კერზე კარგად შეინიშნება გვირაბების სანგრევეები, რომლებიც ერთიმეორისაკენაა მიმართული. ეტყობა აქაც გვირაბების კვეთა შემხვედრი სანგრევეებით ყოფილა ნაწარმოები. ამ ადგილიდანვე კლდე დახრილი სიბრტყით არის მასივში ჩაკვეთილი, რითაც მიღებულია თაროს მაგვარი ზოლი, რომელზედაც ალაგ-ალაგ კირის დუღაბია შერჩენილი მილის ნაკვალევებით. დუღაბზე დარჩენილი მილის ნაკვალევები აქაც № 4 და № 5 მილების გამოყენებას ადასტურებს. ეს კლდეში გამოკვეთილი ვიწრო ზოლი 12 სმ-ით უფრო მაღლაა მოთავსებული, ვიდრე აღწერილი გვირაბის თხრილის ძირი. იგი ჩამონაქცევ კლდეს გაჰყვება ერთგვარი მორაკული და უერთდება გვირაბს, რომელიც ნიშნულ 27-თან არის შერჩენილი (სურ. 164). აღსანიშნავია, რომ ზოლის დონე აქაც იგივე სიდიდით, 12 სმ-ით უფრო მაღლაა ამ გვირაბში გაჭრილი თხრილის ძირზე. გვირაბის ნაშთი, რომელიც 27 ნიშნულთანაა ჩვენამდე მოღწეული, 6,2 მ-ის სიგრძისაა და ანალოგიურია ზემოთ აღწერილისა, მაგრამ რამდენადმე უფრო განიერია. საყურადღებოა ის, რომ აქაც შეინიშნება გვირაბების შემხვედრი სანგრევეებით კვეთა, რაც კერზე კარგადაა შესამჩნევი და ანაზომების გეგმაზე მისი პროექციები წყვეტილი ხაზითაა აღნიშნული. აღწერილი გვირაბების ორი ფრაგმენტის ეს შემხვედრი გვირაბები, რომლებიც ერთიმეორისაკენაა მიმართული, საფიქრებელია, მესანგრევეების ორი წყებით ერთდროულად იყო შესრულებული. გვირაბის ეს მხარი, რომლის სიგრძე 16 მ-ს შეადგენს და ანაზომის გეგმაზე ბუნქტირითაა აღდგენილი, გამოკვეთის წარმოების გარკვეულ წესზე მიგვიჩივებს. ამ მხარის კვეთა, საფიქრებელია, შემდეგნაირად იყო განხორციელებული: დაახლოებით შუაზე და განსაზღვრულ სიმაღლეზე, კლდის ქაარაფში ჯერ შტოლნის შეჭრა წარმოებდა სასურველ სიღრმემდე, ამის შემდეგ მესანგრევეების ორი წყება ხელს ჰკიდებდა გვირაბის კვეთას, ერთი—ერთ მხარეს და მეორე—მეორე მხარეს (სურ. 182). მეზობელ უბნებშიაც ასეთივე წესით გვირაბის ჰრის შედეგად, ცხადია, სანგრევეები

ერთმანეთს უნდა დაახლოებოდა. ჩვენს მაგალითში ამ დაახლოებამ, როდესაც ერთგან 12 სმ-ს და მეორესთან 40 სმ-ს მიღწეა, გამოყოფი კლდის კედელში დაბალი და ვიწრო საძრომი გაჭრეს, შემდეგ კი სანგრევების ურთიერთ აცდენით გამოწვეული უსწორმასწორობა შეუსწორეს. R—26-თან ეს აცდენა პორიზონტალურ სიბრტყეში 50 სმ-ს აღწევს, ხოლო R—27-თან—40 სმ-ს, რაც შეეხება აცდენას ვერტიკალურ სიბრტყეში, არაა შენიშნული არც ერთ მხარეს. როდესაც გვირაბის ეს მხარე თითქმის მთლიანად ჩამოქცეულა, ამის შემდეგ ჩანს წყალსადენის შეკეთების მიზნით კლდის მასივში შემაერთებული ზოლი ამოუკვეთიათ. როგორც აღვნიშნეთ, ეს ზოლი 12 სმ-ით უფრო მაღლაა და საფიქრებელია სწორედ ამიტომ საჭირო გამხდარა R—26-თან შერჩენილი გვირაბის თხრილში მილსადენის მაღლა აწევა და კირის დუღაბის დაზოგვის მიზნით თიხის ფენის დაგება. მაგრამ აქ მოხსენებული წყალსადენის შეკეთება ჩანს მეორეა, რადგანაც ამ შემდეგდროინდელი ვიწრო ზოლის თავსა და ბოლოს შეიმჩნევა კიდევ ერთი მილსადენისათვის განკუთვნილი საფეხური. ეს უკანასკნელი, საფიქრებელია, პირველი შეკეთების ნაშთია, რომლის დაზიანების შემდეგ კლდე კიდევ ჩაუყვეთიათ და მილების მოთავსებისათვის საჭირო სივანის ახალი ზოლი გამოუჭირათ.

სადაყუდებელას ხევის შემდეგ ნიშნულ 31-დან 32-მდე წყალსადენის ხაზი ნაშალი კლდისა და მიწის ფერდობზე გადის. 32—33—34 ნიშნულების უბანზე ტრასი მსხვილნამსხვრევ ბრეკიებშია გაჭრილი, სადაც შენახულია წყალსადენის დრაგმენტები, რომელთაგან 33—34 ნიშნულებს შორის ჩვენთვის ცნობილი სახის გვირაბს წარმოადგენს. ნიშნული 34-ის შემდეგ წყალსადენის კვალი იკარგება კლდის ჩამონაყარებსა და მიწაში, ვიდრე ნიშნულ 35-მდე. რაც შეეხება ნიშნულებს 35, 36, 37 და 38-ს, კლდეში ჩაკვეთილი თაროების სახითაა აღნიშნული. თვით კლდე კი მსხვილნამსხვრევ ბრეკიებს წარმოადგენს, რომელიც მიწის ზედაპირს ოდნავაა აცილებული. საყურადღებოა, რომ ნიშნულ 37-ს კლდეში ამოჭრილი თაროს გვერდით ქვის წყობაც გააჩნია კირის ხსნარზე (სურ. 168). ყოვლად შესაძლებელია, რომ ეს ერთ-ერთი შეკეთების დროს მილსადენის საფუძვლის ასამაღლებლად გაკეთეს. ტრასის შემდგომი უბანი ვარძიის ხეშია შეჭრილი და ვულკანური ფერფლის ტუფებზე გაივლის.

ვარძიის ხევი, რომელიც ვარძიის კომპლექსის მკაფიოდ გამოვლენილი კლდის ქარაფს დასავლეთიდან ჩამოსჭრის, ძალზე ღრმაა და კლდის ქარაფებით არის მოზღუდული (სურ. 166). წყალსადენი ვარძიის ხევიში მარჯვენა ფერდობით შედის კლდის ცერად ჩაჭრით მიღებული ვიწრო ზოლის სახით, რომელზედაც შიგადაშიგ შერჩენილია კირის დუღაბი მილების ანაბეჭდებით. წყალსადენის ტრასის ეს 39, 40 და 41 ნიშნულების უბანი ხევის ძირთან წყდება და მხოლოდ მარცხენა ფერდობზე ნიშნულ 42-თან არის გადარჩენილი. 42 ნიშნულიდან კი, ვიდრე ვარძიის კომპლექსამდე, წყალსადენი თითქმის მთელ სიგრძეზეა შენახული, მეტი ან ნაკლები დაზიანებით. მილსადენის მონაკვეთი 42-45 ნიშნულების ფარგლებში ვარძიის ხევის ქარაფს გაჰყვება და მსხვილნამსხვრევი ბრეკიების ფენაშია გამოკვეთილი. მილსადენის ეს მონაკვეთი ამასთანავე ერთად ვულკანური ფერფლის ტუფების ფენის სიახლოვეზე გადის ისე, რომ მისი ბოლო, ნიშნულ 45-თან, ნაწილობრივ ამ ტუფოვან ფენაშია შეჭრილი. მსხვილნამსხვრევი ბრეკიები ალაგ-ალაგ ბაზალტების საგრძნობლად დიდ შრე-

ებსაც შეიცავს. რის გამო ამ უბანზე გვირაბის კვეთა საკმაოდ გართულებულ პირობებშია ჩატარებული.

ნიშნული 42-ის ზემოთ 11 მ-ის მანძილზე დარჩენილია წყალსადენის ვიწრო ზოლი, რომელიც ორსაფეხურადაა კლდის ქარაფში ამოკვეთილი. ესეც კლდის ცერად ჩაკვეთით არის მიღებული, რის გამო ამ უბანზე მხოლოდ ხოხვით შეიძლება მოძრაობა (სურ. 168), ნიშნულ 42-დან 45-მდე წყალსადენს აქა-იქ გვირაბების ფრაგმენტებიც აქვს შერჩენილი. გვირაბი, რომელიც ნიშნულ 42-თან იმყოფება, განიც კვეთში $0,8 \times 1,55$ მ-ის ოთხკუთხედს მრგვაკონებს. რომლის პერი ჩვეულებისამებრ გადამრგვალებული კუთხეებით კედლებს უერთდება. 42 ნიშნულიდან 8 მ-ის მანძილზე გვირაბი სანგრევით მთავრდება. აქვე იატაკთან ორივე კედელს უხეშად აქვს შეჭრილი ღრმა ზოლები, რომელთა გვეგმანზე წყვეტილი ხაზებითაა აღნიშნული. გვირაბის ერთი კედლის (კლდის მასივისაკენ) გაყოლებით იატაკზე კირის დუღაბაა შერჩენილი, რომელზედაც მიღებულია აღბეჭდილი. გვირაბის სანგრევის ქვემოთ საქრობია გაჭრილი მეორე ნაწილი, რომელიც 1.1 მ-ით დაბლაა პირველთან შედარებით. დონეთა სხვაობის გამო ამ ნაწილში, გარკვეული ქანობით თხრილია ჩაკვეთილი, როკლსაც, თავის მხრივ, სამი საფეხურისმაგვარი ჩანაკვით აქვს. გვირაბის მეორე ნაწილი სწორკუთხედს უახლოვდება და პირველი ნაწილის ზომების იდენტურია. დონეთა სხვაობა და გვირაბების ნაკვეთობა გვიდასტურებს, რომ აქაც ორი მკლავის შემხვედრი სანგრევებით უწარმოებიათ გვირაბის გამოკვეთა: ამასთან სანგრევების აცდენა ევრტიკალურ სიბრტყეში 110 სმ-ით, ხოლო პორიზიტალურში 25 სმ-ით გამოსვლიათ. გვირაბის ეს მეორე მკლავი 4,5 მეტრის სიგრძეზეა შენახული. დანარჩენი კი ჩამონგრეულია. აღსანიშნავია, რომ ამ გვირაბის გაგრძელების ფრაგმენტები შერჩენილია 44 ნიშნულთან. გვირაბის მეორე მკლავის გვერდის კედელში თაროსმაგვარი ღრმა ამონაკვეთია, რომელზედაც მილსადენის კირის დუღაბის ნაშთებია დარჩენილი. ეს თარო თანდათან ფართოვდება და უერთდება სხვა გვირაბს, რომელიც ვიწროა ($0,6 \times 1,3$ მ.) და უხეშად ნაკვეთი. ეს გვირაბი და კლდეში ამოჭრილი თარო. ჩანს, მერეა გაკეთებული, როდესაც პირველი გვირაბის მეორე მკლავი დაზიანდა. მერმინდელი ვიწრო გვირაბის სიგრძე 3,1 მ-ს შეადგენს, რის შემდეგ იგი ჩამოქცეულია, მაგრამ კარგად შეინიშნება ცალი კედლითა და იატაკში ამოკვეთილი თხრილით 2,9 მეტრის მანძილზე. ამის შემდეგ მილსადენის ხაზი შესამჩნევად უხვევს კლდის მასივისაკენ, მოსწერავს რკალს და კვლავ გვირაბს უერთდება. ტრასის ეს ნაწილიც გატარებულია იმ ვიწრო ზოლზე, რომელიც კლდის მასივის ჩვეულებრივი ცერად ჩაკვეთით მიიღება და მეორე შეკეთების შედეგს წარმოადგენს. გვირაბი, რომელიც 44 ნიშნულთანაა მოთავსებული, არის დაბალი და მკაფიო ფორმას მოკლებული (სიმაღლე 1.4 მ). ეს გვირაბი გამოკვეთილია ორი შემხვედრი სანგრევით და მცირე საქრობით არის შეერთებული. გვირაბი 44 ნიშნულთან მძაფრად უხვევს ქარაფისაკენ და უერთდება თავდაპირველი გვირაბის ნაშთს. ამ თავდაპირველი გვირაბის გაგრძელებაზე არის მეორე ფრაგმენტი იმავე გვირაბისა, რომელიც მის ზედა ნაწილს წარმოადგენს (სურ. 167). შერჩენილია გვირაბის სანგრევის ნაშთიც 44 ნიშნულთან ამ ფრაგმენტის მიხედვით გვირაბის სიგანე 0,8 მ-ის შეადგენს, მას განივკვეთში მკაფიო GH განაკვეთის ანალოგიური ფორმა აქვს და, საფიქრებელია, სიმაღლეც მისი ტოლი ჰქონდა, ე. ი. 1,45 — 1,5 მ. საყურადღებოა ამ თავდაპირველი გვირაბის მკლავების სანგრევების შეხვედრა, რომელიც 44 ნიშნულთან იყო. ნაშთების მიხედ-

ვით პორიზონტალურ სიბრტყეში აცდენა შეადგენს 70 სმ-ს, ხოლო ვერტიკალურ სიბრტყეში გვირაბის სიმაღლის მოყვანილი ვარაუდის მიხედვით—20—25 სმ-ს. 44 ნიშნულთან არის გვირაბის კიდევ ერთი განშტოება, რომელიც უსწორ-პასწორო და ძალზე დაბალია (სიმაღლე 1,05 მ., იხ. განაკ. UT). ეს მერმინ-დელი გვირაბი 8,6 მ-ის სიგრძისაა, შემდეგ კი ჩამოქცეულია და წყალსადენი შემდეგ, ვიდრე 45 ნიშნულამდე, კლდეში გამოჭრილ ვიწრო ზოლს გაჰყვება. ამ გვირაბის გამოკვეთა ორი შემხვედრი მკლავით უწარმოებიათ, რომელთა აცდენა პორიზონტალურ სიბრტყეში 70 სმ-ს აღწევს.

42—45 ნიშნულების მთელ მონაკვეთზე დაკვირვება შემდეგ სურათს წარმოგვიდგენს. თავდაპირველად გვირაბი AB ხაზზე იყო გამოკვეთილი. როგორც დღევანდლამდე მოაღწია და შემდეგ გეგმაზე პუნქტირით აღნიშნულ ხაზს მიჰყვებოდა შემორჩენილი ფრაგმენტების გაყოლებამდე. თავდაპირველი გვირაბი ამ ნაკვეთზე სამი მხრისაგან შედგებოდა. I მხარი იწყებოდა სანგრევიდან, რომელიც EF და GH კვეთებს შორის არის მოთავსებული, და 42 ნიშნულისაკენ მიიმართებოდა. ამავე სანგრევიდან იწყებოდა II მხარი და მთავრდებოდა იქ, სადაც 44 ნიშნულთან სანგრევის ნაშთია შერჩენილი. აქედანვე იწყებოდა III მხარი და 45 ნიშნულისაკენ მიიმართებოდა. რადგანაც II მხარის სასღერეო სანგრევების სახით დღემდეა მოღწეული, შესაძლებელია მისი სიგრძის განსაზღვრა, რომელიც 21,6 მ-ს შეადგენს. შემდეგ ხანებში, როდესაც II მხარის უდიდესი ნაწილი ჩამოინგრა, მის დარჩენილ ნაწილსა და პირველი მხარის ნაწილში გვერდის კედელში თარო ჩაკვეთეს და გასჭრეს მცირე ზომის გვირაბი IK და PQ განიკვეთისა, ახლად შექმნილი კლდის ქარაფის გასწვრივ, და ეს ახალი გვირაბი 44 ნიშნულთან თავდაპირველი გვირაბის III მხარს შეუერთეს. ანე წარმოგვიდგება სამუშაოები, რომლებიც პირველი შეკეთების დროს იყო აქ ჩატარებული. რამდენიმე ხნის შემდგომ ახლად გაკეთებული გვირაბიც დაზიანდა L.M კვეთის ფარგლებში. წყალსადენის აღსადგენად ამ ჭერად გვირაბი აღარ გამოკვეთეს და კლდის ცერად ჩაჭრით მიღებული კლდის ზოლზე მიღების დაწყებით დაკმაყოფილდნენ. ამ მეორე შეკეთების შედეგად გაწყვეტილი მილსადენი კვლავ შეაერთეს. ამავე დროს ან უფრო გვიან ჩამოიქცა III მხარიც. ამ ახალი დაზიანების აღსადგენად საჭირო შეიქმნა კლდის მასივში მეორე ახალი გვირაბის გაჭრა, რომელიც განიკვეთთში კიდევ უფრო მეტადაა შემცირებული (განაკვ. UV). ამ გვირაბის საშუალებით ეს უბანიც აღდგენილი შეიქნა. შემდგომი შეკეთებების დროს უკვე კლდეს ცერად ჩაჭრიდნენ და ვიწრო ზოლზე მილსადენის გაყვანას ღია წესით აწარმოებდნენ. შემდგომი გადაკეთებების დროს, უკვე II შეკეთებიდან მოკიდებული, უმთავრესად კლდის ცერად ჩაჭრას იყენებდნენ და მილსადენის ღია წესით გაყვანას აწარმოებდნენ. მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, როდესაც ზემოხსენებული ღია წესით სამუშაოების ჩატარება შეუძლებელი ან ხელსაყრელი არ იყო, მიმართავდნენ გვირაბების ჭრას; ამის ნათელ ნიმუშს ზემოთ განხილული მაგალითი იძლევა, სადაც შეკეთების მიზნით ხელსაყრელი იყო მხოლოდ UV მცირე კვეთის გვირაბის გაჭრა.

სანამ მილსადენის აღწერას გავაგრძელებდეთ საჭიროა ე. წ. სარწყავი არხის გვირაბის ნაშთზე შევჩერდეთ, რომელიც 45 ნიშნულის ქვეშ მდებარეობს და ვარძიის ხევის მხრიდან ქარაფით არის ჩამოჭრილი (სურ. 169, 171). გვირაბი გამოკვეთილია ვულკანური ფერფლის ტუფების ფენაში და მიმართულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. გვირაბის იატაკი, რომლის დონე 14,84 მეტ-

რია, აღმ. ნაწილში 3,5 მ-ის სიგანისაა, ხოლო დასავლეთ ნაწილში 3,2 მ-ისა. იატაკის შუაზე სწორკუთხოვანი რუა ამოკვეთილი, რომლის სიღრმე 0,4 მ-ს და სიგანე 0,7 მ-ს უდრის. იატაკი და რუც დაქანებულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. დასავლეთ ნაწილში, ჩრდილოეთის კედლის გაყოლებით არა თანაბარ მანძილებზე მრგვალი პატარა ორმოებია ჩაყოლებული, რომელთა სიღრმე 8 სმ-მდე აღწევს. ასეთი სამი ორმო იატაკის სხვა ადგილებზე არის ამოკვეთილი. იატაკის აღმოსავლეთი ნაწილი გამოფიტვითაა დაზიანებული. ამ ნაწილში დაზიანებულია გვირაბის სხვა ნაწილებიც. გვირაბის სიმაღლე 2,2 მ-ია. გვერდის კედლებში გააჩნია მცირე ნიშები, რომლებიც უხეშადაა გამოკვეთილი.

ვარძიის წყალსადენის ტრასის უკანასკნელი ნაკვეთი, ნიშნულ 45-დან. ვიდრე 59-მდე, გაყვანილია ვარძიის ქარაფში, რომელიც აქ ორი ფენისაგან შედგება. ქვედა ვულკანური ფერფლის ტუფებს წარმოადგენს, ზედა კი მუქ, რუხ მსხვილმსხვრევ ტუფობრეკიებს. ქარაფის სიმაღლე ზოგან 30 და მეტ მეტრს აღწევს. მილსადენი ჯერ ამ ორი ფენის საზღვარზე გადის, 51 ნიშნულის შემდეგ კი, მთლიანად ქვედა ფენაშია გამოკვეთილი. 45—46 ნიშნულების უბანზე წყალსადენი უმეტესად გვირაბში გადიოდა და დღეს შენახულა ყოფილი გვირაბის კლდის მასივისაკენ მოქცეული, გვერდისა და იატაკის ნაწილის სახით. შიგადაშიგ კარგად ჩანს გვირაბის ქერის ფრაგმენტებიც. ნიშნულ 46—47-ის უბანზე ორი გვირაბის ფრაგმენტია დარჩენილი. ზედა, ე. ი. ის, რომელიც 46-ის მახლობლადაა, განივკვეთში სწორკუთხედს უხალოვდება, რომელსაც, წესისამებრ, ქერთან კუთხეები გადამრგვალებული აქვს. მისი სიგანე 0,85-ს, ხოლო სიმაღლე 1,7 მ-ს შეადგენს (სურ. 170). გვირაბის კლდის მასივისაკენ მიმართულ გვერდში ღრმა თაროა შეჭრილი, რომელზეც მილსადენის კირის დულაბია შერჩენილი. ეს თარო, საფიქრებელია, შეკეთების დროს არის გაკეთებული მილსადენის 41 სმ-ით აწევის მიზნით. ამ გვირაბის ქვედა ნაწილი გაგანივრებულია და თაროდან გაჭრილია არაღრმა თხრილი. მეორე გვირაბისაკენ (სურ. 172). აღსანიშნავია, რომ გვირაბის ეს შენახული ნაწილი ქარაფის პირისაკენ უხევს. ქვედა გვირაბი, რომელიც 47 ნიშნულთან მდებარეობს, 0,7 მ-ის სიგანისა და 1,1 მ-ის სიმაღლისაა. იგიც მოკლებულია მკაფიო ფორმას (სურ. 170, 173). ამ გვირაბის შემდეგ წყალსადენი მიიმართება ღია ტრასით 48 ნიშნულამდე (განკვ. GH). ამ უბანზედაც დაკვირვება გვაფიქრებინებს, რომ აქ ორი შეკეთება მაინც იყო ჩატარებული. თავდაპირველად ჩანს წყალსადენი დიდი გვირაბით (განივკვეთით AB) აცხ ხაზზე იყო გაყვანილი. როდესაც კლდის 1-ლი ფენა ჩამოინგრა გაჭრეს შემაერთებელი მცირე გვირაბი (განივკვეთით EF) და წყალსადენი cfd ხაზს გააყოლეს. ბოლოს, როდესაც კლდის მე-2 ფენაც ჩამოინგრა კლდე ცერად ჩაყვეთეს და თაროსმაგვარი ვიწრო ზოლი 46 ნიშნულზე გამოატარეს. შეიყვანეს იგი თვით გვირაბშიც, შემდეგ კი მილსადენი ღია წესით ქვედა გვირაბამდე მიიყვანეს cfd ხაზის გაყოლებით. ასეთი სახით მოაღწია ამ უბანმა ჩვენამდე. 47 ნიშნულის ქვემოთ მილსადენი ბოლოხანები-სათვის დამახასიათებელი პროფილით 51 ნიშნულამდე აღწევს. 51—52 ნიშნულების უბანზე შერჩენილია თავდაპირველი გვირაბი კი, რომელიც მხოლოდ 4,5 მ-ის სიგრძის ფრაგმენტულა წარმოადგენს (სურ. 170). გვირაბის ზემოთ 51 ნიშნულისაკენ თავდაპირველი გვირაბის ერთი კედელი და იატაკის ნაწილიცაა დარჩენილი. აქვეა მილსადენის დულაბის ნაშთებიც (სურ. 176). გვირაბის ქვედა მხარეს მილსადენი მერმინდელი შეკეთებების ღია ხაზით მიიმართება 53 ნიშნულისაკენ. ჩანს, როდესაც კლდის ზოლი, რომელზედაც მილსადენი იყო

გაყვანილი, ხანთაგანმავლობაში დაზიანდა და ძალიან დავიწროვდა, ამ ადგილას შემდეგში ამოუყვანიათ მშრალი ქვის წყობა, ასეთი გზით გაუფართოებიათ საფუძველის ზოლი და წყალსადენი შეუკეთებიათ.

ვარძიის მისასვლელთან მილსადენი 58 ნიშნულთან მძაფრად უხვევს ჩრდილო აღმოსავლეთით და ანანაურის ეკლესიის მახლობლად ჩამოწოლილი დიდი ლოდებით იფარება. აღსანიშნავია, რომ 58 ნიშნულთან მილსადენის საფუძველს ორი პარალელურად მიმართული მცირედ ჩაქვეთილი ღარი გააჩნია. ეს გარემოება აქ თითქოს ორი მილსადენის არსებობაზე მიგვითითებს, მაგრამ სინამდვილეში ჩვენ აქ რამდენიმე შეკეთებასთან გვაქვს საქმე, რომლის ანალოგიური შემთხვევები ზემოთაც ვხვდებით. წყალსადენის კვალი ნამონასტრალის ფარგლებში ჩანს მხოლოდ სამრეკლოს წინ, დასავლეთით. ერთი ფრაგმენტი კლდეში ამოჭრილ ღარშია დადუღაბებული (მილი ზომებით № 2 მილს უდგება), ხოლო მეორე თვით სამრეკლოს ჩრდილოეთ კედელშია გაყვანილი. წყალსადენი როგორ შედიოდა მონასტერში და რანაირად იქსელებოდა შესწავლის ცალკე საგანს წარმოადგენს და დამოკიდებულია კომპლექსის დასავლეთ ნაწილის გაწმენდაზე.

წყალსადენის ტრასის დღემდე მოღწეული კლდეში ნაკვეთი ფრაგმენტების საერთო სიგრძე 1068 მ-ს შეადგენს. სიგრძე მთელი ტრასისა 1-ლი ნიშნულიდან 59 ნიშნულამდე 3184 მეტრს უდრის. ტრასის 1-ლი და 59 ნიშნულების სიმაღლეთა სხვაობა შეადგენს 41,11 მეტრს.

წყალსადენთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული ერთი ნაგებობა, რომელიც მილსადენის გათხრასთან ერთად 1957 წ. გაიწმინდა. ეს ნაგებობა იმყოფება ვარძიის დასავლეთ კიდეზე, ერთ-ერთ ზედა სართულში. იგი ანანაურის ეკლესიიდან სამხრეთით 14 მ-ითაა მოთავსებული. გვეგმაში ეს ნაგებობა ოვალს წარმოადგენს, რომლის სამხ-დას. კიდეებთან ეიწრო საფეხურებია შემადგენელი და ქვიტკირის დაუდევრად აშენებული კედლის ფრაგმენტებია (სურ. 183). ამის გარდა, ნაგებობის დასავლეთი ნახევარი გამოყოფილი იყო მშრალი, უხეშად ნაგები კედლით, რომელიც აგებისთანავე მიწით ამოუყვანიათ მის მთელ სიმაღლემდე, ე. ი. 2,0 მეტრამდე. ჩანს ამავე მომდევნო ხანებში იატაკის ჩრდილოეთი ნაწილიც მოუვაკებიათ, რითაც ოვალმა ჰეაფიო ფორმა დაკარგა. მთელი ნაგებობა, რომელსაც სამხრეთი ნაწილი ჩამოქცეული აქვს აღდგენილი სახით ვეებერთელა კასრის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომლის ოვალური კვეთი 11—8 მ-ს და სიმაღლე 9 მ-ს შეადგენდა; საფიქრებელია, იგი წყლის აუზი იყო. აუზი წყალსადენის კომპლექსში შესვლის დონეზე 11,74 მ-ით დაბლაა და თავდაპირველი სიმაღლის დაახლოებით 2,0 მეტრი უნდა. ჰქონდეს დაკარგული. იგი სულ ცოტა თავის დროზე 630000 ლიტრს იტევდა და მშვიერი ნორმით ამ წყლის რაოდენობით 15000—10000 სულს 1 თვეს მაინც შეეძლო თავი გაეტანა. ამ აუზის გავსება კი წყალსადენს 4 დღე-ღამის განმავლობაში შეეძლო. აღსანიშნავია აქვე მოთავსებული, დაბლა ჩასასვლელი გვირაბიდან გაჭრილი განშტოების ფრაგმენტი, რომელიც ამ აუზის ძირს აღგება. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ამ აუზიდან არა საჭირო წყლის გაშვებისა და აუზის გაწმენდისათვის იყო მოწყობილი. გამოქვაბულ კომპლექსში წყალსადენის შესავალთან სათანადო რიგო წყლის შესანახი აუზის გამართვა სრულიად გამართლებულია ისეთი ნაგებობისათვის როგორიცაა ვარძია.

2. წყალსადენის ისტორიის საკითხისათვის

ვარძიის წყალსადენის შესახებ რაიმე პირდაპირი საისტორიო ცნობა არ არის შენახული. ამის გამო წყალსადენის ისტორიის საკითხის გასარკვევად უმთავრესად თვით წყალსადენის ნაშთების სამშენებლო-ტექნიკურ მონაცემებს უნდა დავყვარდნოთ.

როგორც ვიცით „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაის“ თხზულების ცნობის მიხედვით ვარძიის მთელი კომპლექსი და, მაშასადამე, ვარძიის წყალსადენიც გიორგი III-ისა და თამარ მეფის ბრძანებით იყო აშენებული. ზემოთ აღნიშნეთ, რომ 1205 წელს ვარძიის მონასტერი უკვე მოქმედი იყო და თამარ მეფე აქ სალოცავად მოვიდა, ე. ი. ამ ხნისათვის ვარძიაში სამშენებლო სამუშაოები და მათ შორის წყალსადენიც დამთავრებული უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ვარძიის გამოქვაბულთა, განსაკუთრებით კი კომპლექსის აღმოსავლეთი ნაწილის შესწავლა აქ წინასწარ ორგანიზებულ დიდი მასშტაბის ჩატარებულ სამუშაოებს ავლენს. ამ დიდი სამუშაოების ჩასატარებლად, რომელსაც მშენებელთა დიდი რაოდენობა დასჭირდებოდა, პირველი საზრუნავი წყლით მომარაგება უნდა ყოფილიყო და პირველი რიგის სამუშაოების რიცხვში წყალსადენის შენებაც უნდა შესულიყო. ჩვენ ისიც ვიცით, რომ ვარძიაში თამარ მეფის მოღვაწეობა აშკარა ნიშნებით ტაძრის შენებაში და მონასტრის დაარსება-მოწყობაში გამოიხატა. გიორგი III-ის დროს კი ვარძიაში ჩანს უდიდესი და მთავარი სამუშაოები ჩაუტარებიათ და მათ შორის წყალსადენიც გაუყვანიათ. ამის მიხედვით ვარძიის წყალსადენის აგების თარიღად მეფე გიორგი III-ის მეფობა—1156—1184 წლები შეიძლება მივიჩნიოთ.

თავდაპირველად აშენებული წყალსადენის ფრაგმენტები სადღეისოდ შემონახულია გვირაბების მოკლე მონაკვეთების სახით: ზედა ვარძიის ხევში 8 ნიშნულთან, სადასაყუდებელას ხევში 26 და 27 ნიშნულებთან და 33—34 ნიშნულებს შორის, ვარძიის ხევში 42 და 44 ნიშნულებთან, და, ბოლოს, ვარძიის ქარაფში 46 და 52 ნიშნულებთან. ამ ნაშთების საერთო სიგრძე 120 მეტრს არ აღემატება. აღსანიშნავია კიდევ, რომ ვარძიის ქარაფის, ვარძიისა და სადასაყუდებელას ხევების პირველად ნაშენი გვირაბების უშუალო მახლობლობაში ორი შეკეთების აშკარა ნიშნებიც არსებობს. გადარჩენილ პირველად ნაშენ ერთ გვირაბში, რომელიც 26 ნიშნულთანაა სადასაყუდებელას ხევში. ჩაღვლაბებულია № 2, № 4 მილების გარდა № 9 მილიც. ამასთანავე № 9 მილის გამოყენება ზოგიერთ შეკეთებულ უბანზედაც ჩანს. რაც შეეხება მილსადენის მიწაში გაყვანილ ნაწილს, აქაც, 1957 წელს გათხრილი უბნის მიხედვით, № 9 მილებით შეკეთებული ხაზის გვერდით აქა-იქ შემორჩენილია პირველად ნაშენი მილსადენის № 6 მილები. ამის მიხედვით ერთ-ერთი დიდი შეკეთების დროს საჭირო გამხდარა მთელი პირვანდელი მილსადენის, რომელიც № 6 მილებისაგან შედგებოდა, შეცვლა ახალი, № 9 მილებისაგან შემდგარი მილსადენით. ამასთანავე ერთად II შეკეთება, რომელიც ბევრ შემთხვევაში მხოლოდ მილსადენის კლდის მასივისაკენ გადანაცვლებაში გამოიხატება 40—60 სმ-ით, I შეკეთების ხაზთან შედარებით, იმას გვიკარნახებს, რომ I შეკეთება მილსადენის უდიდეს ნაწილს შეეხო. ეტყობა წყალსადენმა პირველი მნიშვნელოვანი დაზიანება კლდის დიდი ნაწილის წინაპირის ჩამონგრევის შედეგად მიიღო, რამაც მილსადენის უდიდესი ნაწილიც დააზიანა. ასეთი სახის

ნგრევა კი მარტო მიწისძვრას შეეძლო გამოეწვია. ჩანს ეს მიწისძვრა იმდენად მძლავრი ყოფილა, რომ მიწაში ჩამარხული მილსადენის უბნებიც ძალზე დააზიანა. წყალსადენის მოქმედებაში შეყვანის შემდგომი ხანის პირველი დიდი მიწისძვრა, როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიული წყაროებით, 1283 წლის გაზაფხულზე მოხდა, რომლის დროსაც: „დაეცნენ, ეკლესიანი, მონასტერნი, მთანი, კლდენი და ციხენი“... ამ საშინელ მიწისძვრას ვარძიის წყალსადენისა და, ცხადია, თვით გამოქვაბული კომპლექსის დიდი ნაწილი შთაუნთქავს. ამ უბედურების შემდეგ გადაუდებელი სამუშაოების ჩატარება იყო საჭირო: კომპლექსის ჩამონაქცევებისაგან გაწმენდა, ნაწილობრივ მაინც, და უწყლოდ დარჩენილი მონასტრისათვის წყალსადენის აღდგენა. ვარძიის წყარო კი, რომელიც ტაძართან იმყოფება, თავისი 52 ლიტრის დღელამური დებეტით, არაფერს არ წარმოადგენდა წყალსადენის 160—120 ათასი ლიტრის დღელამურ ხარჯთან შედარებით. ეს სამუშაოები, საფუძრებელია, XIII საუკუნის მიწურულშივე ჩატარდა, შესაძლებელია ბექა I ათაბაგის (1285—1308) მიერაც კი. ამ დიდი სამუშაოების ჩატარება ყოვლად შეეფერებოდა ბექას პოლიტიკურ, სოციალურ, კულტურულსა და მშენებლობითს დიდ მოღვაწეობას. ამას გვაფიქრებინებს მის დროსვე აშენებული სამრეკლოც. აღსანიშნავია, რომ ამ სამრეკლოს ჩრდილოეთის კედლის მთელ სიგრძეზე წყალსადენის მიღებაა ჩატანებული, რის გამო წყალსადენის I შეკეთება ამ სამრეკლოს თანადროული ყოფილა. ამგვარად, ვარძიის წყალსადენის I შეკეთება, რომელიც ტრასის უდიდეს ნაწილს შეეხო, ჩატარებული უნდა ყოფილიყო XIII ს-ის უკანასკნელ ორ ათწლეულში.

პირველი შეკეთების დროს ეტყობა თითქმის მთელი წყალსადენი ხელახლად გაკეთდა, ძნელად მისასვლელ ადგილებში ახალი მომცრო, მკაფიო ფორმას მოკლებული, გვირაბებიც გაიჭრა, ხოლო დანარჩენ უბნებზე კლდე ცერად ჩაიჭრა და მიღებულ თარაზულ ვიწრო ზოლზე მილსადენი ღია წესით იყო გაყვანილი. ამასთანავე ერთად მთელი მილსადენი, რომელიც № 6 მილებსაგან შედგებოდა, შეიცვალა ახალი, № 9 მილებისაგან შემდგარი მილსადენით. აღსანიშნავია, რომ ახალი მილსადენი სათაიდან მოყოლებული ვარძიამდე თანდათან აუწყევიათ კიდევაც. ამის გამო ის მცირე რაოდენობა ძველი მილებისა, რომლებიც ცალკე უბნებზე უნდა გადარჩენოდა დამსხვრევას, უნდა ამოეყარათ, ან მათი გვერდით ახალი მილსადენი გაეყვანათ.

პირველი შეკეთების შემდეგ წყალსადენის დაზიანება ჩანს თანდათანობით მიმდინარეობდა, რის გამო მომდევნო შეკეთებები გამოიხატებოდა მილსადენის უმთავრესად მცირე მანძილით (60 სმ-მდე) კლდის მასივისაკენ გადანაცვლებაში. ღია წყალსადენზე ატმოსფერული ნალექები, ყინვა და ქარი თავისი მოქმედებით ეტყობა უმთავრესად კლდოვან საფუძველს აზიანებდა, რომელიც ამ ბუნებრივ ზეგავლენით ადვილად იფიტება და იშლება. ბუნებრივი ფაქტორების კლდის სიმტკიცეზე უარყოფით გავლენას, თვით წყალსადენის დაზიანებაც უნდა გამოეწვია. ასეთ შემთხვევაში საჭირო იყო დამატებით კლდის ცერად ჩაკვეთა, ახალი საფუძველის შექმნა და მილსადენის გადაადგილება. ცალკე შემთხვევებში დავიწროებული საფუძვლის ისევ საჭირო ზომამდე გაფართოებას ყორით ამოყვანილი კედლითაც აღწევდნენ, ხოლო კლდის დაშლის შედეგად დადაბლებულ საფუძველს ქვიტიკრითაც შეამალვდნენ ხოლმე. სასურველ სიმაღლემდე წყალსადენზე დაკვირვება გვაფიქრებინებს, რომ ასეთი სახის დაზიანებებს ჩანთა განმავლობაში მილსადენის სხვადასხვა უბანზე აწარ-

მოებდნენ. ამას მოწმობს შემდგომი შეკეთებების დროს გამოყენებული სხვადასხვა სახის მილებიც, რომლებიც, მგონია, არ განისაზღვრება მართო № 4 და № 5 მილებით. ასეთი სახის შეკეთებები უზრუნველყოფდა წყალსადენის მოქმედებას მანამდე, სანამ 1552 წელს შაჰ-თამაზი ვარძიის მონასტერს გაანადგურებდა. ამგვარად, XIV საუკუნიდან XVI საუკუნის შუაწლებამდე ვარძიის წყალსადენის მოქმედების უზრუნველყოფა, უმთავრესად წვრილ-წვრილი შეკეთებებით ხორციელდებოდა.

შაჰ-თამაზის მიერ ვარძიის აოხრების შემდეგ ვარძიის მონასტერი მიტოვებული იყო და წყალსადენის მოქმედებაც უნდა შეწყვეტილიყო მოუვლულობის გამო. შემდგომ ხანებში უპატრონოდ მიტოვებული წყალსადენის თანდათანობით ბუნებრივ ნგრევას. მიემატა ადამიანის ხელით მისი დაზიანებაც. ასეთი ვითარება გაგრძელდა, ვიდრე საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლება დამყარდა, როდესაც ვარძიის წყალსადენი სახელმწიფო დაცვაზე იქნა აყვანილი, ხოლო მრთელი მილები და მათი ფრაგმენტები შეკრებილი შეიქნა სამეცნიერო დაწესებულებაში.

მოყვანილი მოსაზრებების მიხედვით ვარძიის წყალსადენის ისტორია შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

1156 — 1184 წლებში მეფე გიორგი III ბრძანებით აშენდა ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის უდიდესი ნაწილი ვარძიის წყალსადენთან ერთად.

1283 წელს, გაზაფხულზე, როდესაც საშინელმა მიწისძვრამ სამცხეს დიდი ზიანი მიაყენა, დაინგრა ვარძიის წყალსადენის უდიდესი ნაწილიც.

1283—1308 წლებში სამცხის ათაბაგის ბექა I დიდის დროს ჩატარდა ვარძიის წყალსადენის პირველი დიდი შეკეთება, რომლის დროს გაიჭრა ახალი გვირაბები, მილსადენი უმთავრესად ღია წესით იქნა გაყვანილი, ხოლო მთელი მილსადენი ახალი მილებით შეიცვალა.

1308—1552 წლებში წარმოებს ვარძიის წყალსადენის სხვადასხვა უბნის შეკეთებები, რომელთა შედაგად მილსადენის უფრო მეტი ნაწილი ღია წესით აღმოჩნდა გაყვანილი.

1552 წელს ვარძიის მონასტერი ნადგურდება და აქ ყოველგვარი ცხოვრება ქრება. წყალსადენი რჩება უპატრონოდ, წყვეტს თავის მოქმედებას, თანდათან ინგრევა და მხოლოდ ისტორიული ძეგლის მნიშვნელობას ინარჩუნებს.

3. წყალსადენის ნაშთობა

საქართველოში ძველად წყალსადენების გაყვანის უწინარეს, რომ საძიებო სამუშაოებს ახორციელებდნენ, ჩანს თამარ მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისადმი 1202 წელს ბოძებული სიგელიდან⁴ და თვით სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის შესწავლიდანაც. მაგრამ ვარძიის წყალსადენის საძიებო სამუშაოები თავიდან მიზანდასახულებით განსხვავდებოდნენ სხალტბა-შიომღვიმის

⁴ ყო რ დ ა ნ ი ა, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა ტფილისი, 1896 გვ. 25—28.

წყალსადენის ასეთივე სამუშაოებისაგან. სხალტა-შიომღვიმის წყალსადენის მშენებლების მიზანს შეადგენდა უკვე არსებული შიომღვიმის მონასტრის წყლით მომარაგება, რომელიც „პირსა და იწროებასა შინა ურწყულობისასა“ იყო. აქ პუნქტიც და მოსახლეობის რაოდენობაც განსაზღვრული იყო. ვარძიის წყალსადენის შემთხვევისათვის კი უფრო სხვაგვარ გარემოებასთან უნდა გვექონდეს საქმე; აქ ეს საკითხი ერთი ნაწილია იმ დიდი ამოცანისა, რომელიც გიორგი III-ემ ვარძიის გამოქვაბულთა რთული და დიდი კომპლექსის შესაქმნელად დასაზა.

ძველად დასახლებული ადგილის მშენებლობისათვის ადგილის შერჩევას რომ განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა, კარგადა ჩანს როგორც მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლიდან, ისე ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებიდანაც. ძველთაგანვე საცხოვრებელი პუნქტისათვის ადგილის შერჩევაში ერთ მთავარ პირობას წყლით მომარაგების საკითხი წარმოადგენდა. VIII — IX სს. გამოჩენილი მოღვაწე გრიგოლ ხანძთელი კლარჯეთის უდაბნოების სიკეთეს იმაში ხედავდა, რომ მათ „წყალი კეთილი“ და „სიმრავლე წყალთა ჰამოთაი“ გააჩნდათ⁶. სერაპიონ ზარზმელი კი თვითონ ეწეოდა სამონასტრე ადგილის შერჩევას, მთავრის გიორგი ჩარჩანელის მიწა-წყალზე. როდესაც სერაპიონი პირველად შევიდა ჩორჩანელის სამფლობელოში „იხილეს რაიმე ბორცვ მცირე, უმაღლესი სხუათა მათ ადგილთა, და აღმოსავლით ბორცუსა მას წყალი აღმომცენარე, მდინარი და შუენიერი“... „და უბრძანა წმიდამან მან, რათა საშუალ წყაროსა მას და ბორცუსა მოიქმნას ადგილი და აღეშენოს მცირე ტალავარი“⁷, მაგრამ ამით არ დაკმაყოფილდა იგი და მონასტრის ასაშენებლად ადგილი მხოლოდ მაშინ აირჩია, როდესაც მთავრის სამფლობელო საფუძვლიანად დაზვერა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ვარძიის მშენებლობისათვის ადგილის შერჩევასაც გარკვეული ძიება ედო საფუძვლად, რომლის ერთი საკითხთაგანი წყლით მომარაგება წარმოადგენდა და ითვალისწინებდა ზედა ვარძიის ხევის წყაროების გამოყენებას. ზედა ვარძიის წყაროებიდან ვარძიაში წყლის მიწოდება საჭიროებდა მილსადენის გაყვანას, რომლის აგება როგორც ტრასის დადგენაში, ისე სამუშაოების წარმოების მხრივაც გარკვეულ სირთულეს წარმოადგენდა. ტრასის ტოპოგრაფიული აგეგმვის მონაცემები გვიჩვენებს, რომ მისი უდიდესი ნაწილი გაყვანილია 3—10 მეათასედინი ქანობით. ტრასის ცალკეულ ნაკვეთებზე შესამჩნევად დიდი ქანობებიც გვეგულება, რომლებიც 40 მეათასედს აღემატება. მთელი ტრასის საშუალო ქანობი ახლა 0,0129 უდრის.

მთელი ამ მილსადენის ხაზის დაკვალვა, რომელიც ვატერპასირების ჩატარებაში უნდა გამოხატულიყო, რთულ ტოპოგრაფიულ პირობებში იყო შეს-

⁶ ალ. ლოსაბერიძე — ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები (გვ. 193—211); შ. ხიდაშელი — სხალტა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი (გვ. 231—264). შოთა რუსთველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1938.

⁷ გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, თბილისი, 1949, გვ. 54.

⁸ ბასილ ზარზმელი, ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა, ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, თბილისი, I 1946, გვ. 88.

რულებული. საკმარისია ვარძიის ქარაფი ან ვარძიის ხევის შეეულად აღმართული კლდე დაეასახელოთ, რომ ჩვენთვის ნათელი გახდეს რამდენად ძნელი იყო ამ სამუშაოს ჩატარება და ისიც, რომ შეუძლებელი იყო მისი შესრულება სპეციალური ხელსაწყო-იარაღის გარეშე.

ზემოთაც იყო აღნიშნული, რომ ზოგან მილსადენში ერთგვარი წნევაც იყო გათვალისწინებული, რაც მილების კირის კალაპოტში მოთავსებითა და თანგირის სარქველის დაკირვით დასტურდება. თუ ამ წნევას მხედველობაში არ მივიღებთ და მხოლოდ სავსე მილს ვივარაუდებთ ანგარიშისათვის, მილის ხორკლიანობის კოეფიციენტის 0,013-ისა და უმცირესი 0,001-ის ქანობის მიხედვით წყლის ხარჯი უნდა ყოფილიყო 160000—120000 ლიტრი დღე-ღამეში⁸. ე. ი. წყაროების დებეტი 1.86 ლიტრი უნდა ყოფილიყო წამში. წყლის ამ რაოდენობით შეიძლებოდა 5—3 ათასი სულის დაკმაყოფილება, თუკი წყალმომარაგების თანამედროვე ნორმებს დავეყარებით⁹.

თვით მილსადენის სამშენებლო სამუშაოებიდან ჩვენ მის კლდოვან ნაწილში გაყვანაზე ცალკე უნდა შევჩერდეთ, რადგანაც იგი საგულისხმოა სამუშაოთა წარმოებისა და კვეთის ტექნიკის მხრივ. ზემოთაც იყო აღნიშნული, რომ გვირაბების კვეთა შემხვედრი სანგრევების კრით იყო განხორციელებული, ამასთანავე ორ შემთხვევაში მთელი მხარის სიგრძეც შეგვეძლო გაგვერკვია, რომელიც ერთგან 16 მ-ს შეადგენს, ხოლო მეორეგან — 21,4 მ-ს. გასაგებია, რომ მხარის სიგრძის გაზრდა გამოიწვევდა თითოეულ მის სანგრევში სამუშაოთა წარმოების გართულებას, კერძოდ ხელოვნურ შუქზე ხანგრძლივ მუშაობის, გამოხამუშევრის დიდი მანძილზე გატანისა და სხვათა გამო. რაც შეეხება მხარის სიგრძის შემცირებას, იგი მეტ პუნქტებში ხარაჩოების დადგმასა და ზედმეტი შტოლნების გამოკვეთას გამოიწვევდა. ამის გამო ჩვენ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მხარის სიგრძე 15—დან 25-მდე მერყეობდა, იმის მიხედვით თუ სად უფრო მარჯვე იყო შტოლნის კრის დაწყება და საამისოდ კლდის ქარაფთან ხარაჩოს დაყენება. რადგანაც კლდოვანი ნაწილის საერთო სიგრძე 950 მ-ს არ აღემატება, მის გასწვრივ ყოველ 15—25 მ-ის მანძილზე სულ დიდ 60—40 ხარაჩო უნდა აღემატათ სამუშაოთა დაწყების წინ. ასეთი ხარაჩოების გამართვა გაადვილებდა ტრასის საბოლოო ვატერპასირებას და დაკვალვასაც, ხარაჩოს საგანგებო დგარზე მილსადენის ღონის აღნიშვნით. სამუშაო უნდა დაეწყოთ ხარაჩოს პირისპირ შტოლნის კრით, რომლის სიღრმე გვირაბის სიგანისა (80 სმ.) და კლდოვანი გარე კედლის სისქის (დაახლ. 120—80 სმ.) ჯამი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. 200—160 სმ. ასევე უნდა გამოეყენათ მომდევნო შტოლნებიც. ასეთი წესით შესაძლებელი იყო რამდენიმე პუნქტში სამუშაოს წარმოება და მისი თანდათანობითი წინ გადანაცვლება, ერთი და იგივე მომუშავეთა გამოყენებით.

⁸ Транспортная номограмма для гидравлического расчета круглых безнапорных труб. Предложение канд. тех. наук Г. С. Хованского. „Гидротехническое строительство“. № 2.1955, стр. 48.

⁹ Гениев Н. Н. Абрамов Н. Н., Павлов В. Н., Водоснабжение, М. 1950, стр. 26, таб. 1

კლდოვან უბნებში წყალსადენის გვირაბების ასეთი წესით გამოკვეთა წა-
აგავს ქაპრიზის სამუშაოთა წარმოებას. ირანში, ამიერკავკასიაში, შუა აზიაში,
ავღანეთსა და ჩინეთში, მთიანსა და მთის პირა მიდამოებში წყალი მიწისქვეშა
წყალსადენებით, ე. წ. ქაპრიზებით გაჰყავდათ. ქაპრიზების (ყანადი) შენებას
დიდი ისტორია აქვს. ასე მაგალითად, ურარტუს მეფემ რუსა I (735—714 წწ.
ძვ. აღ.) ულუ-ს უნაყოფო უდაბნოებში წყალი ქაპრიზით გაიყვანა და მხარე
ბალ-ვენახებითა და სახნავებით გადაამწვანა¹⁰. ქაპრიზის გაყვანის უწინარეს
წყლის ზედაპირზე გამოსვლის ადგილს დაადგენდნენ. შემდეგ კრიდენ საძიე-
ბო ქან გრუნტის წყლამდე. ამის შემდეგ კრიდენ ქვებს ერთმანეთისაგან 4—40
მეტრითა დაშორებით იმის მიხედვით თუ როგორი იყო ნიადაგი, და ამ ქვები-
დან აწარმოებდნენ შემხვედრი სანგრევებით მიწისქვეშა გალერეის გამოკვე-
თას¹¹. საყურადღებოა წყალსადენის ქანობის თავისებური ვატერპასით გარ-
კვევა. ვატერპასი წარმოადგენს ტოლფერდა სამკუთხედს (ფუძე 10—15 სმ,
სიმაღლე 10—13,5 სმ), რომლის ფუძეზე ორი კავია მიმაგრებული, გაბმულ
ლარზე მისი თავდაყირა დასაკიდად. ფუძის შუაზე დამაგრებულია შვეული.
რომელიც სამკუთხედის წვერის მიმართ განსაზღვრავდა ჰორიზონტალურ ხაზს
ან რაიმე დახრას. სანგრევების მიმართულება განისაზღვრებოდა მიწის ზემოთ
გაქიმული ლარიდან ქაში ჩაშვებული ორი შვეულით. სამუშაოებში გამოყენე-
ბული იყო წერაქვი, ნიჩაბი. ტყავის ტომარა (ტევაღობა დაახ. 0.0123 კუბ. მ.)
და „ჩარხი“ მიწით ავსებული ტომრის ასაწეველად. სანგრევის ზომა (40×100 სმ.)
განისაზღვრებოდა ერთი მჭდომარე მექაპრიზეს მუშაობით. სუსტი მიწის ქანი
მაგრდებოდა ხით ან კვით (ზოგჯერ კერამიკული მილებითაც) და სანგრევის
ზომებიც იზრდებოდა. ქაპრიზის დაკვალვაცა და სამუშაოთა წარმოებაც ვერტი-
კალურ სიბრტყეშია მოქცეული. პალოების დახმარებით კვალავდნენ მიწის ზედა-
პირზე ტრასს. შემდეგ კრიდენ ვერტიკალურ ქვებს, რომლებიდანაც კვეთავ-
დნენ შემხვედრი სანგრევებით გალერეიას. ამ უქანასკნელს ქაში ჩაშვებული
შვეულების დახმარებით აძლევდნენ იმ მიმართულებას, რომელიც მიწის ზედა-
პირზე იყო დაკვალული.

ვარძიის წყალსადენის მშენებლობის დროს დაკვალვაც და სამუშაოს წარ-
მოებაც ჰორიზონტალურ სიბრტყეშია შესრულებული. დაკვალვის ხაზი გასაყ-
ვანი მილსადენის პარალელურად კლდის ქარაჯის გასწვრივია გატარებული. ხო-
ლო კლდეში ჰორიზონტალური შტოლნებაა გამოკვეთილი, რომლებშიც დაკ-
ვალვის ხაზიდან. ჰორიზონტალურ სიბრტყეში, კუთხეების განსაზღვრით შტოლ-
ნებიდან გასაქრელ შემხვედრ სანგრევებს სასურველი მიმართულება აქვს მი-
ცემული. ამგვარად, ვარძიის წყალსადენი მშენებლებს ქაპრიზის მოკლე ნაკ-
ვეთებზე შემხვედრი სანგრევებით ქრის ტექნიკა გამოუყენებიათ. მაგრამ წარ-
მოების ხასიათი პირობების მიხედვით სრულიად ახლებურად გადაუწყვეტიათ
ასეთი მოსაზრება ემყარება არა მარტო იმას, რომ საქართველოს მეხო-
ბელსა და მის ყმად ნაფიც ქვეყნებში ქაპრიზი ჩვეულებრივი და გავრცელებული
პილროტექნიკური ნაგებობა იყო, რომლის რაობაზე ქართველ მშენებლებს გარ-
კვეული წარმოდგენა უნდა ჰქონოდათ. არამედ იმ გარემოებასაც, რომ სხალტ-

¹⁰ Farbes R. T. Studies in ansient technology. VI: I Loiden, 1955. p. 152—156,
179; Меликшвили Г. А., Напир-Урарту. Тбилиси, 1954. გვ. 289—290.

¹¹ ქაპრიზის შესახებ იხ: Ц и н г а л е н к о Л. И., Кирпичи Закавказской области.
СПБ, 1896.

ბა-შიომღვიმის მომვლელად ქუქანკა ინიშნება. ქუქანკა კი სპარსულში (ქუქან) კლდის მკრელსა ნიშნავს¹², ხოლო საბა ორბელიანის განმარტებით: „ქოქონაკი (ქოქონიკი, ქოქანიკი) ღრუდოს გამოთხრელი და კელოვნებით წყლის გამოძუანებელია“. მისივე განმარტებით „ღრუდო — ესე არს ორმო-და-ორმო ამოთხრილი და გამოჭურეტილი წყალთ პოენისათჳს ურწყულთა ადგილთა, რომელსა სპარსნი ქარიზს უწოდენო“. ე. ი. ქოქონაკი ანუ ქუქანკა ღრუდოს, ანუ ქაპრიზის გამოთხრელი ყოფილა, თუ ჩვენ გათხრების მასალას გავითვალისწინებთ, სხალტბა-შიომღვიმის მომვლელად ქუქანკის დანიშვნა გასაკვირი არ უნდა იყვეს. სათაგის გვირაბში ჰის, შახტის არსებობა. აქ ქაპრიზის წესით წყალშესაყრები გაღერების თხრაზე უნდა მიგვეითებოდეს. იმ ნაკვეთხელაც: სადაც გვირაბით წყალსადენი შიომღვიმის ქარაფისაკენ უნდა გადასულიყო, სამუშაოები აგრეთვე ქაპრიზის წესით უნდა ყოფილიყო წარმოებულნი. მაგრამ ყველაზე საყურადღებო ის არის, რომ ქაპრიზის შესატყვისი ტერმინიც კი-ჰქონიათ ქართულებს ღრუდო-ს სახით, რაც არა მარტო ამ სისტემის ნაცნობობაზე მიგვითითებს, არამედ საქართველოში მის გავრცელებაზედაც. რაც შეეხება სეიმონ და გიორგი ქოსაისძეთა. სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მკაზმავად დანიშვნას, რომელთაც ამის გარდა ქუქანკების აღზრდაც ევალებოდათ, საქართველოში ღრუდოს წესით წყლის გაყვანას უკვე ფესვგადგმულად გვიხატავს¹³. რაც შეეხება ამ მკაზმავთა ხელობაში ქუქანკობის ცოდნას აუცილებლობა — მგონია ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებას, ე. ი. სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის ცალკე უბნებზე ღრუდოს წესით ჰრის შესახებ ექვემოტანელადაც ხდის.

საგულისხმოა თუ მთელ ამ გვირაბების გამოკვეთას დაახლოებით მკვეთა-ვების რა რაოდენობა დასჭირდებოდა. შტოლნისა და გვირაბის კვეთის ღროს სანგრევის ჰრა შეიძლო მხოლოდ ერთ მესანგრევეს. გამონგრეულ ქანს სულ დიდი ორი მომუშავე გადმოჰყრიდა ხელძარის მოხმარებით, ანდა, რაც უფრო მოსალოდნელია, ერთი ტომრის საშუალებით. ამრიგად, სულ დიდი თითოეულ სანგრევეზე სამი მომუშავე კაცი შეიძლება მივიჩნიოთ. თუ მესანგრევეს ერთი საათის გამომუშაებას 0,04 კუბ. მ-ს, ხოლო სულ ცოტა 10 საათიანი სამუშაო ღლისათვის 0,4 კუბ. მ-ს მივიღებთ, შტოლნის გაჭრას მოუწოდებოდა $0,8 \times 1,6 \times 1,8 = 2,3$ კუბ. მ-ის გამონგრევა, ანუ 6 დღე¹⁴. მკლავის ცალი მხარის გამოჭრას, რომლის საშუალო სიგრძედ 10 მ-ს მივიჩნევთ ($0,8 \times 1,6 \times 10 = 12,8$ კუბ. მ) 32 დღე დასჭირდებოდა. ამავე ღროს მეზობელ შემხვედრ სანგრევეშიც ასეთივე წესით წარმოებდა მუშაობა (სურ. 182). შტოლნების გაჭრის დაწყებიდან 6 დღის შემდეგ შესაძლებელი იყო პირველი პუნქტიდან ორი შემხვედრი სანგრევეთი მუშაობის წარმოება. ამავე ღროს შეიძლებოდა მესამე პუნქტში შტოლნის ჰრა და მისი დამთავრების შემდეგ მესამე და მეორე. პუნქტებს შორის შემხვედრი სანგრევეების მიმართულების განსაზღვრა და აქაც მუშაობის დაწყება წყილი მესანგრევეების წყებით, ანუ 6 კაციით. ამ პუნქტებში შემხვედრ სანგრევეებში მომუშავეების დაყენების შემდეგ, ე. ი. მეორე 6 დღის გავლის შემდეგ შეიძლებოდა შემდეგ მეოთხე პუნქტში ახალი შტოლნის კვეთა და ა. შ. სანამ პირველ და მეორე პუნქტებს შორის მკლავის ჰრას მორჩებოდნენ

¹² ირანული ტერმინების მოწოდებასა და განმარტებისათვის ე. ფუთურიძეს მაძღრობას მოვასწავებ.

¹³ თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, დას. შრ., გვ. 25—26.

¹⁴ კლდის გამოკვეთის წარმოების შესახებ იხ. შემდეგი თავი.

ასეთი წესით სამუშაოები გახსნილი იქნებოდა სულ 6 პუნქტში, ანუ 100 მეტრის მანძილზე 30 მესანგრევის მუშაობაში ჩაბმით. შემდგომ მეშვიდე პუნქტში სამუშაოს დაწყება შესაძლებელი იქნებოდა $(6 + 32) \cdot 38$ დღის შემდეგ, პირველ პუნქტში მომუშავე მესანგრევეების გამოყენებით და ა. შ. ორმოცდათერთმეტ ასეთ პუნქტში სამუშაოების წარმოებას დასჭირდებოდა $(6 \times 51 + 32)$ დაახლოებით 338 დღე, ე. ი. ამ ხნის განმავლობაში 30 მუშას 1000 მეტრის სიგრძის გვირაბის გამოკვეთა შეეძლო. გვირაბის გამოკვეთის ორგანიზაცია კიდევ მეტად შეიძლებოდა შემკიდრობებულიყო, მაგრამ ჩვენ ამით კმაყოფილდებით, რადგანაც იგი მარტივი და უფრო მოსალოდნელია. დანარჩენი ორნახევარ კილომეტრიანი წყალსადენის ტრასის გაკეთებას თუ იგივე 30 მუშა 3 წელიწადს მოაწოდებდა, მთლიანად სამუშაოებს 4,5 წელი დასჭირდებოდა. როგორადაც არ უნდა იყოს ვარიანტის მთელი წყალსადენის გაკეთებას სულ დიდი 4—5 წელი დასჭირდებოდა.

ტრასის კლდოვან ნაკეთებზე შემწველრი სანგრევეებით გაჭრილ გვირაბში მიღების დაწყობამდე საჭირო იყო წინასწარი სამუშაოს ჩატარება, რომელიც მიღების საფუძვლის მოსწორებაში უნდა გამოხატულიყო. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ გვირაბების სანგრევეების შეხვედრის ადგილებში გარკვეულ აცდენებთან გვაქვს საქმე. ამ აცდენათა შედეგად ვერტიკალურ სიბრტყეში მიღებულ უსწორმასწორობათა მოსასპობად და თანაბარი დაქანების მისაღებად იატაკში ალაგ-ალაგ თხრილი ვაუჭრიათ. გვირაბის ზოგიერთ უბანზე, თუ თხრილის ამოჭრის საჭიროება არ იყო, მილსადენს პირდაპირ გვირაბის იატაკზე ათავსებდნენ იმ კედლის გაყოლებას, რომელიც კლდის მასივისაკენ იყო მიქცეული. მილსადენის ასეთი წესით მოსწორების შემდეგ თხრილის ფსკერზე ან გვირაბის იატაკზე ქვიშანარევი კირის ღულაბს ასხამდნენ, თიხის შილის ვიწრო ნაწილის ყელს სუფთა კირის ხსნარით მოვლესავდნენ, მას შილის განიერ ნაწილს წამოაცმევდნენ და ისე ჩაამაგრებდნენ საფუძველზე დასხმული კირის ღულაბში. ასეთი წესით გარკვეულ სიგრძეზე მიღების დამაგრების შემდეგ, მიღებს ზემოთაც დაასხამდნენ კირის ღულაბს და, ამრიგად, მთელ მილსადენს ღულაბის პერანგში ათავსებდნენ (სურ. 181).

უძველესი დროიდანვე, ღრუდობის გაჭრასთან ერთად, შემუშავდა მათი ძიებისა და დაკვალვის წარმოების ხერხებიც. ყოველივე ამის გამო ღრუდობის მშენებელი ფართო ტექნიკური ცოდნისა და დიდი გამოცდილების პატრონი უნდა ყოფილიყო. ოსტატებს—ქუქანებს უნდა სცოდნოდათ მიწის ქვეშა წყლების არსებობის გარკვევა, ღრუდოს ტრასისა და წყლის ზედაპირზე ამოყვანის ადგილის დადგენა, ე. ი. მათ ჰიდროგეოლოგიისა და გეოლოგიის საგანგებო ცოდნა უნდა ჰქონოდათ. ქუქანები ამასთანავე ერთად მიწის წიაღის კრავში უნდა ყოფილიყვნენ დახელოვნებულნი და მიწის ქვეშა გვირაბების გამოკვეთის დროს, საჭიროებისამებრ, მათში ხის ან ქვის სამაგრების ჩადგმაც უნდა სცოდნოდათ. სტანდარტად რომ ვთქვათ, ქუქანები სამთო საქმის დახელოვნებული ოსტატებიც უნდა ყოფილიყვნენ. საბას განმარტებაც მათ სწორედ ასე ახასიათებს. მაგრამ ქუქანების ცოდნა მარტო ამით არ განისაზღვრებოდა. მიწის ქვეშა გვირაბის გაჭრამდე საჭირო იყო ტრასის ხაზის დაკვალვა და ამ ხაზის საშუალებით მიწისქვეშა გვირაბის ცალკე უბნების მიმართულებათა განსაზღვრა. ეს სამუშაო თავისთავად მიწისმზომელობას წარმოადგენდა. ამ სამუშაოს შესრულების დროს ლარისა და შვეულის გარდა ვატერპასის ხმარებაც იყო საჭირო, რომელიც უძველესი დროიდანვე მშენებლების იარაღს წარმოადგენდა. სამკუთხედისა და შვეულისაგან შემდგარი ვატერ-

პასი მხოლოდ XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან განიდევნა მინის მილაკიანი თარაზოს მიერ. ძველ საქართველოში ვატერპასს ს ა ნ ა კ ა ე შ ი ერქვა. საბას განმარტებით „ესე არს გალატოზთა სასწორი და რუთ გასაღებელიო“. აღსანიშნავია, რომ ს ა ს წ ო რ ი ვატერპასის მნიშვნელობითვე „ქილილა და დამანას“ ქართულ თარგმანშიაცა ჩანს¹⁵. ცალკეა აღსანიშნავი, რომ XVI ს-ში მარკ-შეიდერის მოვალეობა მხოლოდ სამთო გვირაბების საწყისისა და დასასრულის აღნიშვნით განისაზღვრებოდა. მარკ-შეიდერები მხოლოდ XVII საუკუნიდან ეწევიან ისეთ სამუშაოებს, რომელნიც დასახული გეგმის შესაბამისად, სამთო გვირაბების ადგილსა და მიმართულებას განსაზღვრავდნენ. ამგვარად, ძველი ქუქანკები ჩვენ ერთ-ერთ პირველ მარკ-შეიდერებად გვევლინებიან¹⁶, ხოლო ვარძიის მშენებლები—მარკ-შეიდერებად, რომელნიც ჩვეულებრივ ქუქანკებზე მეტი და უფრო რთული მიწისმზომელობის საშუალებებით სარგებლობდნენ.

შესწავლილი ამ ხანის წყალსადენებიდან ჩვენთვის ცნობილია 1202 წლის სხალტბა-შიომღვიმისა და XII — XIII ს-თა მიჯნის ნადარბაზევის (თეთრი-წყაროს რ-ნი) წყალსადენები. სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი თვითდინებითი იყო და მილსადენი ხისტად არ იყო დამაგრებული. უშუალოდ მიწაში ჩამარხული სქელკედლიანი მილები ერთმანეთთან ხამი თიხით იყო დაკავშირებული, რაც თავისთავად სეისმომდგრადობას ანიჭებდა მილსადენს. მილების კედლების შედარებით გასქელებაც აქ გამართლებულია, რადგანაც უშუალოდ ნიადაგში მოთავსებულ მილებს შესაფერისი წინააღმდეგობა უნდა გაეწიათ გარედან მოქმედი ძალებისათვის. აღსანიშნავია გეოლოგიური და ტოპოგრაფიული პირობების მიხედვით მილსადენის ზოგიერთი უბნის ქვის კედლებითა და ფიცრებით დამაგრებაც. ამ წყალსადენს ახლავს თანაგირებიც, რომელნიც მნიშვნელოვნად აადვილებდნენ წყალსადენის კაზმვას. ნადარბაზევის წყალსადენში ჰიდრაულიკური წნევის არსებობის გამო მილები სქელკედლიანი იყო, ხოლო მთელი მილსადენი კირის დულაბში იყო მოთავსებული¹⁷. ამასთანავე ერთად მაღალი წნევის უბნებზე მილსადენს საგანგებო ქვის, დულაბით დამაგრებული კალაპოტიც ჰქონდა გაკეთებული, რომელსაც კლდოვან ადგილებში კლდეში გაჭრილი თხრილები ცვლიდნენ. რაც შეეხება ვარძიის წყალსადენს, იგი თვითდინებითია, მაგრამ, ჩანს, მასში მცირე წნევაც იყო გათვალისწინებული. თვით მილსადენი ხისტადაა დამაგრებული კირის დულაბით, მილები სუფთა კირის ხსნარითაა შეერთებული, ხოლო ზედა წელში მოთავსებული საწყერტი ქები—თანაგირები დახშულია სარკველებითა და კირის დულაბით, აქ წნევის არსებობის გამო. კლდოვან უბნებში მილსადენი გვირაბებშია გაყვანილი, სადაც ქუქანკას თავისუფლად შეედლო სიარული და წყალსადენის კაზმვა. გეოლოგიურმა და ტოპოგრაფიულმა თავისებურმა პირობებმა ვარძიის წყალსადენის მშენებლებს წყალსადენის გვირაბების განსაკუთრებული, ღრუდოს აგებისა-

¹⁵ ქილილა და დამანა, ტფილისი, 1887 გვ. 15.

¹⁶ ვარძი, დას. ზრ., გვ. 152.

¹⁷ ი. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. XI, 1950, № 8, გვ. 527—534.

გან განსხვავებული, წესი შეამუშავებინეს, ხოლო ჰიდრაულიკურმა წნევამ, მილსადენის გვირაბებში მოთავსებამ და დიდმა ქანობმა მათ მთელი მილსადენის კირის დულაბით ხისტად ჩამაგრება შეარჩევეინეს. ეს სამი მაგალითიც კონათლად გვიხატავს XII ს-ის მეორე ნახევრისა და XIII ს-ის დასაწყისში ტექნიკის მაღალ დონეს საქართველოში.

ვარძიის წყალსადენი კლდეში ნაკვეთი გვირაბებით, სამუშაოს წარმოებითა და კვეთის ხერხებით ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის განუყრელ ერთიანად წარმოგვიდგება.

თავი მეთხუთსი

მარძიის გამოკვამულთა კომპლექსის მშენებლობის საკითხი

ვარძიაში ჩატარებული დიდი სამუშაოები, რომელნიც აქ XIX ს-ის მეორე ნახევარში მიმდინარეობდა გარკვეულ ორგანიზაციას მოითხოვდა, რასაც, ცხადია, ხანთა განმავლობაში დაგროვილი კლდეთა ჭრის გამოცდილება ედო საფუძვლად. გამოქვაბულთა უდიდესი ნაწილის ერთდროულად, ერთ სამშენებლო პერიოდში გამოკვეთამ ნაგებობას მეტად დიდი დალი დაასვა და დაგეგმარების თვალსაზრისით არა ერთი თავისებურება გამოიწვია. ამის გამო გამოქვაბულთა სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული შესწავლა ამ საკითხების გარკვევასაც მოითხოვდა.

სამუშაოთა წარმოების ზოგიერთი საკითხისათვის ჩვენ იძულებული ვიყავით ჯერ კიდევ 1947 წ. მიგვექცია ყურადღება გამოქვაბულთა. ჯგუფების აღდგენის დროს. 1956 წ. ისტორიის ინსტიტუტმა დამავალა ეს საკითხები უკვე ცალკე დამემუშავებინა. ამასთან ერთად, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სამთო საქმის ინსტიტუტის ლაბორატორიაში, დოც. ი. მელიქიძის ხელმძღვანელობით, ვარძიის მთის ქანიც იყო გამოცდილი, ჩემ მიერ შესრულებული სამუშაო კი თვით ი. მელიქიძის მიერ გადასინჯული და შესწორებული, 1957 წელს მისი და დოც. ლ. მელიქაძის მიერ ვარძიის გამოქვაბულთა. გაცნობის დროს, რიგი საკითხი ადგილზე დაკვირვებითაც გაირკვა. ამის შემდეგ ი. მელიქიძემ დამატებითი შენიშვნები და მოსაზრებები წამოაყენა, რომელნიც გათვალისწინებულია წინამდებარე ნაშრომში. რაც შეეხება ირანულ ტერმინებს, რომელნიც ქაპრიზების შენებასთან იყო დაკავშირებული, ისტორიის ინსტიტუტის ძველი წყაროების პუბლიკაციის განყოფილების უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა დოც. ვ. ფუთურიძემ გაგვიმარტა.

თვით ვარძიის კლდე, რომელიც მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზეა ქარაფის სახით აღმართული, სამი მთის ჯიშისაგან შედგება (სურ. 3-4, 35). ქვედა ფენა წარმოადგენს რუხ, ტუფქვიშაქვებსა და ტუფბრეკჩიებს. იგი გამოქვაბულთა კომპლექსის აღმ. კიდეზე მიწიდან აღიმართება პირობითი ნიშნულის 240 მ-ის დონიდან. აქ ეს ფენა 290 მ-ის სიმაღლეს აღწევს, დასავლეთისაკენ დაბლა ეშვება და ტაძრის მახლობლად 280 მ-ის დონეზე მიწის ნაყარში იკარგება. მაგრამ სამრეკლოს ქვეშ ისევ ჩნდება მცირე მანძილზე და შემდეგ დასავლეთით კომპლექსის ფარგლებში მიწის ზედაპირიდან აღარ ამოდის. ამ ფენას ზემოდან

გაპყვება მეორე მთის ჯიშში, ღია ფერის, ოდნავ მოვარდისფრო, რომელიც წარმოადგენს ბრეჩიული ანაგობის ეულკანური ფერფლის ტუფებს. ეს ფენა აღწევს 340 მ სიმაღლის დონეს და ზემოდან პორიზონტალური ხაზითაა მოსაზღვრული. იგი ქარაფის სამ ფენას შორის ყველაზე მეტი სიმძლავრისაა, წარმოადგენს მონოლითურ, არაშრეხად მასას და მასშია გამოკვეთილი გამოქვაბულთა მთელი სიმრავლე, მხოლოდ ერთეული გამოქვაბულებია, რომელნიც ამ ფენის გარეშე გამოუტრიათ. ზედა, მესამე ფენა წარმოადგენს მუქ-რუხ მსხვილნამსხვრევ ბრეჩიებს. ეს ფენაც ზემოდან დაახლოებით პორიზონტალური ხაზითაა მოსაზღვრული 365 მ დონეზე. კლდის ქარაფის ზემოთ აღმართულია მთის კალთები, რომელნიც მოფენილია ბაზალტის ლოდებითა და ქვებით.

1. შენებლის საჰმის მოჰმედნი და სახმარი

ძველ საქართველოში ყოველ დიდ მშენებლობას გარკვეული ორგანიზაცია ედო საფუძვლად, რომლის შესახებ ბევრ საგულისხმო ცნობას 951 — 961 წწ. ოშკის სამშენებლო წარწერა იძლევა. წარწერაში აღნიშნულია, რომ „მე გრიგოლ ღირს მყო ღმერთმან მსახურებას ამას მათსა ღმრთისა მიმართ და ბი ვიყავი ამისა ზედამდგომი და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულება ჩემი მონისა მათისა“¹, ე. ი. გრიგოლი ყოფილა მშენებლობის გამგებელი, ზ ე დ ა მ დ გ ო მ ე ლ ი, რომელიც იმდენად სანდო პიროვნება იყო, რომ მისთვის შესაძლებელი იყო მთელი მშენებლობის საქმისა და ფულადი სახსრების ჩაბარება. ფულადი სახსრები კი იმდენად დიდი იყო, რომ ოშკის ტაძრის შენებაზე ყოველ წელიწადს „წაეგების ღრამა :კ: ათასი“, ე. ი. 20 ათასი ღრამა იხარჯებოდა. მაგრამ რადგანაც მშენებლობა 10 წელს მიმდინარეობდა სულ 200 ათასი ღრამა დაუხარჯავთ. დოქ. დ. კაპანაძის მოწოდებული ცნობის მიხედვით, ეს უდრიდა იმავე ხანის 18000—20000 ოქროს ღინარს, ანუ 72000—80000 გრამ ოქროს. ზედამდგომელ გრიგოლს ჰყავდა თავისი ხელქვეითებიც: „მამაჲ მიქელ და მამაჲ იოვანე“. ზემოთ მოყვანილის მიხედვით ზედამდგომელი სარწმუნო და საქმისადმი ერთგული პიროვნება უნდა ყოფილიყო, რომლისადმი დიდი სახსრების ხარჯვის მინდობა შეიძლებოდა. იგი ამასთანავე ერთად სამშენებლო საქმის ორგანიზაციის მცოდნეც უნდა ყოფილიყო, რათა მთელი მშენებლობა საკირო მუშახელით, იარაღით, მასალით, საკმელ-სასმელით და პირუტყვით უზრუნველყო. ერთი სიტყვით, ჩვენი გაგებით, იგი მშენებლობის უფროსს წარმოადგენდა. მას შეიძლებოდა რამდენიმე თანაშემწეც ჰყოლოდა მომარაგების დარგში, მაგრამ ტექნიკურ დარგშიაც ჰყავდა ხელქვეითი, რომელსაც ხ უ რ ო თ მ ო ძ ე ა რ ი წარმოადგენდა. ხუროთმოძღვარი უშუალოდ მშენებლობას უწევდა ხელმძღვანელობას და უზრუნველყოფდა თვით ნაგებობის სასურველი სიმტკიცით და სილამაზით აგებას. ცალკე შემთხვევებში, როდესაც ნაგებობა არც მაინცადამაინც დიდი იყო, ზედამდგომელისა და ხუროთმოძღვრის მოვალეობას ერთი პირი ასრულებდა, როგორც, მაგალითად, ხუროთმოძ-

¹ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, გვ. 57.

ღვარი გარბანელი ზარზმის პირველი ეკლესიის შენების დროს². შენობის აგებისას ხუროთმოძღვარს ეხმარებოდა ხელმძღვანელობაში გალატოზი, რომელიც მის თანაშემწესაც წარმოადგენდა. დიდ მშენებლობაში, რადგანაც რამდენიმე გალატოზი იყო მუშაობაში ჩაბმული, ერთი მათგანი გალატოზთუხუცესად, გალატოზების უფროსად და ამავე დროს ხუროთმოძღვრის თანაშემწედ ინიშნებოდა ხოლმე³. გალატოზთუხუცესს ან გალატოზს დიდი გამოცდილება და ტექნიკური ცოდნა უნდა ჰქონოდა, რათა ყველაზე პასუხსაგები სამუშაოები შეესრულებინა და ხუროთმოძღვრის თანაშემწეობაც გაეწია.

ხუროთმოძღვრისა და გალატოზების გამგებლობაში იყვნენ საქმის მოქმედნი ანუ მუშაკნი⁴. ოშკის ხსენებულ წარწერაში პირდაპირ მოქმედნი აღნიშნული. მათ რიცხვში შედიოდნენ ხურონი, მკედელნი და მშენებლობის დამხმარე მუშახელი⁵. ხურონი ძველად იყვნენ ოსტატები, რომელთაგან ქვაზე მომუშავეებს ხურონი ქვათანი და ხეზე მომუშავეებს ხურონი ხეთანი ეწოდებოდათ. ქვით ხურონი რამდენიმე საქმეზე იყვნენ დახელოვნებულნი: მაგ., კარიერებში მომუშავეებს ქვის-მკედელნი, ქვის — მკუთეთელნი და ქვის — მომქრელნი ერქვათ, რომელნიც „მთათა შინა“ — ქვას აშხადებდნენ. იყვნენ ქვის გამომკვერელნიც, რომელნიც კარიერებში მოჭრილ ქვას სუფთად თლიდნენ — ჰკვერავენდნენ⁶. რაც შეეხება ხით ხუროებს, მათ საქმიანობაში ყოველგვარი საღურგლო სამუშაო შედიოდა. მშენებლობაში ჩაბმული იყვნენ აგრეთვე მკედლებიც, რომელთა მოვალეობა, საფიქრებელია, იარაღის გამოკვერვა-გამახვილებით და მშენებლო რკინეულის დამზადებით განისაზღვრებოდა.

ოსტატების გარდა მშენებლობაში მონაწილეობას იღებდნენ მეხრეები, რომელნიც ხარებითა და აზავერებით ქვასა და ქვიშას ეზიდებოდნენ. ოშკის წარწერის დასასრულს აღნიშნულია, რომ მშენებლობაში ჩაბმული იყო „ერი და მოქმედი „პ“, ე. ი. 80 კაცი. აქ აღნიშნული ერი სწორედ მეხრეების აღნიშვნელი უნდა იყავს, ხოლო მოქმედნი ამ შემთხვევაში მშენებლობის მხოლოდ დამხმარე მუშახელია. ეს წარწერის შინაარსიდანაც კარგადა ჩანს, რადგანაც გალატოზები და მექვიშენი მკაფიოდანა გამოყოფილი მოქმედთაგან. რადგანაც ხუროთა და მკედელთა რიცხვი წარწერაში ცალკეა აღნიშნული, ამიტომ აქ მოყვანილი მოქმედნი მხოლოდ დამხმარე მუშაკნი უნდა ყოფილიყვნენ. ოშკის ტაძარს გამუდმებით მომუშავე 70 გალატოზი და ხურო აშენებდა, ხოლო დამხმარე მომუშავეთა რიცხვი 80 კაცს უდრიდა. ე. ი. ათი წლის განმავლობა-

² გ. ბერიძე, ძველი ქართველ ხუროთმოძღვრები, თბილისი, 1956, გვ. 30—31.

³ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 144.

⁴ იქვე, გვ. 145.

⁵ ე. თაყაიშვილი, დას. შრ., გვ. 57.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დას. შრ., გვ. 145.

ში 150 კაცის მუშაობით აგებული იყო 22000 კუბ. მ. სამშენებლო მოცულობის ტაძარი⁷.

ასეთია მშენებლობის სამუშაოძალისა და მართვის ორგანიზაციის საერთო-სურათი ძველ საქართველოში. უნდა ვიფიქროთ ვარძიის მშენებლობის დროსაც მსგავსი ორგანიზაცია უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მშენებლობის თავისებურებას მისთვის გარკვეული დალიც უნდა დაესვა.

ვარძიის გამოქვაბულების ზედაპირზე ბევრგან სამუშაო იარაღის კვალი კარგადაა შესამჩნევი. ზედაპირზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ მშენებლებს წვერწამახვილებული იარაღი უხმარიათ. იშვიათად გვხვდება ბრტყელბირა იარაღით დამუშავებული გამოქვაბულთა ზედაპირი, ისიც უმეტესად ხუროთმოძღვრული სამკაულების ზედაპირზე. დამხმარე დანიშნულების გამოქვაბულები, რომელთა ზედაპირი ყოველგვარ მოსწორება-მოლამაზებასაა მოკლებული, სამუშაო იარაღის სახის დასადგენად გამოქვაბულებში აღებული იყო ცვილის ყალიბები, რომელნიც სიგრძით 38 მმ აღწევნენ. მათ ახასიათებს კვადრატული კვეთი, წახნაგების ერთგვარი სიმრუდე და მახვილი წვერი. ოთხი წახნაგიდან ერთი, რომელიც კლდის მასივისაკენაა მიმართული მეტი სიმრუდით, ზოლო მისი მოპირდაპირე ნაკლები სიმრუდით ხასიათდება, რაც იარაღის ერთგვარ მოხრას გვიჩვენებს, მაშასადამე, აქ წერაქვი ყოფილა ნახმარი (სურ. 184). საბა ორბელიანს ამის შესახებ ნათქვამი აქვს: „წ ე რ ა ქ ვ ი ესე არს ცალგნით სათხროლი აქუნდეს კლდეთა დასარღუეველად. წ ა ლ კ ა ტ ი არს ორგანითვე საკვეთი აქუნდეს ქუთათა სათლელად; ხოლო ჩ უ გ ლ უ გ ი არს წერაქვი კვლთ-საპყრობი საომრადო“. საბას ამ განმარტებიდან გამოდის, რომ წერაქვი ზოგადი სახელი ყოფილა ამ სახის იარაღისათვის. ამასთან წალკატი ქვის თლის, ქვის ხურობის იარაღი ყოფილა⁸. აღსანიშნავია, რომ დღეს წერაქვს ხალხი ორწვერიან იარაღს ეძახის, რომლითაც მაგარ ნიადაგსა და კლდესა ჰრიან. ძველად კლდის საკრელად რომ წერაქვი იხმარებოდა, კარგადა ჩანს გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდანაც, სადაც ნათქვამია: „იწვეს საქმედ სენაკებისათჳს ქვეყანისა დაკავებად, რამეთუ კლდეა ხანძთისაჲ უფიცხლეს არს უფროჲს ყოველთა მათ კლარჩეთისა უდაბნოთა და შრომითა დიდითა ქმნეს ადგილი იგი, რამეთუ არა აქუნდათ მათ ცული და წ ე რ ა ქ ვ ი არცა სხუაჲ ეგვეითარი ს ა ჯ მ ა რ ი, არამედ ოპიზელთა მამათა მოსცეს ყოველიო“⁹. ამის მიხედვით ცულს, წერაქვს და სხვა მშენებლობისათვის საჭირო ყოველგვარ ნივთს ს ა ჯ მ ა რ ი ერქვა. რაც შეეხება წერაქვს, იგი, საბას განმარტების მიხედვით, ცალ წვერა იარაღი უნდა ყოფილიყო. მექაპრიზებიც ასეთივე სახის წერაქვს ხმარობდნენ. მექაპრიზების წერაქვი (ქვილუნგი) რკინისაგან მზადდებოდა და წვერი დაფოლადებული ჰქონდა. მისი წონა 2,4 კგ შეადგენდა, წვერის სიგრძე—25 სმ-ს, ხოლო ხის ტარის სიგრძე—45 სმ-ს. მაგრამ ეს წერაქვი, დასამუშავებელი ქანის სიმაგრის მიხედვით, ზომა-წონითაც განსხვავებული იყო ისე, რომ ზოგჯერ 4 კგ-საც კი იწონიდა. უნდა აღინიშნოს რომ მექაპრიზები უროს და განსაკუთრებით სოლებს მუშაობისას არ იყენებდნენ. მხოლოდ XIX ს. ბოლო

⁷ ექვ. თაყაიშვილი, დას. შრ., გვ. 57, 66—67. კუბატურა ნანაგარიშვია წიგნში. მოთავსებული ნაახვების მიხედვით.

⁸ შეად. ივ. ჯაფარიშვილი დას. შრ., გვ. 154.

⁹ გ. მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, გვ. 29.

წლებში, ისიც იშვიათად, ისინი მიმართავდნენ ამ იარაღებს ევროპელთა გაგ-
 ლენით¹⁰. 1955 წ. ჩატარებულმა საცდელმა სამუშაოებმა ცხადად დაგვანახეს
 ვარძიის კლდის კრისტალის წერაქვის, როგორც ყველაზე მარჯვე იარაღის, ვარ-
 გისობა, მაგრამ აქვე გამოქმდებოდა სტანდარტული წერაქვის ნაკლიც, სახელ-
 დობრ წვერების მოჭარბებული სიგრძე (52,5 სმ) და ერთგვარი სიმსუბუქე
 (2,13 კგ.). ყოველივე ზემოთ მოყვანილის მიხედვით, ვარძიის გამოქვაბულთა
 გამოკვეთისათვის იხმარებოდა ცალწვერა წერაქვი, რომლის წონა არა ნაკლებ
 2.5 კგ-ს უდრიდა და წვერის სიგრძე ტარის ღერძიდან წვერომდე 25 სმ-ს არ
 აღემატებოდა. მოყვანილი სახის წერაქვით მუშაობა, ცალკე შემთხვევებში,
 მოითხოვდა მასზე უროს დაკერასაც. რაც ზოგიერთ საუნჯეში და დაუმთავრე-
 ბელ დარბაზშიაც არის შესამჩნევია. ამგვარად, კლდის კრისტალის სამუშაოებს სჭირ-
 დებოდა, გარდა ცალწვერა წერაქვისა, უროც¹¹. წერაქვით მონგრეულ ქანს ნიჩ-
 ბით დაყრიდნენ რაიმე გადასაზიდ საშუალებაზე გარეთ გასატანად. ნიჩბი სა-
 ჭირო იქნებოდა მოჭრილი ქანის ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასანაცვლე-
 ბლად. ნიჩბი ახლაც იხმარება ხალხში და ასეთივე სახელწოდებით გვხვდება
 ძველ წერილობით ძეგლებში¹². აღსანიშნავია, რომ სხალტა-შიომღვიმის გათ-
 ხრის დროს მოპოვებული იყო რკინის ნიჩბის ნაწილიც. კი¹³. მოჭრილი ქანის
 გასატანად და გადასაყრელად სოფლად, ამ ბოლო ხანებამდე, იხმარებოდა ჯი-
 ნი, რომელიც მოგრობდა და დაბალ გოდორს წარმოადგენდა ორი მხრიდან წნე-
 ლებით მიმაგრებული სარებით — სახელურებით. სოფ. გოგაშენში მცხოვრებ
 ს. თაქთაქიძის სიტყვით, ამ საზიდს ჭავახეთში ხე ღ ძ ა ლ ს ეძახიან. ეს სიტყვა
 დამახინჯებულად ჩანს, რადგანაც ს. ორბელიანს აღნიშნული აქვს: „ქ ე ლ ძ ა-
 რ ი — კ ე ლ ი ს ჯინი საზიდარი“. ჩანს მას ჭავახეთში ხ ე ლ ძ ა რ ი ჰქმევია.
 ქართლში კი ჯინი. ძველად მშენებლობაში გადასაზიდ საშუალებად ციგაც იხ-
 მარებოდა, მაგრამ საექვლე ვარძიის მშენებლებს ამ საშუალებისათვის მიემა-
 რათ. რადგანაც ვარძიის კლდის ძალზე დიდი ხაზუნის თვისება და გამოქვაბულ-
 თა შორის მოთავსებული კიბეები, მის გამოყენებას. შეუძლებელს გახდიდა.
 ვარძიის მშენებლობაში ხელძარის ხმარებაც მუდამ და ყველგან მოსახერხებე-
 ლი ვერ იქნებოდა. ვიწრო და მიწვეულ-მოხვეულ გვირაბებში იგი სრულიად
 გამოუსადეგარი შეიქნებოდა. საფიქრებელია ასეთ ადგილებში, თუ ყველგან
 არა ზოგან მაინც, გამოიყენებოდა ტომრები, რომლებიც მექაპირზეთა ტყავის
 ტომრების ანალოგიურად აგრეთვე ტყავისა უნდა ყოფილიყო. საბას განმარტე-
 ბით: „ტყავისაგან შთასადებელს“. ეწოდებოდა „გულა“. ამის მიხედვით მოჭრი-
 ლი ქანის გადასაყრელად უნდა გამოეყენებინათ გ უ ლ ა ც.

ვარძიის გამოქვაბულთა გარკვეული ნაწილი ხუროთმოძღვრულადაა დამუ-
 შავებული და კამარა და კედლები მეტ-ნაკლებად მოსწორებული აქვთ, გააჩ-
 ნიათ ხუროთმოძღვრული სამკაულიც. აღსანიშნავია, რომ ზედაპირების მოსწო-
 რება მიღწეულია აგრეთვე წერაქვით. წერაქვის მსუბუქი დაკვრით მიღებულია
 კედლის მარცვლოვანი ზედაპირი, რომელიც ცალკე მაგალითებში წერაქვის
 ძალზე მსუბუქი დაკვრის გამო, სასიამოვნო წვრილმარცვლოვან ფაქტურასაც
 კი იძლევა. რაც შეეხება ხუროთმოძღვრულ სამკაულს, იგი, როგორც აღვნი-
 შნეთ, ბრტყელობა იარაღითაა შესრულებული. საფიქრებელია, რომ ეს იარა-

¹⁰ ც ი მ ბ ა ლ ე ნ კ ი, დას. შრ., გვ. 35, 34.

¹¹ უროსა და კვრის შესახებ იხ. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დას. შრ., გვ. 154.

¹² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, მათე 3.12.

¹³ შ. ხ ი დ ა შ ე ლ ი, დას. შრ., გათხრებით მოპოვებული ნივთების სია.

დი ახლანდელ ორ პირა ქვის სათლელის მაგვარი იყო, რომელიც მეწისქვილე-ების საკოდელის მსგავსია და ძველად შესაძლებელია ო რ თ ო ხ ი ერქვა¹⁴.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით, ვარძიის მშენებლობის ძირითადი სამუშაოების შესასრულებლად გამოყენებული იყო შემდეგი სახმარი: წერაქვი, ურო, ნიჩაბი, ხელძარი, გუდა, გამოქვაბულთა ხუროთმოძღვრულ დამუშავებისას ორთოხი და ყოვლად შესაძლებელია წალკატიც. ცხადია დამხმარე სამუშაოების—სამშენდლო, საღურგლო და სხვათა შესასრულებლად სათანადო სახმარიც უნდა გამოეყენებინათ.

2. კლდის ზრის წარმოება

ვარძიაში კლდის ქანის ჭრის ორი ძირითადი წესია შემჩნეული: ერთი—ვიწრო სანგრევით და მეორე—განიერი სანგრევით.

ვიწრო სანგრევით კლდის ჭრა გამოყენებულია გვირაბების (მათ შორის წყალსადენის) და გალერეების გამოკვეთის დროს. ეს ნაგებობები სტაბილური ზომისაა და მათი სიმაღლე 1,7 — 1,8 მ-ს შეადგენს, სიგანე კი 0,8 — 1,1 მ-ს. ეს ზომები გაპირობებული იყო, ერთი მხრივ, მისი ფუნქციით და, მეორე მხრივ, იმით, რომ მესანგრევებს მდგომარეს შეძლებოდა მუშაობა. აღსანიშნავია, რომ გვირაბებს განიჯვეთში ხშირად ზედა მარჯვენა ნაწილში ძლიერი მორკალვა აქვს მაშინ, როცა მარცხენა ზედა ნაწილი მხოლოდ. ოდნავ არის გადამარგვალებული (სურ. 187, 189). ეს შეიძლება აიხსნას იმით, რომ მესანგრევებს, რომელსაც წერაქვი მარჯვენა ხელში ჰქონდა მომარჯვებული, სანგრევის მარჯვენა კიდის გამოკვეთის დროს უხდებოდა წერაქვის მარცხენა ხელში მომარჯვება. ასეთ მდგომარეობაში მსგრევებს უჩერხულ პირობებში უხდებოდა კლდის ჭრა, განსაკუთრებით ზედა ნაწილის გამოკვეთის დროს. ამიტომ სამუშაოს მოცულობის შესამცირებლად მესანგრევე ზედა მარჯვენა კუთხეს მეტ მორკალვას აძლევდა (სურ. 189).

რაც შეეხება ვიწრო სანგრევში თვით კლდის ჭრას, მასზე წარმოდგენას გვაძლევს კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეზე მოთავსებული A გვირაბის მიწისქვეშა ნაწილი (სურ. 142. განაკვეთი TU). მისი სანგრევის ზომა 1,1×1,8 მ-ია. მუშაობის მსვლელობაში თავმინებებული სანგრევის მარცხენა ნაწილში ვერტიკალური ზაზია, რომლის მარცხნივ სანგრევის ზედაპირი 6 სმ-ით უფრო ღრმადაა შეჭრილი მარჯვენა ნაწილზე. ეს საფეხური გვიჩვენებს, რომ კლდის ჭრა მარცხნიდან მარჯვნივ მიმდინარეობდა, ამასთან ერთად ჭრა წარმოებდა ზემოდან ქვემოთ კლდის ფენის თანაბარი მოტეხვითაც, რაც 225-ე დამუშავებელი გალერეის სანგრევშია აღბეჭდილი. ამ მაგალითების მიხედვით ვარძიის მშენებლები ვიწრო სანგრევებში კლდის მოტეხვას ფენის თანაბარი აღებით აწარმოებდნენ.

თვით გამოქვაბულთა გამოკვეთა კი მოითხოვდა კლდეში ჭერ შესაბამისი სივრცის გამოჭრას, იმას რასაც დღეს სამთო კამერას ვუწოდებთ, შემდეგ კი მის მოსწორებასა და სასურველ ფორმებში გამოწვევას. აღსანიშნავია, რომ დამხმარე გამოქვაბულთა უმრავლესობა მოკლებულია რაიმე მოსწორება-მოლამაზების ცდას და ამიტომ უშუალოდ სამთო კამერებსაც წარმოად-

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დს. შრ., გვ. 154.

გენს. ამგვარ გამოქვაბულთა უმეტესობა, ამასთანავე ერთადერთი სანგრევის-გატანითაცა გამოკვეთილი, მხოლოდ მცირე ნაწილი დამხმარე გამოქვაბულებისა დამატებით გვერდითი სანგრევითაც გამოუკვეთიათ. ამის გამო დამხმარე დანიშნულების გამოქვაბულთა უდიდესი ნაწილის, სიღრმეში მოთავსებულთა ზურგის კედელი, ამავე ღროს სანგრევის სურათსაც წარმოგიდგენს (სურ. 185, 195). ამ სანგრევების სიგანე 2,8—3,4 მ-ს შეადგენს, იშვიათად—2,2 მ-ს, ხოლო სიმაღლე, როგორც წესი, 1,8—2,0 მ-ს შორის მერყეობს. დარბაზებში, ძირითადი დანიშნულების დიდ გამოქვაბულებში სანგრევები კომპლექსის აღმ. კიდე-სთან მდებარე ორ დაუმთავრებელ გამოქვაბულშია კარგად აღბეჭდილი: ერთი—11 სართულის დიდ და დაუმთავრებელ მე-9 დარბაზში (სურ. 193) და მეორე—IV სართულის აგროვებელ დაუმთავრებელ 55-ე დარბაზში (სურ. 194). ამ გამოქვაბულების ზურგის კედლის ცალ მხარეს სანგრევები მოჩანს. მე-9 გამოქვაბულში მისი სიგანე 3,0 და სიმაღლე 2,1 მ-ს შეადგენს, ხოლო 55-ე გამოქვაბულში სიგანე 2,0 და სიმაღლე—2,37 მ-ს. ყურადღებას იპყრობს დამხმარე გამოქვაბულების, საუნჯეებისა და დარბაზების ამ სანგრევების მოყვანილობა, რომელთაც, ისევე როგორც გვირაბებში, მარჯვენა ზედა კუთხე მეტად აქვთ მორკალული (სურ. 189); მესანგრევებს ასეთი სიფართის სანგრევში ურო თავისუფლად შეეძლო მოექცნია და დაეკრა წერაქვზე. სანგრევების ზედაპირზე შემჩნეული ირიბი ღრმა ღარები და მათ შუა მოთავსებული ამოზრტული ნაწილები აქ წერაქვითა და უროთი ჩატარებულ მუშაობაზე უნდა მიგვითითებდეს.

სანგრევებში აღბეჭდილი წერაქვის კვლების ურთიერთ მიმართულება. გვაფიქრებინება, რომ კლდე წერაქვისა და უროს დარტყმით ირიბი, დაახლოებით 50°-ის. დახრით იჭრებოდა ღრმა ღარებად. შემდეგი ფენის აღების დროს იარაღის მოქმედების მიმართულებას ცვლიდნენ. ამოჭრილი ღარების პერპენდიკულარულად, რაც კლდის დიდი ნაჭრების მოტეხვას უზრუნველყოფდა ამ ფენის აღების შემდეგ სანგრევის ზედაპირი ისევ დახრილი ღარებით ისერებოდა, მაგრამ პირველი ფენის ღარების საწინააღმდეგო მიმართულებით. ჩვეულებრივ ღარებს შორის მანძილი 15—26 სმ-ს შეადგენს, სიღრმე კი 3—3,5 სმ-ს, მაგრამ ზოგჯერ ღარებს შორის მანძილი 30 სმ-ს და სიღრმე 4—4,5 სმ-საც აღწევს. ვარძიის მშენებლების მიერ მიღებული ეს წესი მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო ვულკანური ფერფლის სრულიად ერთგვაროვანი და არაშრევალი მთის ქანის საჭრელად. თვით კლდის ჭრის ამ წესს კი შეიძლება მოკლედ ვუწოდოთ ქანის შენაცვლებული ირიბი ღარებით მონგრევა. ასეთი წესი საშუალებას იძლეოდა კამერების უფრო სწრაფი გამოკვეთისა. დიდი ზომის დარბაზებისა და კამაროსანი სივრცისათვის პირველად მხოლოდ სიგრძე-სიგანის შესატყვის ქვედა მოცულობას შექმნიდნენ. შემდგომი ზუროთმოძღვრული დამუშავებისათვის ზუროები უკვე ხარაჩოების გამოყენებით აგრძელებდნენ სამუშაოებს. მცირე ზომის დარბაზებში კი ჩანს მისწრაფება კამერის მთლიანი სივრცის გამოკვეთისაკენ, თავისი სიგრძე-სიგანითა და სიმაღლითაც. ისე რომ საზუროო სამუშაოები აქ მარტო კედლებისა და ჭერის მოსწორებით და ზუროთ-მოძღვრული ელემენტების გამოკვეთით შემოიფარგლებოდა.

თვით სანგრევში მუშაობა განისაზღვრებოდა: 1. კლდის ქანის მონგრევით, 2. სანგრევიდან დამუშავებული ქანის მოშორებით და 3. ამ ქანის საზიდში დატვირთვისა და კლდის ქარაფთან მიზიდვისა და გადაყრისაგან. ამ სამუშაოთაგან, რადგანაც კლდის მონგრევა ყველაზე უფრო შრომატევადი იყო, იგი მთელი სამუშაოების წარმადობასაც განსაზღვრავდა. მაგარი ჭიშის კლდის ხელით ჭრა

საშენი ქვის მისაღებად როშეფორის ერთ კაცზე ერთ საათში 0,08 კუბ. მ აქვს მოცემული¹⁵. 1955 წ. ზაფხულში ჩატარებულმა საცდელმა სამუშაოებმა ვარსიის ვულკანური ფერფლის კლდის ქანის კრაზე (ქარაფის შუაფენიდან ჩამოგლეჯილ დიდ ლოდში) ერთ შემთხვევაში შ. ნათენაძის 1 საათიანმა მუშაობამ 0,0724 კუბ. მ მოგვცა და მეორე შემთხვევაში ა. ნათენაძის იმავე დროში მუშაობამ—0,0817 კუბ. მ. ამ მონაცემების თანხედენა საკითხს ვერ ამოსწორავს; საქმე იმაშია, რომ ორივე ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს კლდის ღია წესით დამუშავებასთან. მექაპრიზეთა მიერ მიწისქვეშა გაღერების კრის დროს კი ერთი მესანგრევე 9—10 საათიან სამუშაო დღეში 0,49 კუბ. მ მაგარი გრუნტის ქანს ამუშავებს. მაგრამ არც ეს მონაცემია გამოსადეგი, რადგანაც მესანგრევე ამ შემთხვევაში მჭდომარე მუშაობს და მისი წარმადობა ვერ შეედრება ფეხზე დამდგარი მესანგრევის წარმადობას, რასაც ვარსიაში ჰქონდა ადგილი. ასეთ ვითარებაში მოყვანილი 0,8 კუბ. მ-ის წარმადობა 10 საათიანი სამუშაო დღისათვის ჩვენ იძულებული ვართ სიფრთხილისათვის გავანახევროთ და გაანგარიშებისათვის დაახლოებით 0,4 კუბ. მ დღიური გამოიმუშავება მივიჩნიოთ.

მესანგრევეების წინსვლას ხელი რომ არ შეშლოდა, საჭირო იყო მონგრეული კლდის დროულად მოშორება სანგრევიდან და სამუშაო უბნის მოსუფთავება. მთელი დღის განმავლობაში მონგრეული კლდის ქანი თუ 0,4 — 0,5 კუბ. მ-ს შეადგენდა, ნახევარ საათში სანგრევთან დაგროვდებოდა ჩამოპრილი კლდის 0,02 — 0,025 კუბ. მ, ანუ 32—45 კგ. მის დაახლოებით 1,5 მ-ზე გადაყრას კი ერთი დამხმარე მუშა ნიჩბის მოხმარებით 2—3 წუთის განმავლობაში თავისუფლად შეასრულებდა. ამ 2—3 წუთის განმავლობაში კი მესანგრევეებს სამუშაო უნდა შეეწყვიტათ, რაც მათთვის ხანმოკლე შესვენებაც იქნებოდა. ბოლოს საჭირო იყო სანგრევიდან მრცლებული მონგრეული ქანის საზიდში ჩატვირთვა და შემდეგ ქარაფის პირთან მიტანა და გადაყრა. სამთო კამერებში. თუ საზიდად ხელძარს მივიჩნევთ, ეს სამუშაო ორ დამხმარე მუშას სრულიად თავისუფლად შეეძლო 10 წუთის განმავლობაში შეესრულებინა, რადგანაც გადაზიდვის მაქსიმალური მანძილი 30 მ-ს არ აღემატებოდა. ეს სამუშაო ტარდებოდა უკვე კლდის მონგრევის პარალელურად. რაც შეეხება გვირაბებში მუშაობას, რადგანაც აქ გუდა უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, იმავე სამუშაოებს თითო დამხმარე მუშა შეასრულებდა. დიდი გვირაბების კვეთის დროს, სადაც ზიდვის მანძილი საკმაოდ დიდია, საფიქრებელია, გუდით მზიდავთა რიცხვი იზრდებოდა 2—3 კაცამდე. ეს სამუშაოები უნდა ჩატარებულიყო კლდის ნგრევის პარალელურად და გავლენა არ უნდა მოეხდინა სანგრევის წინსვლაზე. ამიტომ ერთ მესანგრევეს ან მესანგრევესა და უროსმცემელს 10 საათიანი ერთი სამუშაო დღის განმავლობაში არა ნაკლებ 0,4 კუბ. მ კლდის ქანისა უნდა გამოეყვითათ.

აღნიშნულ სანგრევეში სამუშაოთა წარმოების ორგანიზაცია წააგავს ქაპრიზების მშენებლობაში ძველთაგანვე შემუშავებულ წესს. ქაპრიზების მშენებელი მუშები ცალკე სამუშაოებს იყვნენ დაუფლებულნი და სამუშაოს სიმძიმის მიხედვითაც გასამრჩელოს ლებულობდნენ. ასე მაგალითად, ქანის მონ-

¹⁵ Н. Рошефор, иллюстрированное урочное положение, II, М., 1929, § 325.
64 н. н. н.

გრევეს აწარმოებდა ქვილუნგდარი და, XIX ს-ის მიწურულს, დღეში 1,5 მან. ლებულობდა. ქანის ქისაყენ გადაყრას და ტომრის დატვირთვას გილბანდი ასრულებდა და ლებულობდა 1,0 მან., ხოლო დატვირთული ტომრის ჩარხით მალა აწევდა—ორი ჩარხში თითოეული სამ-ოთხ აბაზს იღებდა¹⁶. ასეთივე ხასიათისაა სამუშაოთა წარმოების ორგანიზაცია ძველ საქართველოში. 1202 წლის თამარ მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელის თანახმად, სხალტა—შიომღვიმის საკაზმავად დაინიშნა ორი ქუქანკა, რომელნიც თავისუფლდებიან ყოველგვარი გადასახადებისაგან და ეძლევათ სარჩოდ სახნავი 12 დღიური (6 ჰექტ.) და ვენახი. სამაგიეროდ მათ ევალებათ წყალსადენის შეუწყვეტელი მუშაობის უზრუნველყოფა და თითოეულს თითო ქუქანკის გამოზრდა. მაგრამ ამ სპეციალისტებს დამხმარე მუშაქალად 2 გლეხიც ეძლევათ. ე. ი. ექსპლოატაციანზე მუშაობის დროსაც კი ოსტატი მხოლოდ მის მიერ დაუფლებულ სამუშაოს ასრულებდა, ხოლო შავ და დამხმარე სამუშაოებს მიჩენილი გლეხები აწარმოებდნენ. აღსანიშნავია, რომ ყოველივე ეს ითვალისწინებდა მხოლოდ წვრილი სამუშაოების წარმოებას, რაც შეეხება სხვა შემთხვევებს: „უეტუ ნივთიერი რაიმე საკაზმავი იყოს, სხალტბურიტა და სხუაგნურიტა ძალიტა ზედა მივიდოდით და მოქირეებით ჩუენ კრებულობით ჰკაზმიდეთო“—იძლევა პირობას შიო მღვიმის ძმათა კრებული¹⁷.

3. სამუშაოთა წარმოება მიწრო სანგრამში

როგორც აღვნიშნეთ ვიწრო სანგრევში ორი მესანგრევეს—წერაქვით, მომუშავესა და უროსმეცემელის მუშაობა უხერხული იყო და ამიტომ აქ მხოლოდ ერთი წერაქვით მომუშავე მესანგრევეს მუშაობაა საეარაუდებელი, რასაც ასეთი სანგრევების შესწავლაც მოწმობს. სანგრევის ზომები იმ მინიმუმამდე იყო დაყვანილი, რომ მასში ერთი მესანგრევეს თავისუფალი მუშაობა ყოფილიყო შესაძლებელი და ამავე დროს სანგრევის ფართის შემცირებით სამუშაოთა რაც შეიძლება სწრაფი წინსვლა მიღწეულიყო; ამასთან ერთად ასეთი სანგრევით მიღებული ნაგებობები — გვირაბები და გადასავლელები ერთეულ ადამიანთა თავისუფალ მოძრაობასაც უზრუნველყოფდა, სამაგიეროდ ჭკუფურჩ მოძრაობისათვის კი სრულიად გამოუსადეგარი იყო, რასაც ამ ნაგებობათა დანიშნულება მოითხოვდა.

სამუშაოთა წარმოების თვალსაზრისით ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ორი დიდი ნაგებობა, რომელთაგანაც ერთი ტაძართან მდებარე სამალავია და მეორე კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეზე მდებარე დიდი გვირაბი (A).

სამალავის ნაგებობა შედგება: სამალავში ასასვლელი გვირაბისაგან (C) თვით სამალავის 101-ე გამოქვაბულისა და გვირაბის განშტოებისაგან (D) შეუღულ კითურთ (სურ. 148—152). გვირაბზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ იგი ქვევიდან ზემოთ უჭრიათ, ვიდრე 101-ე სამალავის წინა კედლის დას. ნაწილში შოთავსებულ მცირე სარკმელამდე. ჩვენ მიერ მიღებული კლდის კრის წარმადობის მხედველობაში მიღებით, გვირაბის $0,8 \times 1,8$ მ-ის განივი კვეთისათვის დღიური საშუალო წინსვლა 0,25 მ-ს მოგვცემს. აღდგენილი სახით მთელი გვირაბის სიგრძე სულ დიდი 85 მეტრად რომ მივიჩნიოთ, მის გამოკვეთას 340

¹⁶ ც ი მ ბ ა ლ ე ნ კ ო, დას. შრ., გვ. 41.

¹⁷ თ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა, შიომღვიმ. მონ. საბ., გვ. 25—28.

სამუშაო დღე, დაახლოებით 1 $\frac{1}{4}$ წელიწადი დასჭირდებოდა. გვირაბის გამოკვეთის შემდეგ 101-ე სამალავი უნდა გამოეკვეთათ. რაც შეეხება D განშტოების გამოკვეთას, რომლის სიგრძე 26 მ შეადგენს, იგი გვირაბის მოსახვევამდე გაქრის უმაღლეს და დაეწყოთ და 104 სამუშაო დღეში განხორციელდებინათ, C გვირაბის გამოკვეთის პარალელურად. ყურადღებას იპყრობს გვირაბისა და განშტოების მიმართულებათა შერჩევა, განსაკუთრებით კი, განშტოების დაბოლოებისა და C გვირაბის კით დაკავშირება, რომელიც თავდაპირველად აქ იყო განხორციელებული და რომელზედაც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ. აქვე შევნიშნავთ კის ზემოდან ქვემოთ კრას და ზომებს, რომლებიც გეგმაში $1,35 \times 0,9$ მ-ს შეადგენს და სრულიად საკმარისია აქ სამუშაოთა წარმოებისათვის.

A გვირაბს გააჩნია განშტოებები: B₁ — I სართულში, B₂ — ქარაფის ძირთან და B₃ — მიწის ქვეშ (სურ. 43). ძირითადი გვირაბი, რომლის საერთო სიგრძე 220 მ-ს შეადგენს, იჭრებოდა ზევიდან ქვევით. გვირაბის ასეთი ჭრა, გარდა სანგრეშში მუშაობის უხერხულობისა, აძნელებდა დამუშავებული ქანის ქვევიდან ზევით ზიდვას. გვირაბის ჭრა III სართულიდან, ვიდრე I სართულამდე თანდათან უფრო მძიმე შეიქნებოდა სანამდე I სართლის დანეზე ღიადი გაიჭრებოდა და 16,3 მ-ის მანძილზე მოჭრილი კლდის III სართულზე ატანას უშუალოდ ღიადიდან გადაყრა შესცვლიდა. მეორე ცელ მონაკვეთის ჭრა, რომლის სიგრძე 29,9 მ-ს შეადგენდა, დამუშავებული ქანის გადაყრა I სართულზე ატანით უნდა განხორციელებულიყო. რაც შეეხება გვირაბის შემდეგ მონაკვეთებში მუშაობას, მოჭრილი ქანი ღიდ მანძილებზე გადატანას საჭიროებდა და იწვევდა მზიდავების რიცხვის გაზრდას ერთი ან ორი კაციით. ამ ძირითადი გვირაბის განიკვეთი; რადგანაც $1,1 \times 1,8$ მ-ია, აქ წინსვლა სამუშაო დღეში დაახლოებით 0,2 მ უნდა ყოფილიყო. ამის მიხედვით მის გამოკვეთას 1100 სამუშაო დღე დასჭირდებოდა ($220:0,2$), ანუ 4 წელიწადი. რაც შეეხება B₁, B₂ და B₃ განშტოებათა გამოკვეთას, მათი შესრულება სრულიად შეუფერხებლად, პარალელურად შეეძლოთ ჩატარებინათ. აღსანიშნავია, რომ ამ გვირაბის კარგად შენახულ მიწისქვეშა ნაწილშიაც კი საჭრაქეები მხოლოდ აქა-იქ არის შენიშნული. მათი რიცხვი იმდენად მცირეა, რომ მზიდავების მუშაობასაც ვერ უზრუნველყოფდა საჭირო განათებით. ეტყობა აქ გამოიყენებოდა ლითონის სამსპვალაინი საჭრაქეები, რომელთა დამაგრება ნებისმიერ ადგილზე შეიძლებოდა. ყურადღებას იპყრობს მიწისქვეშა ნაგებობის დასაწყისში მოთავსებული ხეია კიბე, რომელიც გეგმაში წრეს წარმოადგენს. ყველაფერს რომ თავი გაავანებოთ, მხოლოდ ამ კიბის განხორციელება წარმოუდგენელია რთული გაანგარიშებისა და არა ნაკლებად რთულ სამარკშიდერო სამუშაოების გარეშე. ამ ორი ნაგებობის განხორციელება ღიდ ცოდნას, შრომასა და დროს მოითხოვდა, რის გამო თითოეულ ამ ნაგებობაზე საგარაუდებელია თითო გალატოზის მუშაობა. თითოეული მათგანის განკარგულებაში უნდა ყოფილიყო კლდის მჭრელთა ორი ან სამი ჯგუფი თითო მესანგრევეთი და ორ-ორი მტვირთავ-მზიდავით. ვარძიის კომპლექსის შვენებლობაში, შესაძლებელია, ამგვარ სამუშაოთა შემსრულებელი გალატოზების კიდევ ერთი ან ორი ჯგუფიც არსებობდა.

აქვე აღსანიშნავია, რომ ვიწრო სანგრეშით გაღერებასაც კრიდნენ, რომელთაც კლდის ქარაფის პარალელურ მიმართულებას აძლევდნენ და რომლებიდანაც ჰკვეთავდნენ კლდის სიღრმეში შეჭრილ საცხოვრებელ უჯრედებს.

4. სამუშაოთა წარმოება ბანოში სანგრავით

განიერი სანგრავით, როგორც აღენიშნეთ, აწარმოებდნენ გამოქვაბულთა კამერების გამოკვეთას. კამერის სივრცეს, თუ საჭიროება მოითხოვდა, შემდეგ ზუროების მუშაობით ეძლეოდა სასურველი ფორმა, ერთვოდა დეტალები და მოკაზმულობა. საცხოვრებელ უჯრედთა საუნჯეები უშუალოდ სამთო კამერებს წარმოადგენენ და ამის გამო მათში ჩატარებულ სამთო სამუშაოებზე გარკვეულ წარმოდგენასაც გვაძლევენ. საუნჯის გამოკვეთა მოითხოვდა დარბაზის კამერიდან ჯერ კარის გაჭრას, შემდეგ კი სასურველი სიგანის სანგრავის მიხედვად კლდის კანზე ჭრას, უმეტესად ორსავე მხარეს, იშვიათად მხოლოდ ცალ მხარეს. ასეთი გზით მიღებულ სანგრავში, რომლის სიგანე 2,8 — 3,4 მ-ს, ზოლო სიმაღლე 1,8—2,0 მ-ს უდრიდა, კლდე იჭრებოდა მანამდე, სანამ საუნჯისათვის საჭირო სიღრმე იქნებოდა მიღებული. ასე მაგალითად, მცირე დარბაზიანი საცხოვრებლის 56-ე საუნჯისა და კარის გამოსაკვეთად საჭირო იქნებოდა 15,7 კუბ. მ კლდის მოჭრა, რასაც მკვეთავეების ერთი ჯგუფი 39 სამუშაო დღეში განახორციელებდა (სურ. 63, 190). რაც შეეხება დიდი დარბაზიანი საცხოვრებელი უჯრედის 52-ე საუნჯეს—დასჭირდებოდა 65 სამუშაო დღე (სურ. 63.). კამერის იატაკში თბრილების ამოჭრისა და იშვიათად თახჩების გამოკვეთის შემდეგ საუნჯე დასრულებულ სახეს იღებდა.

დერეფნებისა და დარბაზების გამოკვეთის წარმოების გარკვევას აძნელებს ის გარემოება, რომ თითოეული მათგანი, როგორც წესი, სამთო წესით გამოკვეთილ კამერას კი არ წარმოადგენს, არამედ ხუროთმოძღვრულად დამუშავებულ სივრცეს. ამის მიუხედავად ამ საკითხის გარკვევაც მაინც ხერხდება ხსენებული ორი დაუმთავრებელი დარბაზის საშუალებით.

IV სართულის 55-ე დარბაზი ჩანს მარტივი ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, რადგანაც მისი ზომებიც მცირეა (7,2X 5,0 მ). ამ დარბაზის გამოკვეთა შეუწყვეტიათ იმ დროს, როდესაც კამერა უკვე გამოჭრილი იყო და ხუროთმოძღვრული დამუშავებისათვის მიუყვიათ ხელი, რაც აღმ. კედლის გაყოლებით მხოლოდ მერხის გამოჭრაში გამოიხატა. ამგვარად, მას სამთო კამერის სახე თითქმის მთლიანად აქვს შენარჩუნებული (სურ. 190). ამ კამერაში ზურგის კედელზე აღბეჭდილია *hi* სანგრავი, კერზე შეინიშნება თაღოვანი ზოლი. რომელსაც *ad* და *d'i* მიმართულება აქვს, რაც აქ *hi* სიგანის მქონე მოწინავე სანგრავით ჭრაზე მიგვიითთებს. ჩანს *ad* სიგანის კარის გამოკვეთით მესანგრავეები 54-ე დერეფნიდან შესულან ამ კამერაში, სანგრავი გაუგანიერებიათ *hi* სიდიდემდე და ასე გაუტანიათ ზურგის კედელამდე. ამასთანავე ერთად კამერის აღმ. კედელზე და კერზე აღბეჭდილია გვერდითი სანგრავებიც *cd*, *de*, *ef* და *fg* (სურ. 191). ჩანს მოწინავე სანგრავიდან, რომელიც განიერი და მაღალი გვირაბის სახეს ატარებდა, შემდეგ ეს ოთხი გვერდითი სანგრავი გაუჭრიათ, რათა სასურველი სიგანისა და სიმაღლის კამერა მიეღოთ. აგრეთვე მონგრეული იყო *abc* და *klm* დარჩენილი სივრცეებიც. 55-ე გამოქვაბულის გამოკვეთაზე თუ მესანგრავეების მხოლოდ ერთ ჯგუფს მივიჩნევთ, თუმცა გვერდითი სანგრავების ჭრაზე ცალკე ჯგუფსაც შეიძლო ემუშავა, თვით კამერის 88,8 კუბ. მ და მასში შესასვლელი კარის 1,9 კუბ. მ-ის ჭრას დასჭირდებოდა 225 სამუშაო დღე. მესანგრავეების საუნჯის კამერის კვეთაზე გადასვლისთანავე, სავარაუდებელია, დარბაზის კამერის ხუროთმოძღვრული დამუშავებისათვის ხუროებს მიუყვიათ ხელი.

11 სართ. მე-9 დარბაზი თითქოს ასეთივე სურათს გვაძლევს (სურ. 92). აქაც დერეფნის ზურგის კედელში გაჭრილი კარდან მოწინავე სანგრევია გატანილი. ამ მოწინავე სანგრევიდანაც, კამერის სასურველი ზომების მისაღებად, გვერდითი სანგრევები იყო გაჭრილი, ხოლო კუთხეების მისაღებად კლდე დამატებით იყო ჩაჭრილი. ამ კამერის დიდი სიგანე, რომელიც 5,8 მ-ს აღწევს, ეთანადება 50-ე დარბაზის 5,6 მ-ის სიგანეს, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ აქაც დიდი დარბაზი უნდა გამოეყვითათ. ამრიგად, მე-9 დარბაზი მთლიანად რომ გამოეყვითათ, მისი სიღრმე სინამდვილეში 11,5 მ უნდა ყოფილიყო. აქ, რომ მართლაც დიდი და ხუროთმოძღვრულად დამუშავებული დარბაზი იყო ნაგულისხმევი, მოწმობს მისი დიდი და სამკაულით გამშვენებული მე-8 დერეფანიც. მე-9 დარბაზის კამერის მოცულობა, რომელიც სინამდვილეში უნდა განეხორციელებინათ, შეადგენს 154 კუბ. მ-ს, ხოლო მისი კარის ზორში-სა — 7,4 კუბ. მ. კლდის ამ მოცულობის ჭრას დასჭირდებოდა 404 სამუშაო დღე. მოყვანილი ორი მაგალითის მიხედვით ირკვევა, რომ მცირე ზომის დარბაზისათვის კამერა იჭრებოდა მოწინავე სანგრევით, რომლის სიგანე დაახლოებით 2,0 მ-ს შეადგენდა, ხოლო სიმაღლე კი 2,4 მ-ს აღწევდა. აქ ჩანს ისეთი კამერის გამოკვეთის ცდა, რომელიც სიგრძე-სიგანითა და სიმაღლითაც თვით დარბაზის ზომების შესაბამისი გამოსულიყო. რაც შეეხება დიდი დარბაზის კამერის ჭრას, მისი სიმაღლე გაცილებით ნაკლებია და 1,8 მ-ს შეადგენს. ამ შემთხვევაში ყურადღება ექცევა რაც შეიძლება სწრაფად დარბაზის შესაბამისი სიგრძე-სიგანის მიღებას, სიმაღლის შემცირებისა და ამით სამუშაოს მოცულობის შეკვეცის ხარჯზე. ეს გასაგებია, რადგანაც ასეთი დარბაზი მოითხოვდა დამატებით სამუშაოებს, 3,5 მ-მდე მაინც ჭერის შემალღებისათვის.

კიდევ უფრო ნაკლები მასალაა ჩვენამდე მოღწეული დერეფნების გამოკვეთის წარმოების შესახებ. მეხუთე სართულში, აღმოსავლეთ კიდეზე არის 225-ე გვირაბის ნაშთი, რომელიც დაუმთავრებელია და გვირაბის ჩვეულებრივი ზომები აქვს (სურ. 37, 188). იგი აღმოსავლეთით არის მიმართული, ქარაფის პარალელურად. ამავე გვირაბის სახეს ატარებს მეორე სართულის მე-8 და მე-10 დერეფნების შემაერთებელი გვირაბიც. ეს უკანასკნელი რამდენადმე დიდია ჩვეულებრივ გვირაბებთან შედარებით, რადგანაც გაგანივრებული და შეღამაზებულია (სურ. 196, 197). ამ ორი მაგალითიდან ჩანს, რომ თავდაპირველად ქარაფის პარალელურად იჭრებოდა დაახლოებით ჰორიზონტალური მიმართულების გვირაბი—გალერეა, რომელიც წინა პირზე მოთავსებულ თითოეულ სართულში დერეფნების განლაგებას განსაზღვრავდა. ცალკეული დერეფნის მდებარეობის განსაზღვრა ამ გალერეაში სათანადო ჩაზომვების საშუალებით წარმოებდა. ქარაფისაკენ იჭრებოდა გვირაბი და მისი გაგანიერებით დერეფნის კამერა ყალიბდებოდა. მცირე დარბაზიანი საცხოვრებლების დერეფნის (მაგ., გამოქვ. მე-54) კამერის 50 კუბ. მ სივრცის გამოკვეთას დასჭირდებოდა 125 სამუშაო დღე, ხოლო დიდი დარბაზიანი ჯგუფის დერეფნის კამერისას, რომლის კუბატურა საშუალოდ 62,4 შეადგენს, 156 სამუშაო დღე. დერეფნის კამერის გამოკვეთის შემდგომ იჭრებოდა დარბაზის კარი და კამერა. თვით დერეფნის კამერა კი ამ დროს ხუროთმოძღვრულად მუშავდებოდა. დარბაზის კამერის გამოკვეთის შემდეგ, ჩვენთვის ცნობადი წესით, საუნჯის გამოკვეთას და დარბაზის ხუროთმოძღვრულ დამუშავებასაც იწყებდნენ. ამ დროს გალერეაში მომუშავე მესანგრევები, მის გამოკვეთას განაგრძობდნენ და ახალი საცხოვრებელი უჯრედებისათვის სამუშაო ფრონტსა ხსნიდნენ, რის გა-

მო გადაშრეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა გალერეის კრის სისწრაფეს. ამითაა გამოწვეული გალერეის სანგრევის მინიმალური ზომა $0,8 \times 1,7$ მ.

რადგანაც სამთო კამერების ნაწილი ითვალისწინებდა შემდგომ მათ ხუროთმოძღვრულ დამუშავებასაც, საჭირო იყო ხუროთა ცალკეული ჯგუფის პარალელური მუშაობა. ეს რომ ასეა, ამის ნათელ სურათს მე-8 და მე-9 გამოქვაბულები იძლევა. მე-8 დერეფანი, რომელიც თითქმის მთლიანად ხუროთმოძღვრულადაც დამთავრებულ გამოქვაბულს წარმოადგენს, მოცულობით 94,8 კუბ. მ-ს უდრის. მისი კამერის მოცულობა კი 62,4 კუბ. მ უნდა ყოფილიყო, ე. ი. ხუროებს დამატებით 32,4 კუბ. მ კლდე უნდა გამოეჭრათ და მხოლოდ ამის შემდეგ ხუროთმოძღვრულ გამშვენებაზე უზრუნათ. კლდის კრის ეს სამუშაოები ერთი კლდის მჭრელისა და ორი-სამი დამხმარე მომუშავეთ (32,4:0,4) 18 სამუშაო დღეში შესრულდებოდა. მაგრამ კედლებისა და კამარის სუფთად გამოყვანას, დიდი ნიშას გამოკვეთას და ხუროთმოძღვრული დეტალების გამოთლას დასჭირდებოდა კიდევ დამატებითი დრო. ჩვენ, რომ ახლა მე-9 დარბაზის კამერას მივმართოთ, რომლის მოცულობა 68,5 კუბ. მ-ს უდრის და დაუმთავრებელია. შეგვიძლიან განესაზღვროთ დერეფნის ზემოთ მოყვანილი სამუშაოებისათვის საჭირო დროც. თუ დარბაზის კამერის კრაზე დახარჯული დრო 171 სამუშაო დღეს შეადგენდა, დერეფანში ჩატარებული ზემოთ მოყვანილი სამუშაოები, ამავე დროში უნდა ყოფილიყო შესრულებული. მაგრამ, რადგანაც კლდის კრაზე 81 სამუშაო დღე იყო საჭირო, დანარჩენი 90 სამუშაო დღე შეიძლება კედლებისა და კამარის გამოყვანაზე, დიდი ნიშას გამოკვეთასა და ხუროთმოძღვრული სამკაულის თლაზე დახარჯულ დროდ მივიჩნიოთ.

5. პარძიის ნაგებობის შენობა

ცალკე გვირაბებისა და კამერების გამოკვეთა, ისეთი დიდი კომპლექსის მშენებლობაში როგორიც ვარძიაა, მოითხოვდა სამუშაოთა წარმოების განსაზღვრულ ორგანიზაციას. ამ საკითხის გარკვევისათვის კი საჭიროა საცხოვრებელი უჯრედების გამოკვეთის წარმოების ორგანიზაციის განხილვა, რადგანაც მთელი კომპლექსი უმთავრესად ამ სახის ნაგებობებისაგან შედგება; გვირაბების გამოკვეთის წარმოებას კი რამდენადმე უკვე გავეცანით.

საცხოვრებელი უჯრედების გამოკვეთის უწინარეს ქარაფის ნაპირის სიახლოვეს და მის პარალელურად გვირაბი, გალერეა უნდა გაჭრილიყო. ეს გალერეა ცალკე ნაკვეთებად უნდა დაეცალათ, რომ ამ ნაკვეთებზე საცხოვრებელი უჯრედები მოეთავსებინათ. ვთქვათ პირველ ასეთ ნაკვეთზე სამუშაოს მოჭიდებდა ხელს მესანგრევეების პირველი ჯგუფი. სანამ ეს პირველი ჯგუფი დერეფან-დარბაზ-საუფჯის კამერების გამოკვეთას მორჩებოდა გალერეა მნიშვნელოვან სიგრძეზე გაიჭრებოდა და აქ გარკვეული რაოდენობის საცხოვრებელი უჯრედის გამოსაკვეთად გაიხსნებოდა სამუშაოები. შემდეგი საცხოვრებლის გამოკვეთას ხელს მოჭიდებდა უკვე ისევე პირველი მკვეთავების ჯგუფი, რადგანაც იგი ამ დროისათვის უკვე თავის პირველ სამუშაოს უკვე მორჩებოდა. ამის შემდგომ ყოველი ახალი საცხოვრებლის გამოსაკვეთად სამუშაოში ჩაიბმობოდა წინა სამუშაოებიდან განთავისუფლებული ჯგუფები. ვთქვათ კამერების მკვეთავების პირველმა ჯგუფმა მცირე დარბაზიანი საცხოვრებელი უჯრედის

გამოკვეთას მოჰკიდა ხელი, ხოლო გალერეის მკვეთავებმა ამ უჯრედის დერეფნიდან გალერეის კრას შეუღდგნენ, მაშინ 379 სამუშაო დღის გავლის შემდეგ პირველი უჯრედის კამერები უკვე გამოკვეთილი შეიქნებოდა, გალერეა კი 95 მ-ზე იქნებოდა გაკრილი. ამ სიგრძის გალერეაში თანდათან ახალ-ახალი საცხოვრებელი უჯრედებისათვის სამუშაო ფონტი გაიხსნებოდა და მთელ ამ მონაკვეთზე მკვეთავების ჯგუფების გარკვეული რიცხვი უნდა მოეთავსებინათ. ვარძიის გამოქვაბულთა დაგეგმარების მიხედვით შესაძლებელია ამ რიცხვის გარკვევა. მცირე დარბაზიანი საცხოვრებლებისათვის განაშენიანების სივრცე საშუალოდ 5,8 მ-ს შეადგენს, ხოლო დიდ დარბაზიანებისათვის—7,0 მ-ს. ამის შესაბამისად გალერეის 95 მეტრის სიგრძეზე 15 მცირე დარბაზიანი საცხოვრებელი უჯრედის განლაგება შეიძლებოდა და მათგან უკანასკნელის გამოკვეთაზე კლდის მჭრელთა I ჯგუფის დაყენება, რომელთაც თავისი წინა სამუშაო უკვე მოთავსებული ჰქონდათ. გალერეის წინსვლასთან ერთად ყოველ ახლად გახსნილ სამუშაო უბანზე, გამოქვაბულთა კამერების გამოკვეთა უნდა დაეწყეთ II, III და მომდევნო მკვეთავების ჯგუფებს, რომელთაც თავიანთი წინა სამუშაოები დამთავრებული უნდა ჰქონოდათ. საცხოვრებელთა შორის დიდი დარბაზიანი უჯრედის გამოჩენა, რომლის გამოკვეთაზე თითქმის ორჯერ მეტი დრო იყო საჭირო, გამოიწვევდა ერთი დამატებითი მკვეთავების ჯგუფის ჩართვას. ამის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთი გალატოზი ხელმძღვანელობას უწევდა 15—16 გამუდმებით მომუშავე კლდის მკვეთავების ჯგუფს. რადგანაც ჩვენ კამერების გამოკვეთაზე ორი მესანგრევე და ორი მტვირთავ-შვიდავი ვივარაუდეთ, ხოლო გალერეის კვეთაზე 3 კაცი, გალატოზის გამგებლობაში იქნებოდა 63—67 მომუშავე. მომუშავეების ამ რაოდენობას 379 სამუშაო დღეში, ანუ 1,5 წელიწადში, 15 საცხოვრებელი უჯრედის გამოკვეთაზე შეეძლო სამუშაოების გახსნა, ამასთანავე I საცხოვრებელი უჯრედის კამერების მთლიანად დამთავრება. ექვსი წლის ასეთი მუშაობით 45 საცხოვრებელი უჯრედის 135 სამთო კამერა მთლიანად იქნებოდა გამოკვეთილი, ხოლო 15 ნაწილობრივ. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს ვარძიის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში გალატოზების ხელმძღვანელობის ქვეშ მომუშავე 3 საქმის მოქმედთა ჯგუფი ვივარაუდოთ. რადგანაც თითოეული გალატოზის გამგებლობის ქვეშ დაახლოებით 70 კაცი მუშაობდა, ხოლო გვირაბების მჭრელი გალატოზის ჯგუფი დაახლოებით 8 მომუშავეთ განისაზღვრებოდა, მთლიანად აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში კამერების მკვეთავი 3 გალატოზისა და გვირაბების მჭრელ 2 გალატოზის ხელმძღვანელობით 230 საქმის მოქმედს უნდა ემუშავა, რომელთაც, უნდა ვიფიქროთ, გალატოზთუხუცესი უწევდა ხელმძღვანელობას. სამუშაოთა წარმოების ამ ორგანიზაციას თუ ვარძიის დასავლეთი ნაწილისთვისაც ამგვარადვე მივიჩნევთ; სულ ვარძიაში უნდა ემუშავა 460 საქმის მოქმედს. მაგრამ ამის გარდა უნდა ემუშავა სახმარის დამზადება-შეკეთებაზე, იარაღის ამართვაზე და სხვა დამხმარე სამუშაოებზე კიდევ სულ დიდი 50 კაცსაც. ე. ი. ვარძიის კომპლექსის შენებაში ერთდროულად ჩაბმულ მომუშავეთა საშუალო რიცხვი დაახლოებით 500 უნდა ყოფილიყო, რომელთაც კომპლექსის აგება 7-6 წლის განმავლობაში შეეძლოთ განეხორციელებინათ.

როგორც აღვნიშნეთ მესანგრევეების ერთ ჯგუფს ხელმძღვანელობას უწევდა გალატოზი. მის მოვალეობაში, გარდა თვით სამუშაოს ხელმძღვანელობისა და ორგანიზაციისა, შედიოდა გალერეის მიმართულების განსაზღვრა, საცხოვრებელი უჯრედების დაკავლება, გალერეის ღერძის ხაზზე და თვით საცხოვრე-

ბლის კლდის მასივისაკენ მიმართულების დადგენა, რაც თავისთავად სამარკზე-იდერო სამუშაოდ წარმოგვიდგება. ყოველივე ამას გალატოზი ახორციელებდა; ცხადია, ხუროთმოძღვრისა ან გალატოზთუხუცესის მიერ დასმული კონკრეტული ამოცანის მიხედვით. გალატოზი აგრეთვე განსაზღვრავდა თითოეული კამერის ზომას, ამოწმებდა მათი შესრულების სისწორეს და ხუროთმოძღვრულ სამუშაოებზე ხელმძღვანელობის გაწვევის გარდა თვითონაც ნაწილობრივ ასრულებდა მათ. საფიქრებელია, რომ გალატოზთა ეს ორგანიზაციები გაერთიანებული იყო. რამდენიმე გალატოზთუხუცესის გამგებლობაში, ვარძიის მთელი კომპლექსის გამოქვაბულებზე დაკვირვება თითქოს აქ ორი გალატოზთუხუცესის მუშაობას ავლენს, დასავლეთ ნაწილში ერთისა და აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში მეორისა. საფიქრებელია, რომ ისეთი რთული და დიდი მოცულობის ნაგებობის შენება, როგორცაა ვარძიის წყალსადენი, დავალებული ჰქონდა ცალკე მესამე გალატოზთუხუცესს. ძველი წესის თანახმად გალატოზთუხუცესები ექვემდებარებოდნენ ხუროთმოძღვარსა და ზედამდგომელს.

მოყვანილ გაანგარიშებებში სიფრთხილისათვის მუშა ხელის რაოდენობა და სამუშაოებზე დახარჯული დრო მოჭარბებით არის აღებული, მაშინ, როდესაც კლდის ჭრის წარმადობა შემოიკირებულობს. ამასთან ერთად გაანგარიშებებში გამოირჩეულია მუშაობის პარაციულურად წარმოება დერეფან-დარბაზის კამერების გამოკვეთის დროს, რაც 55-ე დარბაზის მაგალითის მიხედვით დასაშვებია იყო. აქ მოწინავე სანგრევის კვეთასთან ერთად თანდათან გვერდითი სანგრევების სამუშაოების ჩართვაც შეიძლებოდა.

ოშკის ტაძრის სამშენებლო წარწერის მიხედვით, როგორც აღვნიშნეთ, მშენებლობაში ჩაბმულმა 150 კაცმა 10 წლის განმავლობაში 21929 კუბ. მ. სამშენებლო მოცულობის ტაძარი ააგო. თავისი სიდიდით ვარძიის აღმ. და ცენტრ. ნაწილის გამოქვაბულებსა და გვირაბებში გამოჭრილი კლდის მოცულობა (28000 კუბ. მ.) საგრძნობლად აღემატება ოშკის ტაძრის მოცულობას, სამაგიეროდ ვარძიის ნაგებობის ამ ნაწილზე სავარაუდებელი მომუშავეთა რიცხვი 230 მომუშავეს შეადგენს, რაც 1.5-ჯერ სჭარბობს ოშკის მშენებელთა რიცხვს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ გამოქვაბულთა კვეთის პროცესი შედარებით მარტივი იყო და ძირითადად კლდის მონგრევისა და მოჭრილი კლდის გადატან-გადაყრისაგან შედგებოდა, მაშინ, როცა ტაძრის შენება მოითხოვდა: ქვის თლას, მის წყობა-მორიგებას, ხსნარის დამზადება-ხმარებას, ხარაჩო-ქარგილების დამზადება-დაყენებას, მთელი მასალის ტრანსპორტირებას და სხვ. ყოველივე ამის გამო იერ მიერ განსაზღვრულ ვარძიაში მომუშავეთა რიცხვი და მუშაობის ტემპი ან უნდა იყვეს მოჭარბებული.

ვარძიის გამოქვაბულებზე დაკვირვება ერთ საგულისხმო გარემოებასაც გამოავლენს. კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეგან მოთავსებული საცხოვრებელი ერთმანეთთან იმდენად მჭიდროდაა მოთავსებული, რომ მათი გამყოფი კედლების სისქე მხოლოდ 15--20 სმ-ს შეადგენს (მაგ., გამოქვ. მე-15 და მე-17, 28-ე და 32-ე; სურ. 49, 60), აქვე, 28-ე და 32-ე დარბაზებს ჰყრი დახრილი აქვს კლდის მასივისაკენ შეღმართით, რაც მოწინავე სანგრევი მუშაობის ქვემოდან-ზემოთ ჭრის ტენდენციით არის გამოწვეული (სურ. 190). სანგრევებში მუშაობის ეს მიდრეკილება სამთო სამუშაოებისათვის ახლაც კია დამახასიათებელი. საცხოვრებელი უჯრედების ერთმანეთთან ნაშებანი დაახლოება, რაც კონსტრუქციულად გაუმართლებლად თხელ კედლებს იძლეოდა და შედარებით მოწინავე სანგრევების ჭრა, რომელიც დამატებით იატაკების მოსწორებას მოითხოვდა და სრულიად უხერხულ, საუნჯეებში შესასვლელი კიბეების

გამოკვეთას იწვევდა. შენების მაღალი ტემპის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ. ჩანს სამუშაოს სწრაფად შესრულებას იმდენად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რომ ზოგიერთ ხარვეზს არც კი აქცევდნენ ყურადღებას. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ეარძიაში მოკლე ხანში უნდა ყოფილიყო სამუშაოები ჩატარებული.

ეპიკოსის კომპლექსის მშენებლობა. რომელიც XII ს-ის მეორე ნახევარში ჩატარდა, წარმოგვიდგენს იმ დროის სამუშაოთა წარმოების სურათსაც, რომელიც თავისი ხასიათით სამთო საქმეს წარმოადგენდა. ცალკეულ ფაქტზედ შესრულებული გამოქვამულები და გვირაბებიანი რთული ნაგებობანი კი მაშინდელ საქართველოში მაღალი ტექნიკური ცოდნის არსებობას გვიმოწმებენ, რომელმაც შესაძლებელი გახადა დიდი და რთული მიწისქვეშა სამუშაოების მოკლე ხანში ჩატარება.

თავი მეთხუთხედი

ვარძიის ნაბეზობის წარმოშობისა და დანიშნულების საპითხმები

წინა თავებში განხილული იყო ვარძიის რთული კომპლექსის შემადგენელი ნაწილები, როგორცაა — საცხოვრებელი ბინებზე, ტაძარი, სატრაპეზო, სხვადასხვა დანიშნულების გამოქვაბულები და კომუნიკაციები. გზა და გზა, ამ ნაწილების დაწერისა და ანალიზის დროს, ჩვენ ვეხებოდით ვარძიის ქვაბთა ქალაქის დანიშნულების საკითხს, ვიხილავდით მის უძველეს და შემდეგში წარმოშობილ ქვაბებს, აგრეთვე — გადაკეთებებს, რომლებიც განიცადეს შემდეგნაირად ხანებში ამა თუ იმ ელემენტებში. უკანასკნელ თავში ჩვენ გვინდა ვცადოთ ამ უნიკალური ძეგლის მთავარი თვისებები შევაჯამოთ და წამოვაყენოთ ზოგიერთი მოსაზრება ვარძიის წარმოშობისა და დანიშნულების შესახებ, იმ მასალაზე დაყრდნობით, რომელიც სამეცნიერო კვლევა-ძიების საფუძველზე სადღისოდაა მოპოვებული.

2. ვარძიის სამონასტრო ნაბეზობის საპითხმისათვის

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს უპირველესად ტაძრის შენების ვითარება. ვარძიის პირველი მშენებლის. მეფე გიორგი III-ის მიერ მონასტრის საკრებულო ტაძრის შენების კვალი არსად არაა შემჩნეული. გაუწმენდავ დასავლეთ ნაწილში მისი არსებობაც ძნელი წარმოსადგენია, რადგანაც თუ ასეთი ნაგებობა აქ გიორგი მეფემ ააგო კიდეც, ჯერ ერთი, მისი კვალი უნდა დარჩენილიყო და, მეორეც, ვარძიაში ორი ტაძარი უნდა ყოფილიყო, თამარ მეფის მიერ აშენებული ღვთისმშობლისა და მეორე გიორგი მეფისა — რომელიც წმინდანის სახელობის. მაგრამ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ მიხედვით ვარძიაში მარტო თამარ მეფის მიერ აშენებული ღვთისმშობლის ტაძარია დასახელებული, გიორგი III კი მხოლოდ ვარძიის მთელი კომპლექსის შენების დამწყებად არის წარმოდგენილი. ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი თამარის დაკვეთით აშენდა, ამასთან ერთად ამ ტაძრის ადგილზე ადრე არსებული ნაგებობების მოსპობის ხარჯზე. სხვანაირად რომ ვთქვათ, გიორგი მეფის დროინდელი გეგმის ერთიან მწყობრში, შეიჭრა სრულიად ახალი, წინა მშენებლობის გეგმით გაუთვალისწინებელი ღვთისმშობლის ტაძარი, რომელსაც მონასტრის საკრებულო ეკლესიის მოვალეობა უნდა შეესრულებინა. ყოველივე ამის გამო ჩვენ ერთი მკაფიო დასკვნის გამოტანა შეგვიძლია, სახელდობრ: გიორგი მეფის სამშენებლო გეგმაში მონასტრის საკრებულო ტაძრის აგება ნაგულისხმე-

ვიც კი არა ყოფილა. მაგრამ, რადგანაც ასეთი ტაძარი, იმ დროის მონასტრები-სათვის, სულიერ ძმათა კრებულისათვის, მთავარი და აუცილებელი კუთვნი-ლება იყო, გიორგი მეფეს ვარძიაში მონასტრის აგება არცა ჰქონია გათვალის-წინებული. მეორე ამშენებლის, თამარ მეფის მიერ სამშენებლო გეგმის ახლე-ბურმა დასახვამ გამოიწვია აქ წინა გეგმით განხორციელებული ერთ-ერთი კვან-ძის ძირიან-ფესვიანი გადახალისება, იმისათვის, რომ აქ ტაძარი აგებულიყო ვარძიის მონასტრის ძმათათვის.

იმდროინდელი მონასტრების აუცილებელ კუთვნილებას ტაძრის გარდა სატრაპეზოც წარმოადგენდა. ვარძიის სატრაპეზოც, როგორც ვნახეთ, ჩვეუ-ლებრივი საცხოვრებელი. უჭრედის გადაკეთების შედეგადაა მიღებული, რის გამო იგი არ წარმოადგენს პირველი, გიორგი მეფის დროინდელი, გეგმის ნა-ყოფს, არამედ შემდგომი, თამარ მეფის დროინდელი გეგმის განხორციელების შედეგია. ამგვარად, მონასტრის ისეთ აუცილებელ კუთვნილებათა შესწავლა, როგორიცაა საკრებულო ტაძარი და სატრაპეზო, ერთსა და იმავე გარემოებას გვისურათებს.

ჩვენთვის საგულისხმოა, რომ ვარძიის მონასტერი იმ დროის საქართვე-ლოში არსებულ სხვა მონასტრებთან შედარებით დიდი მნიშვნელობით არ გა-მოირჩეოდა და 1453 წლის ახლო ხანების, დავით კათალიკოსის სახელზე და-წერილი ალექსის წიგნის. შიხედვით იგი საფარის მონასტერზე დაბლაა მდგა-რა. ამ წიგნში ვარძიის მონასტერი, მიუხედავად იმისა რომ იგი სამეფო იყო, ჯაყელ-ციხისჯვარელთა საგვარეულო მონასტრის, საფარის შემდეგაა მაინც მოხსენებული. ჰ. რუმელს ვარძიის აოხრების ცნობაში აქ მხოლოდ 20 ბერის დაჭერაზეა ლაპარაკი. ხოლო ვარძიის სატრაპეზოში 30—40 ადამიანს შეეძლო დაჯდომა. ყოველივე ამის გამო ვარძიაში დაწესებული მონასტრის ძმობის რიც-ხვი 40-ზე მეტი არ უნდა ყოფილიყო. სხვათა შორის თამარ მეფის დროსვე, მაგრამ ვარძიაზე რამდენადმე მოგვიანებით, ბერთუბანში დაწესებული მონას-ტრის ძმათა რიცხვიც დაახლოებით ასეთივე იყო¹. გაუგებარი რჩება ბერების ასე მცირე რიცხვისათვის, რატომ იყო საჭირო ვარძიის კომპლექსში ცალკე სე-ნაკების მაგივრად მთელი საცხოვრებლების გამოკვეთა სულ ცოტა 200 ერთე-ულის რაოდენობით? გაუგებარია ვარძიისათვის ისეთი წყალსადენის ნაგებობის შექმნაც, რომელიც ათასიანი რიცხვის ძმობისათვის გათვალისწინებულ სხალტ-ბა-შიომღვიმის წყალსადენის სიმძლავრესაც კი სჭარბობდა.

საყურადღებოა კიდევ ერთი გარემოება. XII ს-ში საქართველოს გაერთი-ანებას და სოციალურ-პოლიტიკურ გაძლიერებას ნივთიერი და სულიერი აღ-მავლობა მოჰყვა, ხოლო სამონასტრო ცხოვრებაში ნივთიერი კეთილდღეობი-საკენ მისწრაფებამ გზა გაიკაფა; ახლა უკვე კეთილმოწყობილი ცხოვრება ეგ-რე რიგად აღარაა მონასტრის მიერ დაგმოხილი და ბერების სენაკები უფრო მოზრდილი შენდება. ეს გარემოება ნათლადაა აღბეჭდილი დავით-გარეჯის მონასტრების ამ ხანის ნაგებობებში². აქ დამახასიათებელია ცენტრის შექმნა, რომელშიაც ტაძარი, მონასტრის ხელისუფალთა სენაკები და სატრაპეზო თავისი დამხმარე დანიშნულების სათავსოებით შედიოდა³. ასეთივე სურათია გუდარე-

¹ გ. ჩუბინაშვილი, დავით გარეჯის მონასტრები, გვ. 54.

² იქვე, გვ. 46.

³ იქვე, გვ. 45, 53.

ბია. რამდენადმე უფრო გვიან აშენებულ მონასტერშია⁴. გარეჯში თამარის დროსვე დაწესებულ ბერთუბნის მონასტერში მკაფიოდია გამოყოფილი განსაზოგადოებული ნაწილი, რომელიც ემსახურებოდა მთელ მონასტერს და აგრეთვე მრევლ-მლოცველებსაც (სურ. 198 — 199). ამ ნაწილში ცალკე იყო გამოყოფილი სამონასტრო ცენტრი, ხელისუფალთა სენაკებით (გამოქ. 8—11), ტაძრით (გამოქ. 12—13) და სატრაპეზოს ჭგუფით გამოქ. 14—20), რომელიც III სართულის დას. ნაწილში იყო მოთავსებული. ხელისუფალთა სენაკებიდან გამორჩევა წინამძღვრის სენაკი (გამოქ. 11) თავისი სიდიდით (21 კვ. მ), სასთუნალიანი საწოლი ნიშით, საწიგნე თახჩით, სახატე ნიშითა და შედარებით დახვეწილი ფორმებით. ორი სენაკი (გამოქ. 9—10) ფართობითაც ნაკლებია (15 კვ. მ) და უფრო დაუდევრადაც გამოკვეთილი; საფიქრებელია, რომ ეს სენაკები დეკანოზს, იკონომოსს ან კანდელაკს ეკუთვნოდნენ, რაც შეეხება სატრაპეზოს ჭგუფს, რომელიც თვით სატრაპეზოსაგან (გამ. 19) და მასთან დაკავშირებულ სახორბლე ხაროსა, სამხარეულოსა, სახაბაზოსა (გამოქ. 14 — 17) და მსახურთა სამყოფელებისაგან (გამ. 7) უნდა ყოფილიყო შემდგარი, მოთავსებულია ძმათა სენაკების (გამოქ. 22—31) მეზობლად, მაგრამ მათგან მაინც გამოყოფილია დახურული გასასვლელის საშუალებით (გამოქ. 21). განსაზოგადოებულ ნაწილში შედიოდა აგრეთვე ჰის მსგავსად მოწყობილი წყალსაცავი, (გამოქ. 1), სახატე ნიშა (გამოქ. 2), საძვალე (გამოქ. 3) და ის ტერასები, რომელნიც მონასტრის ქარაფის წინაა. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავის დროზე ეს ტერასები გადამწვანებული იყო. მთელი ეს ნაწილი უპირისპირდება მონასტრის აღმოსავლეთით მოთავსებულ ძმათა სენაკებს (გამოქ. 22—31). ძმათა სენაკების ფართობი უმეტესად 8—12 კვ. მ უდრის, სიმაღლე 2 მ-ს ძლივს აღწევს და შედარებით დაუდევრადაა გამოკვეთილი, რაც მწირის განმარტებული ცხოვრებისათვის არის შესაფერისი.

ვარძაში ჩვენ აქის მსგავსს არაფერსა ვხედავთ. აღსანიშნავია, რომ სატრაპეზო ვარძაის იმ ნაწილშიც კი არ იწყობება, რომელიც სხვა ნაწილებიდან გამორჩევითაა გამაგრებული და რომელშიც თვით ტაძარია მოთავსებული. რაც შეეხება დიდ დარბაზთან საცხოვრებლებს, რომელთა შორის თითქოს წინამძღვრის სენაკი უნდა ვეძიოთ, ასეთები კომპლექსის სხვადასხვა ადგილასაა მოთავსებული. აღმ. ნაწილის ერთი საცხოვრებელი, რომელშიც ყველაზე ფაქიზად და ხუროთმოძღვრულად გამშვენებული დარბაზია (გამოქ. 171), ტაძრიდან 100 მ-ითაა დაშორებული და სამი სართულითაც დაბლაა მასზე. „საღარბაზოს“ ჭგუფი კი (ქვაბები 49-ე—53-ე) ტაძრიდან 150 მ-ითაა დაშორებული და კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეზე მდებარეობს, რაც შეეხება „საღონოს“ (გამოქ. 110-ე—113-ე), იგი IX სართულზეა და 120 მ-ის დაშორებით არის ტაძრიდან. დასავლეთი ნაწილის დიდი დარბაზიანი ჭგუფები კი („ლიტანიის ეკლესიის“ 56-ე—59-ე და „საპატარლოს“ 39-ე—40-ე) კიდეც მეტადაა დაშორებული. მხოლოდ აღმ. ნაწილის ასეთი ერთი ჭგუფი, რომლის დარბაზის ფართობი 57,5 კვ. მ-ს შეადგენს. ტაძრიდან მხოლოდ 20 მ-ითაა დაშორებული და ერთი სართულით დაბლაა (სურ. 110). ამ დარბაზს აქვს შემდეგ შემატებული 193-ე გამოქვაბული, რომელსაც ზურგის კედელში ნ.შ.ა აქვს საწოლისათვის და ჩამოდენიშე თახჩა. ამ გამოქვაბულის ფართობი შეადგენს 12 კვ. მ-ს და ჩვენ ვარ-

⁴ ლ. მუსხელიშვილი, შ. ხიდაშელი, და ვ. ჯაფარიძე, გუდარების პირველი და მეორე არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში, თბილისი, 1954, იხ. ჩართული ფურცელი I.

⁵ ჩუბინაშვილი, დას. შრ., გვ. 45.

იის მონასტრის წინამძღვრის სენაკად მიგვანჩია. ეტყობა წინამძღვარს თავის-
თვის ეს ჯგუფი აურჩევია, მაგრამ 57,5 კვ. მ-ის ფართობიანი ოთახის განიყე-
ნება უხერხულად მიუწინეია და საცხოვრებლად ცალკე მცირე სენაკი გამო-
უყვითნებია. ზოგორც ვხედავთ, აქაც სამონასტრო ცენტრის შექმნის არაერთი
წინასწარი გაზრების ნიშანწყალი არ არის. რად იყო საკმარისი მონასტრის წი-
ნამძღვრის, დეკანოზისა და იკონომოსის სამყოფელების დაფანყვა 500 მეტ-
რის სიგრძეზე გადაქმნილ კომპლექსში? უფრო მეტად კი გაუგებარია რამ გა-
მოიწვია თითოეული ბერისათვის განვითარებული საცხოვრებელი უჯრედის
შექმნა, სადაც ცალკეა გათვალისწინებული საუნჯე სარჩო-საბადებლის შესანა-
ხად, მაშინ. როდესაც გარეჯის მონასტრებში ამავე დროს მთელი ძმობის საერ-
თო სარჩოს შესანახად აგებენ ხარბებს და მოზრდილ სამხარეულოებს სატრა-
პეზობის გვერდით. ბერთუზნის ძმთა სენაკებს არაფერი აქვს საერთო ჯარძი-
ის საცხოვრებელ უჯრედთან. ანდა როგორ უნდა დაეუპირისპიროთ 8—12 კვ. მ
ბერის დამოუკიდებელი სენაკი განვითარებულ საცხოვრებელ ბინას, რომელ-
შიც სამი სხვადასხვა ფუნქციური დანიშნულების გამოქვამულია და რომლის
ყველაზე მცირე გამოქვამულს —საუნჯეს, რომელიც მარტო საზრდოს შესანახს
წარმოადგენს, 8—17 კვ. მ ფართობი აქვს*.

აღსანიშნავია, რომ ვარძიაში მონასტრის არსებობის მანძილზე გამოქვამუ-
ლები დანიშნულებისამებრ არცა ყოფილა გამოყენებული. ამაში რომ დავრ-
წმუნდეთ საკმარისია კომპლექსის აღმ. ნაწილში დიდი დარბაზი ე. წ. „სადარ-
ბაზო“, „სასამართლო“, „დივანხანა“, ანუ „თამარის საზამთრო რეზიდენცია“
(ქება — 50) დავასახელოთ, რომელშიც დიდი ხის ამბარი მოუწყვიათ. ასეთი-
ვე მდგომარეობა, ე. ი. საცხოვრებელი გამოქვამულები სამეურნეო მიზნები-
სათვის გამოყენება, შეიმჩნევა მე-15 დარბაზშიც. ამ ამბარების მოსაწყობად
გამოქვამულების ნაწილები გადათალეს და ამით თვით გამოქვამულები დაამ-
ხინჯეს. ასეთივე ბედი ეწვია დარბაზებს 142-ეს და 195-ეს, სადაც XIV—XV
საუკუნეებში მარნები მოაწყეს, სხვენში კი საქ.ჯეები და საწნახელიც კი გა-
მართეს. ყურადღებას იპყრობს დას. ნაწილის 57-ე დარბაზში სავანეებო ქურე-
ბის მოწყობა, ჟერ ჩვენთვის უცნობი პროცესისათვის, რისთვისაც ე. წ. „ლი-
ტანიის“ ეკლესიის საყურთხვეველში კარი გაჭრეს და ამით ეკლესია გააუქმეს
კიდევ. ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ გამოქვამულთა უდიდესი ნაწი-
ლი მონასტრისათვის გამოუყენებელი აღმოჩნდა, რის გამო შემდეგში საცხოვ-
რებელი დარბაზები მართალია არაპირდაპირი, სამეურნეო დანიშნულებისათ-
ვის, მაგრამ მაინც გამოიყენეს.

ყოველივე ზემოთ მოყვანილის მიხედვით ჩვენ მხოლოდ ერთი დასკვნის გა-
მოტანა შეგვიძლია. ვარძია — სამონასტრო ნაგებობას არ წარმოადგენს, იგი
ოდნავადაც არ წააგავს თავისი სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული ორგანიზაციით
თამარისავე დროს დაწესებულ, კლდეშივე გამოკვეთილი ბერთუზნის მონას-

* გ. გაფრინდაშვილი ემყარება რა „ეპანის-ქებათა განგება“ ვარძიის საცხოვრებლე-
ბის მიიწნეს, როგორც მონასტრებში შემოქრთი ნივთიერი კეთილდღეობისადმი მიდრეკილე-
ბისა და დასებად დაყოფის შედეგს. მაგრამ თავის დასკვნებს ვარძიის გამოქვამულებზე ამყა-
რებს და არა ვანისქებაზეზე, რომლისთვისაც თვით „ეპანის განგება“ დაწერილი. ვანის
ქებაებში კი ვარძიის საცხოვრებლების მსგავსი არაფერს ვხედავთ (იხ. მისი „ვარძიისა და
მისი მიდამოების ძეგლები, თბილისი, 1957, გვ. 25. აგრეთვე: ვარძიის ქებათა გეგმა-
რების ტიპოლოგიისათვის, „საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. XXV, № 1 1954,
გვ. 57—64 და ვარძია (რეცენზია) ქურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 7, 1956.)

ტერს. და არც ცოტა უფრო მოგვიანებით. მისი შვილის რუსუდანის დროს აგებული გუდარების მონასტერს.

2. სახლ-სამყოფელი

როგორც თავის ალაგას იყო აღნიშნული, ვარძიის სახლ-სამყოფელი საცხოვრებლის მკაფიოდ ჩამოყალიბებულ და ფუნქციონალურად გამართულ ტიპს წარმოადგენს, რომელიც დერეფან-დარბაზ-საუწიისაგან შედგება. დერეფანი თავისი კამაროვანი გადახურვით და დიდი ღიალით დარბაზს სინათლეს აწვდიდა. ამასთან ერთად მთელი საცხოვრებელი ჯგუფის მერიდიანულ ღერძზე მოთავსება საშუალებას არ აძლევდა ზაფხულის შუადღის მცხუნვარე მზის სხივებს დერეფნის სიღრმეში შესულიყო და ამით დარბაზში სიგრილეს ინახავდა; სამაგიეროდ ზამთარში მზის ირიბი სხივები დარბაზშიც კი შეაღწევდნენ.

საბერძნეთის საცხოვრებელი სახლის უძველესი ტიპი—მეგარონი, რომელიც პომეროსის პოემაშია აღწერილი და გათხრებითაც არის მოპოვებული, განვითარებული სახით ოთხი, ერთიმეორის უკან მოთავსებული სადგომისაგან შედგება: აითუსა (დერეფანი), პროდომოსი, მეგარონი (დარბაზი) და საკუქნაო (საუწიე)⁷. აითუსას დანიშნულება იგივეა რაც დერეფნისა. იგი ფართოდ გამოიყენება ზაფხულში და ამავე დროს მთავარ სადგომს, მეგარონს (დარბაზს) იცავს მზის მცხუნვარებისაგან. პროდომოსი აითუსას და მეგარონს შორის მდებარე სადგომია, რომლის ერთ-ერთი დანიშნულება უნდა ყოფილიყო ზაფხულში სიცხის შენელება მეგარონში, ხოლო ზამთარში მისივე დაცვა სიცივისაგან. შემდეგში ბერძნულმა მეგარონმა მრავალი ცვლილება განიცადა, მაგრამ კლასიკურ და ელინისტურ ეპოქაშიაც შენარჩუნებული იყო მთავარი სადგომის წინ შიდა ეზოსაკენ მეტად ან ნაკლებად გახსნილი სადგომი — პასტადა⁸.

ამიერკავკასიის დაბლობებშიაც ყალიბდება თბილისი ქვეყნის შესაბამისი საცხოვრებელი, რომელიც კარგადაა აღბეჭდილი ურარტული ნაქალაქარის ტეიშებაინის საცხოვრებელ კვარტალში, ციტადელის დასავლეთით. ამ საცხოვრებელ სახლებს, რომელნიც ძველი წ. ა. VII ს-ის ნახევრით თარიღდებიან, მცირე ფართობი უკავიათ და შედგებიან: ნაწილობრივ დერეფნით გადახურულ ეზოსა, საცხოვრებელ ოთახისა და სანოვავის შესანახი ოთახისაგან⁹. სახლ-სამყოფლის ეს დაგეგმარება დამახასიათებელია საცხოვრებელი ოთახის, დარბაზის, უშუალოდ დერეფანთან დაკავშირებით, მეგარონული სახლის პროდომოსის გარეშე. აღსანიშნავია, რომ სომხეთში საცხოვრებელი სახლის ამგვარი დაგეგმარება, დაბლობ რაიონებში ამ ბოლო ხანებამდეც კი იყო გავრცელებული¹⁰.

ასეთივე დერეფნიანი საცხოვრებელი სახლის არსებობა ახ. წ. ა. I—III ს-თა კლდეში გამოკვეთილი კომპლექსის უფლისციხეშიაც არის ასახული, სადაც რამდენიმე სახლ-სამყოფელი გამოირჩევა მარტივი და მკაფიო გადაწყვეტით (სურ. 200—201, 204—C). მთელი გეგმა მერიდიანულ ღერძზეა განვითარებული და სამხრეთით ეზოსაკენ მიმართული აქვს კამაროსანი დერეფანი, რომლის უკან

⁷ Всеобщая история архитектуры, М. 1949, т. II, книга I, 13, გვ. 18—19.

⁸ იქვე, გვ. 205—211.

⁹ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшбеини, Кармир-Блур, IV, Ереван, 1955 г. стр. 18—35. рис. 5,9—12.

¹⁰ იქვე, გვ. 35.

დარბაზია მოთავსებული. დარბაზის უკან კი მოზრდილი საუნჯეა გამოკვეთილი. ხის გადახურვის სამკაულად გამოყენება უფლისციხის სახლსამყოფის დარბაზში გვიჩვენებს, რომ აქ ჩვეულებრივი ხის გადახურვიანი სახლის ძირითადი ბირთვის დაგეგმარებაა გამოყენებული¹¹. დერეფნიანი საცხოვრებელი სახლი ძირითადი ბირთვის ასეთივე დაგეგმარებით გვხვდება XI — XIII ს-ების ნასოფლარ ნაჭიჭკავებში (სურ. 204—A)¹². სახლის ეზოს ჩრდ.-აღმ. ნაწილში მოთავსებულია სამხრეთისაკენ, ე. ი. ეზოსაკენ მიმართული სვეტებიანი დერეფანი, რომელთანაც დაკავშირებულია დარბაზი და სურსათ-სანოვავის შესანახი ოთახი—საუნჯე. დერეფანს დას. კიდეზე მოთავსებული კარით ბოსელიც უკავშირდება. ბოსელთან კი მიდგმულია მარანი და სათოხე. როგორცაა ვხედავთ, საცხოვრებელი სახლის დერეფნიანი გადაწყვეტა საქართველოშიც აღრიდანვე ყოფილა გავრცელებული და XX საუკუნემდეც კი მოაღწია. უნდა აღინიშნოს საცხოვრებლის დაგეგმარებაში, პატრონის ნივთიერი შესაძლებლობის მიხედვით, დარბაზის ირგვლივ დამხმარე დანიშნულების ოთახების მეტი ან ნაკლები რიცხვის მოთავსება. ზოგჯერ პატრონის ხელმოკლეობა მას დერეფნის აგების საშუალებასაც არ აძლევდა და იგი მხოლოდ ერთი ოთახითა კმაყოფილდებოდა. სადაც გაერთიანებული იყო ყველა საოჯახო ცხოვრების ფუნქცია.

ვარძისავე დროის და მისგან 1,5 კმ-ით დაშორებული ბერისხევის გამოქვაბულში გამოყენებულია სახლ-სამყოფის მოყვანილი ტიპი (სურ. 202—203)¹³. ქარაფის პირზე, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენაა მიმართული, დერეფანია გამოკვეთილი. დერეფნის უკან, კლდის მასივში კამაროსანი დარბაზია მოთავსებული, რომლის ზურგის კედელში თაღოვანი წალთა გამოკვეთილი. დარბაზს დერეფნისაკენ გაჭრილი აქვს კარი ლუნეტით და საარკმლები, ხოლო კედლებში მოზრდილი და მცირე თახჩები გააჩნია. ერთ მათგანს, რომელიც აღმ. კუთხესთან იმყოფება, ძირში ჩაჭრილი აქვს შვეული საძრომი ჰის სახით, რომელსაც ხის ჩასადგმელი საფეხურებისათვის ბუდეები ახლავს. ეს საძრომი თავის დროზე ქვემოდან ამოსასვლელ გვირავს უკავშირდებოდა და ისე იყო განხორციელებული, რომ საჭირბოვანებისამებრ გამოქვაბულების სანდოდ დაცვას უზრუნველყოფდა. დარბაზის უკან მოთავსებულია საუნჯე, ხოლო ცალ მხარეს ეკლესია და მეორე მხარეს ორი დამხმარე დანიშნულების გამოქვაბული. აღსანიშნავია, რომ ერთი გამოქვაბულის ნიშას ძირში ჩაჭრილია ღრმა ხარო, ხოლო იატაკში საძრომი, მის ქვემოთ მოთავსებულ მრავალთახიან გამოქვაბულში ჩასასვლელად. ბერისხევის კომპლექსი გადაწყვეტილი ჩვეულებრივი საცხოვრებელი სახლისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ მას ბოასელი არ გააჩნია. თავდაცვის მიზნით საცხოვრებლის კლდის ქარაფში, მიწიდან საკმაოდ დიდ სიმაღლეზე მოთავსება და მისასვლელის გვირავის სახით განხორციელება, გასაგებია, აქ ბოსლის გამართვას გამოიხიცხვდა.

მოყვანილი საცხოვრებელი სახლების გეგმას რომ დავაკვირდეთ, ნაჭიჭკავების სახლის განაშენიანების დიდ სიგანეს (30 მ) მივაქცევთ ყურადღებას. ბერის ხევის საცხოვრებელში კი, რომელიც სამხედრო-თავდაცვითი მიზნებისათვის კლდის ქარაფშია გამოკვეთილი, განაშენიანების სიგანე 19 მ-მდეა და ყვე-

¹¹ კ. მელითაური, სახლ-სამყოფის ერთი სახე, გვ. 317.

¹² ი. გრძელშვილი, თუთია-ყააროს რაიონის ნასოფლარები, გვ. 311—319. ჩვენ შიგრ გამოყენებულია დ. რაქულიშვილის ანაზომები.

¹³ ბერის-ხევის გამოქვაბულთა კომპლექსი შეისწავლა 1941 წ. ექსპედიციამ დ. ობოლადის ხელმძღვანელობით. ექსპედიციის წევრები იყვნენ: გ. თვალავაძე, ა. მუხურაძე და მ.

ნილი. უფლისციხეში გეგმის მკაფიოდ ჩამოყალიბებისა და საცხოვრებელში მხოლოდ ძირითადი ბირთვის დატოვებით ეს სიგანე მხოლოდ 9 მ-ს შეადგენს. ვარძიის მშენებლებისათვის უფლისციხური ღერეფნიანი გადაწყვეტა ყველაზე გამოსადეგი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მათ ეს გეგმაც არ მიიღეს გადამუშავების გარეშე და განაშენიანების სიგანის კიდევ მეტად შემცირების მიზნით, თითოეულ ოთახს გეგმით წაგრძელებული სწორკუთხედის სახე მისცეს. ამით განაშენიანების სიგანის შემცირებას (5—7 მ) და სიღრმის გაზრდას (20—25 მ) მიიღწიეს, რასაც ქალაქთა მშენებლობისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ასე გადაწყვეტილ საცხოვრებელში მართალია დარბაზის სიღრმეში მეტისმეტი წაგრძელება განათებისა და ჰაერის ცვლის ინტენსივობას ამცირებდა. სამაგიეროდ მასობრივი მშენებლობის დროს, კონსტრუქციულადაც მიზანშეწონილი იყო, რადგანაც ვიწრომალისანი გამოქვაბულების მჭკრივი კლდის მასივის წნევას ადვილად გაუძლებდა. თუკი საცხოვრებელ უჭრედივს შორის მოთავსებული კედელი საჭირო სისქისა იქნებოდა. საცხოვრებელი უჭრედის სიგანის შემცირება, მნიშვნელოვნადაც დააჩქარებდა მთელი ნაგებობების განხორციელებას, რადგანაც კლდის ქარაფის პირზე გაკრილი გალერეიდან მეტი რაოდენობის ასეთი უჭრედების მოთავსებას შეაძლებინებდა მშენებლებს. იგივე გარემოება უზრუნველყოფდა მთელი ნაგებობის კომპაქტურად აშენებასაც, რასაც სამხედრო-თავდაცვის მიზნებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ყოველივე ეს ვარძიაში ერთდროულად წარმოებულ სამუშაოებზე მიგვიბრუნებს, რომლებიც წინასწარ გააზრებული გეგმით ხორციელდებოდა.

ვარძიაში სახლ-სამყოფის ღერეფან-დარბაზ-საუწეოთ წარმოდგენილ ტიპს მთელ კომპლექსში უდიდესი ადგილი უჭირავს. მაგრამ ცალკე შემთხვევებში ასეთ გადაწყვეტას ერთი ან რამდენიმე გამოქვაბული ემატება ისე, რომ ძირითადი ბირთვის გადაწყვეტის აზრი ხელშეუხებელი რჩება. ასეთ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს დარბაზის მთელი ფუნქციიდან რომელიმე პროცესის გამოყოფის მაგალითი, ძირითადი ბირთვის დაგეგმარების დაურღვეველად. საუწეებსა და დარბაზებს გარდა გამოქვაბულები ზოგჯერ ღერეფნებსაც უკავშირდება, უმეტესად მცირე ეკლესიების სახით. ეკლესიის დართვა ზოგჯერ მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ღერეფნებზე და მას გასასვლელის სახეს აძლევს, რის მაგალითს აღმ. ნაწილის მე-10 ღერეფანი და მე-11 ეკლესია იძლევა. უმეტესად კი ღერეფნის გეგმა უცვლელი რჩება. ეს ეკლესიები, რომლებიც ვარძიის პირველი შენების დროისაა, მარტო ერთი რომელიმე სახლ-სამყოფისათვის არ იყო განკუთვნილი და მათი კომპლექსში განლაგება საფიქრებელია გარკვეულ საცხოვრებელთა რიცხვის მომსახურებას ითვალისწინებდა.

გარდა ამისა, ვარძიის კომპლექსში სხვადასხვა ადგილას ეხედებით დიდ დარბაზიან საცხოვრებლებსაც. II სართულის მე-9 გამოქვაბული დიდი უნდა ყოფილიყო, რაც კარგადა ჩანს მისი სიგანისა და აგრეთვე დიდი ზომის, სამკაულით გაშვენებულ მე-8 ღერეფნის მიხედვით. ამ მე-8—მე-9 გამოქვაბულთა ჯგუფთან დაკავშირებულად მიგვაჩნია მისი მეზობელი გამოქვაბულთა ჯგუფები: მე-10—მე-13, მე-14—მე-16, მე-17—მე-18, მე-19—მე-20 და 21-ე—22-ე რომელნიც დაახლოებით ერთ ღონეზე იმყოფებიან. ამ ხუთ საცხოვრებელს შორის ეკლესია მე-11-იც იმყოფება. დიდ დარბაზს ვუკავშირებთ III სართულის საცხოვრებლებსაც: 28-ე — 29-ე, 30-ე — 33-ე, 34-ე — 35-ე, 36-ე — 38-ე, 39-ე — მე-40, 41-ე — 42-ე, 43-ე — 44-ე, 46-ე — 47-ე და 23-ე — 27-ე ქვაბთა ცალკე ჯგუფს. ამგვარად, აქ სულ 15 გამოქვაბულთა ჯგუფი გვხვდება, რომელნიც გეგმარების თვალსაზრისით ერთმანეთთან დაკავ-

შირებულად ჩანან და რომელთაც მთლიანად პირობით უბანი შეიძლება ეუწოდოთ. ამ უბნის შემადგენლობაში შედის ერთი დიდი დარბაზიანი საცხოვრებელი, სამი საცხოვრებელი წალოიანი დარბაზით, ათი მარტივ დარბაზიანი საცხოვრებელი, ერთი ეკლესია, რომელსაც მთელი უბნისათვის უნდა გაეწია მომსახურება და ერთიც სამეურნეო დანიშნულების გამოქვაბულთა ჯგუფი, რომელსაც ოთხი ქვაბი გააჩნია (23-ე—27-ე ქვაბი). ასეთივე უბანი შეინიშნება 11 სართულშივე დიდ დარბაზიან 171-ე—172-ე საცხოვრებელთან. რომელთანაც დაკავშირებული უნდა იყვნენ გამოქვაბულები: 162-ე—170-ე და 111 სართულის 156-ე—186-ე. ასეთივე სურათია წარმოსადგენი დიდ დარბაზებიან საცხოვრებლებთან—49-ე—52-ე, 92-ე—93-ე და 110-ე—111-ე. ე. ი. მთელს აღმოსავლეთ ნაწილში სულ 6 ასეთი უბანია საეარაუდებელი. ცხადია ზოგიერთ უბანში ახლა ეკლესიის კვალიც კი აღარაა გადარჩენილი, რაც მათი კლდის წინა პირზე არსებობით უნდა აიხსნას. ამრიგად, ყველაზე კარგად შენახული უბანი 14 საცხოვრებელს, 1 ეკლესიას და 4 სამეურნეო დანიშნულების გამოქვაბულს აერთიანებდა და სულ აღდგენის მიხედვით 56 გამოქვაბულისაგან შედგებოდა. წარმოდგენილი უბნის ორგანიზაცია ჩვენ გვეჩბატება, როგორც ერთი წარჩინებული პირის სამფლობელო, რომელსაც 3—4 ხელქვეითისა და 10 ყმის სახლი გააჩნდა. მაგრამ როგორ იყვნენ ეს უბნები ურთიერთ დაკავშირებული არაა სადღეისოდ გამორკვეული. საფიქრებელია, რომ რამდენიმე ასეთ უბანს ერთი გამგებელი ჰყავდა.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით ვარძიის მშენებლებს მიღებული ჰქონდათ საცხოვრებელი უჯრედის ტიპური გეგმა, რომლის გამოყენების დროს ზოგჯერ მასში ცვლილებები შეჰქონდათ. მაგ., დარბაზის საღა და წალოიანი გადაწყვეტა, დერეფანში საწოლი ნიშისა ან ეკლესიის დარბაზი და სხვ. ასეთი საცხოვრებელი უჯრედების ერთმანეთთან მიჯრით დალაგება ქმნიდა სართულს, ხოლო სართულების ერთიმეორეზე მოთავსებით შეიქმნა დასახლებული ადგილის სრულიად თავისებური გადაწყვეტა.

3. ვარძია—ციხე-სიმაგრე

ვარძიის მთელ კომპლექსზე დაკვირვების დროს ჩვენს ყურადღებას იპყრობს სამხედრო-თავდაცვითი ნაგებობანი. „ისტორიანი და აზმანი შარაჟანდეთანის“ ავტორი ვარძიას „მტერთაგანაც შეუჟალად“ უწოდებს, ხოლო ირანელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ მას სიმრტიცით ავღანეთის ხაიბერის ვიწრო გადასასვლელის ფორტებსა და ეგვიპტის ქ. ალექსანდრიის ზღუდეებს ადარებს. თვით ნაგებობას თავისი სამხედრო-თავდაცვითი თვისებებით შ. რუსთაველის მიერ აღწერილ აუღლებელი ქაჯეთის ციხეს უდგება. ქაჯეთის ციხე. მაღალ კლდეზეა აგებული. ვარძიასავით, მასშიაც მოხევედრა, მხოლოდ კლდეში გაქრილი გვირაბით შეიძლება¹⁴. თვით გვირაბები კი საგანგებოდაა მცველებით დაცული¹⁵. ვარძიაშიაც აღმ. კიდეზე მოთავსებულ A გვირაბსაც გააჩნია ისეთი გამოქვაბულები, რომელნიც მარტოოდენ მცველებისათვის უნდა ყოფილიყვნენ განკუთვნილნი. შ. რუსთაველმა ქაჯეთის ციხე აუღებელ ციხე-სიმაგრედ

¹⁴ შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ტაფი 1242.

¹⁵ იქვე, ტაფი 1300.

წარმოადგინა, რათა მკითხველისათვის თავისი პოემის გმირების რაინდობა და შეუღრეკელობა ეჩვენებინა. ქაჯეთის ციხის უაღრესად გამაგრებულ და აულებელ ნაგებობად წარმოდგენისათვის, შოთამ ცხადია, იმ დროს საამისოდ მიჩნეული ციხის თვისებები გამოიყენა. ასეთი შედარება ნებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ვარძიის მშენებლებმა, იმ დროს ცნობილი ციხის გამაგრების ყველაზე სანდო ხერხები გამოიყენეს და აულებელი ციხე სიმაგრე შექმნეს კიდევ. ამ გარემოებას ადასტურებს 1552 წლის ომიც, როდესაც ქაიხოსრო ათაბაგის მოწინააღმდეგეებმა ყველაზე სანდო თავშესაფრად და შაჰ-თამაზისა და ათაბაგის გაერთიანებული მხედრობისათვის გადამწყვეტი წინააღმდეგობის გასაწევად ვარძია აირჩიეს. ეტყობა საამისოდ თმოგვის ციხეც კი ნაკლებ სანდოდ იყო მიჩნეული. ამგვარად, ვარძია, იმ დროისათვის ცნობილი ხერხებით, სანდო ციხე-სიმაგრის სახით იყო აშენებული. სწორედ ამიტომ იყო შერჩეული კლდის მაღალი ქარაფის ზოლი კომპლექსის ასაგებად, ამისთვის საგანგებოდ იყო მოწყობილი ასასვლელი, ფარული გვირაბების სისტემა და ამისათვის სათანადოდ იყო გააზრებული მიხვეულ-მოხვეული და დახურული ქუჩების ქსელი.

ამგვარად, ვარძიის კომპლექსი თავისი გამოქვაბულებით წარმოგვიდგება, როგორც ფეოდალიზმის განვითარებული ხანის დასახლებული ადგილი, ხოლო მთლიანად ვარძია, როგორც სიმაგრე. ზემოთ მოყვანილის მიხედვით გიორგი მეფეს ვარძიაში ციხე-სიმაგრის შენება ჰქონდა განზრახული, მაგრამ სიკვდილმა სამშენებლო სამუშაოების ბოლომდე მიყვანაც კი არ შეაძლებინა. არა ერთი დაუმთავრებელი გამოქვაბული და აღმოსავლეთ კიდეზე მოთავსებული დიდი გვირაბის მიწის ქვეშა, აგრეთვე დაუმთავრებელი, ნაწილი ამის უტყუარი საბუთია. ვარძიის მშენებლობის გამგრძელებელმა თამარ მეფემ მამის გეგმა რომ შეცვალა, თუნდაც იქიდანა ჩანს, რომ მან დაუმთავრებელი სამუშაოების დასრულებას ხელი არც კი მოჰკიდა. თამარ მეფემ, რადგანაც მთელი ეს ნაგებობა მონასტრისათვის გამოიყენა, მხოლოდ საამისოდ აუცილებელი ნაგებობები (ტაძარი, სატრაპეზო) ააშენა, გამოქვაბულთა სიმრავლიდან კი მხოლოდ მცირე რიცხვი გამოიყენა ბერების დასაყენებლად. გამოქვაბულთა დიდი ნაწილი კი თავისუფალი დატოვა. მხოლოდ შემდეგში ცარიელი გამოქვაბულები, ისიც ნაწილობრივ, გამოიყენეს სხვადასხვა სამეურნეო მიზნებისათვის. საქმის ასეთი ვითარება ჩვენ საშუალებას გვაძლევს ვარძიის გამოქვაბულთა და ნაგებობათა მთელი სიმრავლე, გარდა მცირე გამონაკლისისა, გიორგი III მეფობის (1156—1184 წწ.) ხანას მივაკუთვნოთ.

ზემოთქმულის შემდეგ, ჩვენთვის გასაკვირიც არ არის დიუბუას მიერ ვარძიის, როგორც სიმაგრის დახასიათება. იგი კარგად გრძნობდა, რომ ვარძია, როგორც ნაგებობა, მონასტრის არ წარმოადგენდა; ამიტომ ის ვარძიას უწოდებს ციხეს, ქალაქს და მონასტრისაც¹⁶. ამ უკანასკნელ სახელწოდებას ის ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით იყენებს. დიუბუა, რადგანაც ვარძიაში ქალაქს ხედავდა, აქ თამარ მეფის რეზიდენციასაც გულისხმობდა. გარემოებათა მიზეზით, იძულებით გამოტანილი ამ არასწორი დებულების მიუხედავად, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის, რომ დიუბუას მრავლის მნახველმა თვალმა, ამ რთულ ნაგებობაში, არა ნაკლებ რთული ისტორიით, ადვილად და სწორად გამოაჩინა ციხეცა და ქალაქიც.

მოსე ჯანაშვილი კიდევ უფრო მეტად უახლოვდება სინამდვილეს და ვარძიის შესახებ აღნიშნავს: „განსაკუთრებით ყურადღებას აქცევდა იგი (გიორგი III) ვარძიას, რომელიც იყო სამეფო სატახტო ადგილი და რომელიც შემდეგში მონასტრად გადაიქცა“¹⁷. ეს ისეთი განსაზღვრაა, რომელიც მთლიანად შეეფერება ნაგებობის შესწავლის დღევანდელ ვითარებას. აქ მხოლოდ შეიძლება წამოიჭრას დავა იმის შესახებ, ნაგულისხმევი იყო თუ არა აქ სამეფო რეზიდენციის დაწესება. მაგრამ ჭკერჭკერობით ამის არც უარყოფა და არც დამტკიცება არაა შესაძლებელი, რადგანაც ვარძიამ არ იარსება იმისათვის, რისთვისაც მას აშენებდნენ.

4. საძარტველოს შინა პოლიტიკური ვითარება და ვარძიის შენების საკითხი

საკითხავია, რა აიძულებდა გიორგი III ასეთი ნაგებობის კლდეში გამოკვეთას? ან თამარ მეფემ რატომ დააარსა აქ მონასტერი?

დავით აღმაშენებელმა თავისი სამეფო მოღვაწეობის მანძილზე მიადგინა: დიდგვარიან აზნაურთა ალაგმვასა და მით სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებას, საქართველოს მიწა-წყალის გაერთიანებას და მთათარეშე მტრისაგან მის გაწმენდას, ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა გაერთიანებას ერთი პოლიტიკური გეზის ქვეშ. ამ მიღწევათა განსახორციელებლად მის მიერ გამოყენებული იყო ის სოციალური წინააღმდეგობანი, რომლებითაც იმ დროის განვითარებული ფეოდალიზმის გზაზე შემდგარი საქართველო ხასიათდებოდა. გამოიყენა რა მრავალრიცხოვანი მოლაშქრეთა მისწრაფება ქვეყნის გაერთიანებისაკენ, დავით მეფემ დიდგვარიანთა რეაქციული ძალების ალაგმვა მოახერხა და ამით ძლიერი, ცენტრალიზებული ხელისუფლება შექმნა. უფლება ჩამოშორებული დიდზნაურები, ცხადია, ასეთ ვითარებას ვერ შეურიგდნენ და როგორც კი 1125 წ. დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგ, მისი შვილი დემეტრე ავიდა ტახტზე, მას შეთქმულება მოუწყვეს. ამ შეთქმულებაში ჩათრეულ იქნა თვით მეფის უფროსი შვილი დავითი, რომელიც ივანე აბულეთისძესთან ერთად 1130 წ. მამის ტახტიდან ჩამოგდების ლაშობდა. მართალია ეს შეთქმულება მეფემ ჩააქრო, მაგრამ 1145 წ. მათ მიერვე მეორე შეთქმულება იყო მოწყობილი დემეტრეს წინააღმდეგ, რომელიც მეფემ აგრეთვე გაანადგურა¹⁸. მიუხედავად ამისა, ეს შინაპოლიტიკური ბრძოლა დაუცხრომელი შეიქნა და დამთავრდა რეაქციული ძალების გამარჯვებით. 1154—55 წწ. დემეტრე I იძულებულია ტახტს თავი მიანებოს და მონასტერში ბერად შედგეს. სამეფო ტახტზე კი მისი უფროსი შვილი დავითი ავიდა, რომელმაც მხოლოდ ექვს თვეს იმეფა და გარდაიცვალა. დავითის გარდაცვალებისთანავე დემეტრე მონასტრიდან გამოვიდა, ისევ ავიდა ტახტზე და 1156 წ. თავისი უმცროსი შვილი გიორგი მეფედ დასვა. გიორგი მეფე ჭერ კიდევ პატარაობიდან აღმოჩნდა ამ დაუნდობელი და ოჯახში შემოჭრილი ბრძოლის მოწმე და მოზიარე. მთელი ეს ორომტრიალი გიორგი მეფისათვის სანიშნურო გავებითი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც მისთვის კარგად უნდა შეეგნებინა, ჭერ კიდევ მისი პაპის დავით აღმაშენებლის მიერ ალაგმულ, დიდგვარიანთა მიმართ მუდამ სიფხიზლისა და მზადყოფნის საკიროება.

¹⁷ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს მოკლე ისტორია, თბილისი, 1984, გვ. 105.

¹⁸ იგ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1948, გვ. 58—59.

გამეფებისთანავე გიორგი III შინაური ბრძოლით გამოწვეული პოლიტიკური წარუმატებულობის გამოსწორებას შეუდგა. პაპისეულად მანაც „ახალნი ყიფიანნი“ გადმოიყვანა საქართველოში და მით ზურგი გაიმავრა. მაგრამ მას ტახტის წინააღმდეგ მიმართული ყოველგვარი მოულოდნელობის თავიდან ასაცილებლად გარკვეული რაოდენობის თავმოყრილი სამხედრო ძალაც უნდა ჰყოლოდა. ყოველივე ეს შესაძლებელია გამოისახა ვარძიის სიმაგრის შენებაშიაც. სადაც მხედრობა მოთავსდებოდა. აქ ძალაუნებურად დავით აღმაშენებლის მიერ მიღებული ყიფიანთა სამხედრო მწყობრის წესი გვაგონდება: „ესენი რა ესრეთ შემოკრიბნა, და დააწყენა გუარადგუარად და დაუდგინნა სპასალარნი და მმართველნი“¹⁹. ეს ის სახლობა-გვარობაზე აგებული სამხედრო ორგანიზაციაა, რომელიც მთლიანად შეესატყვისება ვარძიის გამოქვაბულთა სამშენებლო ხუროთმოძღვრულ ორგანიზაციას. ამგვარად, ვარძია წარმოგვიდგება, როგორც სიმაგრე, რომელშიც უნდა მოთავსებულიყო სამხედრო ძალა, თავისი საოჯახო ყოფის ნაწილობრივი ატრიბუტებით. ისტორიულად ასეთი რამ არც იყო სიახლე, რადგანაც ჯერ კიდევ ძველი წ. ა. VII — VI ს-ებში, ამიერკავკასიის მიწა-წყალზე, ტეიშებაინში ამის მსგავსს მაგალითს ვხედავთ²⁰. რაც შეეხება ვარძიის კლდეში გამოკვეთას, არც ეს წარმოადგენდა რასმე არაჩვეულებრივს რადგანაც კლდეში გამოკვეთილი უფლისციხე, რომელიც X ს-შიც მეფეთა სანდო და გამაგრებულ სადგომს წარმოადგენდა, სამისო ნიშნულში უნდა ყოფილიყო.

გიორგი III, ისტორიული წყაროებიდანაც, არა ჩანს ეკლესია მონასტრების მაშენებლად. „ისტორიანი და ზმანი შარავანდელთანის“ თხზულება გიორგი მეფის ცხოვრების აღწერაში ამის შესახებ არავითარ ცნობას არ გვაწვდის. ხოლო თამარის მიერ ვარძიაში ტაძრის შენებისა და მონასტრის დაწესების ამბავში. გიორგი III-ის არა მონასტრის, არამედ ვარძიის ნაგებობის შენების დამწყებად წარმოგვიდგენს. მისი გამოთქმა: „ესე ვარძია პირველად დაეწყო სანატრელსა მამსა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ექმნა და დაეტევა“²¹. სწორედ მოყვანილი გარემოების მაჩვენებელი უნდა იყოს. რაც შეეხება ლაშა გიორგის დროინდელ მეფობიანეს, მისი სიტყვით გიორგი მეფე მხოლოდ: „საყდართა, ეპისკოპოსთა, მეუღაბნოეთა, მღვდელთა თჳს კეთილის-მყოფელი იყო“²². მაშინ, როდესაც თამარ მეფე: „საბერძნეთისა მთაწმიდისა. იერუსალემისა და შავ-მთისა საყდარნი და ეკლესიანი რომელნიმე დარღუეულნი აღაშენნა. რომელნიმე მათითა საფასითა დაიკსნნა ხარკისაგან უტხოვთესლთასა. და თჳთ კელთაგან მისთა სთულისა სამსხუერპლოდ ღმრთისა და სიწმიდისა სამსახურად აკერვინებდა, და ეგრე დასდებდეს ეკლესიათა იქი და აქა აღმოსავლეთისათაჲცა შინა“²³. ამგვარად, ნაგებობის შესწავლაც და საისტორიო წყაროების მონაცემებიც გვიდასტურებენ გიორგი III მიერ ვარძიაში სიმაგრის მშენებლობას.

დიდაზნაურთა მიმართ გიორგი მეფის მკაცრი და დაუნდობელი პოლიტიკის მიუხედავად. რეაქციული ძალები მეფის გადაგდებისა და მათ თანაგამზრხი სხვა მეფის დასმისათვის ბრძოლას თავს არ ანებებდნენ. 1177 წ. გი-

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 337.

²⁰ ოგანისიანი, დას. შრ., გვ. 16.

²¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 367.

²² იქვე, გვ. 368.

ორგი მეფის ძმისწულის, დემეტრეს მეფედ დასმა განიზრახეს. რისთვისაც ივანე ორბელის მეთაურობით, გიორგი III-ეს აუჯანყდნენ. გიორგი მეფემ მარჯვედ მოახერხა აჯანყების ჩაქრობა, მაგრამ თბილისში დაბრუნებისას მას აქ საეკლესიო კრება დახვდა, რომელმაც გამარჯვებია მილოცვასთან ერთად მისი პაპის მიერ წართმეული ეკლესიის შეუვალობის კვლავ აღდგენა მოსთხოვა. ამ მძიმე ვითარებაში მეფე იძულებული იყო ეკლესიის ეს თხოვნა დაეკმაყოფილებინა. საეკლესიო მეთორე გარემოება: როდესაც გიორგი III თავისი ასულის თამარის გაწევება მოიწადინა, ქალის საამისო უფლება-მოწილებაზე დავა წამოიჭრა. პროგრესიული აზროვნების მიმდევარ კათალიკოსის ნიკოლოზ გულაბერისძისაგან მართალია თანხმობა მიღებული იყო, მაგრამ საჭირო იყო რეაქციულად განწყობილ დიდუზნაურთაგანაც დასტურის მიღება. მათი მესვეურის—მიქელ მირიანისძის მეშვეობით აქედანაც დადებითი პასუხის მიღება მოხერხდა და 1178 წ. თამარი მეფედ იქნა ნაკურთხი. სამაგიეროდ მიქელ მირიანისძე ამის ფასად ნიკოლოზ გულაბერისძის ადგილს, ქართლის კათალიკოსის თანამდებობასა ღებულობს. 1184 წ. გიორგი მეფის გარდაცვალებისთანავე, დიდუზნაურებმა თამარის მეფობის კანონიერებაზე კვლავ წამოჭრეს დავა. საყურადღებოა, რომ ამ საკითხის მოგვარებაც ისევ მიქელ მირიანისძემ იკისრა. რისთვისაც მეორე ჯილდოდ, ვაზირთა-უპირველესობა, მწიგნობართ-უხუცესობა იგდო ხელთ²². ამით დავით აღმაშენებლის მიერ, ეკლესიაზე მეფის ხელისუფლების გავრცელების მიზნით, შექმნილი კუონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობის აზრი გაქარწყლებული აღმოჩნდა. თამარ მეფე შეეცადა მდგომარეობის გამოსწორებას, რისთვისაც მიქელ მირიანისძის კათალიკოსობიდან გადაყენებით, თავიდან მოშორება სცადა და საამისოდ საეკლესიო კრება მოიწვია. მაგრამ მირიანისძის გადაყენება ვერ მოხერხდა და მდგომარეობა უცვლელად დარჩა. ამ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში, როდესაც ეკლესიის კონსერვატორულ-რეაქციულ ძალებს მეფის უფლებებზე იერიში მიაქვთ. საძიებელია ვარძიის ნაგებობაში მონასტრის დაწესების მიზეზი. ვარძია, რომელიც მეფის ხელისუფლების განმტკიცებისა და დაცვისათვის შენდებოდა. უეჭველია დიდგვარიანთა უკმაყოფილებას იწვევდა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგივე მიქელ მირიანისძის დასი თამარ მეფეს წაუყენებდა მოთხოვნას, რომ ვარძია მათთვის უფრო ნაკლებად სახიფათო დაწესებულებად—მონასტრად გადაქცეულიყო. ამგვარად, ვარძია შეიქნა მეფის ხელისუფლების საშეხდრო დასაყრდენის ნაცვლად, მეფის პოლიტიკის გამტარებლად და ამასთან ერთად უზომოდ აღზევებულ და გაუმადლარ კათალიკოს-მირიანისძის შემოსავლის საგულისხმო წყაროდ.

ამგვარად: ვარძიაში მიკვლეულია XII ს-ზე უძველესი ფენები. რომელთა შესწავლა არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას მოითხოვს: გაიკვია გიორგი III-ის მიერ ვარძიაში სიმავრის მშენებლობის დაწყება, რომელიც მიზნად ისახავდა როგორც გარეშე, ისე შინაური მტრების ალაგმვას. გიორგი III-ეს არ დასცალდა თავისი განზრახვის სისრულეში მოყვანა. ხოლო თამარ მეფე შინაპოლიტიკური ვითარების გამო, იძულებული გახდა ვარძია მონასტრად გადაექცია. რისთვისაც აქ ააგო ტაძარი. სატრაპეზო და ზოგიერთი ცვლილება შეიტანა კომპლექსის ცალკეულ ნაწილში.

ასე გვიხატავენ სურათს ვარძიის კლდეში გამოკვეთილი კომპლექსის შესახებ. სადღეისოდ, მოპოვებული ზემოთ მოყვანილი მასალები.

²² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველო ისტ. გვ. 64 და შემდ.

ВОПРОСЫ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ
ВАРДЗИА

Резюме

Уникальный памятник грузинской архитектуры — Вардзиа, расположен в Аспиндзском районе, у берега р. Куры и представляет из себя пещерный комплекс, высеченный в отвесной, обращенной к югу, скале. Комплекс раскинут по длине до 500 м., а по высоте располагает девятью и более этажами. Две постройки из камня на известковом растворе — колокольня и портик храма, делят весь комплекс на три части: западную — западнее колокольни, центральную — между колокольней и портиком и восточную — восточнее портика (рис. 3—4, 35).

Изыскания последних лет выявили древние слои памятника, относимые к более раннему времени, чем XII в. Эти пещеры, представляющие из себя скальные жилища, расположены в зап. части комплекса, возле ложины, проходящей около колокольни (рис. 125—126). Самые ранние — малы по размерам, не имеют четких форм и сгруппированы совершенно произвольно (рис. 127—130). Жилища последующих времен постепенно обретают более четкие формы, увеличиваются в размерах и получают организованную планировку. Каждое жилище состоит из крытого дворика, открытого к обрыву, жилого помещения, расположенного за портиком и кладовой, вырубленной в самой глубине скалы. Кроме этого жилые пещеры обретают ниши большие и малые (рис. 131—134). Древнейшие пещеры, не имея архитектурно-художественной характеристики, не поддаются датировке. Углубленный научный анализ этих пещер станет возможным только после проведения основательных археологических раскопок.

Во второй половине XII в. Георгий III (1156—1186 гг.) производит здесь работы большого масштаба и создает пещерный комплекс, состоящий главным образом из множества жилищ с просторными залами. Каждое жилище спланировано по оси имеющей меридиональное направление в глубину массива скалы. Жилище состоит из вырубленных друг за другом и последовательно сообщающихся пещер (рис. 36—42, 88—92). Впереди расположена открытая в сторону обрыва пещера, выполняющая функцию крытого дворика — портика; за портиком находится, вытянутая вглубь массива, большая жилая пещера — зала, а за ней — малая пещера — кладовая для хранения припасов (рис. 49—54). Расположение помещений по меридиональной оси и наличие с юга портика, способствовали сохранению прохлады летом, а тепла зимой, в жилой пещере — зале. Интерьер залы в большинстве случаев прост по решению, стены гладкие, потолок плоский, коробчатый или реже сводчатый; в центре или с боку торцовых стен прорублены проемы дверей в портик и кладовую; несколько нишек для икон, утвари и светильников дополняют архитектуру интерьера. В большом количестве встречаются залы и даже портики, в тыльных стенах которых высечены большие ниши, по всей вероятности для ночного ложа и хранения в дневное время постельных принадлежностей. Обработка таких пещер встречается от самой грубой до самой тщательной, с продуманным решением архитектурно-художественной композиции (рис. 55, 59, 56—57). В разных местах пещерного комплекса имеются жилища, которые заметно отличаются от остальных своими большими размерами, более четкими формами и дополнительными большими нишами (рис. 63—66, 82—83). Возле таких жилищ, имеющих часто и дополнительные пещеры, а так-

же высеченные в скале церковки-часовни, группируются обычные, в большинстве совершенно простые жилища. Все это указывает о принадлежности жилищ разным слоям феодального общества.

Суженная и вытянутая вглубь планировка жилой ячейки позволяла вести застройку узким фронтом, сохраняя нужную площадь помещений и достигалась компактность всего сооружения. Высекая жилые ячейки, одну рядом с другой, и сообщая смежные портики дверьми и ходами, создавались этажи комплекса со своеобразными крытыми улицами, а располагая этажи друг над другом, в отвесном утесе скалы, был сооружен весь комплекс. Сообщение между этажами осуществлялось крытыми ходами и прорубленными в потолках портиков люками, к которым приставлялись деревянные лестницы. Примечательно, что усложнение плана жилища дополнительными пещерами или церковками производилось без нарушения основной планировки ячейки. Вышеуказанное говорит о том, что работы велись в один строительный период и по заранее задуманному плану, основу которого составляла типовая ячейка жилья, созданная на основании учета опыта народного строительства и специфики размещения их в скалистом утесе (рис. 204, Д).

Пещеры вырублены в средней полосе утёса скалы, состоящей из сравнительно однородной и монолитной горной породы (туфобрекчия). В горной породе прокладывая параллельно обрыву скалы галлерею, шаг за шагом высекались горные камеры будущих пещер жилища, сперва портика, затем залы и, наконец, кладовой. Камеры портика и залы подвскабливались нужной архитектурной обработке, создавались своды, скамьи, ниши и т. д. Незаконченные в работе несколько пещер, дают возможность проследить за организацией работ при высекании камер. Камера для залы вырубалась от дверного проема в глубину массива скалы передовым забоем (2,0×2,37; 3,0×2,1 м), а следом за ним боковыми забоями расширялась до нужных размеров (рис. 190—194). На отдельных участках работы велись параллельно, что доказывается законченным и архитектурно оформленным портиком (рис. 51) и незаконченной камерой той залы, для которой предназначался сам портик (рис. 193). Доведя передовой забой до нужной глубины, занятые здесь забойщики приступали к высеканию подсобной пещеры. Такая организация работ давала возможность включать в работу большее количество рабочих на участке высекания каждого жилища, чем достигалось ускорение строительства комплекса; если добавить к этому наблюдаемые в некоторых случаях технические недостатки, вызванные спешкой при высекании, то будет очевидным насколько большее значение придавалось темпу строительства. При высекании пещер применялись: односторонние каилы, молоты, лопаты, носилки и мешки.

Чтобы попасть в высоко расположенные от уровня земли пещеры, были вырублены крытые тоннели со ступеньками, с затворами разных устройств и системой обороны (рис. 43, 141—144). Возле храма находится убежище с потайным ходом, имеющим также специальные затворы (рис. 146—152).

Для обеспечения комплекса родниковой водой, был сооружен водопровод. Трасса водопровода (длина 3,5 км) проложена по сильно пересеченной местности и на одну треть своей длины проходит в высеченных в скале тоннелях (рис. 155). Гончарные трубы (внут. миним. диам. 110—120 мм) залиты известковым раствором. На участках залегания труб в грунте имеются контрольные колодцы в виде гончарных кувшинов (рис. 174—175, 179). Мощность водопровода 160000 литров в сутки. На зап. окраине комплекса вырублен в скале резервуар, вместимости

мостью более 630000 литров, для хранения запаса воды (рис. 183).

Множество жилищ, расположение их в утесе скалы и в трудно доступном месте, особо укрепленные коммуникации, характер водоснабжения, отдельные оборонительные сооружения, характеризуют Вардзнийский комплекс как укрепление.

Георгий III с начала же воцарения энергично взялся за подавление внутренних и внешних сил, стремящихся восстановить консервативно-реакционные классовые взаимоотношения в стране, утраченные при царствовании Давида Строителя и ослабить как царскую власть, так и военно-политическую мощь государства. Связанные с этим неоднократные восстания и войны, видимо, были причиной строительства здесь укрепления. Но смерть не дала возможности Георгию III завершить строительство. Царица Тамара, коронованная еще при жизни отца Георгия III, сейчас же после его смерти столкнулась с политическим наступлением на ее права со стороны реакционных сил. Только политическими уступками ей удалось получить официальное признание своих прав как царицы государства. При этой обостренной политической ситуации, как видно, было решено прекратить строительство укрепления в Вадзны, а на месте уже вырубленных пещер, основать монастырь. В 1184—1186 гг. в Вадзны, путем расширения и реконструкции части пещер, строится храм (рис. 13—34), необходимый для монастыря, а также переделяется под трапезную одна из жилых пещер (рис. 84—87). Кроме этого высекаются несколько церквочек (рис. 45—46, 127—128) и келий. В 1283 г. большим землетрясением Вадзнийский комплекс был сильно разрушен; тоннели, крытые ходы, большинство портиков, церквочек и других пещер обвалились. Пострадал от землетрясения портик храма двухарочной стеной, возводятся колокольня, восстанавливается водопровод и т. д. В XIV—XV вв. наблюдается в пещерах устройство большого количества винохранилищ, винодавлен и других приспособлений, необходимых в виноделии. В 1552 г. самцхийским атабагом Канхосро II, с помощью Иранского шаха Тахмаспа, Вадзны разоряется и фактически прекращает свою монастырскую жизнь.

სურათების სია

1. მტკვრის ხეობა ვარძიასთან, ხედი დასავლეთიდან.

2. ვარძიის გამოქვაბულები სამხ.-დას.-დან.

3. ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის ფასადი.

4. ვარძიის კომპლექსის სკემატური ფასადი. A-B—სამანქანო გზა.

BF—ბილიკი სამრეკლომდე. DEK—დიდი გვირაბი. C—მდ. მტკვარი. H—ქარაფის ქვედა ფენა-ტუფ-ქვიშაქვები და ტუფ-ბრეკჩიები. K—შუა ფენა—ვულკანური ფერფლის ტუფები. M—ზედა ფენა მსხვილნაშხერევი ტუფ-ბრეკჩიები. 1—ტაძრის ჯგუფი. 2—სამრეკლო. 3—წყალსადენის ნაშენასტრალში შესაყალი. 4—საჯინიბო. 5—საწნახლიანი გამოქვაბული. 6—სახიზარი. 7—ფაქიზად ნათალი და სამკაულიანი გამოქვაბულის ჯგუფი. 8—ვარძიისათვის დამახასიათებელი ნაკვეთობის გამოქვაბულის ჯგუფი. 9—დაუდევრად გამოკვეთილი გამოქვაბულის ჯგუფი. 10—ქარგად შენახული საცხოვრებელი გამოქვაბულის ჯგუფი. 11—„სადარბაზოს“ ჯგუფი. 12—„თამარის ოთახის“ ჯგუფი. 13—„სალხინოს“ ჯგუფი. 14—სატრაპეზო. 15—ანანაურის ეკლესია. 16—პირველი სართულის გამოქვაბულები. 17—საღალატო ხევიდან გადასასვლელის გადამკეტი კედელი XIX საუკუნისა. 18—„ლიტანიის ეკლესიის“ ჯგუფი.

5. ზედა-ვარძიის ღეთისმშობლის ტაძარი სამხ.-აღმოსავლეთიდან.

6. მეფეთა მხატვრობის დეტალი. თამარ მეფე ტაძრის მოედლით ხელში და მეფე გიორგი III.

7. მეფე გიორგი III მხატვრობის წარწერის პალეოგრაფიული პირი აღდგენითურთ.

8. თამარ მეფის მხატვრობის წარწერის პალეოგრაფიული პირი აღდგენითურთ.

9. საკურთხეველის მხატვრული ორნამენტული არწივი.

10. არწივის ყვავილი მხატვრის ჩანაწერით „გ“ა“.

11. არწივის ყვავილი ასოთი „ჟ“.

12. 1205 წ. ბასიანის ომის ბრძოლის მსვლელობის სქემა.

13. ტაძრის სტოას ორთაღიანი კედელი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.

14. კონტრფორსისა და ორთაღიანი კედლის შეკავშირების კუთხე.

15. ტაძრის სტოაში შესასვლელი კარი გარედან.

16. ტაძრის სტოა, ხედი დასავლეთიდან.

17. ტაძრის ჯგუფის გეგმა. 1940 წ. ანაზომი. წახაზით ნაჩვენებია სხედასხვა დროის ქვის წყობა.

18. ტაძრის დასავლეთით მოთავსებული გამოქვაბულებისა და წყაროს გეგმა. 1943 წ. არქ. რ. გვერდწითელის ანაზომი.

19. ტაძრის ჯგუფის განაკვეთი სიღრმეზე, ხედით დასავლეთისაკენ. 1940 წ. ანაზომი.

20. ტაძრის განაკვეთები, ხედით აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთისაკენ. 1940. წ. ანაზომი.

21. ტაძრის ჯგუფის ანაზომი. განაკვეთი სიგრძეზე, ხედით სამხრეთისაკენ.
22. ტაძრის სტოას. განაკვეთი სიგრძეზე, ხედით ჩრდილოეთისაკენ.
23. ტაძრის აღმოსავლეთი ნაწილი. ი. პანფილოვის 1938 წ. სურათი.
24. ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი.
25. საკურთხეველის მხატვრობის დეტალი.
26. ლეთისმშობლის მიძინების კომპოზიციის დეტალი.
27. მხატვრობის წარწერა—ელევეთერი.
28. სტოას საკურთხეველის კონქის მხატვრობის—დეისუსის დეტალი.
29. სტოას კამარის მხატვრობის—ჯვრის ამალეების დეტალი.
30. სტოას კამარის მხატვრობა წმ. სტეფანეს ცხოვრების ორი ეპიზოდით.
31. საკურთხეველში მოთავსებულ მამათმთავრების წარწერათა პირები: 1—წ-ა კვირილე, 2—წ-ა [ათანასე], 3—წ-ა ელევთერი, 4—წ-ა ნ-კ, 5—წ-ა ი-ნე მ-წყ-ლე, 6—წ-ა ი-ნე ოკტოპირი, 7—წ-ა ევლოს, 8—წ-ა მიტრუფანე. 9—წ-ა ბასილი, 10—წ-ა პეტრე ალექსანდრიელი. წარწერები შვეული ხაზითაა გაყოფილი, რაც მხატვრობის მარჯვნივ და მარცხნივ მოთავსებულ ნაწილებს გვიჩვენებს.
32. ტაძრის მხატვრობათა წარწერების პირები. 1—მამათმთავრის ბასილის გრაგნილის წარწერა, 2—სარკმლის გვერდით კედელზე მოთავსებულ მამათმთავრის წარწერა, 3—ასევე მოთავსებულ მთავარდიაკონის წარწერა, 4—სამხ. პილაისტრის ქვედა მხატვრობის წარწერა—[წ-ა] ნინო, 5—ტაძრის აღმ. დიდი სარკმლის აღმ. გვერდზე მოთავსებულ მხატვრობის წარწერა, 6—კომპოზიციის წარწერა, 7—მეფეთა კომპოზიციის აღმ. ნაწილში მოთავსებულ წმინდანის ბერძნული წარწერა, 8—ტაძარში შესავალი კარის აღმ. გვერდზე მოთავსებულ მხატვრობის წარწერა, 9—ორნამენტის სახე მეფეთა მხატვრობის თაღზე.
33. სტოას სამხ. კედლის მხატვრობის დეტალი დღე განკითხვიდან.
34. სტოას მხატვრობათა წარწერების პირები. 1—ქ. გვანდნი წ-თა ქ-ლწ-ლანი, 2—ქ. გვანდნი წ-თა მწ-მეთანი, 3—ქ. გვანდნი წ-თა მამათანი, წ-ა ანტონი, 4—ქ. გვანდნი წ-თა მოციქ-ლ(ელ)თანი, 5—აბსიდის კონქის დეისუსის მხატვრობის ლეთისმშობლის ბერძნული წარწერა.
35. ვარძია. გენგეგმა. 1946 წ-ის ტოპოგრაფიის მიხედვით. A—დასავლეთის ნაწილი, B—ცენტრალური ნაწილი, C—აღმოსავლეთი ნაწილი. 1—ტაძარი, 2—სამრეკლო. ბაღე და ნიშნულები პირობითია.
36. ვარძიის კომპლექსის აღმ. ნაწილის I და II სართულის გეგმა. გამოკვებულები 141—151 ვ. წილოსნისა და 162—174—6. ჩუბინაშვილის ანაზომების მიხედვითაა შესრულებული. ცალფად წახაზულია კლდის ჩამოკეცილი ნაწილის აღდგენა, ორფად შემდგომი გადანაკვეთობანი.
37. III, IV და V სართულების გეგმა. 154—160, 175—179, 187—203, კვაბი—ვ. წილოსნისა და 181—186, 161 კვაბი 6. ჩუბინაშვილის ანაზომების მიხედვითაა შესრულებული.
38. VI და VII სართულების გეგმა.
39. აღმ. ნაწილის VIII და IX სართულების გეგმა.
40. აღმ. ნაწილის ფასადი.
41. პროფილები პირობითი ბადის 381 და 459 მეტრის მერიდიანულ ხაზზე. 1—კლდის ქვედა ფენა. 2—შუა ფენა და 3—ზედა ფენა. 4—მიწა. 5—ჩამოკეცილი კლდის აღდგენა.

42. აღმ. ნაწილის გამოქვაბულების 1954 წ. სურათი.
43. ვარძიის კომპლექსის აღმ. კიდეზე მოთავსებული Δ გვირაბის გენგემა და პროფილის სქემა. B_1 , B_2 , B_3 —გვირაბის განშტოებები.
44. გვირაბ A-ს B_1 -განშტოების ნაწილი.
45. აღმ. ნაწილის 1939 წ. ანაზომები. I სართულის 1—6 ქვაბისა, A (ა) და B_1 (ბ) გვირაბის გეგმა.
46. I სართულის მე-2—მე-6 გამოქვაბულის განაკვეთები.
47. I სართულის 1—ქვაბის განაკვეთები, მე-4 საუნჯის კარი და მე-3 დარბაზის ზურგის კედელი.
48. აღმ. ნაწილის II სართულის გეგმა. მე-8—მე-13 ქვაბები. 1939 წ. ანაზომი.
49. II სართულის მე-14—22-ე ქვაბის გეგმა. ანაზომი.
50. მე-8—მე-16 გამოქვაბულთა განაკვეთები. ანაზომი.
51. მე-8 ღერეფნის ზურგის კედელი.
52. მე-14 ღერეფნის ზურგის კედელი.
53. მე-15 დარბაზის ზურგის კედელი.
54. მე-15 დარბაზის წინა კედელი. შემდეგ ხანებში მარჯვენა, კედელი. შეუქრიათ, აქ ხის ამბარის მავარი მოწყობილობის გამართვის გამო.
55. მე-17 დარბაზის ზურგის კედელი.
56. II სართულის 171-ე გამოქვაბულის ზურგის კედელი.
57. 171-ე გამოქვაბულის სანიადგოქ თახჩა ხუროთმოძღვრული სამკაულოთ.
58. იმავე გამოქვაბულის სახატე თახჩა აღმ. კედელში.
59. მე-19 გამოქვაბული ვარძიისათვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრული გამშენებით.
60. III სართულის 31-ე—37-ე გამოქვაბულთა გეგმა.
61. III სართულის 24-ე გამოქვაბულის აღმ. მხარე.
62. 28-ე გამოქვაბულის ჩ-დ ნაწილი.
63. აღმ. ნაწილის VI სართულის გეგმა. ქვაბები—48-ე—56-ე. 1939 წ. ანაზომი.
64. 49-ე—52-ე ქვაბის განაკვეთები.
65. 49-ე ღერეფნის ზურგის კედელი.
66. 50-ე დარბაზის ზურგის კედელი.
67. 55-ე დაუმთავრებელი დარბაზის ჩ-ა ნაწილი. ზურგის კედლის მარცხენა მხარეს ჩანს მოწინავე სანგრევის კვალი.
68. V სართულის 63-ე—65-ე გამოქვაბულთა აღდგენა. 1. გეგმა, 2. განაკვეთი სიღრმეზე, 3. დარბაზის განაკვეთი სიგანეზე ზურგის კედლის ჩვენებით. 4. სახატეს გამოკვეთის წესი, 5. თალის ჩაკვეთილი საპირეს გამოკვეთა ბრტყელობიერა იარაღით, 6. დარბაზის აღდგენილი სახე.
69. აღმ. ნაწილის V სართულის გეგმა; 63-ე—67-ე ქვაბები. 1939 წ. ანაზომი.
70. 63-ე—65-ე ქვაბის განაკვეთები.
71. 63-ე დარბაზის ე. წ. თამარის ოთახის ზურგის კედელი.
72. იმავე გამოქვაბულის ჩ-ა ნაწილი.
73. V სართულის 68-ე—72-ე გამოქვაბულთა გეგმა.
74. მრავალთახიანი 70-ე ქვაბის ჩ-ა ნაწილი.

75. აღმ. ნაწილის IV სართულის 190-ე—194-ე ქვაბთა გეგმა და განაკვეთები. 1953 წ. ვ. წილოსანის ანაზოში.

76. 191-ე ქვაბის ზურგის კედელი.

77. აღმ. ნაწილის VII და VIII სართულების 122-ე—126-ე, 134-ე—135-ე გამოქვაბულთა და F გვირაბის გეგმა. 1941 წ. კ. მელითაურის ანაზოში, შესრულებულია ც. გაბაშვილის მიერ.

78. IX სართულის 105-ე—108-ე ქვაბთა, VIII სართულის 122-ე—123-ე ქვაბთა და F გვირაბის განაკვეთები. 1941 წ. კ. მელითაურის ანაზოში შესრულებულია ც. გაბაშვილის მიერ.

79. 124-ე—126-ე და 134-ე ქვაბთა განაკვეთები. 1941 წ. კ. მელითაურის ანაზოში, შესრულებულია ც. გაბაშვილის მიერ.

80. 124-ე ღერეფნის ზურგის კედლის საწოლიანი ნიშა.

81. 124-ე—126-ე ქვაბის აღდგენა. 1. გეგმა, 2. განაკვეთი სიღრმეზე, 3. დარბაზის განაკვეთი სიგანეზე, ზურგის კედლის ჩვენებით. 4. აღდგენილი ღერეფანი, 5. დარბაზის აღმ. კედლის მერმინდელი თახჩები, 6. დარბაზის ს-ა გადაკეთებული კუთხე, 7. ღერეფნის საწოლი: ა—ცხედარი, ხ—სასთუნალი, ც—სკამი.

82. IX სართულის 110-ე—114-ე ქვაბის გეგმა. 1941 წ. კ. მელითაურის ანაზოში, შესრულებულია არქ. ც. გაბაშვილის მიერ.

83. 110-ე დარბაზის აღმ. კედელი.

84. სატრაპეზოს (112-ე გამოქვაბ.) ჩ-ა ნაწილი.

85. ვარძიის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. 112-ე—114-ე ქვაბის გეგმა და განაკვეთი. 1947 წ. ანაზოში არქ. გურამ გაბაშვილისა.

86. სატრაპეზოს ჩ-დ კუთხე 113-ე საუნჯეში გადაკეთებული შესასვლელით.

87. სატრაპეზოს აღდგენა. 1. გეგმა, 2. სატრაპეზოს განაკვეთი სიგანეზე ზურგის კედლის ჩვენებით, 3. სატრაპეზოს განაკვეთი სიგრძეზე აღმ. გვერდის ჩვენებით, 4. თავდაპირველი სახის აღდგენა.

88. დასავლეთი ნაწილის 52-ე ღერეფნის ზურგის კედელი

89. ვარძიის დასავლეთი ნაწილის 52-ე—56-ე ქვაბთა ჯგუფის (ე. წ. ლიტანიის ეკლესიის) გეგმა. 1946 წ. გ. გაბაშვილის ანაზოში.

90. 53-ე დარბაზის ზურგის კედელი.

91. იმავე გამოქვაბულის ჩ-ა ნაწილი.

92. დას. ნაწილის 39-ე დარბაზის ჩ-დ. ნაწილი. მაღლა ე. წ. „საპატარძლოში“ შესასვლელია.

93. იმავე გამოქვაბულის ჩ-ა მხარე.

94. ვარძიის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის საწნახლიანი დარბაზის სამხ. ნაწილი.

95. დარბაზის ს-დ ნაწილში შემდეგში გამოპირილი საწნახელი.

96. საწნახლიანი დარბაზის ჩრდ. ნაწილი, ზურგის კედლის წაღობიანი გადაწყვეტით.

97. სოფ. ჭაქაკარი. კისერაანთ გამოქვაბული საწნახელი. გეგმა და განაკვეთი. 1946 წ. ანაზოში. საწნახლის გვერდით საგოდრე დაზგაა. საწნახელის წინ, თაღოვან ნიშაში, ტკბილის დასაგროვებელი ორმო. ნიშას ზურგის კედელში მეორე მცირე ნიშაში საქაჯავია მოწყობილი.

98. 1938 წ. გამოქვაბულთა გაწმენდის დროს მოპოვებული ღერგი.

99. იმავე დერგის ნახაზი.

100. 1938 წ. გამოქვებულთა გაწმენდის დროს მოპოვებული გამომწვარი თიხის საკრატეები.

101. აღმ. ნაწილის II სართულის 22-ე საუნჯის აღდგენა.

102. ქვევრების ანაზომები. 1—22-ე საუნჯის მთელი ქვევრი, მე-2—142-ე გამოქვებულთა ქვევრი, 3—ზურდოს გამოძერწვის წესი, 4—ქვევრის დაკირვის კონსტრუქცია: ა—ქვევრი, ბ—კირის დულაბი ქვისა და კერამიკული ნამსხვრევის კალაპოტით, ც—მიწაყრილი, ძ—კლდის მასივი.

103. აღმ. ნაწილის VIII და VII სართულების 127-ე—130-ე, 136-ე—140-ე გამოქვებულთა გეგმა. კ. მელითაურის ანაზომი, შეასრულა 1944 წ. ც. გაბაშვილმა.

104. აღმ. 6. VII სართულის მარნად გადაკეთებული 139-ე საუნჯე და-მსხვრეული ქვევრების ძირებითა და ნაქვევრალი ადგილებით. მის უკან მარნად გამოკვეთილი მერმინდელი 140-ე გამოქვებულთა.

105. 140-ე მარანში შესასვლელი. დაუდევრად გამოკვეთილი შესასვლელის ზემოთ 139-ე საუნჯის გაუქმებული თახჩა მოჩანს

106. 142-ე გამოქვებულთა—მარანი.

107. აღმ. ნაწილის II და III სართულების 141-ე—144-ე და 144-ე და 175-ე—179-ე გამოქვებულთა 1953 წ. ე. წილოსანის ანაზომი.

108. საქაჯავი 17-ე დარბაზის ზურგის კედლის თახჩაზი.

109. იმავე საქაჯავის პრინციპული აღდგენა.

110. აღმ. ნაწილის II სართულის 146-ე ეკლესიის საკუთხეველი.

111. დას. ნაწილის ე. წ. ლიტანიის ეკლესიის შესასვლელი 52-ე დერეფნიდან.

112. დას. ნაწილის ანანაურის ეკლესიის ჯგუფის ქვაბ—26-ს ჩრდ. კედლის დიდი ნიშა.

113. დას. ნაწილის ანანაურის ეკლესიის გეგმა და განაკვეთები. 1947 წ. გ. გაბაშვილის ანაზომი

114. ანანაურის ეკლესიის შესასვლელის წინ მოთავსებული ნიშას მთავარანგელოზთა მხატვრობა.

115. შესასვლელთან მოთავსებული ქტიტორის პორტრეტის დეტალი.

116. ანანაურის ეკლესიის კამარის სამხრეთ-ნახევრის მხატვრობა—იერუსალიმში შესვლა და ლაზარეს აღდგენება.

117. აღმ. ნაწილის საუნჯე—22-ს კარის აღდგენა.

118. აღდგენილი კარის ნაწილები: 1—ზღუბრბლი, 2—ქუდი, 3—ამყოლები, 4—სამხვეწილო, 5—კარის ფრთა ქუსლებით.

119. ვარძიის გამოქვებულთა ქერის სახეები, ზურგის კედლის გადაწყვეტის და მე-2 ეკლესიის სივრცითი სისტემის 1940 წ. ნახაზი. ტერმინ „ქარისებრი“-ს მაგიერ უნდა იყვეს—მრავალცენტრიანი.

120. დას. ნაწ. მე-6—მე-14 გამოქვებულთა ჯგუფის საერთო ხედი.

121. საჯინიბოს 1939 წ. ანაზომი. გეგმა და განაკვეთები.

122. ვარძიის კომპლექსის დას. ნაწილის I და II სართულების 1—მე-14 გამოქვებულთა 1957 წ. ანაზომი.

123. საჯინიბოს ბაგის კარგად შენახული ნაწილი, ზურგის კედელთან.

124. ვარძიის კომპლექსის დას. ნაწ. 49-ე—50-ე ქვაბის ანაზომი. 49-ე—დარბაზი, 50-ე—საუნჯე, რომელშიც შემდეგში ბაგა გამოკვეთეს.

125. გამოქვამულები სამრეკლოს ხევის მარცხნივ, კომპლექსის დას. ნაწილში. გენგემა, F—ფასადი, P—261—პროფილი პირობითი ბადის 261 მ-ს მერიდიანულ ხაზზე. 1—ქარაფის ქვედა ფენა, 2—ქარაფის ტუფოვანი ფენა, 3—კლდის დაზიანებული ნაწილის აღდგენა, 4—ნაყარი მიწა.

126. დას. ნაწილის გამოქვამულები სამრეკლოს ხევის პირად.

127. დას. ნაწ. 87-ე—104-ე ქვების 1957 წ. ანაზომი; გეგმა.

128. 87-ე—104-ე ქვების განაკვეთები.

129. 94-ე დარბაზის ზურგის კედელი.

130. დას. ნაწილის 87-ე—104-ე ქვების აღდგენა. 1—კლდის ჩამოქცეული ნაწილის აღდგენა, 2—კლდის მასივი, 3—გიორგი მეფის და 4—თამარ მეფის დროინდელი მშენებლობა.

131. III სართ. 118-ე—128-ე ქვაბთა აღდგენა. 1—კლდის ჩამოქცეული ნაწილის აღდგენა, 2—კლდის მასივი, 4—მომდევნო ხანის შემატებანი

132. 118-ე—128-ე ქვაბთა 1953 წ. ვ. წილოსანის ანაზომი, შესრულებული კ. მელითაურის მიერ.

133. II სართულის 105-ე—116-ე ქვაბთა გეგმა და განაკვეთი. შესრულებულია არქ. ვ. წილოსანის 1954 წ. ანაზომის მიხედვით კ. მელითაურის მიერ.

134. II სართულის ქვაბთა აღდგენა. 1—ჩამოქცეული კლდის აღდგენა, 2—კლდის მასივი, 3—მომდევნო ხანის შემატებანი. ორთაღ წახაზულია შემდეგ, დროინდელი გადაკეთებანი.

135. 119-ე ქვების ჩ. მხარე.

136. 110-ე ქვების ჩ. ნაწილი.

137. 106-ე მრავალთახიანი ქვების ჩ-ა ნაწილი.

138. 108-ე ქვების ჩ-ა ნაწილი.

139. დას. ნაწილის I სართულის 1955—1956 წწ. გაწმენდილ გამოქვამულთა ანაზომის გეგმა.

140. იმავე გამოქვამულთა განაკვეთები.

141. A გვირაბის ზედა ნაწილი მე-7 გამოქვამულითურთ I სართულამდე. აქვეა XIX ს-ის ქვიტკრის კედელი, 1939 წ. ანაზომის გეგმა და განაკვეთები.

142. A გვირაბისა და მისი B₂ განშტოების 1957 წ. ანაზომი.

143 A გვირაბის ნაშთები III სართულის ქვემოთ, მოჩანს XIX ს. ქვიტკრის კედელიც.

144. საკეტი A გვირაბის ტეხასთან. 1957 წ. ო. თორთლაძის ფოტოსურათი.

145. გამოქვამულთა ნანგრევები სამრეკლოსთან. წინა პლანზე კიბე და მის ქვეშ გაგრძელება—ძველი გვირაბის ნაშთი. სამრეკლოს ქვემოთაც გვირაბის ნაშთის ღიალი მოჩანს

146. სამალავის ს-დ. ნაწილი. მაღლა სათვალთვალთა, დაბლა საფილაქავანე.

147. საფილაქავანეში ჩასასვლელი კიბე და ნივთის შესანახი ორმო.

148. სამალავის ჩ. ნაწილი C გვირაბის დასასრულით.

149. სამალავის გვირაბი—C და მისი განშტოება—D. 1940 წ. ანაზომი.

150. სამალავისა და მისი საფილაქავანეების გეგმები.

151. გვირაბისა და სამალავის განაკვეთები.

152. გვირაბის განაკვეთები.

153. ზედა-ვარძიის ხევი. სიღრმეში მოჩანს: მარჯვნივ ზედა-ვარძიის ხევის თავი, მარცხნივ გიორგი წმინდას ხევი, ხერთვისში ღვთისმშობლის ტაძარი.

154. ზედა-ვარძიის ხევის თავი. ცალკე მდგომი ხის ცოტა ზემოთ გამოდის წყარო № 2.

155. ვარძიის წყალსადენის ტოპოგრაფიული აგეგმვა. ტრასის გეგმა; განივი განაკვეთები ორჯერ გადიღებულ მასშტაბში, გრძივი პროფილი ნორმალურ და ათჯერ გადიღებული ვარძნის ჩვენებით და სიტუაციის სქემატური გეგმა. მიწისქვეშა უბნები წვეტილი ხაზითაა ნაჩვენები. ნიშნულები პირობითია.

156. წყალსადენის კლდეში გაჭრილი უბნის ნაშთი ნიშნულ 6-ის მახლობლად ზედა-ვარძიის ხევიში.

157. წყალსადენის გვირაბის ნაშთი ზედა-ვარძიის ხევიში 6—7 ნიშნულთა უბანზე.

158. წყალსადენის გვირაბის ნაშთი R—8 ნიშნულთან და წყალსადენის ტრასი R—7—8 უბანზე გათხრებამდე. 1957 წ. ო. თორთლაძის ფოტო.

159. იგივე უბანი 1957 წ. გათხრებისას. ო. თორთლაძის ფოტო

160. ვარძიის წყალსადენის კლდეში გამოკვეთილი ნაშთების ანაზომები: ნიშნულები—3, 6—7, 8—9, 12 და 13, ზედა ვარძიის ხევიში, 25—27 სადაყუდებელას ხევიში. I—მიღების ჩამაგრების კონსტრუქცია: 1—მილი, 2—ქირის დულაბი, 3—თიხა. II გვირაბების სანგრეგების შეხვედრა ნიშნულ 26-თან, ქერის პროექციის მიხედვით.

161. 1957 წ. წყალსადენის გათხრები R—7a—8 უბანზე. გეგმა; გრძივი პროფილი და განივი განაკვეთები. წერტილ-ხაზით ნაჩვენებია განახლებული მილსადენი, წვეტილი ხაზებით კი ძველი.

162. სადაყუდებელას ხევის ზედა წელი.

163. სადაყუდებელას ხევის მარცხენა მხარის წყალსადენის ნაშთები.

164. წყალსადენის გვირაბებიანი ნაშთები სადაყუდებელას ხევიში. ხედი R—27 გვირაბიდან R—26 გვირაბზე. გვირაბები ერთმანეთთან მერმინდელი რკალისებურად კლდეში შეჭრილი ზოლითაა შეერთებული.

165. სადაყუდებელას ხევის მარცხენა მხარის წყალსადენის ნაშთი 30 ნიშნულთან. მილსადენი ცერად ჩაჭრილ კლდეშია გაყვანილი. მოჩანს თავდაპირველი გვირაბის შემორჩენილი ზედა ნაწილი.

166. ვარძიის ხევის ზედაწელი.

167. წყალსადენი ვარძიის ხევის 44—ნიშნულთან. შუაზე თავდაპირველი გვირაბის ფრაგმენტი, რომელსაც იატაკი და წინა კედელი ჩამოექცა. აქვეა ორი მერმინდელი გვირაბის შესყარა.

168. წყალსადენის ნაშთების 1956 წ. ანაზომები ვარძიის ხევიში. წერტილ-ხაზით აღნიშნულია თავდაპირველი მშენებლობის გვირაბის მიმართულება.

169. ვარძიის სარწყავი არხის გვირაბი. იატაკში, შუაზე რუა გაჭრილი.

170. წყალსადენის ვარძიის ქარაფის ნაშთების ანაზომები. 1, 46—47 ნიშნულთა უბნის აღდგენა. 1—კლდის ნგრევის პირველა ფენა, 2—ნგრევის მეორე ფენა, 3—თანამედროვე მდგომარეობა. აცხ—წყალსადენის თავდაპირველი ხაზი, ცმ პირველი შეკეთება, ცფ მეორე შეკეთება.

171. ვარძიის სარწყავი არხის გვირაბის 1956 წ. ანაზომი. გეგმა და განაკვეთები.

172. წყალსადენის გვირაბი 46 ნიშნულთან. ხედი აღმოსავლეთიდან. გვირაბის მარჯვნივ კლდე გაჭრილია მერმინდელი მილსადენისათვის.

173. წყალსადენის მერმინდელი გვირაბი 47 ნიშნულთან. ხედი 46—ნიშნულის გვირაბიდან.

174. დადულაბებული თანგირი R—7a ნიშნულთან, მოპოვებული 1957 წ. გათხრების დროს. ზედა ნაწილზე დულაბი მოშორებულია. ო. თორთლაძის ფოტოსურათი.

175. იგივე თანგირი დულაბის უდიდესი ნაწილის მოშორების შემდეგ. მარცხენა მკლავში № 7 მილია ჩადგმული, მარჯვენაში № 8 მილი, მარცხნივ № 6 მილი დგას; დეეს მილი № 9. ო. თორთლაძის ფოტო.

176. მილსადენის 51 ნიშნულთან დულაბი მილის ანაბეჭდებითა და მილების სუფთა კირის ხსნარით შეერთების თეთრი ზოლებით.

177. ვარძიის წყალსადენის მილები, მარცხნივ № 1 და მარჯვნივ № 2 მილი

178. მილსადენის მიწაში ჩამარხული ნაწილი, გათხრილი 7a—8 ნიშნულების უბანზე. № 9 მილები შეერთებულია მილის მოკლე მკლავით. მარცხნივ მილი კირის დულაბშია მოთავსებული. ო. თორთლაძის ფოტო.

179. 1957 წ. გათხრებით მოპოვებული თანგირისა და მილების ანაზომები. 1—თანგირი, 7—შემყვანი და 8—გამომყვანი მილი. 6—ძველი წყალსადენის მილი. 9—განახლებული მილსადენის მილი.

180. ვარძიის არქეოლოგიურ მასალაში დაცული წყალსადენის მილები.

181. ვარძიის წყალსადენის კლდეში გაჭრილი უბნის კონსტრუქციის აღდგენა: 1—გვირაბი, 2—გვირაბის იატაკი და 3—თხრილი. 4—კირის დულაბი, 5—სუფთა კირის ხსნარი, 6—თიხის მილი.

182. წყალსადენის ნაგებობა სადაყუდებელას ხევის 25—27 ნიშნულების. მონაკვეთზე. გეგმა და განაკვეთები. შავად კლდის მასივის ახლანდელი მდგომარეობაა ნაჩვენები, წაბახვით კი ჩამოქცეული კლდის აღდგენა. ისრები შტოლნებისა და გალერეის მხრების გამოკვეთის მიმართულებას უჩვენებენ.

183. დასავლეთი ნაწილის მე-16—მე-19 გამოქვაბულთა 1957 წ. ანაზომი. გეგმა და განაკვეთები.

184. ცვილით აღებული წერაქვის წვერების ნიმუშები. 1—2, 27-ე გამოქვაბულიდან და 3—24-ე ქვაბიდან. 4—წერაქვის აღდგენა.

185. საუნჯეთა ზურგის კედელზე აღბეჭდილი დამახასიათებელი ირიბი ზოლები.

186. აღმ. ნ. 27-ე ქვაბის ზურგის კედელი, საიდანაც წერაქვის წვერების ნიმუშები იყო აღებული.

187. სამალავის C—გვირაბის ზედა წელი. მარცხენა გვერდზე კარგად მოჩანს სანგრევის კვალი.

188. 225-ე გალერეის ნაშთი.

189. სანგრეების მოხაზულობანი. ვიწრო სანგრეების: 1—3 C გვირაბისა, 4—225-ე გალერეის, 5—შემავრთებელი გასასვლელი მე-8 და მე-10 დერეფნების (ორთად წაბახულია ხუროთმოძღვრული დამუშავების ფენა). განიერი სანგრეები: 6—50-ე და 7—მე-9 გამოქვაბულებისა.

190. ჭალმ. ნაწ. 28-ე—29-ე და 54-ე—56-ე გამოქვაბულთა ჯგუფების გამოკვეთის წარმოების ვარაუდი. 1—კლდის მასივი ახლა, 2—ჩამონგრეული კლდის აღდგენა, 3—ხუროთმოძღვრული დამუშავება.

191. 55-ე გამოქვაბულის ქერი და აღმ. კედელი, რომელზედაც გვერდითი სანგრევების კვალია აღბეჭდილი.

192. აღმ. ნ. მე-8—მე-9 გამოქვაბულთა გამოკვეთის წარმოების ვარაუდი. 1—კლდის მასივი ახლა. 2—ჩამონგრეული კლდის აღდგენა, 3—ხუროთმოძღვრული დამუშავება. წყვეტილი ხაზით წარმოდგენილია გამოუკვეთავად დარჩენილი ნაწილის ვარაუდი.

193. მე-9 ქვაბის ზურგის კედელზე აღბეჭდილი მოწინავე სანგრევი.

194. 55-ე გამოქვაბულის მოწინავე სანგრევის კვალი.

195. ქვაბ.—56-ის ზურგის კედელი—სანგრევი. ქვედა ნაწილი მერეა დამატებით ჩაჭრილი.

196. სამთო გაღერის ნაწილი, რომელიც მე-8 და მე-10 დერეფანთა დამაკავშირებელ გასასვლელს წარმოადგენს. ხედი აღმოსავლეთისაკენ.

197. იგივე გადასასვლელი. ხედი დასავლეთისაკენ.

198. ბერთუბანი. სიტუაცია და I სართულის გეგმა.

199. ბერთუბანი. II, III და IV სართულების გეგმა.

200. უფლისციხის საცხოვრებელ გამოქვაბულთა ჯგუფი კომპლექსის ჩ-დ. ნაწილში, 1947 წ. ანაზოში, 1—გეგმა, 2—ფასადი, 3—განაკვეთი სიღრმეზე, 4—ქერის მოკაზმულობა.

201. უფლისციხის საცხოვრებელი სამხრეთიდან. მარცხნივ მოჩანს დერეფნის კამარის ნაშთები. ღიადაი საგანგებოდ განგრეული დარბაზის წინა კედელია. ერმაკოვის ფოტოსურათი.

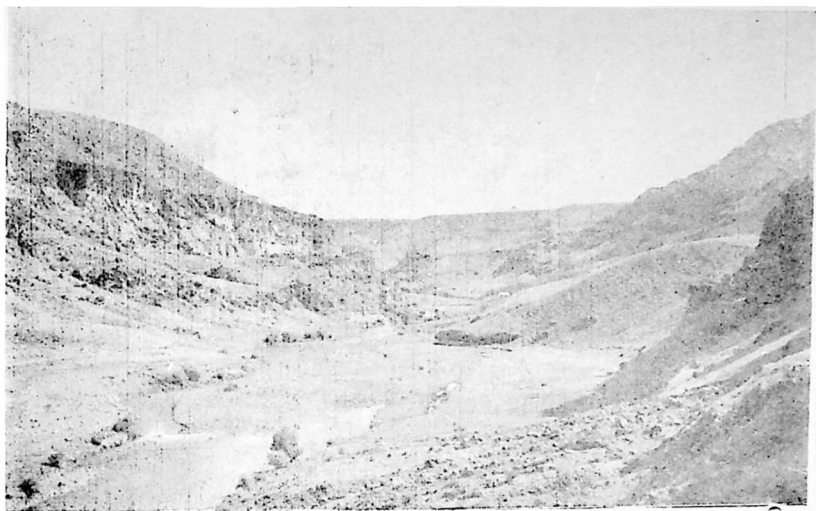
202. ბერისხევის გამოქვაბულთა კომპლექსის 1941 წ. ანაზოში. 1—დარბაზი, 2—დამხმარე დანიშნულების გამოქვაბული, 3—ხაროიანი გამოქვაბული და მის ქვეშ მოთავსებული მრავალთახიანი ქვაბი—4. 5—საუნჯე, 6—ეკლესია.

203. ბერისხევი. კომპლექსის განაკვეთები.

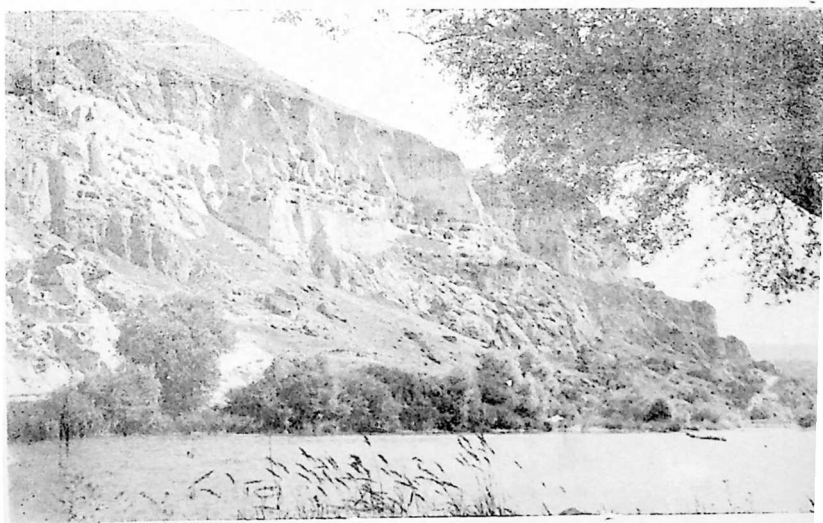
204. ძველი ქართული საცხოვრებელი. A—ნაქივკავეები, B—ბერისხევი, C—უფლისციხე, D—ვარძია. 1—ეზო, 2—დერეფანი, 3—დარბაზი, 4—საუნჯე, 5—ბოსელი, 6—მარანი, 7—სათონე (ნაქივკავეების გეგმა შესრულებულია არქ. ლ. რჩეულიშვილის ანაზომის მიხედვით).

ს უ რ ა თ ე ბ ი

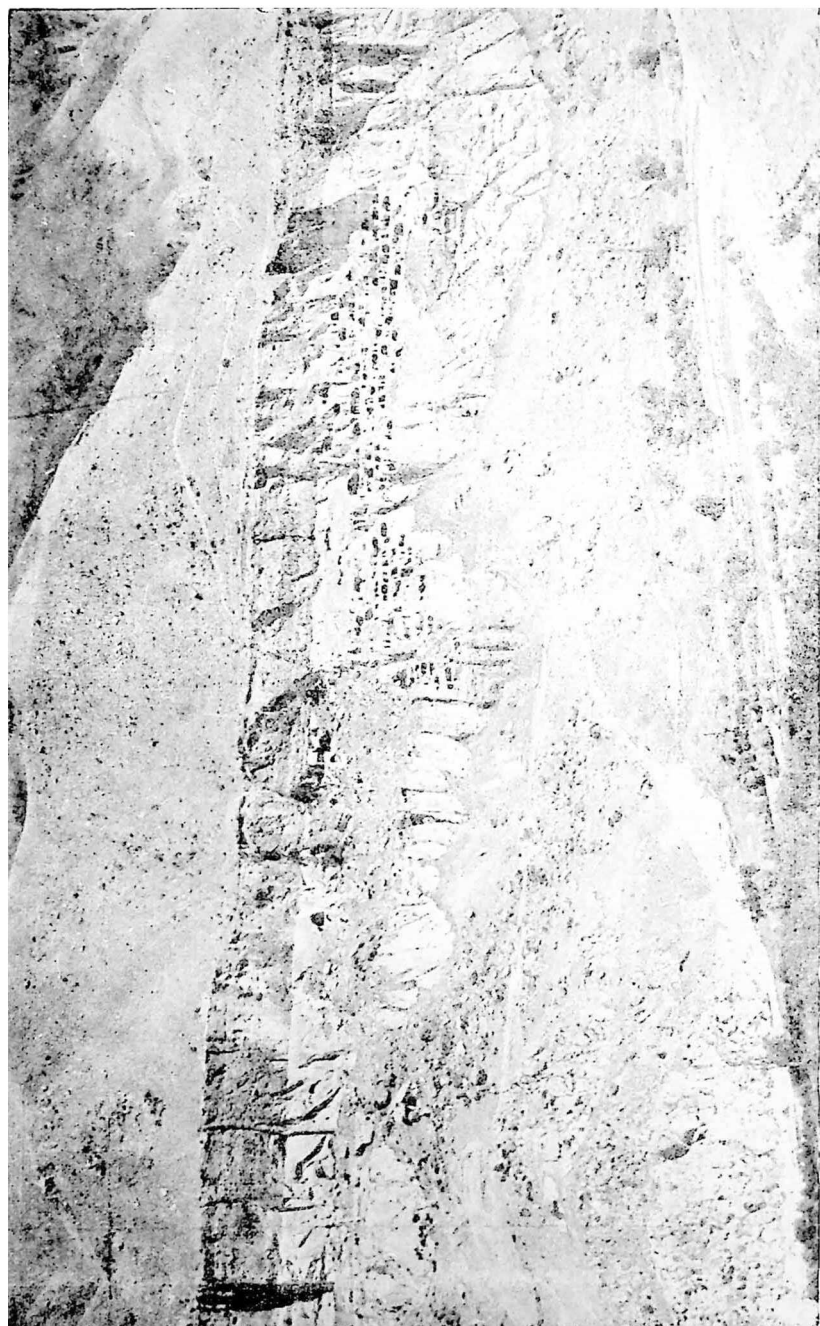

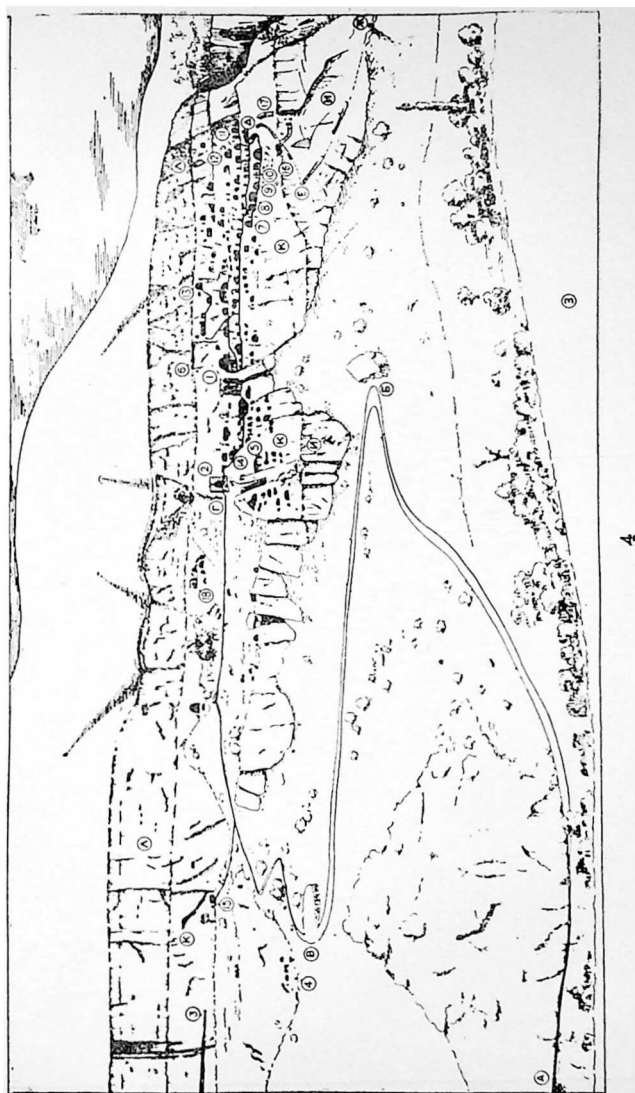

1

2

5

6

* ጥገላጭ ለ / ጳጳሳዊነት፡ ጳጳሳዊ
 ጳጳሳዊ / ጥገላጭ ጳጳሳዊ
 ጳጳሳዊ፡ ጳጳሳዊ >

ጥገላጭ ለ / ጳጳሳዊነት፡ ጳጳሳዊ

ጥገላጭ ለ / ጳጳሳዊነት፡ ጳጳሳዊ

* ጥገላጭ ለ ጳጳሳዊነት
 ጳጳሳዊ ጳጳሳዊ
 ጥገላጭ ጳጳሳዊ
 ጳጳሳዊ

ጥገላጭ ለ / ጳጳሳዊነት፡ ጳጳሳዊ

ጥገላጭ ለ / ጳጳሳዊነት፡ ጳጳሳዊ

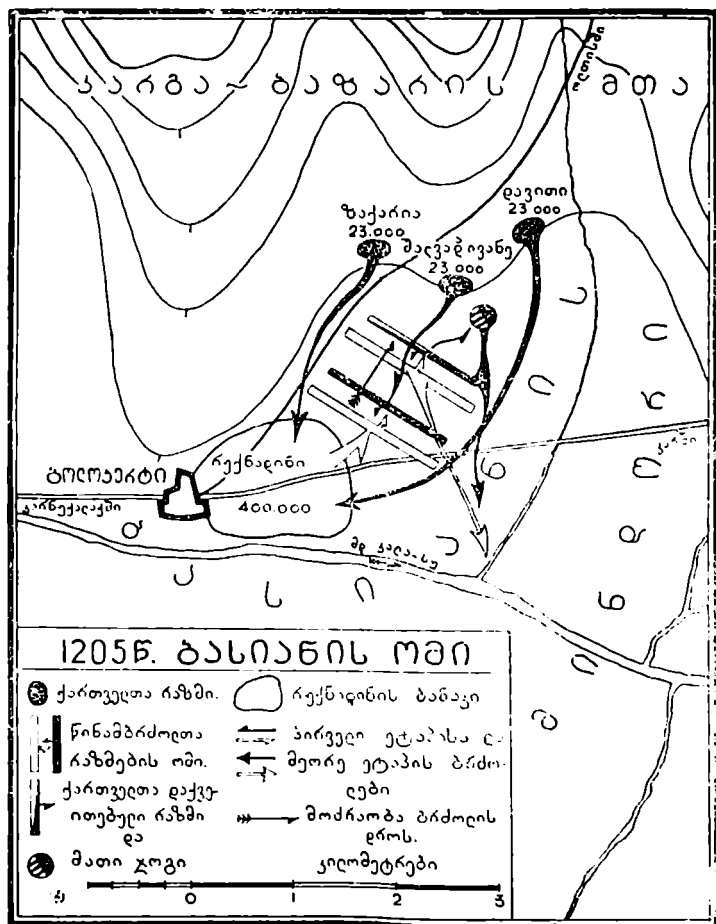
9

10

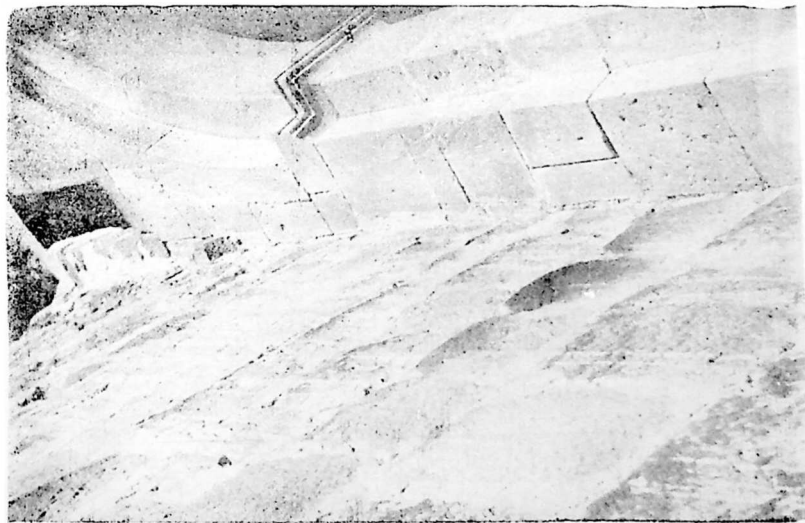

11

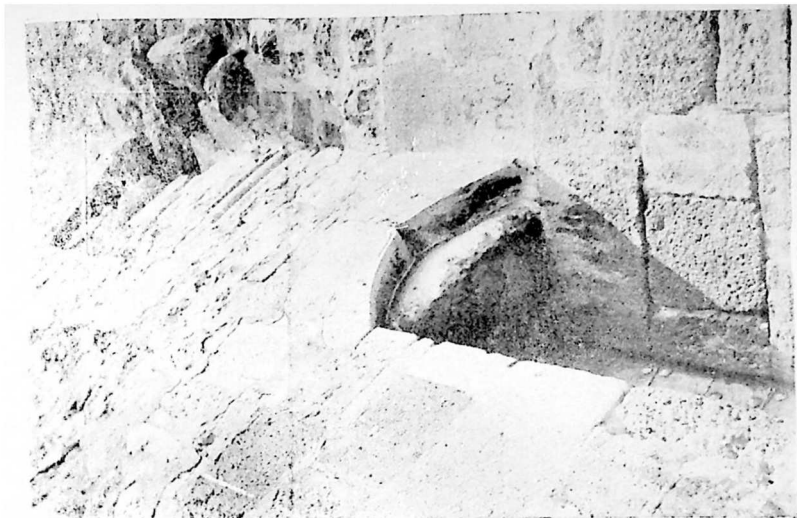

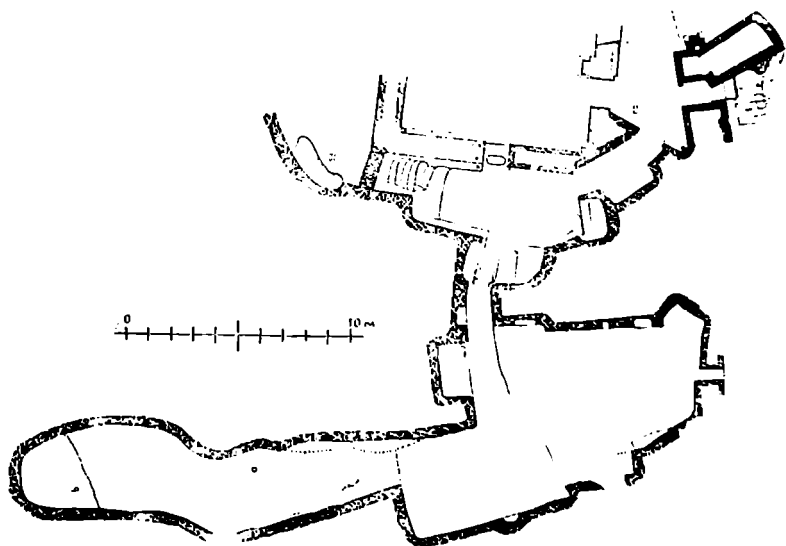
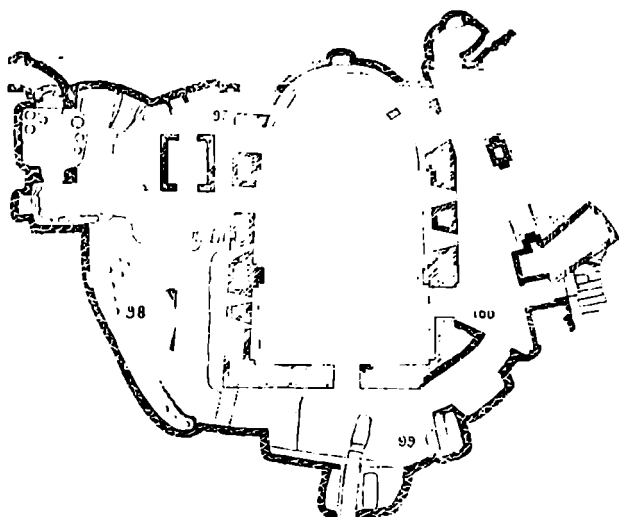

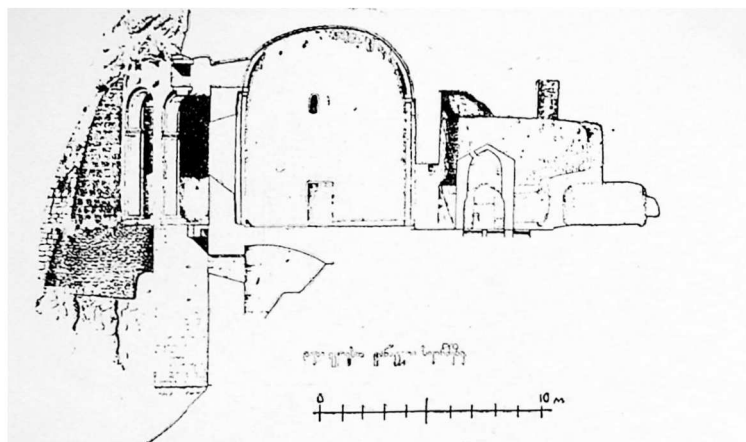
14

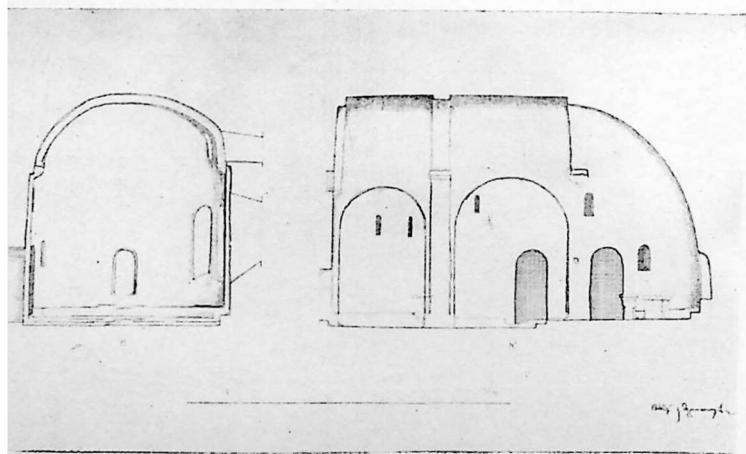
15

19

20

Fig. 21

21

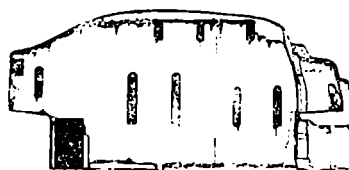
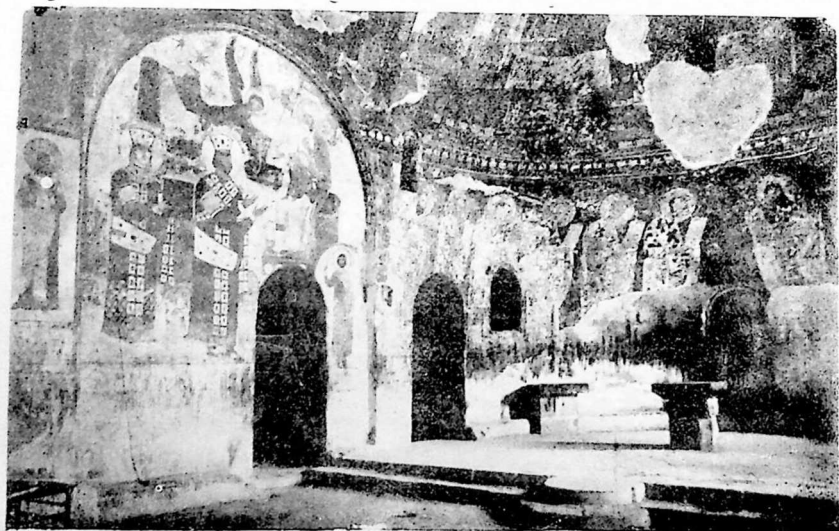

Fig. 22

22

23

24

25

26

27

28

29

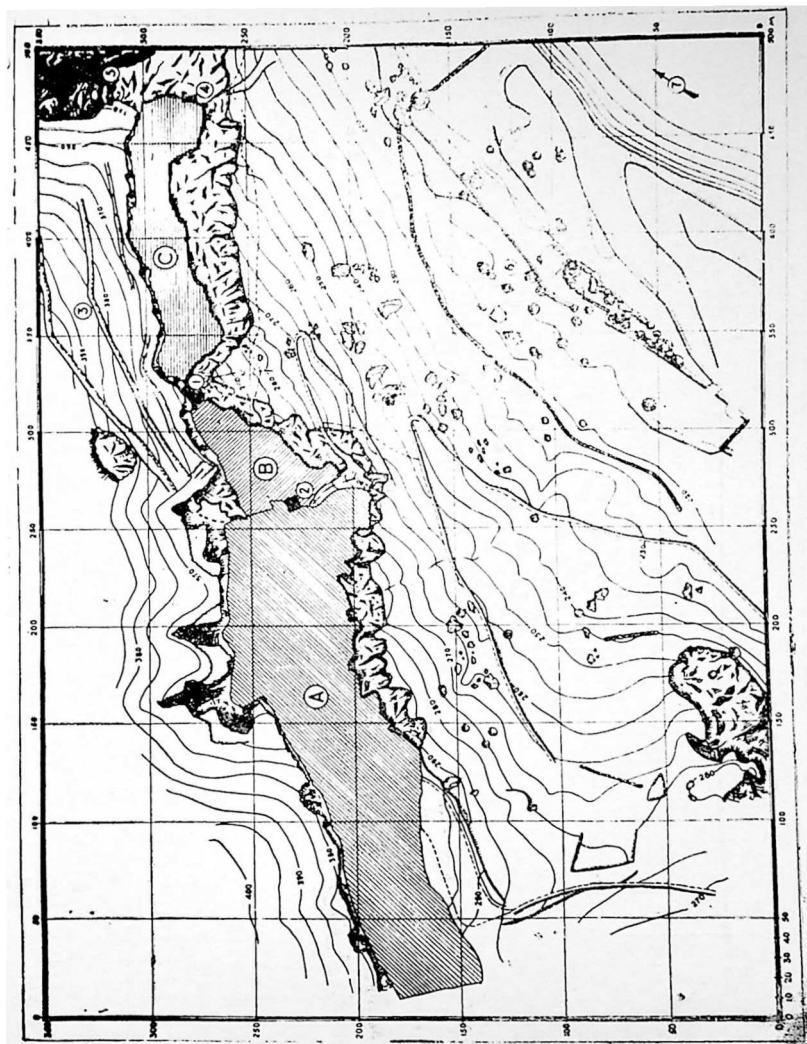
4552

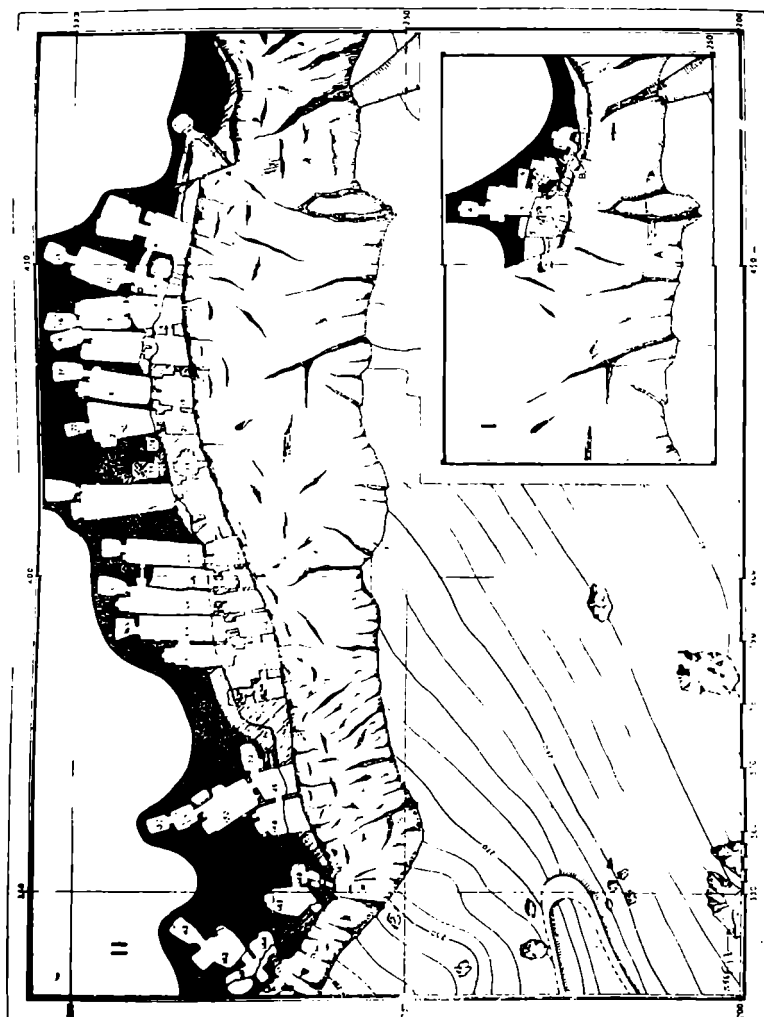
30

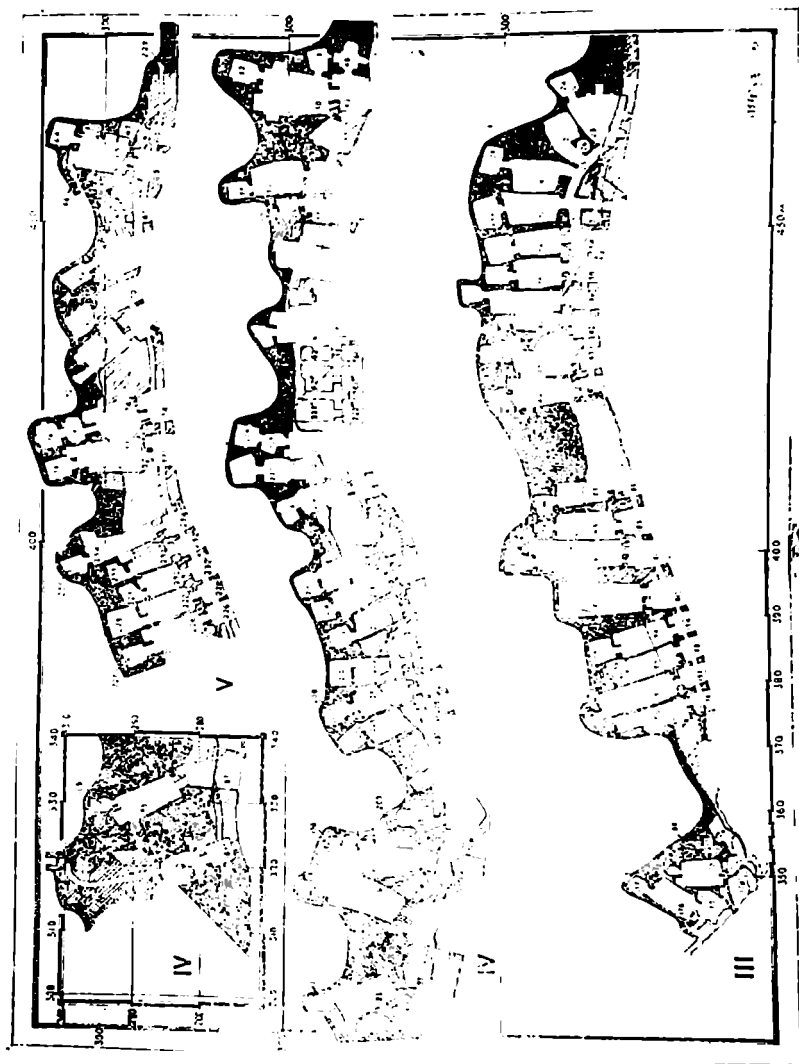

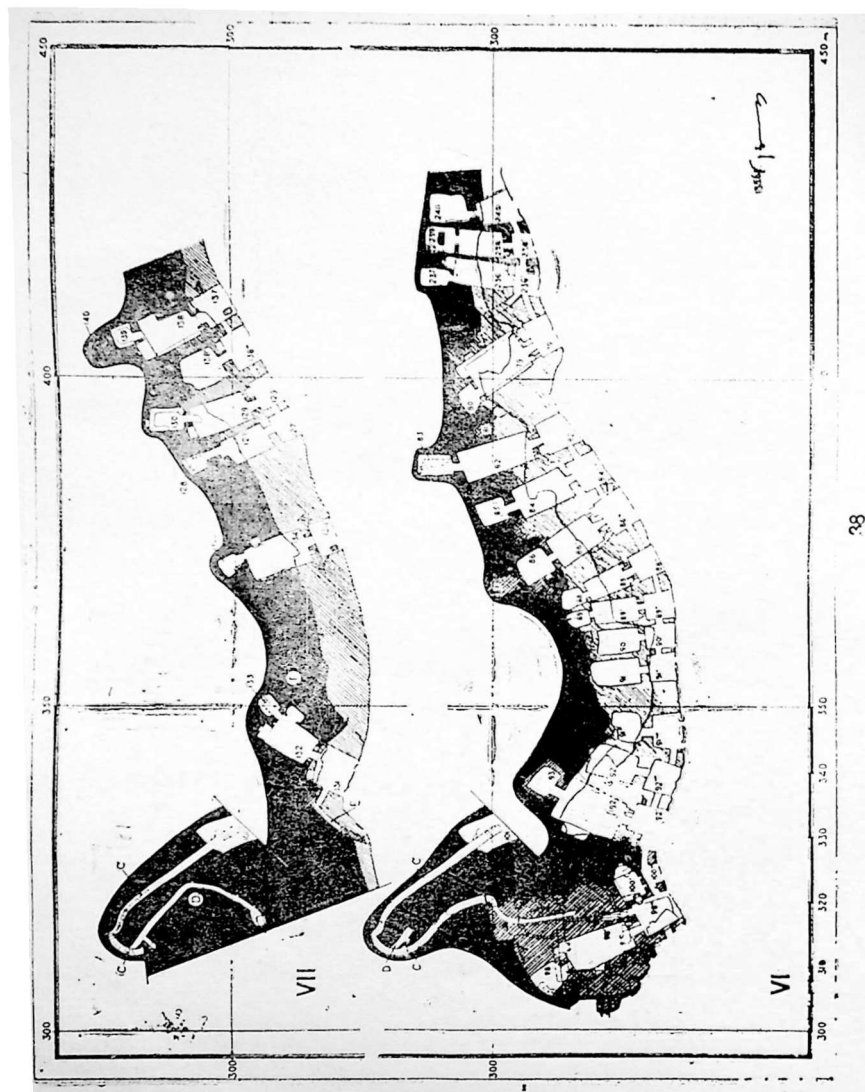

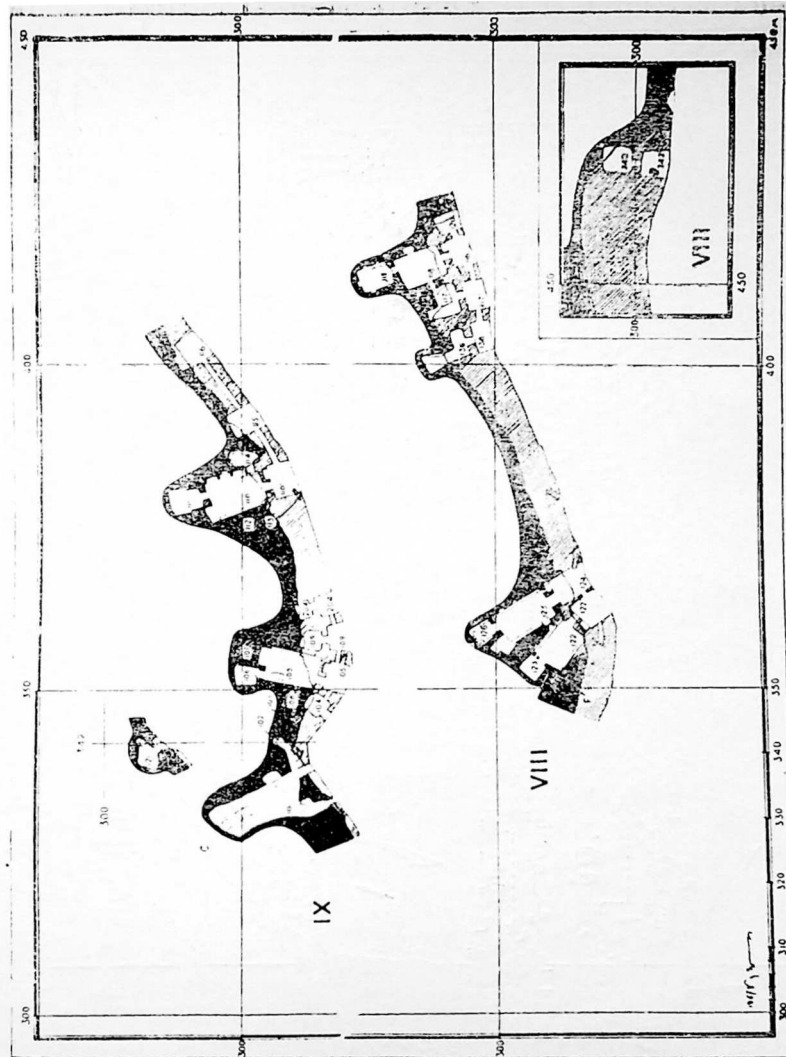

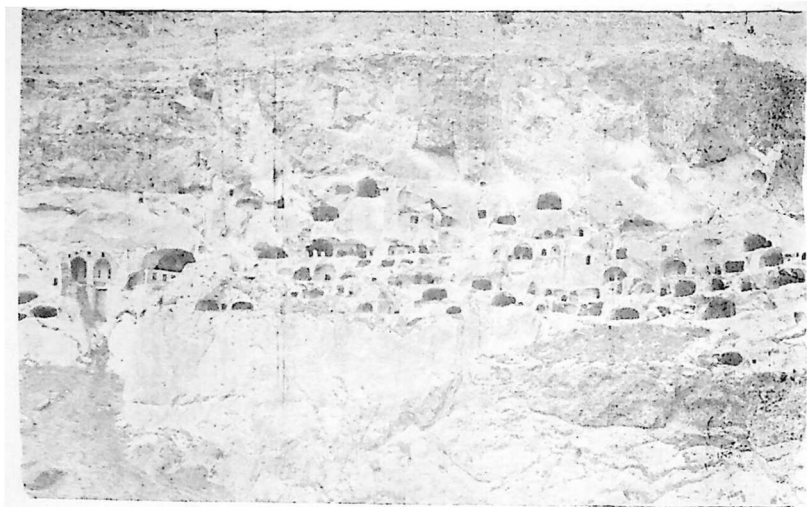

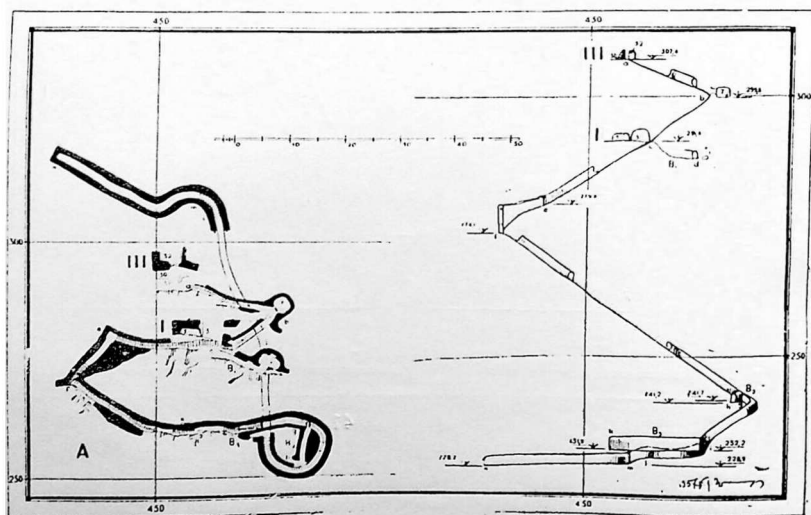

12

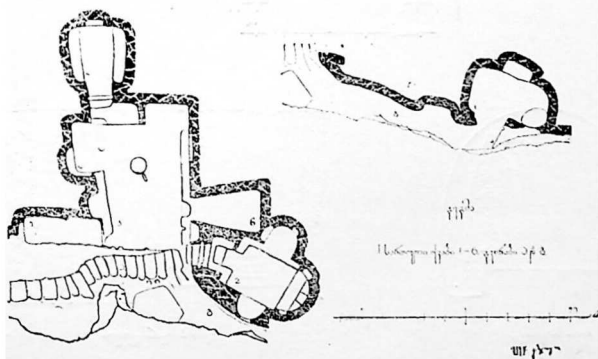

43

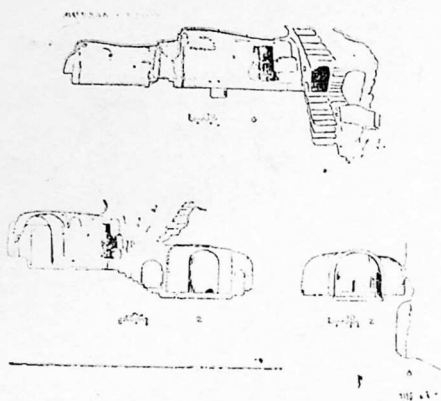

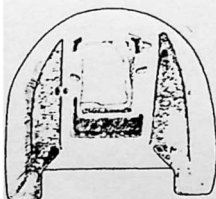
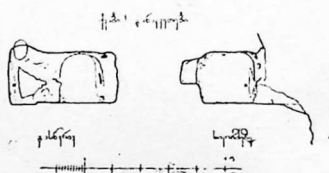
44

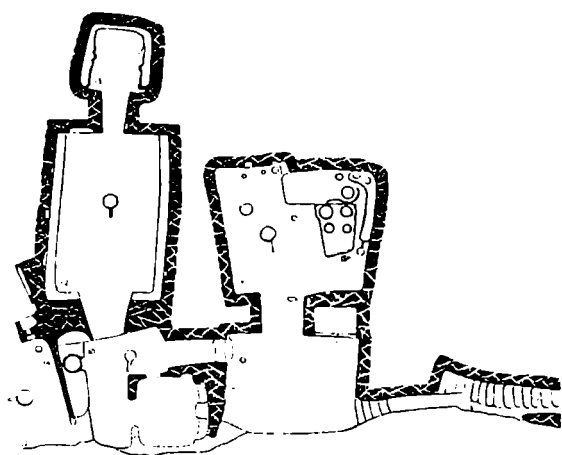
45

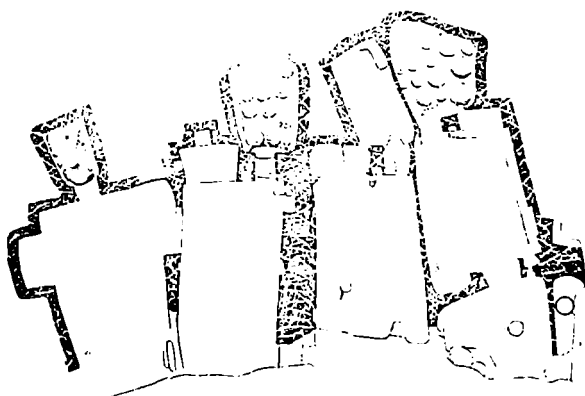
46

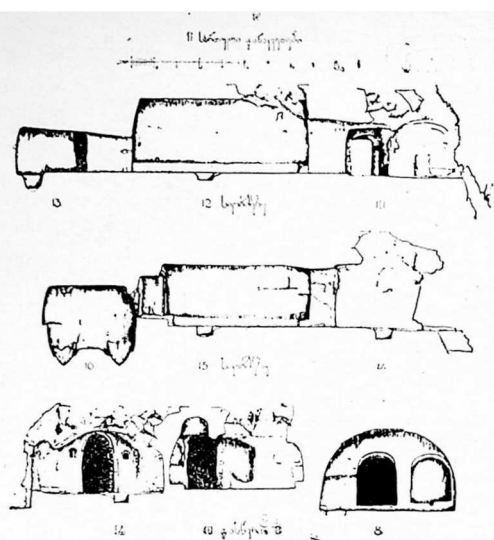
47

48

49

50

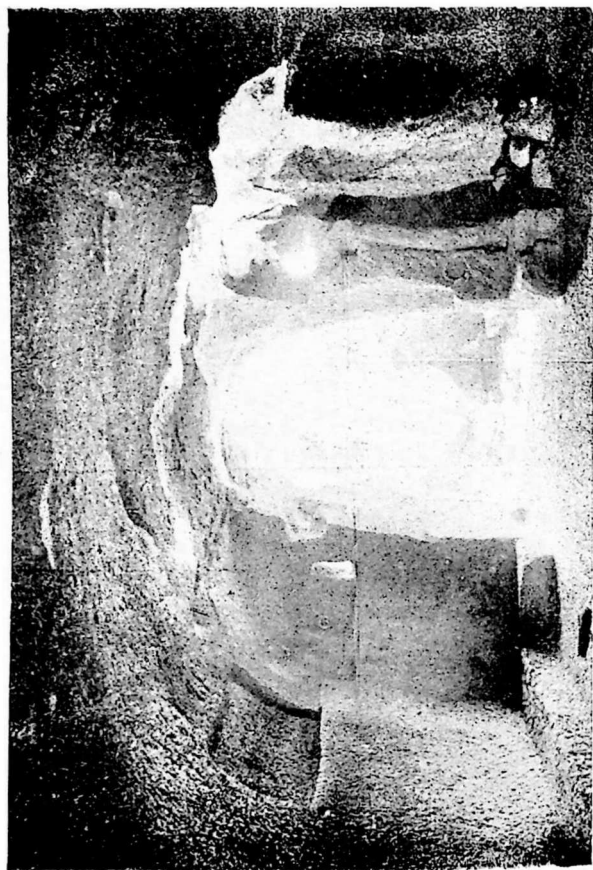
51

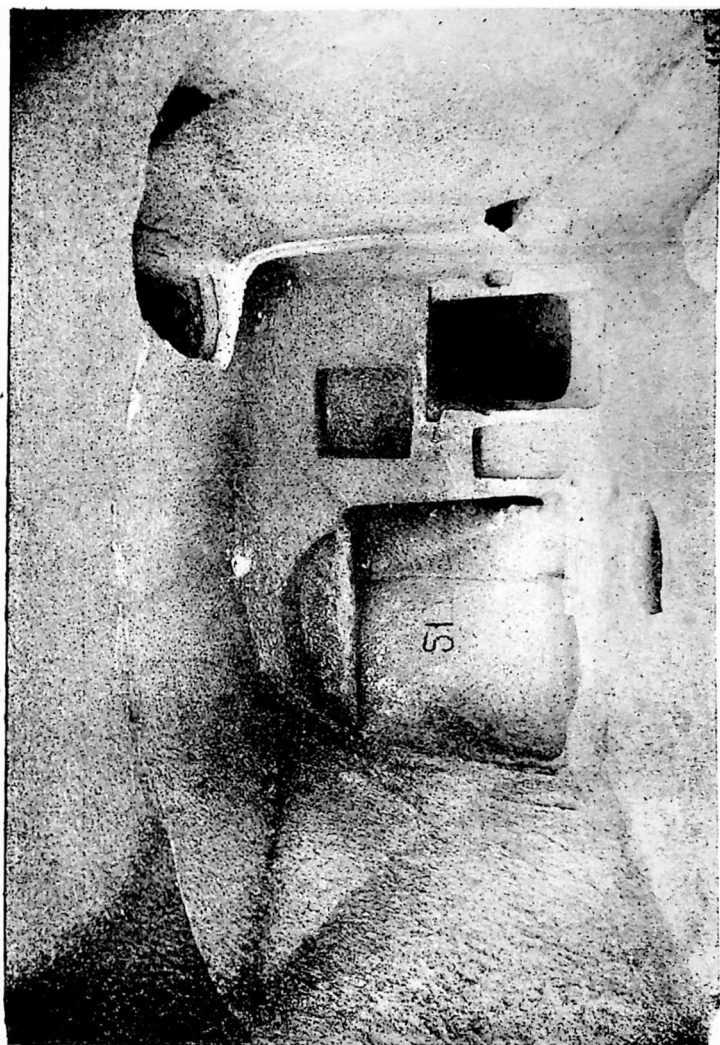

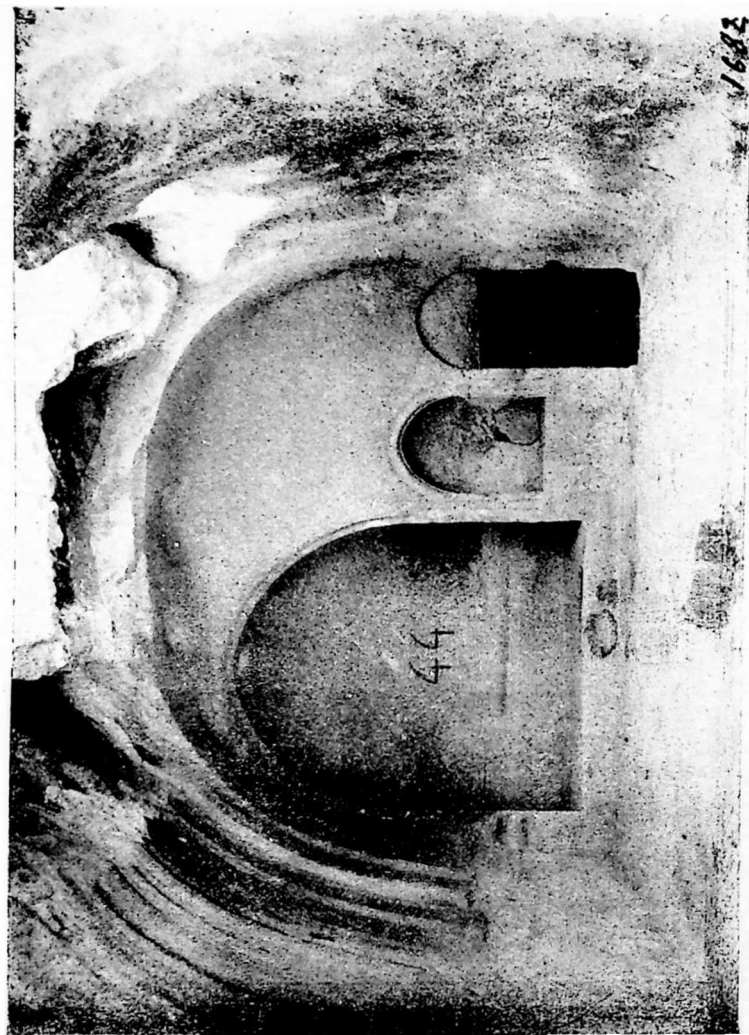
52

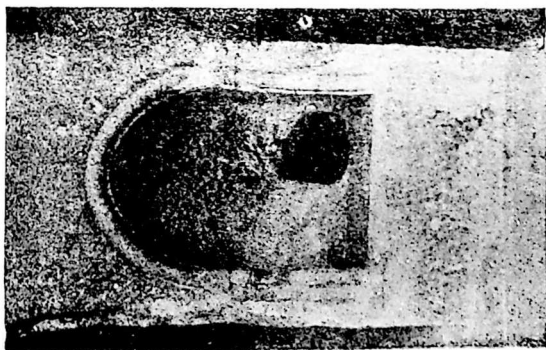
53

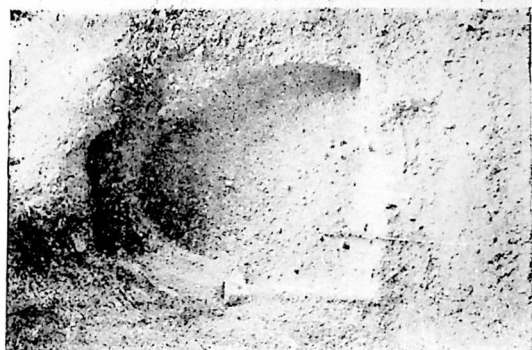

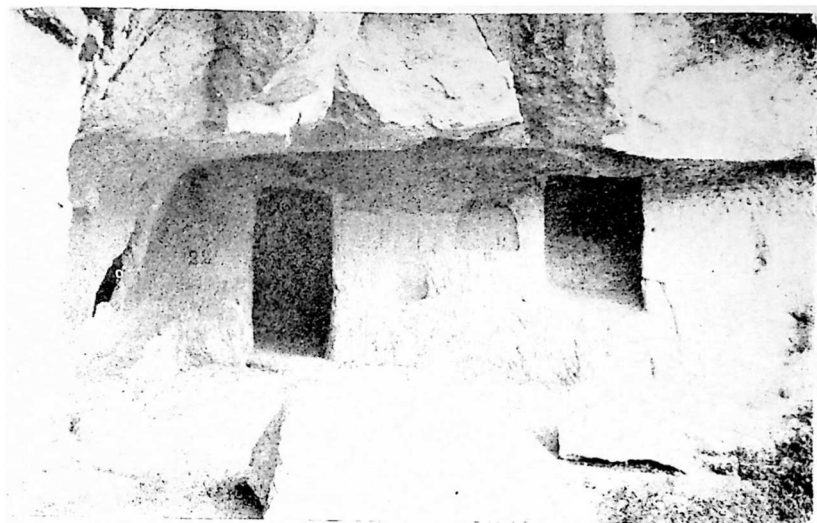

57

58

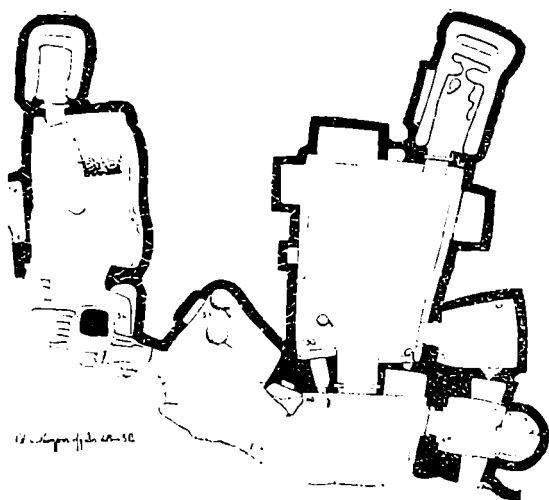

61

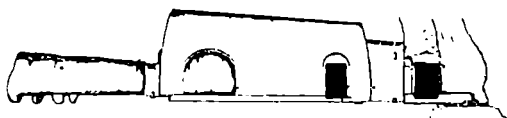

62

٥٣

مبنى الجبل ١٥٠

٥٤

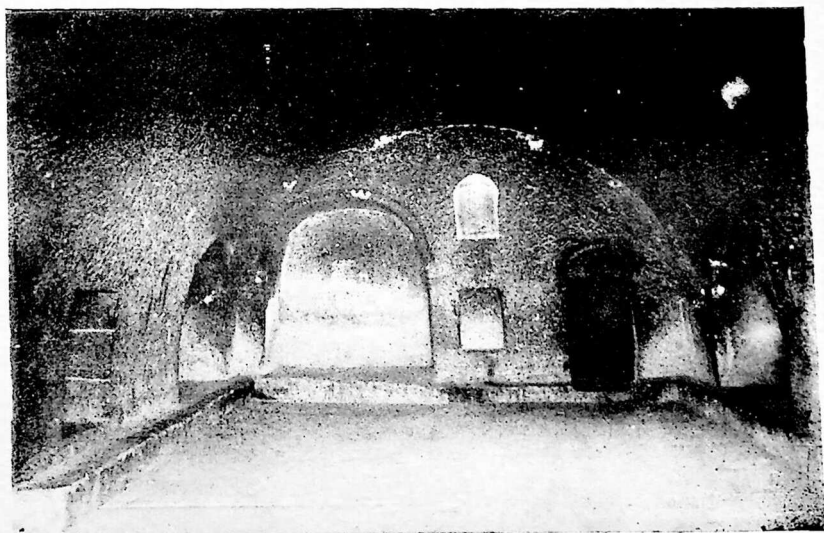
٥٥

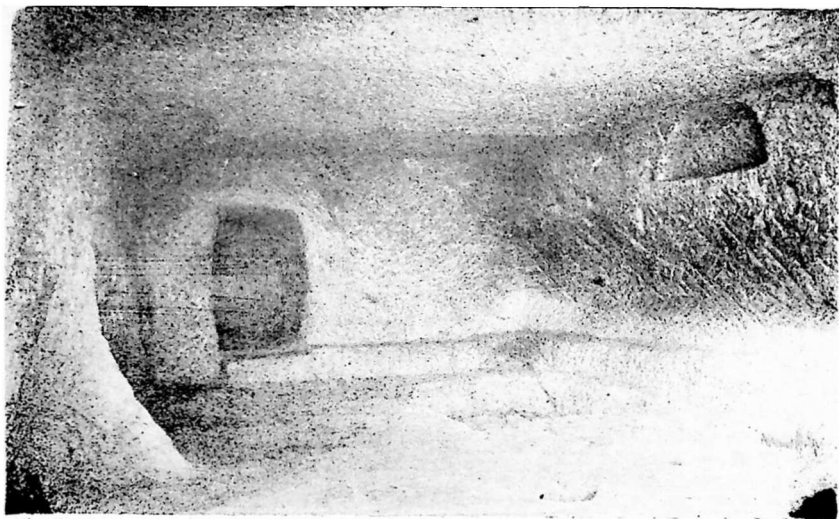
٥٦

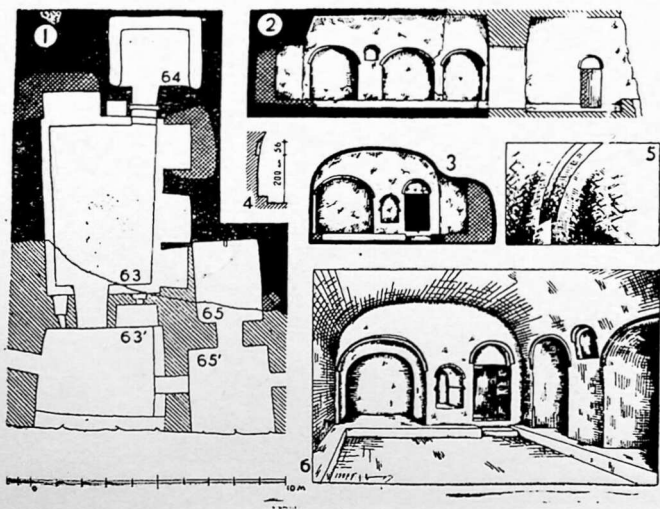
65

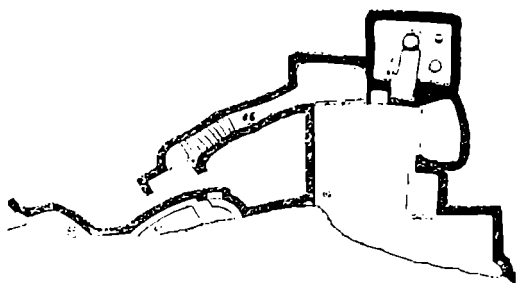
66

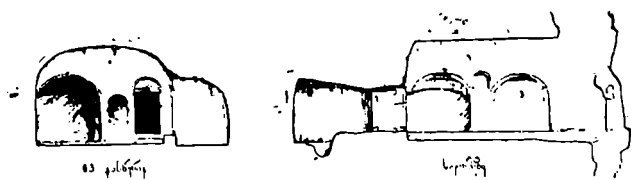
67

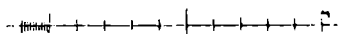
68

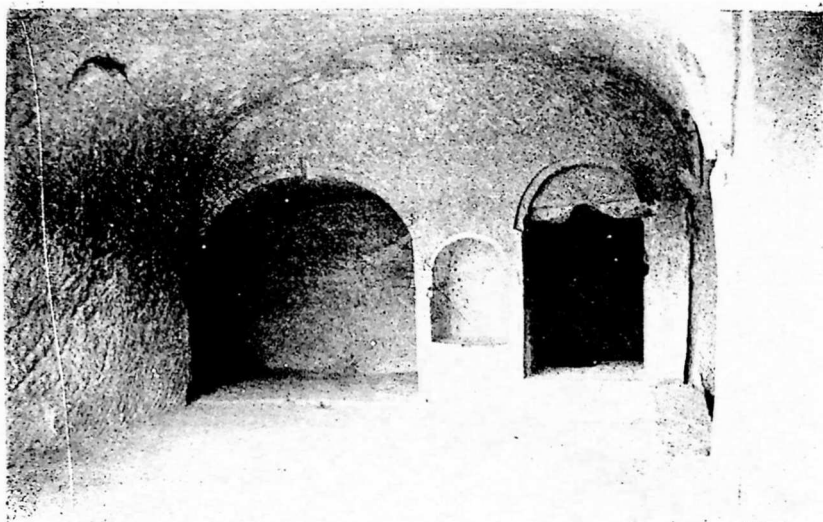
69

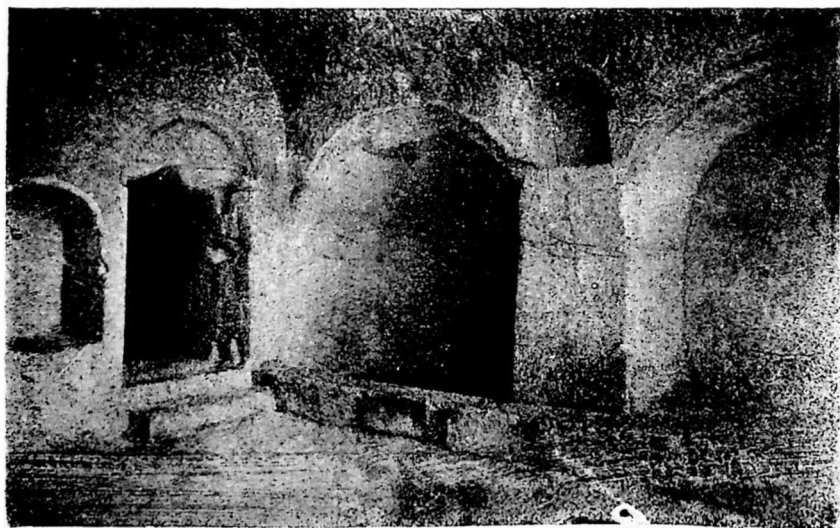
66. 66. 66. 66.

70

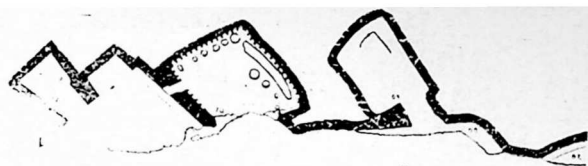

71

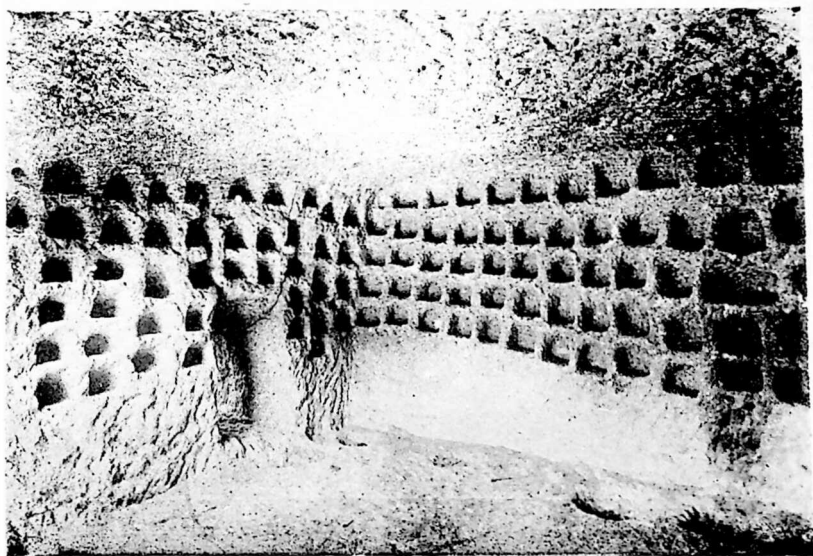

72

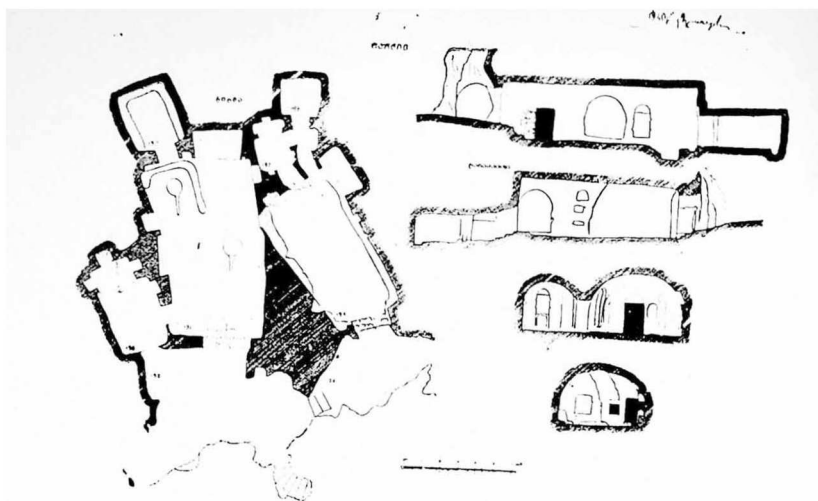

73

74

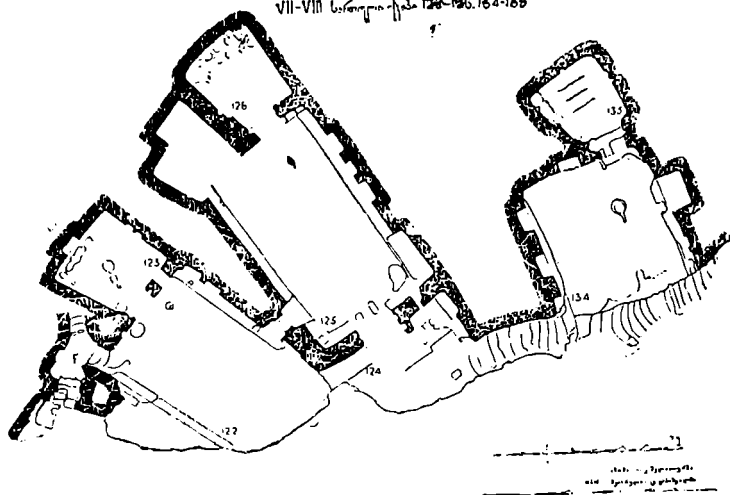
75

76

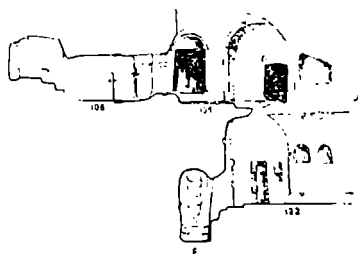
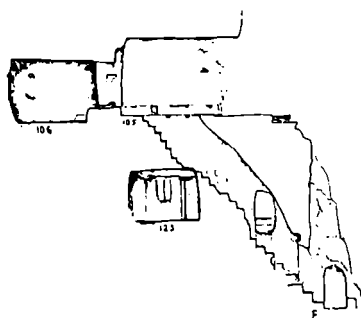
178²

VII-VIII სასაფლაო-ქობა 124-126, 154-155

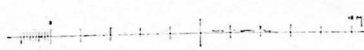
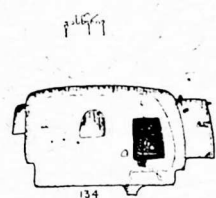
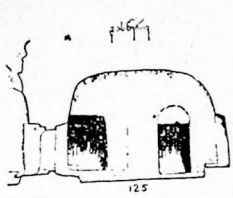
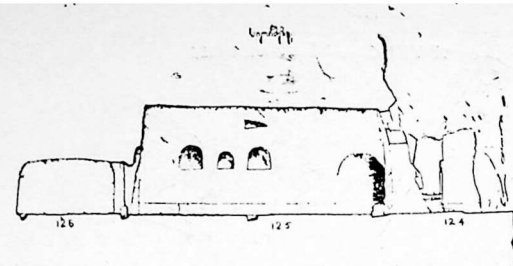
77

VIII სასაფლაო-ქობა, გვირგვინი

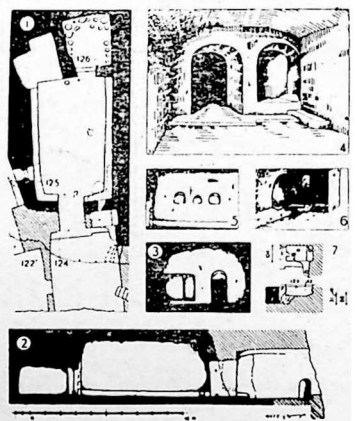

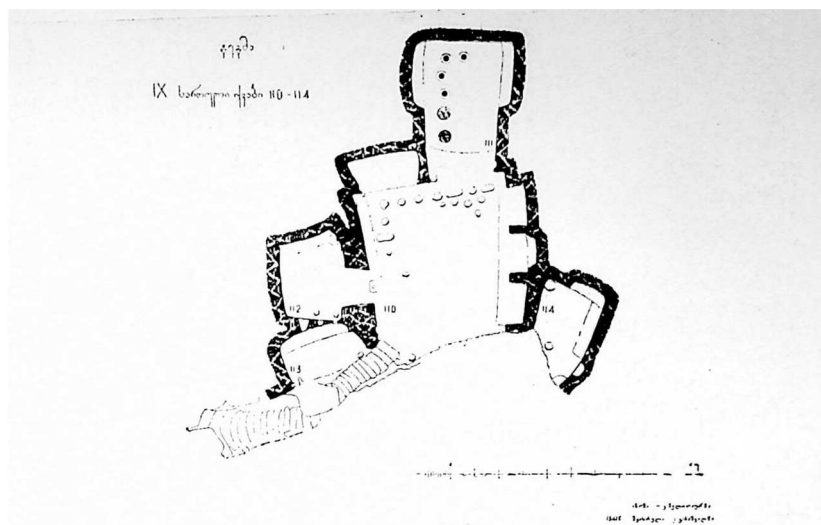
საბინა - ძირითადი
დას - ფუძისა და კედლის

78

1:100 — გეგმა
1:100 — კვეთი

82

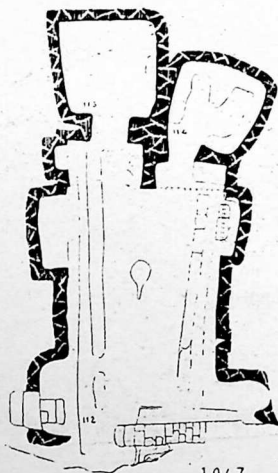
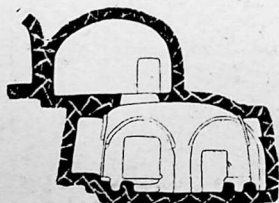

83

84

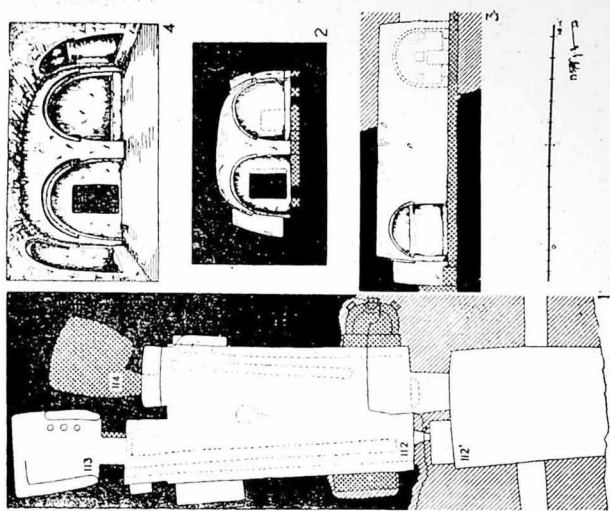
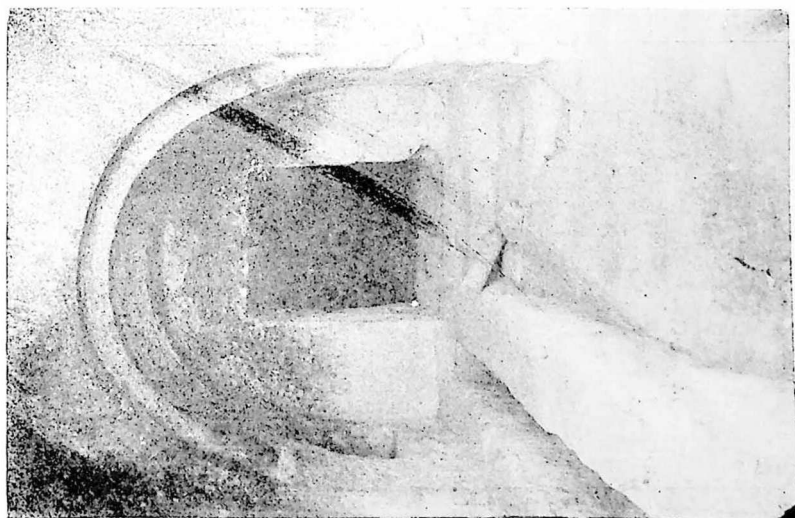
3 0 6 d n o

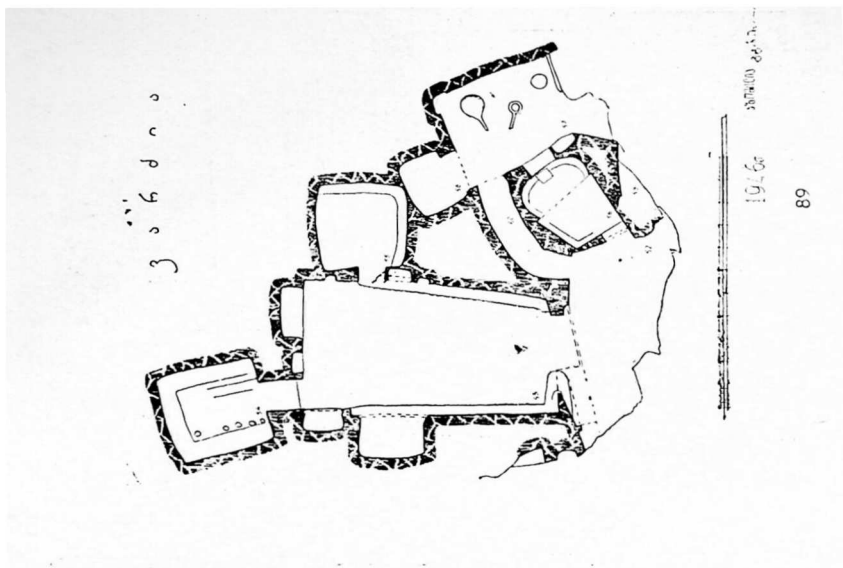

1947.

Alm. 60-13-1

85

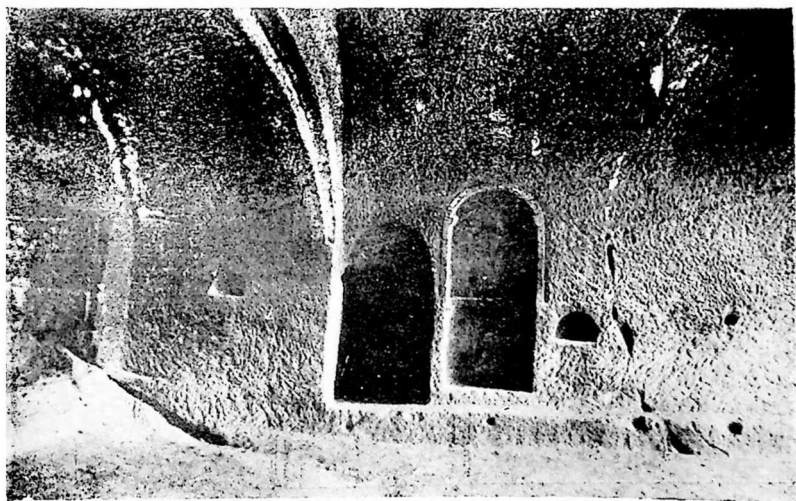

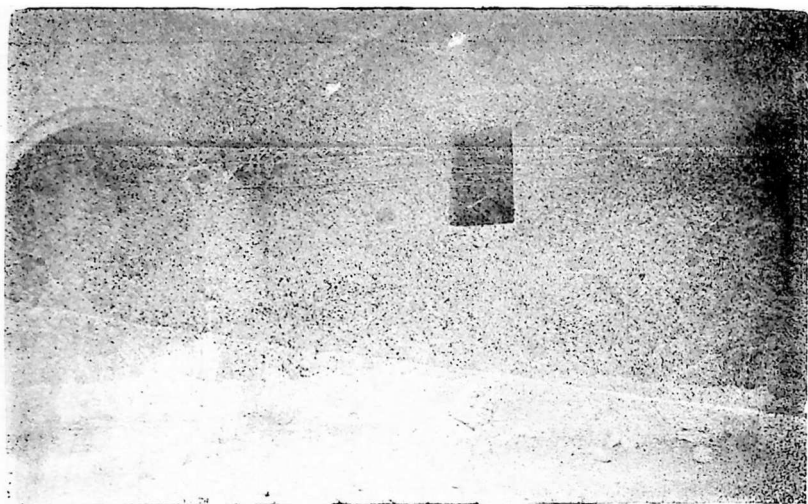

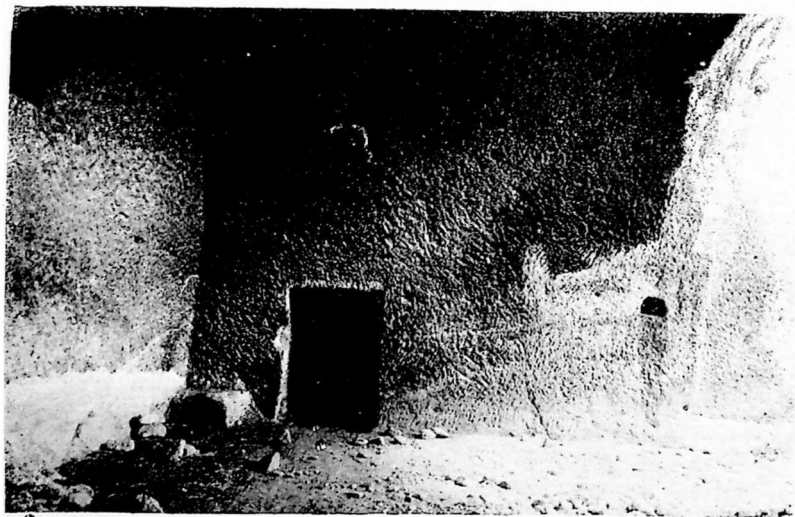
90

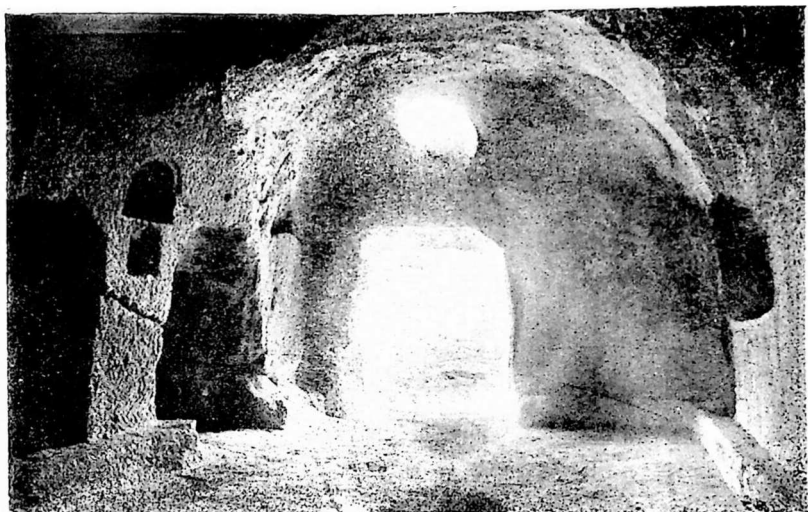
91

92

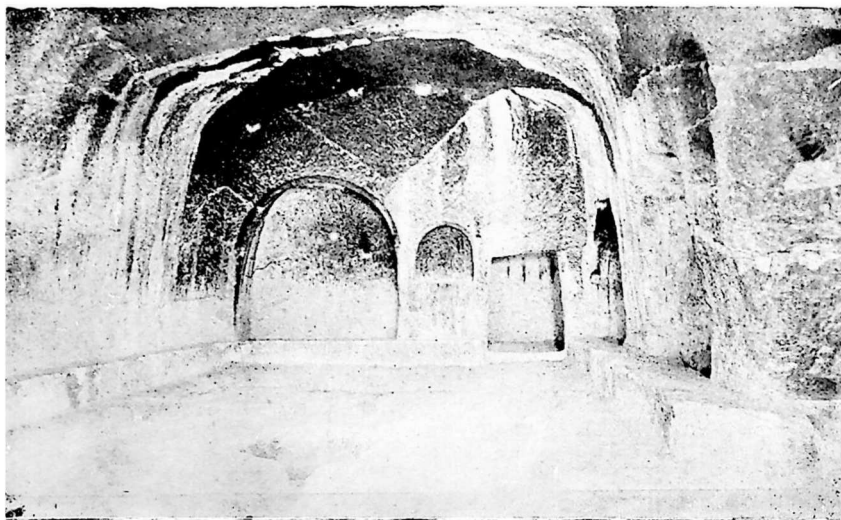
93

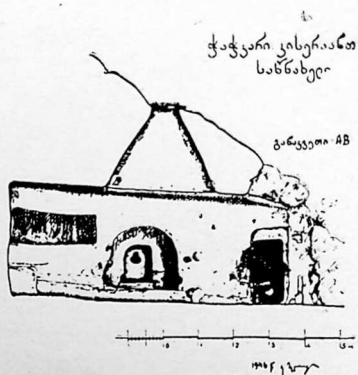
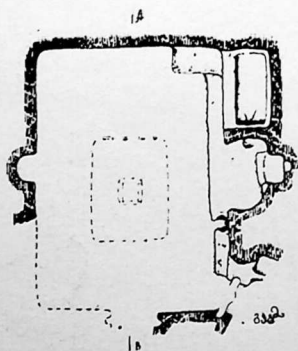
94

95

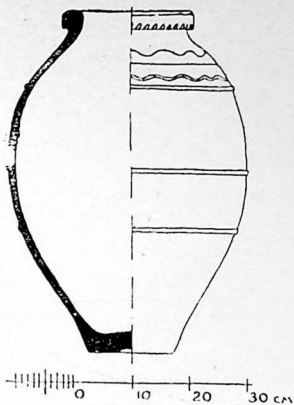
96

97

98

99

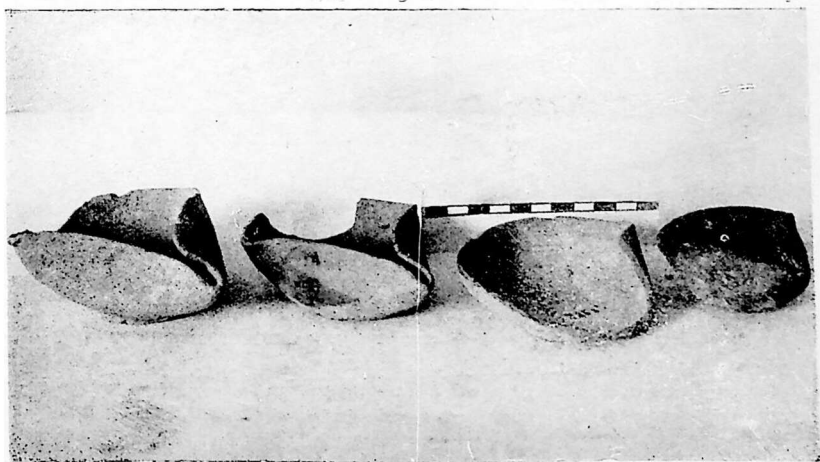
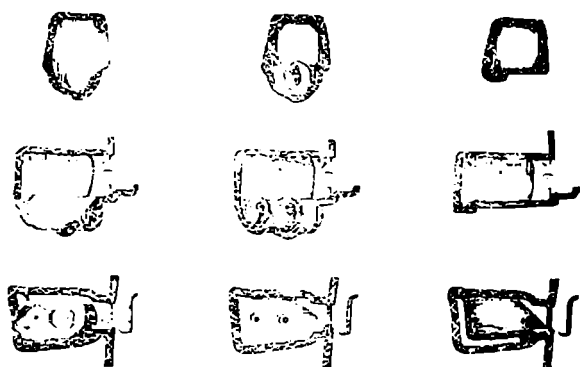

Fig. 221. 1. 2. 3.

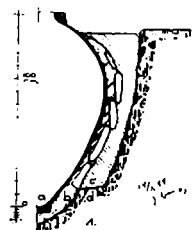
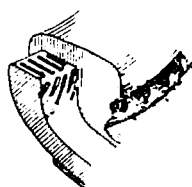
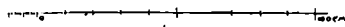
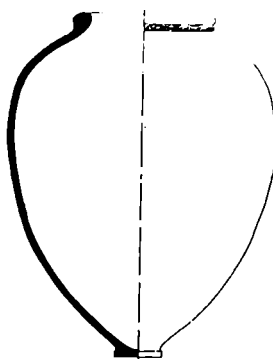
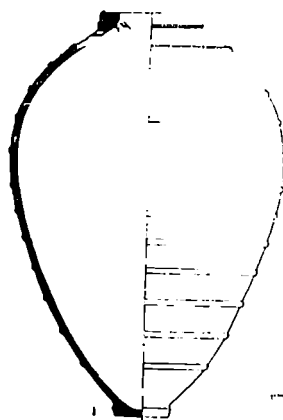
1

2

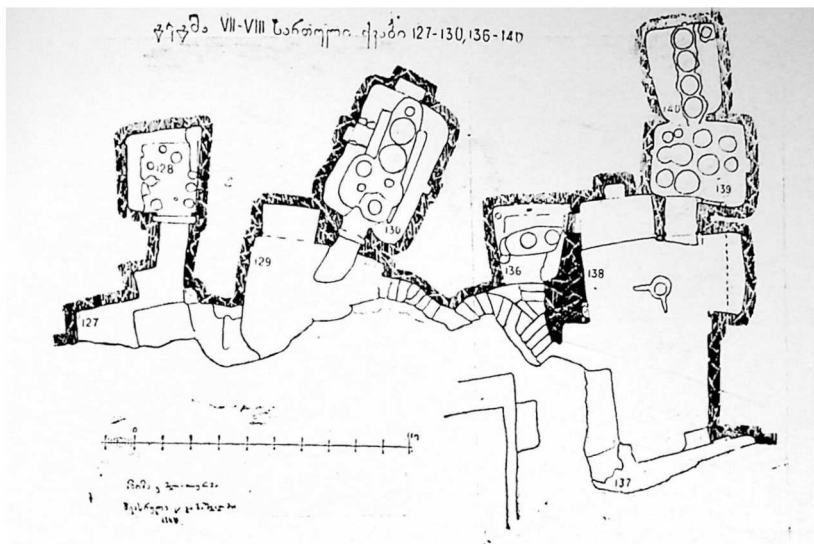

3

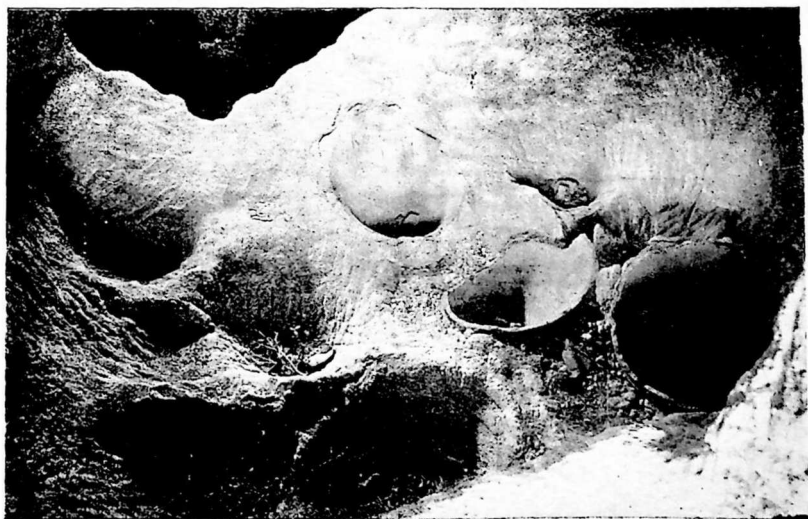
101

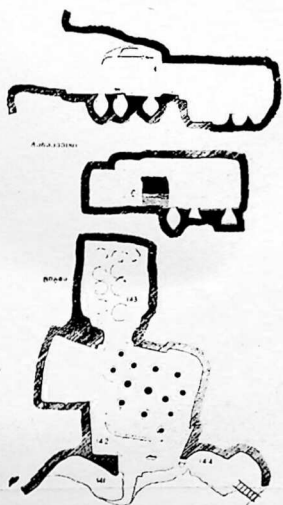
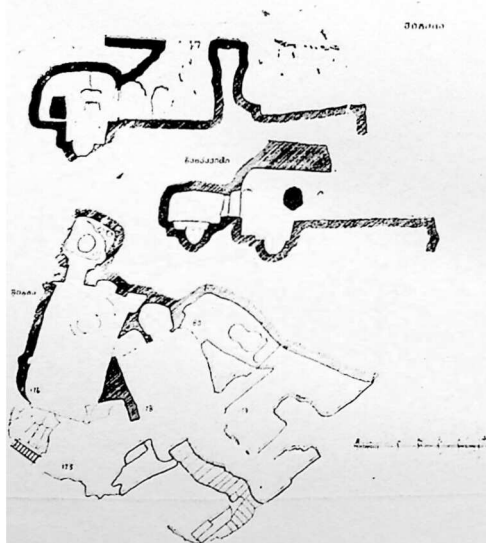
102

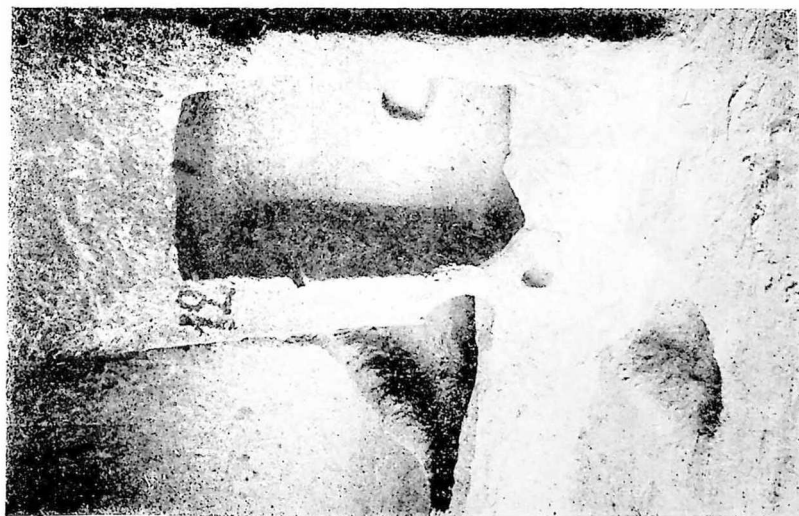
103

104

108

109

110

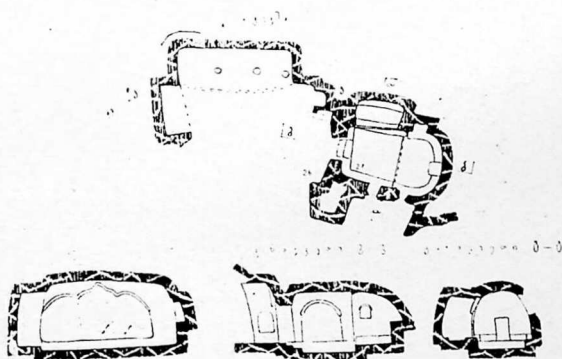

111

112

3 5 6 d o s.

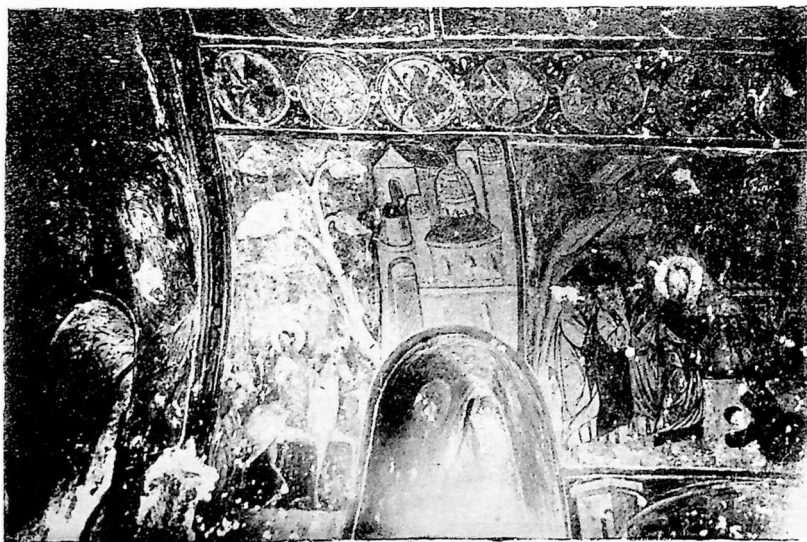
113

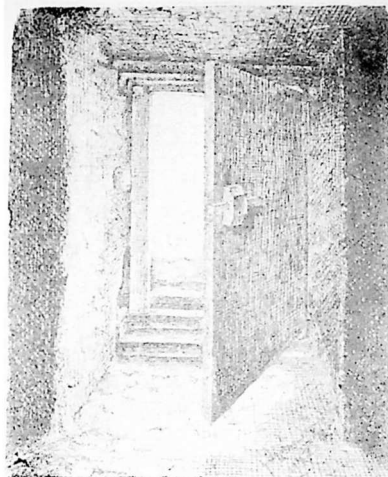
114

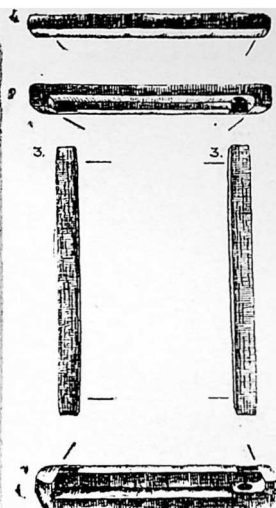
115

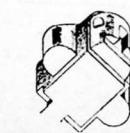
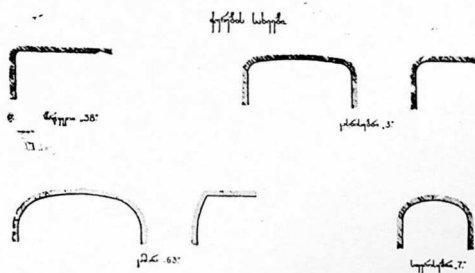
116

117

118

դրոշմակ երկայնակ երկայնակ .2°

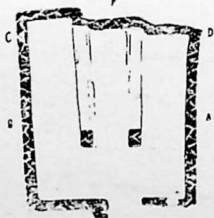

դրոշմակ դրոշմակ դրոշմակ երկայնակ .30°

119

120

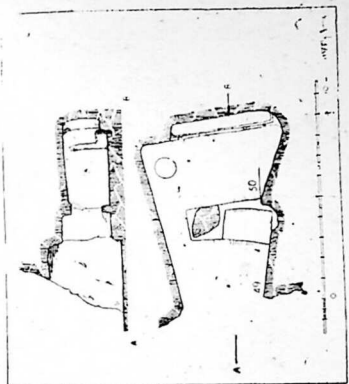

105 1/2"

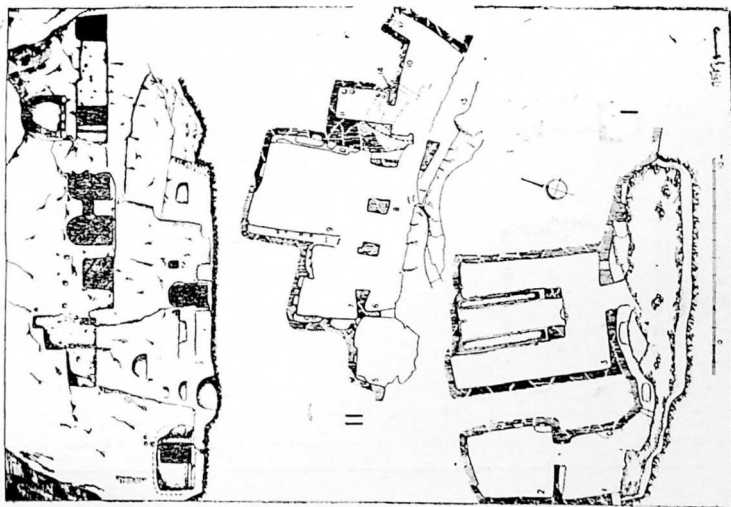
121

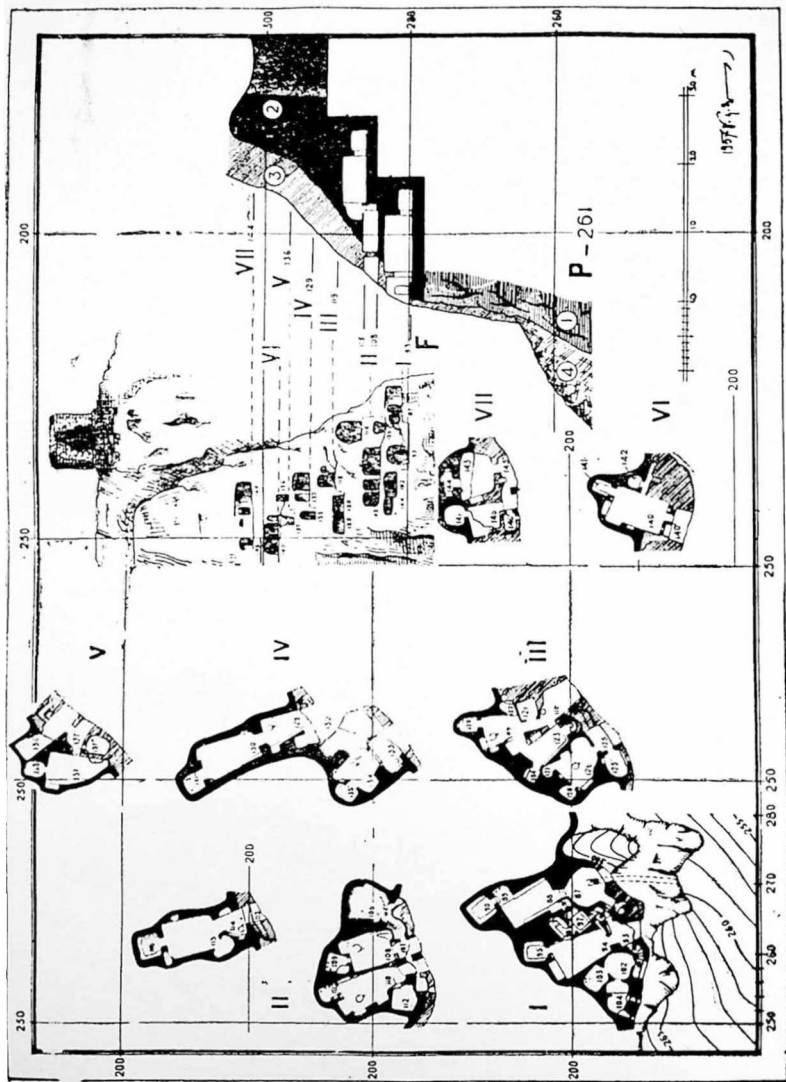
123

124

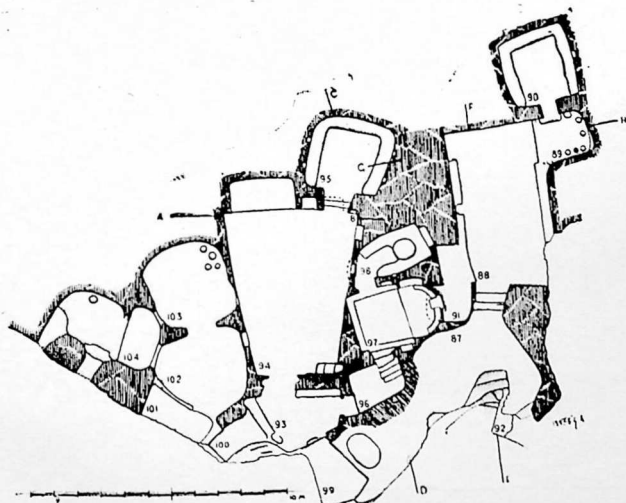
122

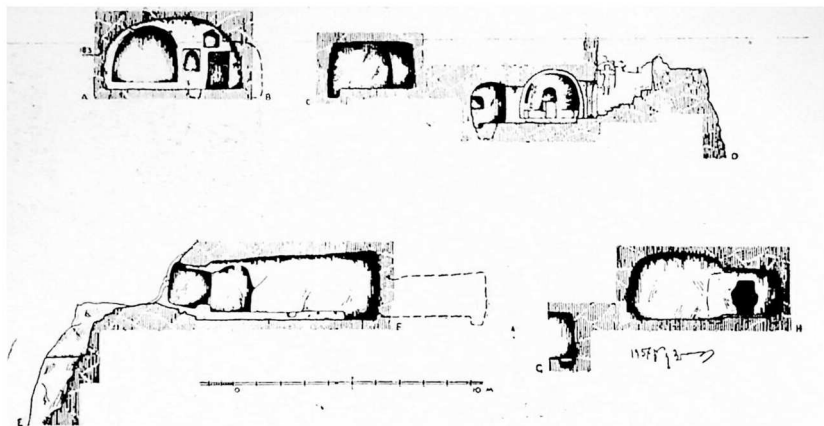

126

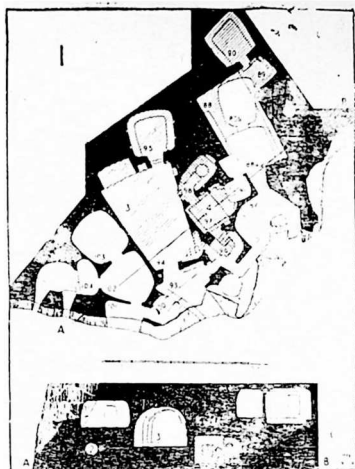
127

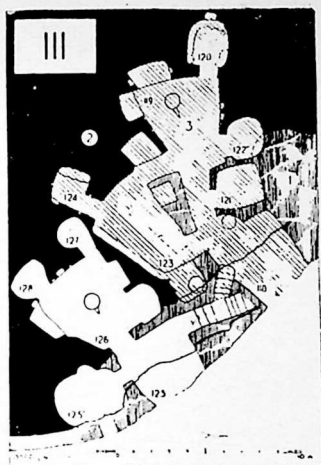
128

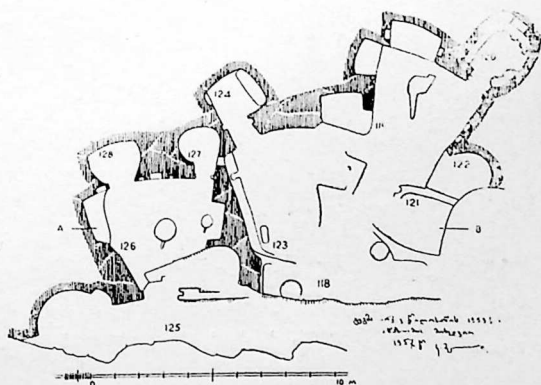
129

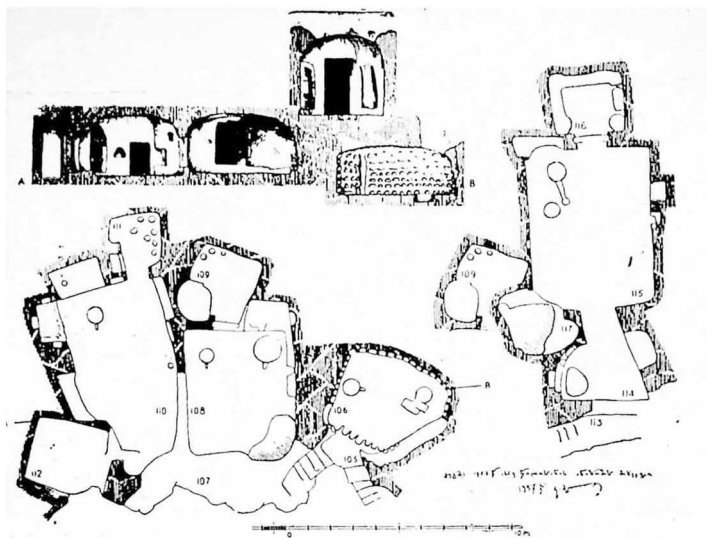
130

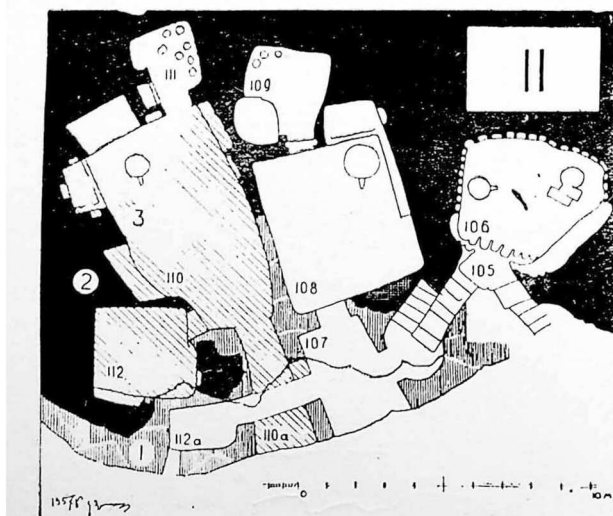
131

132

133

134

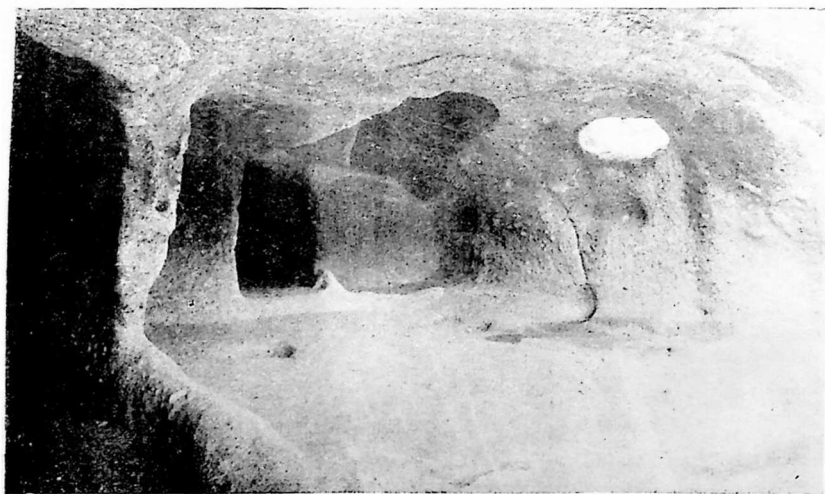
135

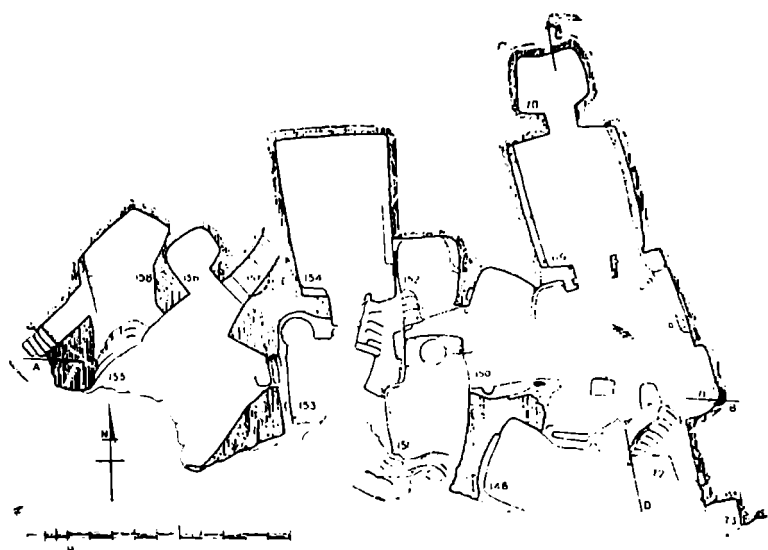
136

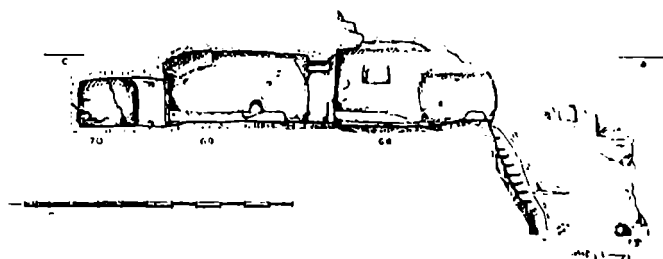
137

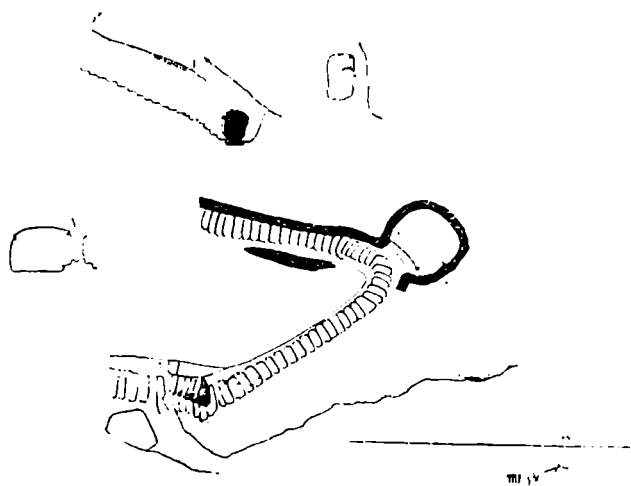
138

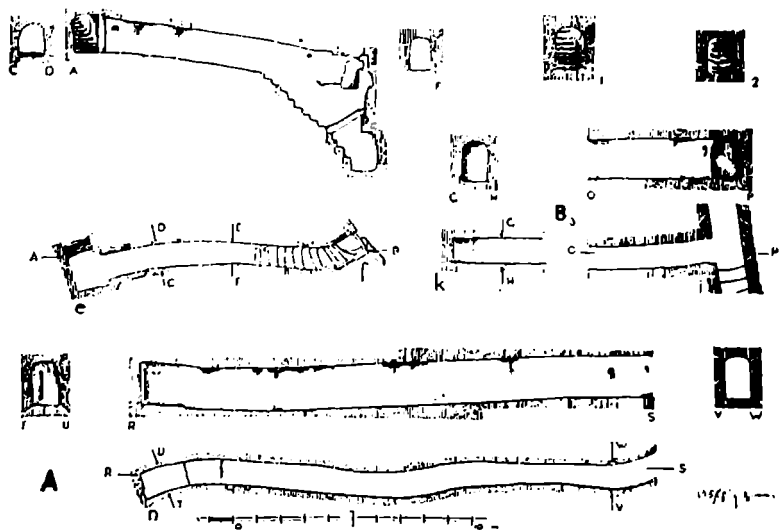
139

140

141

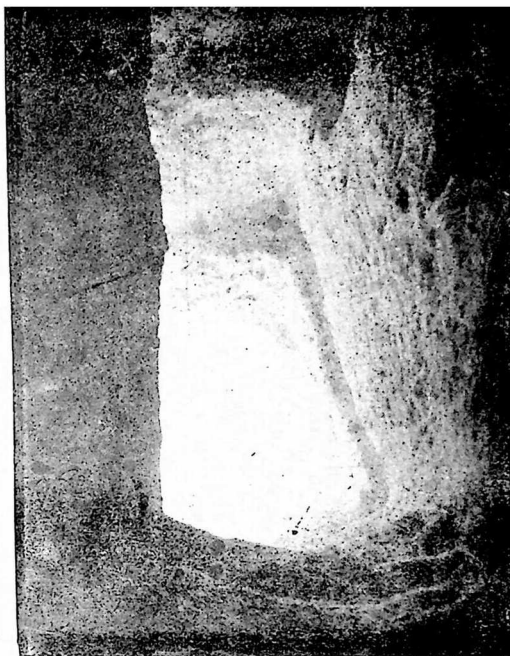

142

143

144

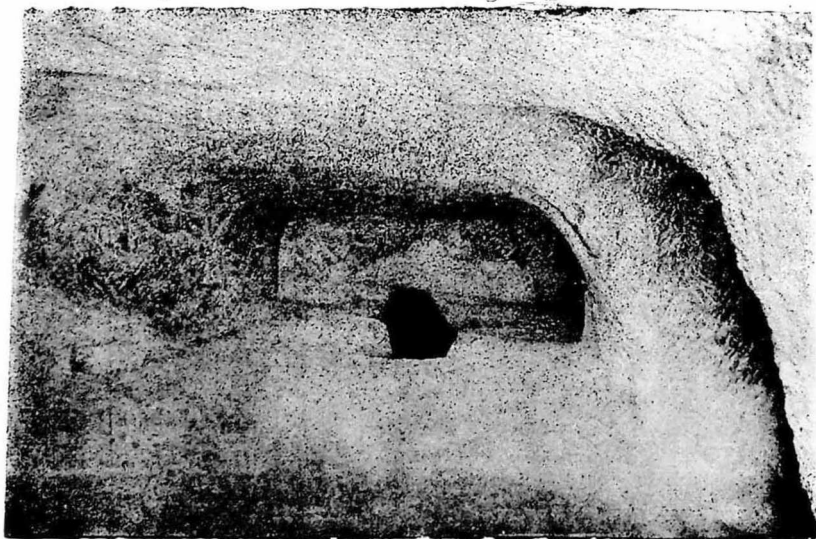
145

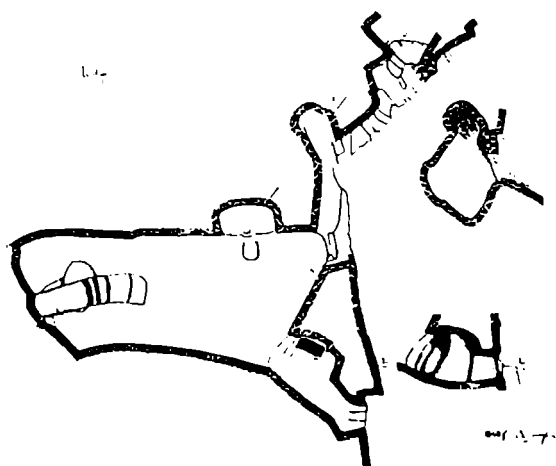
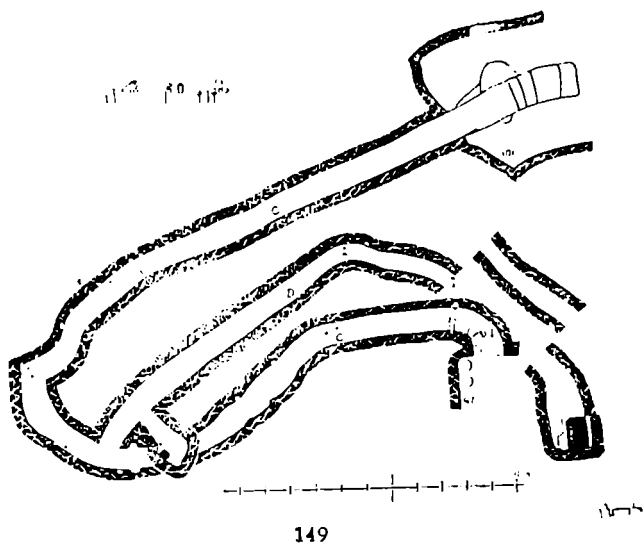
146

147

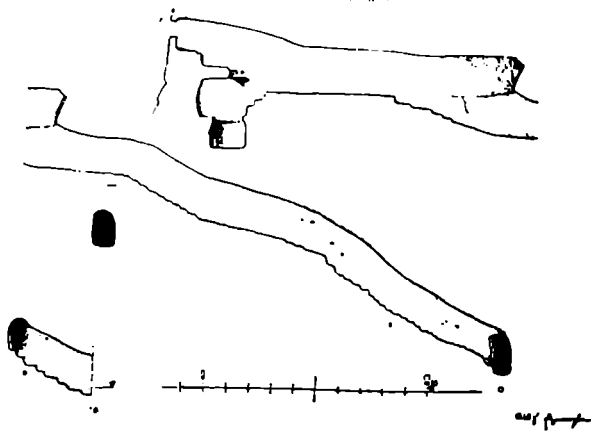

148

מחשבה

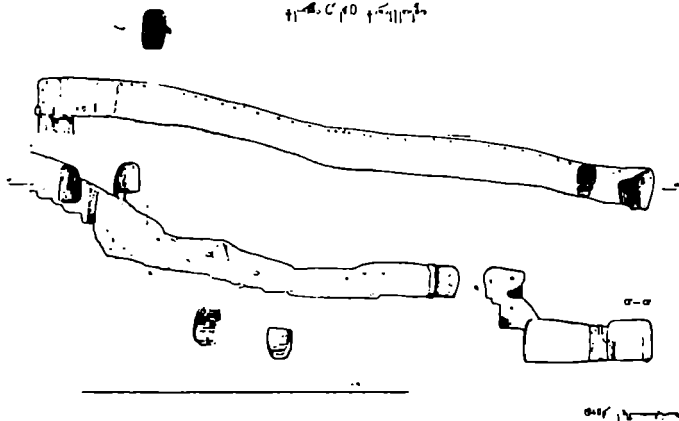
המחשבה היא חלק מן המערכת

151

מחשבה

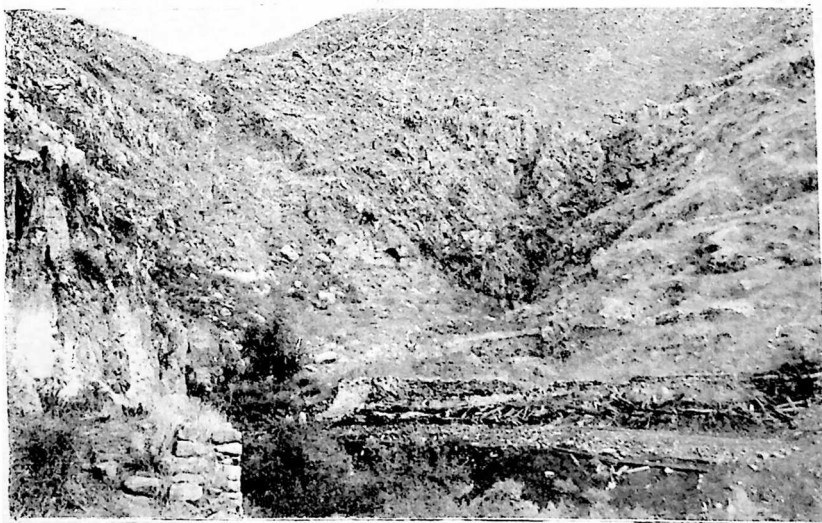
המחשבה היא חלק מן המערכת

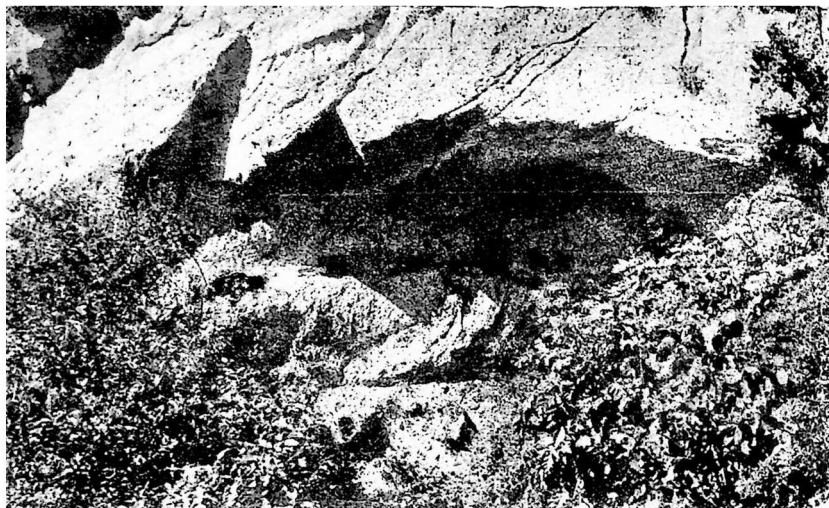
152

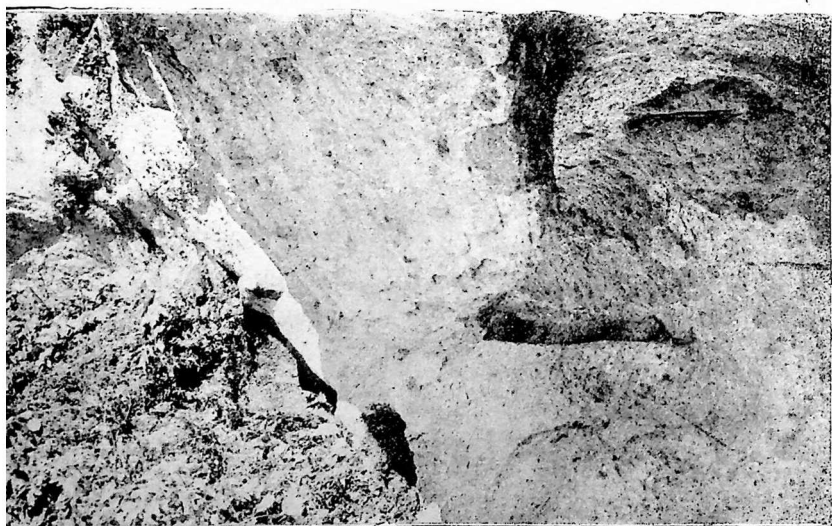
153

154

156

157

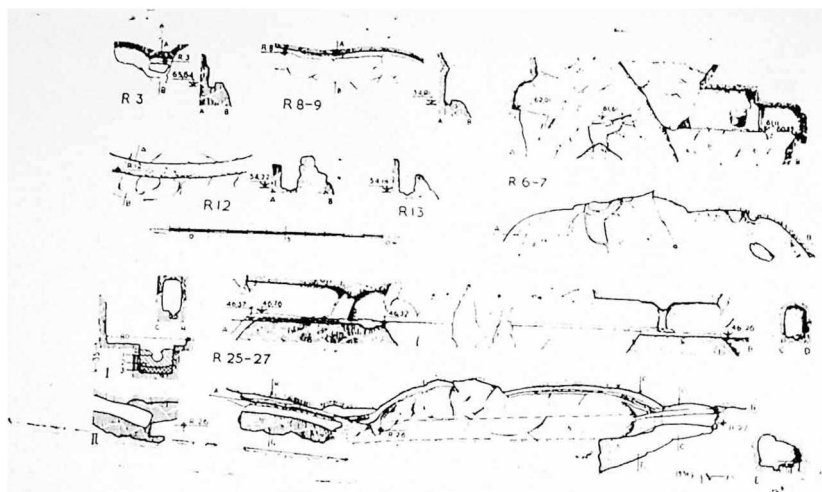

158

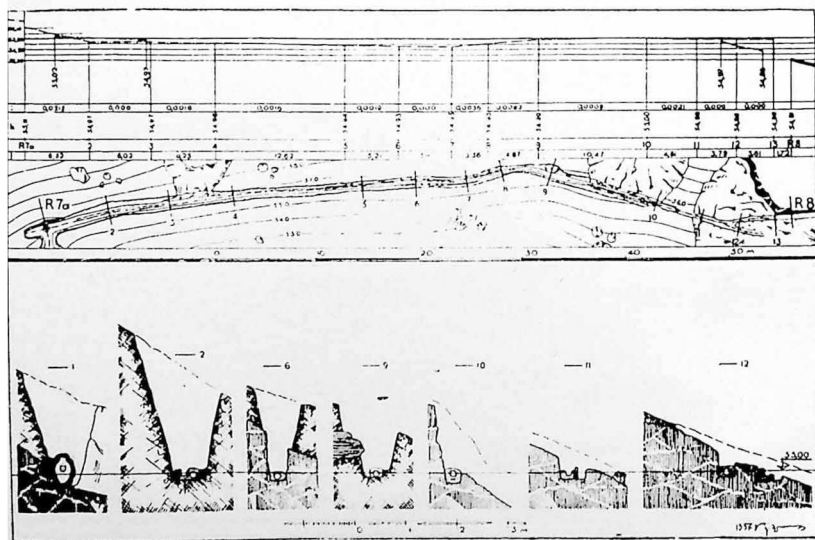

159

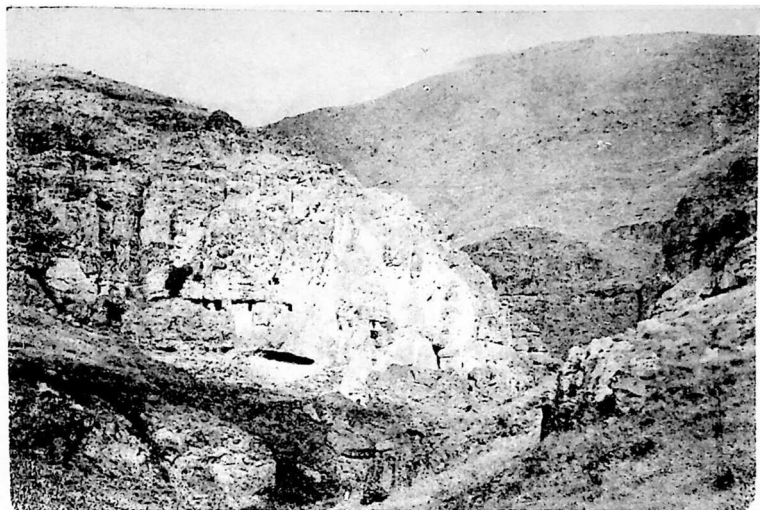

160

161

162

163

164

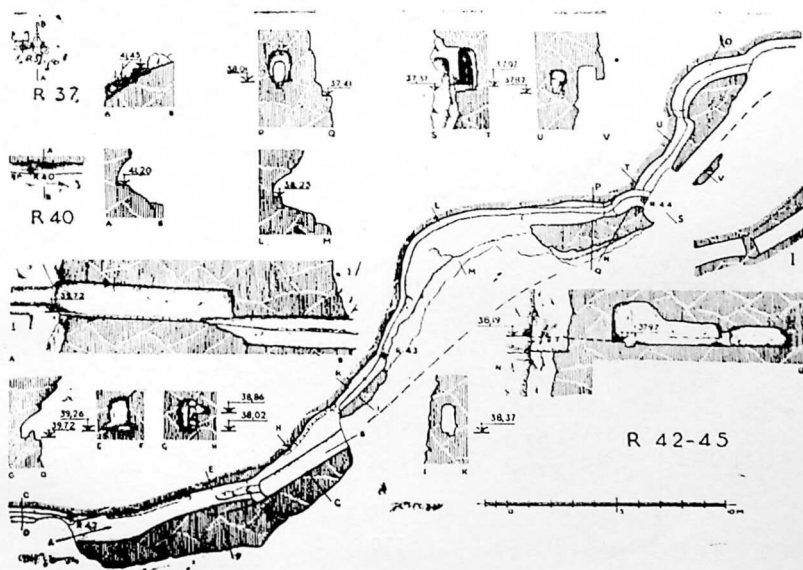
165

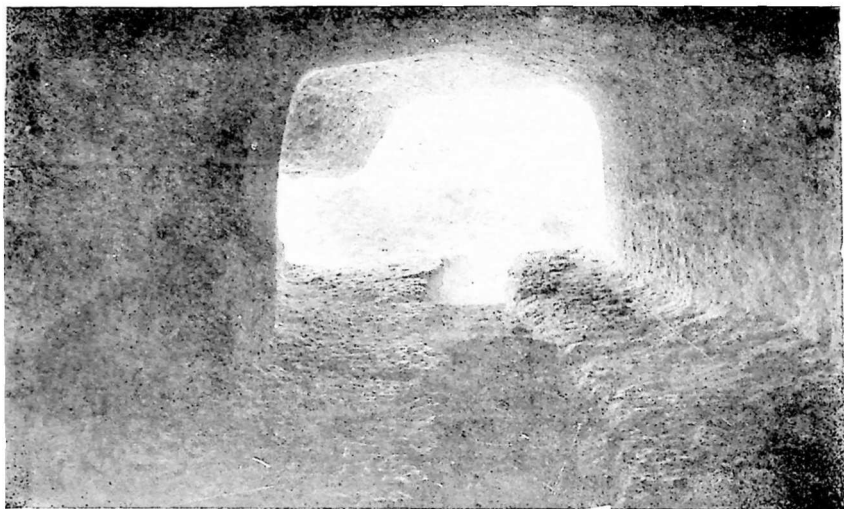
166

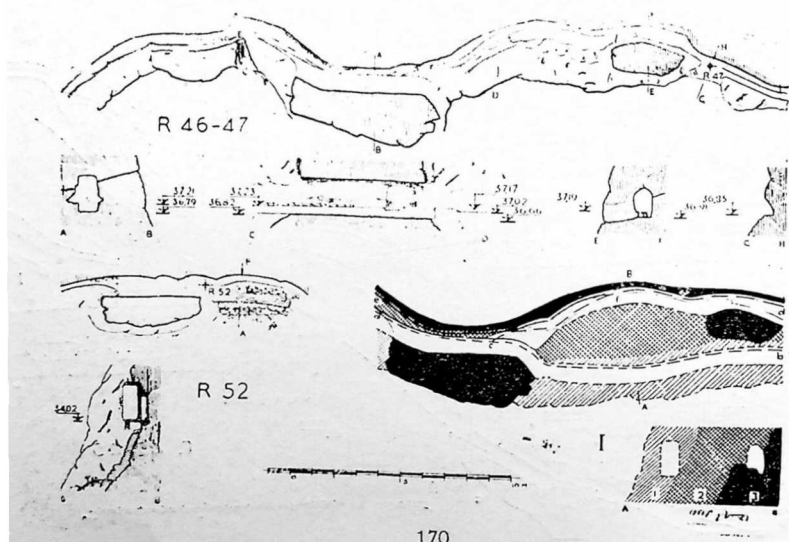
167

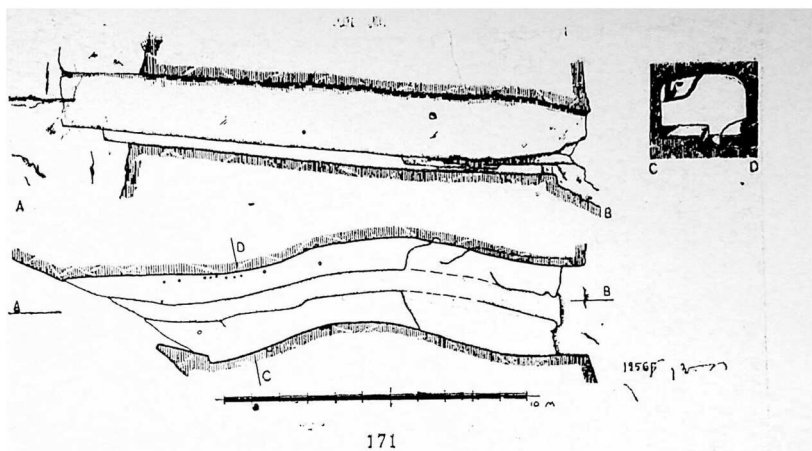

168

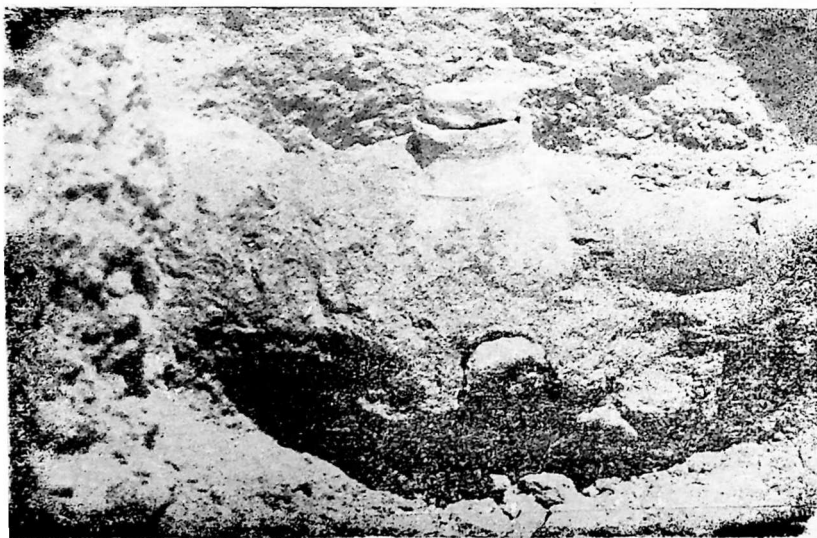
169

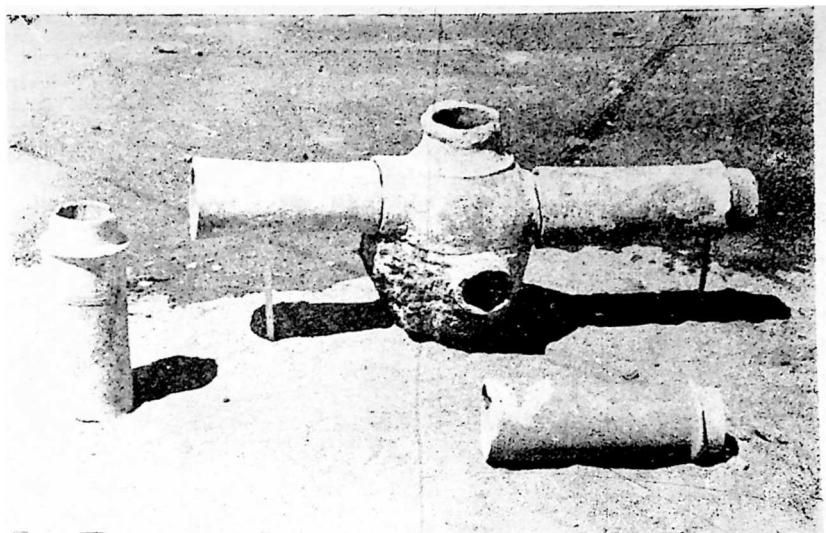

173

174

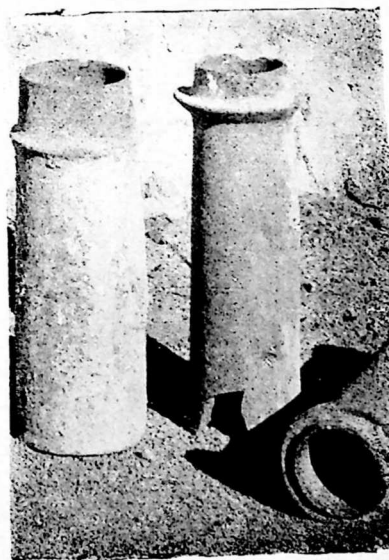

175

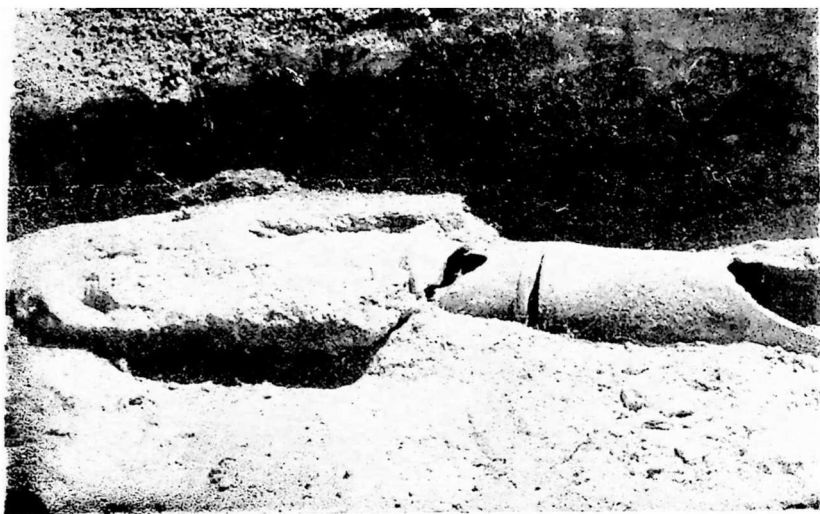

176

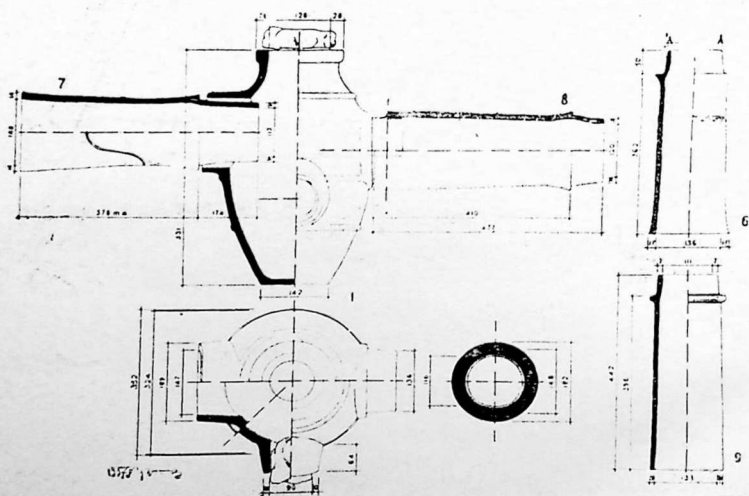

177

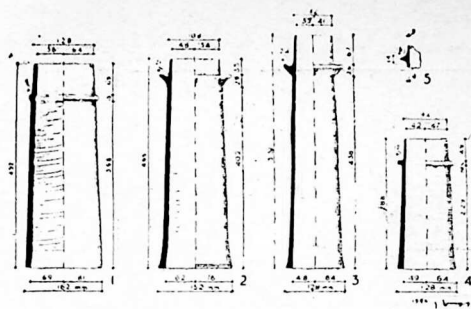

178

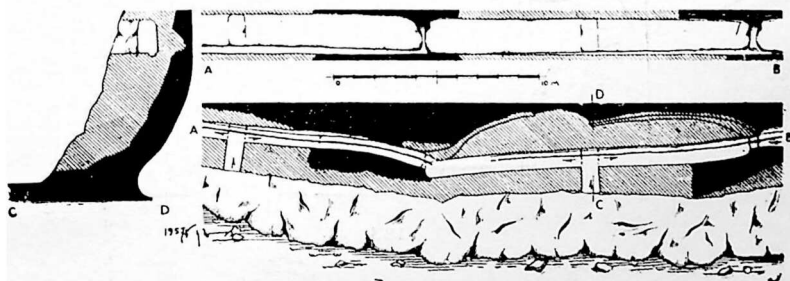
179

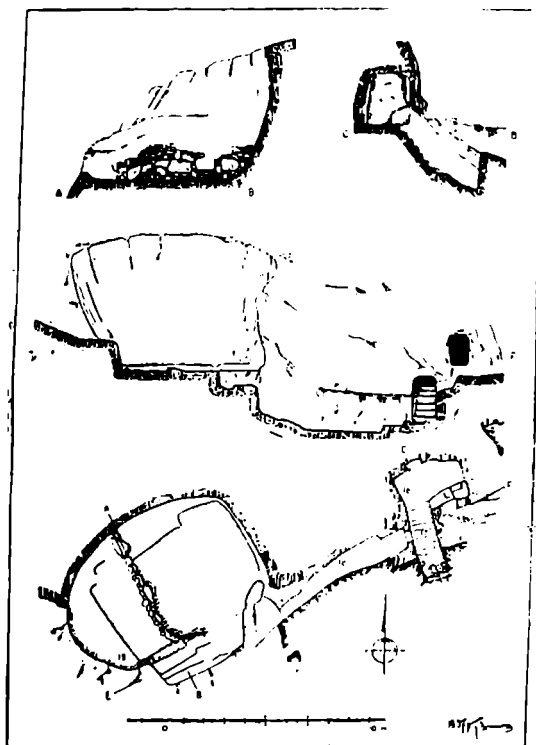
180

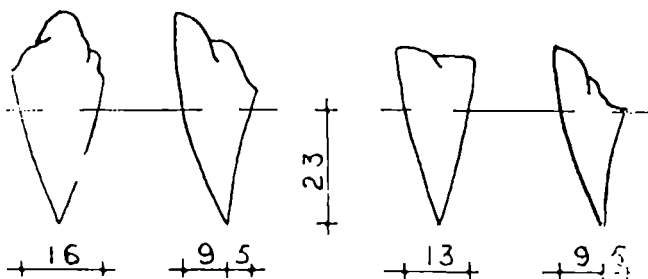

181

182

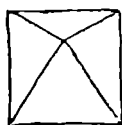
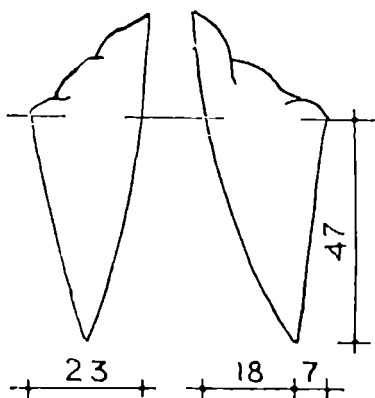

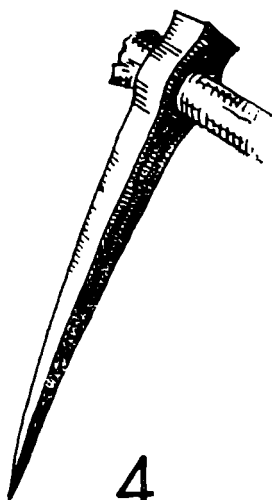
1

2

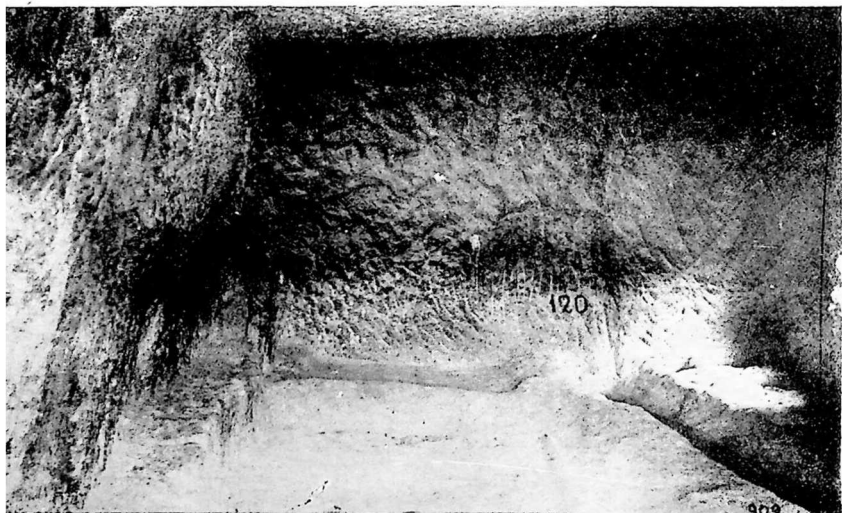
3

4

185

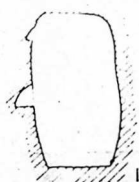
186

157

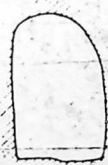
188

1

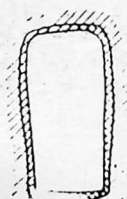
2

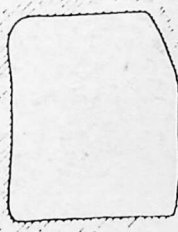
3

4

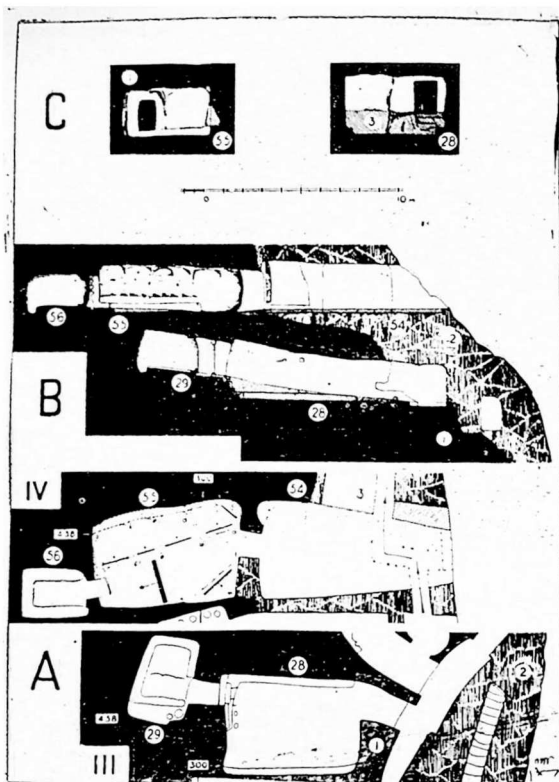
5

6

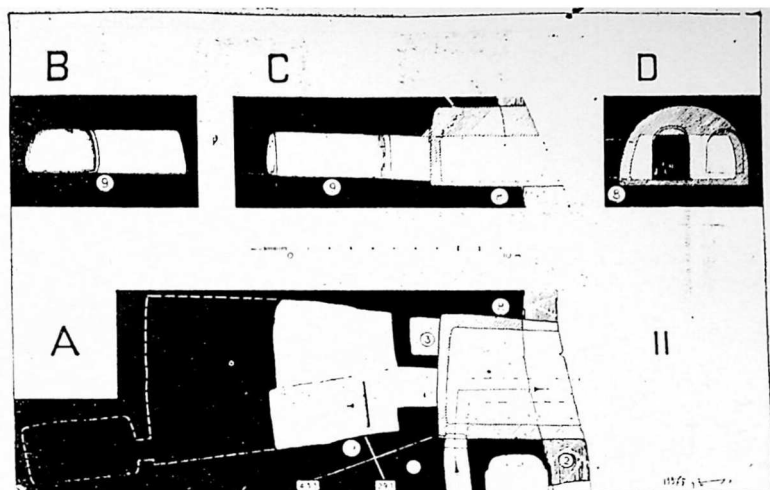
7

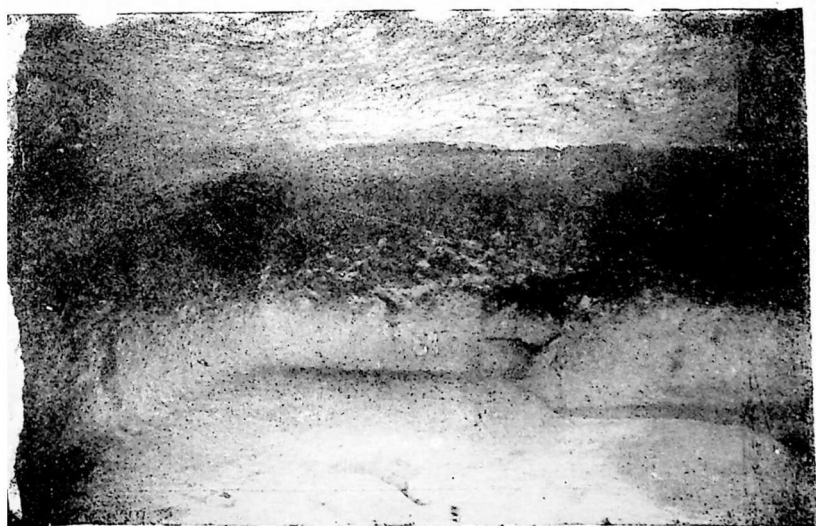
190

191

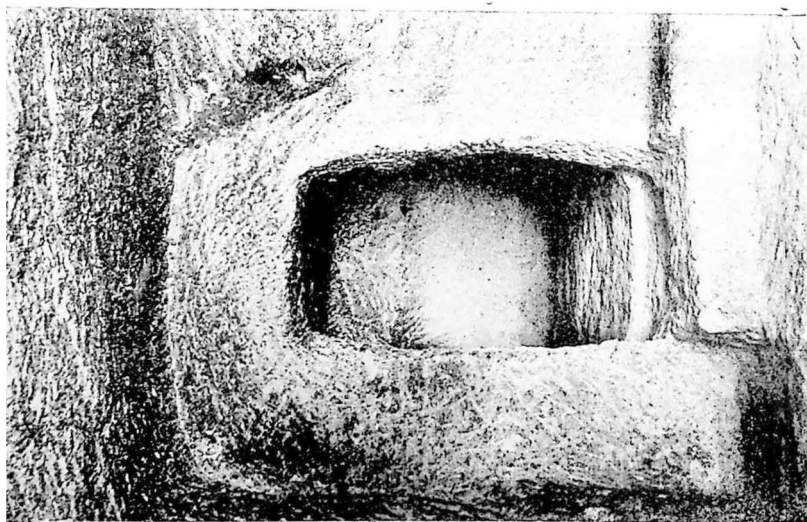

192

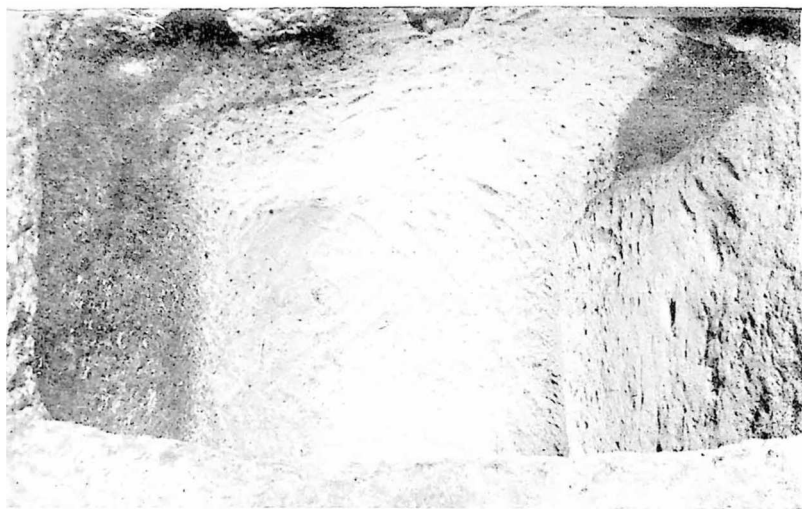

193

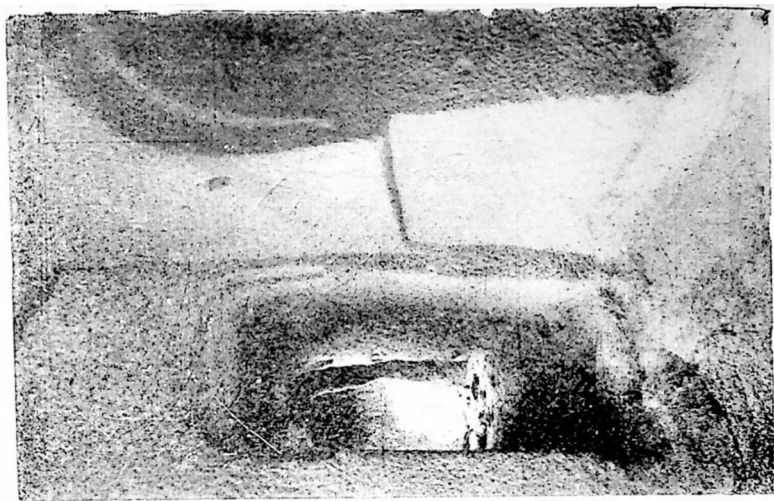
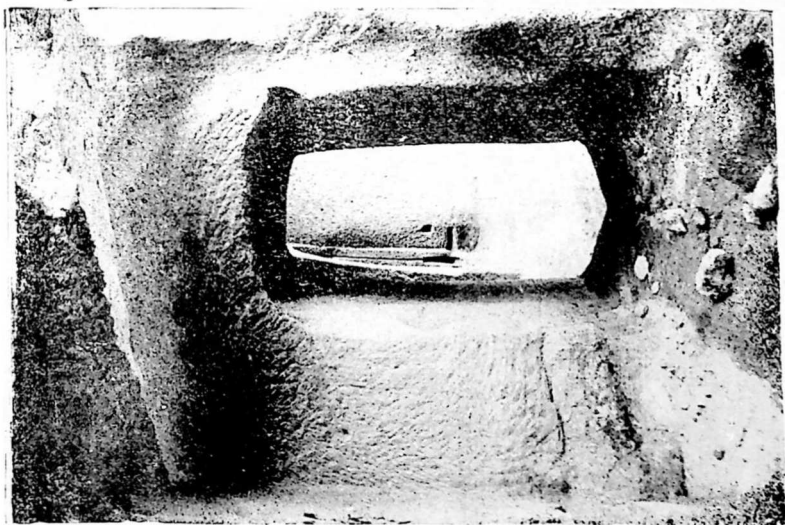

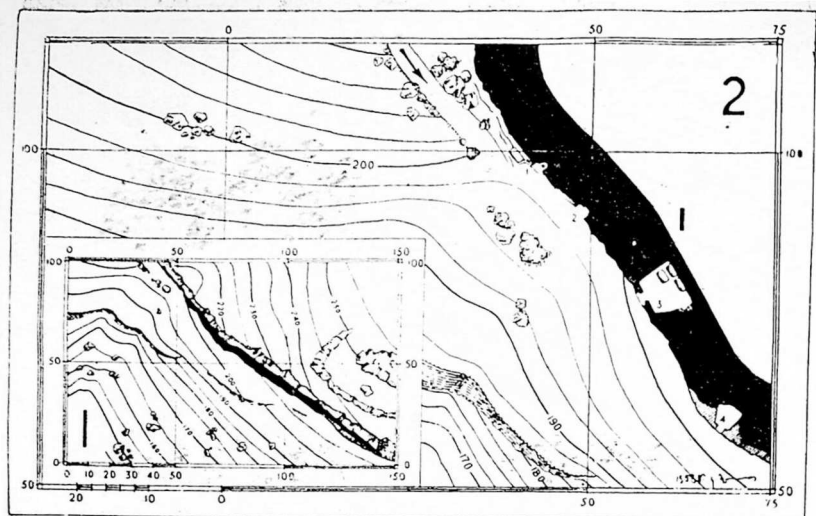

194

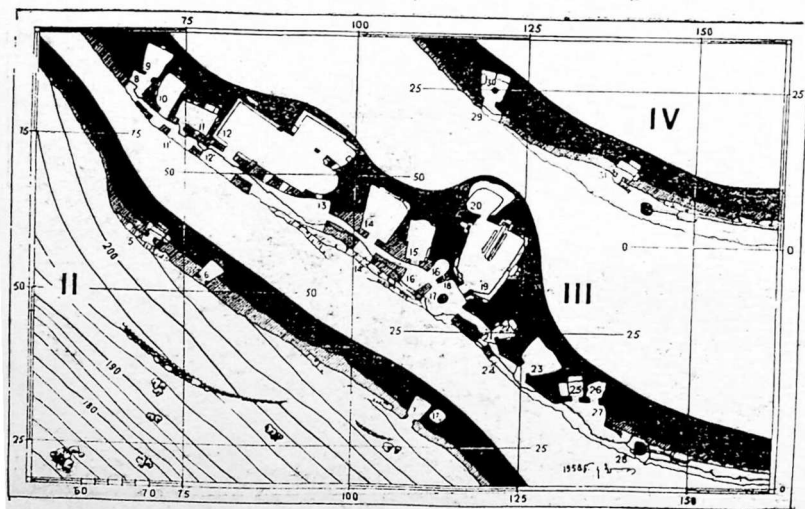

195

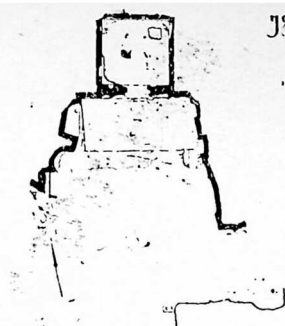
198

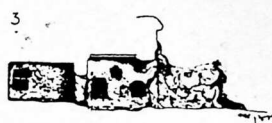
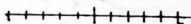
199

ქულის-ცოხი.

სივ. ს. ს. ს.

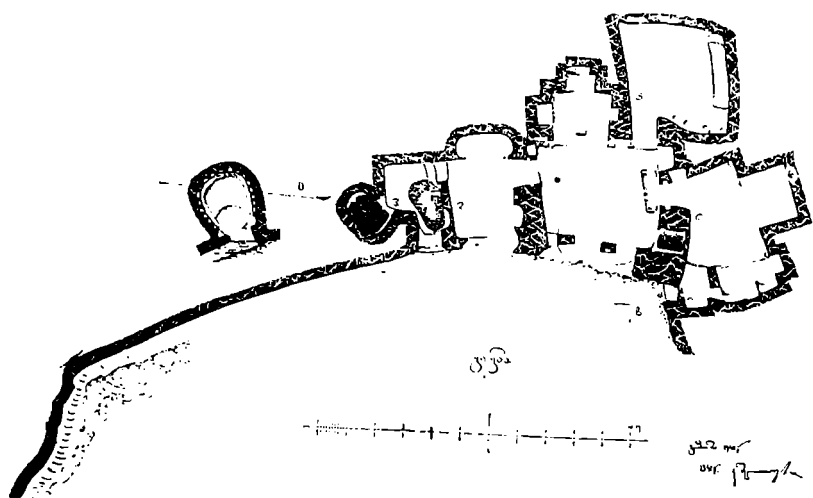
სივ. ს. ს. ს.

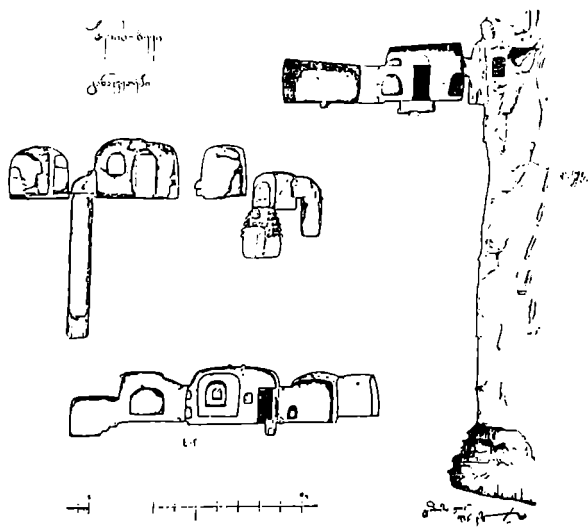
200

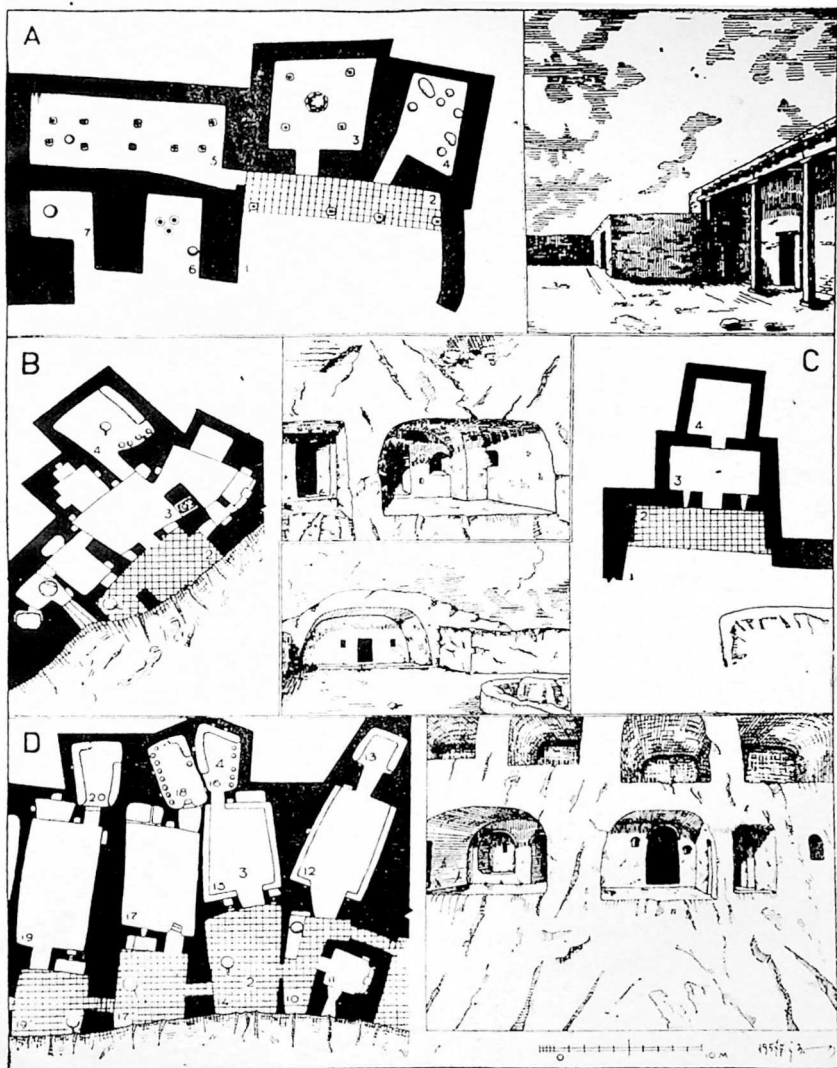
201

202

203

სარჩევი

გვ.
5

შესავალი	
თავი პირველი	
ვარძიის ისტორიის საკითხები	11
თავი მეორე	
ტაძარი	36
1. ტაძრის ჯგუფის აღწერა და მშენებლობის ფენები	36
ტაძრის მხატვრულ-ხელოვნობრივი გადაწყვეტა	43
თავი მესამე	
გამოქვაბულთა ხელოვნობრივების საკითხები	47
1. საცხოვრებლისა და მისი შემადგენელი ნაწილების ტერმინების საკითხისათვის	48
2. საუნჯეები	51
3. დარბაზები	58
4. დერეჟნები	67
5. სცირე ეკლესიები	70
6. საჯინიბოები	72
7. ზოგადი საცხოვრებლის შესწავლის საკითხი	75
თავი მეოთხე	
სამონასტრო საშუალებანი და სამეფარი დანიშნულების ნაგებობანი	85
1. ვარძიის გამოქვაბულებში ეს სვლედი გვიარაბუი	85
2. ქუჩები	89
3. სართულთა დამაკვეთრებელი საშუალებანი	90
4. სამალავი	92
თავი მესამე	
წყალსადენი	95
1. წყალსადენის აღწერა	96
2. წყალსადენის ისტორიის საკითხისათვის	106
3. წყალსადენის ნაგებობა	108
თავი მეექვსე	
ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსის მშენებლობის საკითხი	116
1. შენების საქმისმოქმედნი და სახმარი	117
2. კლდის კრის წარმოება	121
3. სამუშაოთა წარმოება ვიწრო სანგრევით	124
4. სამუშაოთა წარმოება განიერი სანგრევით	126
5. ვარძიის ნაგებობის შენება	128
თავი მეშვიდე	
ვარძიის ნაგებობის წარმოშობისა და დანიშნულების საკითხები	132
1. ვარძიის სამონასტრო ნაგებობების საკითხისათვის	132
2. სახლ-სამეფოები	136
3. ვარძი-ციხე-პიმაგო	139
4. საქართველოს შინაპოლიტიკური ვითარება და ვარძიის შენების საკითხი	141
Резюме	144
სურათების სია	147